V944
М54Пи

Време

Пиер Микел

ИСТОРИЯ НА ФРАНЦИЯ

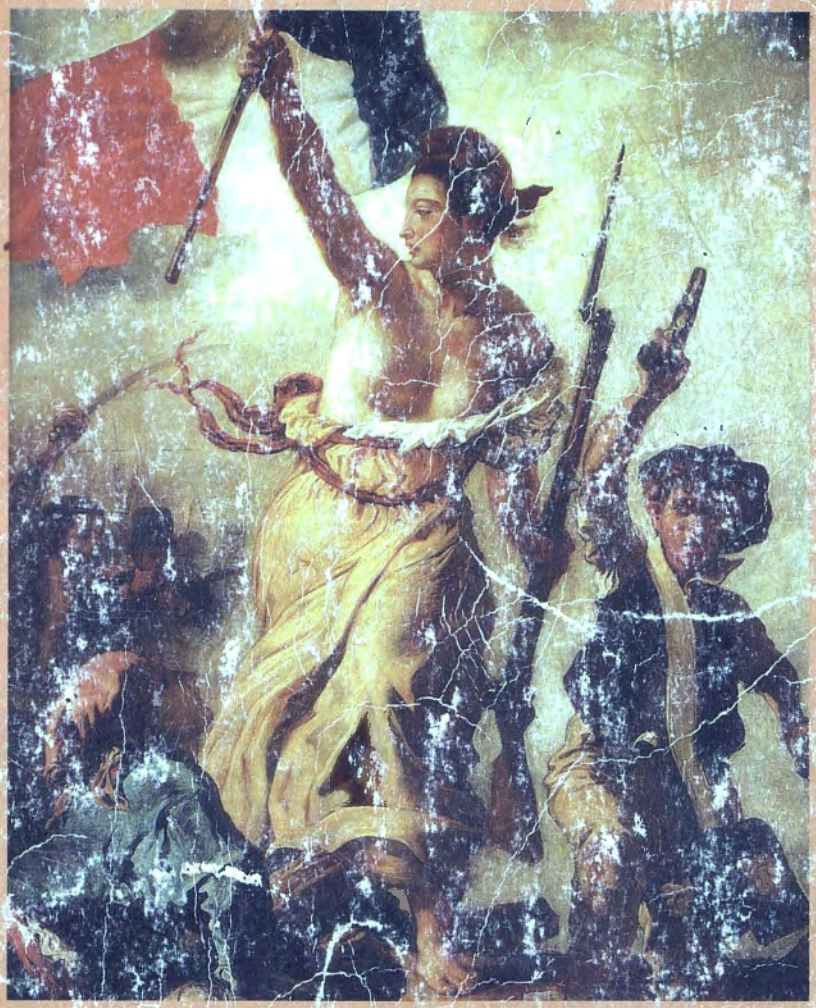

Кама

30 OCT 2000

24 NOV 2000

13 JUL 2008

24 OCT 2008

15 -11- 2008

18 DEC 20

10 -11 2006

15 -02- 2007

03 03 2007

29 -03- 2007

05 -03 2008

13 -12- 2009

02 -04 2008

08 -02- 2010

07 -04- 2010

28 -06 2010

30. 01. 2011

17 04. 2011

13 APR 2009

22 -11- 2009

20. 02. 2011

Пиер Микел

История на Франция

Cet ouvrage, publié dans le cadre du programme de participation à la publication VITOCHA, bénéficie du soutien du Ministère Français des Affaires Etrangères, de l'Ambassade de France en Bulgarie et de l'Institut Français.

Това заглавие, публикувано в рамките на програмата за участие в книгоиздаването „Витоша", се ползва от подкрепата на Министерството на външните работи на Франция, на Френското посолство в България и на Френския културен институт.

Pierre Miquel

HISTOIRE DE LA FRANCE

Dépôt légal: décembre 1995

© *Librairie Arthume Fayard, 1976*

© ИК „КАМА", 1999
© Превод Вяра Любенова, Галина Меламед, Мария Чакърова

ISBN 954-90112-8-3

Всички права запазени. Нито една част от тази книга не може да бъде размножавана или възпроизвеждана по какъвто и да било начин без изричното съгласие на издателство „КАМА".

История на Франция

ПИЕР МИКЕЛ

Превели от френски

ВЯРА ЛЮБЕНОВА
ГАЛИНА МЕЛАМЕД
МАРИЯ ЧАКЪРОВА

София
1999

944

944
М54Пи

12342/99
R

ПРЕДГОВОР

Един американец бе се пошегувал, че в името на прогреса и демокрацията французите са готови на всичко – дори и да променят „номера“ на своята република. Тази шега може да се обясни с това, че днешната им република е пета поред след много кралства, династически разпри и две империи – първата славна, втората безславна. Цялата френска история е пронизана от зрелищно съчетание между бързо и внезапно сменящи се фази на революции и реформи, възходи и крушения, нови кралства и стари републики, разнообразни институции, юридически открития, религиозни законодателства и дори календарни изобретения. Тъкмо тази история ни внушава, че несъвпадането между държавна и национална идентичност далеч още не означава отказ от всичко осъществено от предмодерната и преднационалната ера.

Със самочувствието на реализираното общество французите дори не се притесняват, че името на държавата им идва от едно германско племе – франките. Тях не ги притеснява езиковото разнообразие в Елзас и Лотарингия, нито загубата на Алжир и Индокитай. Държавата, забранила в края на миналия век монархическите партии, но запазила монархически символи и в съвременните си знаци, нацията – пъстра мозайка от регионални различия и толкова единна в часове на изпитания, население – „разглезено“ от десетки сирена и храбро, саможертвено до суровост, когато е заплашено! Страна колкото горда със себе си, толкова и снизходително почтително към достиженията на другите. Дори и в края на миналия век много от французите вън от Париж не се смятат още за такива – когато Проспер Мериме слязъл от кораба при Авиньон, по признати притеснения се почувствал като в чужда страна. През 1860 г. един френски учител в Прованс не получил никакъв отговор, когато изпитателно попитал своите ученици: „Вие какви сте – англичани или руснаци?“ А по това време френската литература, култура, политика и слава шестваха по света! Въпреки това различие, най-проявено между Севера и Юга, Франция бе прославена като държава, нация, военна сила и култура дълго преди всеобщото обединение. Лозунгът „Vive la France!“, пронизал цялата френска история, бе израз на единство, което тепърва следваше да бъде осъществявано. Френският „шик“ като универсализиран стил и вкус бе не само талия или бродерия на рокля, тесни жакети или шапки на едри цветя, кафенета на открито или кавалерска галантност. Той включваше съчетание от великолепно дозирано съединение между култура, политика и бит, които са „единни и неделими“ като самата Република. Колко поколения протагонисти на политическата демокрация търсеха именно там и „при тях“ упование, аргументация и дързост в своя път към преодоляване на привилегии, предразсъдъци и несправедливости. Малко от тези приоритетни надарености на французите са се променили оттогава. От онези времена, когато всичко започваше и свършваше със и в Париж, когато изразът „заминавам за Европа!“ означаваше малко вълнуващо преживяване и пътешествие независимо дали

започваше от Волга, Мисисипи или Ганг, ако не включваше непременно на първо място всепризнатата „столица на света".

В „Ранни спомени" Симеон Радев пише как още при първата му юношеска среща със случайни французи изпитал непреодолим порив да разбере тези хора и да изучи езика и страната им. Това ирационално привличане не е главното обяснение за престижа на Франция по света, но несъмнено също присъства в спектъра на нейното всепризнато очарование. Бургундците, гасконците, бретонците и всички останали компоненти на бъдещата френска нация конструират държавата Франция. Тя, да перифразираме генерал Шарл дьо Гол, не може да съществува без величие. Във времената на Наполеон, когато на въпроса „Кой е?" стражата отговаряла „Франция!" по протежение на половината на Стария континент, до униженията при падането на Париж през Първата и Втората световна война достойнството, значимостта и властното излъчване на общочовешки културно-политически пулсации към света правеха за столетия Париж столица на света. Френският език бе латинският на модерния свят и френските закони, декларации, конституции и обръщения – образец за подражание на по-добрата част от човешкия род. От шампанското, камамбера, правата на човека и гражданина, финеса на изящните изкуства, стила на жанрове в литературата, салонните маниери и дискретното ухажване, двусмисления хумор и модните линии до всеобщото избирателно право Франция създаваше модели, стереотипи и перспективи, които с различно темпо и мащаб, но навсякъде се възприемаха като индикация за цивилизованост, напредък и справедливост. Така още от средата на XVI век, преди дори да се е реализирала като такава, Франция тръгна по света, усъвършенствайки вътрешно себе си в едно бурно, често пъти кръвопролитно и противоречиво развитие.

Не бяха толкова далечни времената, когато преобладаващата част от историята, културното наследство и благородната изключителност на тази страна се свеждаха и като преподавателска дисциплина, и като научно-изследователски обект до история на работническото, социалистическото и профсъюзното движение, до Парижката комуна и Народния фронт, международната солидарност и Морис Торез. Без да подценяваме значимостта на тази тематика, днес захвърлена с поразителна лекота тъкмо от нейните възторжени доскорошни носители, ние знаехме, че Франция бе далеч повече от всичко това! Някъде пишеше как руският император, гледайки от царската ложа балетните нововъведения на повикания от Париж Мариус Петипа на сцената в Петербург, сърдито промърморил: „Тези французи все нещо искат да променят." Но промените за Русия останали само в изкуството. Онзи зов, произнесен в същия град: „Господа, на коне – Франция е република!" от юли 1830 година тревожеше не само абсолютните монарси, помнещи френския лозунг „Мир на колибите, война на дворците". Тя смущаваше всички тирани с онова заразително влияние на Франция към доброто в света, което тя излъчваше дори и когато бе победена.

За нас, българите, Франция бе синоним на Европа. Именно чрез нея европейската култура и европейските граждански добродетели бяха придобили такова нарицателно покритие, че следваше да бъдат осмени в „Криворазбраната цивилизация" отново чрез френския универсализъм, който губеше всичко от стойностите си, когато бе приеман чрез сляпа и сервилна адаптация. Цялото

ни Възраждане, а после и разноликата модернизация на българската държава минаваха под моралния и идеологическия знак на възторзите към френския пример. Дори и когато стреляхме един срещу друг, дори и когато тъкмо в Париж бяхме брутално и несправедливо наказани, ние не променихме това преклонение, което не трепна от презрението на Клемансо към нас. Към кого, ако не към наследството от французите, следваше да се приложи мъдрата разграничителна линия между култура и политика, между интереси и морал?

Един епизод от посещението на нашия монарх Фердинанд във Франция през 1910 г. На парижката гара князът, станал преди две години цар, отишъл да се ръкува с машиниста на влака, докарал го до там. „И Вашият ли господар е болен от съвременната демагогия?" – с досада бил запитан българският министър-председател. „О, не – последвал отговорът, – той само добре познава слабостите на френската демокрация!" Значи и тук има подражание, но с ироничен подтекст. Но затова следва да се познава една история, събрала като в огледален миниатюр благородството и терзанията на цялото човечество.

Книгата, която ще прочетете – резултат от благородни намерения, усилия и надежди, ще ви увери, че онова, което знаем за Франция, е по-малко от онова, което следва да знаем. Написана в елегантния дискретен стил на онази повествователност, останала вярна на Мишле, съединила фактографията на историческия анализ с фантазията на литературата, тя ни поднася историята на Франция заедно с идеята за Франция. А тази идея е привлекателна и приложима за всички от цивилизования свят. Това означава и за повечето от нас! От галите до генерал Дьо Гол, от Анри IV до Века на Луи XIV, от Революцията до Съпротивата тя ни поднася цялата привлекателна експозиция на френските преживявания и съучастия в световната история без разхубавителния грим на преувеличенията, но и без изкуственото стеснение на онези, които знаят колко струват в очите на света и в своите собствени самооценки. В този смисъл ние всички сме французи или поне при определени случаи, обстоятелства и събития се опитваме да бъдем французи със святата надежда, че така ставаме по-добри българи.

проф. АНДРЕЙ ПАНТЕВ

ВЪВЕДЕНИЕ

Франция и Историята

Откакто човекът се е появил на континента Евразия, винаги нещо се е случвало на територията, позната днес под името Франция.

Едно древно население: днес не можем да пътуваме из Франция, без да попаднем на някое праисторическо селище. Бретан е изпълнена с тях, те изобилстват и в югоизточната част. Следи от неолита откриваме в цял Прованс, в Централния масив, в Алпите и дори в парижките предгрдия. Усърдието на изследователите и на любознателните умножава находките и започнатите от аматьори разкопки пълнят местните и регионалните музеи. Именно любител е открил вазата на Викс[1], станала обект на изследванията на толкова прочути учени.

Цялата страна е един музей. Марсилците решават да построят сграда на площад „Бурс" и откриват стара йонийска[2] врата. Строи се подземен паркинг в Париж пред „Нотр Дам" – попадат на селище от епохата на меровингите. Докато прекопава цвеклото си, един селянин от Северните равнини открива важна гробница от същия период. Можем да се обзаложим, че ако на някой богат персиец му хрумне да купи цялата френска територия и нареди да я разкопаят метър по метър, няма да се появят много места без находки. Едно изключително богато и разнообразно минало, от което ние познаваме само откъслеци, само несвързани фрагменти, почива в земята ни.

Безспорно по географски причини, населението на Франция винаги е било относително хомогенно. Районите, които съставляват днешна Франция, както и покрайнините по границите ѝ, с френскоговорящо население, никога не са прекъсвали връзките помежду си. От завоеванията на Юлий Цезар насам прочутите римски пътища са кръстосвали територията, улеснявайки контактите. Дори преди земните пътища са съществували реките – тихите френски реки, които текат и свързват повечето райони. Сена, Лоара и Гарона проникват дълбоко във вътрешността. Навсякъде те са удобни за дребни плавателни съдове. Ако прекалено буйните Рона и Рейн служат по-скоро за граници, откол-

---

[1] Викс (Vix) – историческа местност, където през 1953 г. при разкопките на една надгробна могила от V век пр. н. е. е открита голяма бронзова чаша, съхранявана сега в музея на Шатийон на Сена. – *Бел. ред.*

[2] Йония – древногръцка колония в Мала Азия, на територията на днешна Турция. От своя страна, йонийците основават колонията Масалия през VI век пр. н. е. на европейското средиземноморско крайбрежие. На това място възниква днешна Марсилия. – *Бел. ред.*

кото за водни пътища, притоците на големите реки напояват всяка една местност: Дордона с плодородните си брегове, Шер и Алие, Ендър и Виен, Марна и Оаз. И на север, и на изток има хубави бавни и спокойни реки: игривата Мозел, така почитана от римляните, които отглеждали лозя по бреговете ѝ, Мьоз и Самбър и всички реки в Северната равнина. Франция е влажна страна, в която дъждът и течащата вода не са чудо както в Гърция, нито изключение както в Египет. И реките ѝ нямат водопади.

Планините не са препятствие за преминаването от един район в друг: можем да заобиколим Централния масив и многобройни са свидетелствата, които показват, че още от праисторическо време хората са преминавали през него. Без никакво затруднение се минава от долината на Сена в района на Рона или на Сона, а от тях пък – в долината на Рейн. Пътува се от югозапад на югоизток и от югоизток към Парижкия басейн през „праговете", по които обикновено минавали завоевателите: прага на Наруза – между Гарона и Средиземно море, прага на Поату – между Окситания[1] и Северните райони. Най-трудно в нашата територия е било преминаването на Рона, непокорната река на Фредерик Мистрал[2], откъдето водят началото си и някои „градове-митове", а именно Авиньон и Лион.

На север и на изток няма граници отсам Рейн. Историята ни учи, че самият Рейн, подобно на Дунав, често пъти е бил преминаван от народи, дошли от изток. Това преминаване обаче бързо се превръщало в нашествие. Когато римляните решили да определят границите на империята си на запад, избрали именно Рейн.

На юг границата, тази на Пиренеите, също е солидна, но както и Рейн, тя не е успяла да възпре нито миграциите, нито нашествията и в двете посоки. Какво да кажем за Алпите, чиито обширни напречни долини са същински булеварди! Франция в нито един момент от историята си не е могла да живее сама за себе си. Тя е познала всички големи движения на народите на континента и дори тези на морските народи. Стръмните брегове на Бретан са успявали да спрат завоевателите, идващи откъм Англия, не повече, отколкото широките нормандски поля са спирали викингите. Населението от средиземноморското крайбрежие е трябвало да напуска бреговата ивица и да се укрива в повисоките села, за да избегне нашествията на грабителите. Нито бреговете ѝ, нито планините ѝ, нито граничните ѝ реки някога са успявали да защитят Франция.

Макар и отворена страна, Франция повече от която и да било европейска държава е страна на много индивидуализирани микрорайони. Преминаването от един район в друг става неусетно. Но изведнъж, след няколко километра си даваме сметка, че всичко се е променило: пейзажът, селата, посевите и формата на нивите, понякога местният говор, покривите и камъните на къщите, традиционните мебели и храненето. Самите животни са елемент от разнообразието. Почвата и разположението на склоновете спрямо слънцето създават

---

[1] Окситания – историческа област в Южна Франция, на територията на която са се говорели южните френски диалекти. – *Бел. пр.*

[2] Фредерик Мистрал – френски писател (1830–1914), писал на окситански диалект и се застъпвал за съхраняването и утвърждаването му. – *Бел. ред.*

различията във винаta. Няма френска земя, която да не е родила някога, много отдавна, свое вино и свое сирене. Тревата се променя, променят се и кравите: нищо общо няма между маслените нормандски двуцветни крави и игривите петнисти бретонски породи, красивите червени крави на Аквитания, дребните „мургави" крави на Лангдок и белушките от Шароле. Ако прибавим и факта, че и птиците са различни като кравите, формите на църквите – като сиренето, ще осъзнаем, че това, което във Франция наричат „духа на камбанарията", отговаря на една историческа и социологическа действителност. Различните народи, които днес съставляват *пъзела,* наречен Франция, винаги са поддържали контакти помежду си. Но са се приспособявали и развивали в индивидуализма на своите села.

Гъстотата и многообразието на населението несъмнено се дължат на благоприятните природни условия: на „микрорайоните" много често съответ-ства даден микроклимат, който е благоприятствал развитието на специфични форми на земеделие и скотовъдство.

Умереният океански климат с майсторската си постъпателност от запад на изток и от север на юг позволява всевъзможни интерпретации и цялостно използване на почвата.

Една голяма част от територията е съставена от красиви плодородни утаечни равнини: басейните на Гарона и на Сена представляват богати земи, дълбоки и топли на юг, много тинести на север, където областите Бос и Бри са пословични с плодородието си, Фландрия излиза на голямата Северозападна европейска равнина, която се разширява към Белгия и Германия, после към Полша и Русия. Огромната ивица на житните ниви в Северното полукълбо завършва във Франция, на брега на Северно море и Ламанша, при плодородните пасища в Нормандия.

Наносните равнини често са не по-малко богати от утаечните басейни: Елзаската равнина, Централните Лимани[1], някои равнини от средното и долното течение на Рона, някои от алпийските долини са изключително подходящи за житните растения. „Жътвите" на Жионо се извършват в долината Дюранс. Набедените за неплодородни области – като Бретан или Лангдок, често се простират до изключително богати речни басейни, които благодарение на неочаквано благодатния климат дават добри реколти и предизвикват бързо заселване на района.

Херцинианска[2] Франция на Вандея и Бретан, на Ардените и Централния масив има своите плажове, оазиси с плодородна земя.

Разнообразие на земята, на микроклимата, на малките специфични области. Разнообразие също и на френските „раси".

Няма френска „раса", както няма и френски климат. Рядко народи са преминавали през територията ни, без по някакъв начин да останат, без, така или иначе, да се смесят с местното население. Съществуват планински раси, които невинаги произхождат точно от своите планини, но които остават в своите високопланински села, свидетели на антични нашествия.

---

[1] Limagnes (фр.) – равнини в Централния Масив. – *Бел.пр.*

[2] Херциниански (нагъвания) – нагъвания на земната кора по време на каменовъгления период. - *Бел. пр.*

Морски народи, дошли от изток, са пуснали корени чак до високите централни плата. Бретан и Нормандия са населени от народи, дошли от Северна Европа през една, малко или много, отдалечена епоха. Хората, пристигнали от далечна Азия, са се пръснали почти навсякъде.

Многообразието на населението е причина за пъстротата на физическите типове, които представляват френската народност: армиите през XIX век наемат високи, едри, русокоси мъже – дошли от Севера, и тежки, чернокоси конници от Юга. Имало е двуметрови здравеняци и стрелци-пехотинци, високи по метър и половина, пехотинци с всякакъв ръст и цвят, рижави северняци и мургави южняци. Ако според легендите галите са високи и руси, средновековните доспехи свидетелстват за дребни и набити кръстоносци. Няма единен образ на французина. Само няколко преобладаващи типа: слабият рус елзасец, дребният алпиец с кръгъл череп, мургавият, но често пъти синеок овернец, стъпващият здраво, като контрабандист баск, розово-русият нормандец. Но тези типове се различават от една нива до друга, от едно семейство до друго и дори в самите семейства.

От XIX век насам промишлеността и заселването в градовете, където непрестанно се смесват хора, дошли от всички краища, допринесли още повече за разнообразието, като привличали и чужда работна ръка. Много италианци и испанци са се заселили в Южна Франция, поляци – на север, много руснаци-белогвардейци – в парижкия район. Всички тези народи, често пъти имигрирали преди повече от петдесет години, са изцяло асимилирани. Разположена на кръстопът, Франция винаги е приемала в земите си затихващата вълна на миграциите. По традиция тя донася много повече хора, отколкото отнася. Днес всеки десети французин е африканец, португалец, испанец или юго-славянин. Дали всички тези чуждестранни работници ще се завърнат някой ден в родината си? Безспорно Франция е сред европейските страни, които най-добре асимилират чужденците, в американския смисъл на думата. Полските миньори и пиемонтските зидари са „натурализирани французи", както едно време са били асимилирани големите праисторически номадски племена, русите воини, дошли от изток, и загорелите моряци от Юга.

Галите, митическите предшественици на французите, все още са малко познати в периода, преди да бъдат завладени от римляните. Те са част от една легендарна история, която археологията прави малко по малко по-точна и по-конкретна. Дори по времето на римляните галите са описвани само от гледната точка на завоевателите.

Чувството за единство на Галия и на галските земи е създадено у галите от първия известен в историята техен завоевател. Следователно е нужно да започнем „История на Франция" с глава, посветена на галите.

Както много удачно отбелязва историкът Албер Грение, „сред толкова много знайни и незнайни народи, чиито последователни усилия са изградили Франция, галите първи са възприели, изразили и реализирали отчасти един политически идеал, който е останал наш... Именно на тях дължим, така да се каже, най-древните си национални писмени паметници."

„Политическият идеал", за който говори Грение, е онзи, който при историците от всички течения през XIX век е наречен „циментът на френската нация". Стъпката от галската анархия към френската нация винаги е била една фун-

даментална тенденция в историографията на Франция. Всички или почти всички големи историци са писали своя „История на Франция". В някои отношения най-забележителна е творбата на един академик от началото на този век – Ернест Лавис, директор на Висшия педагогически институт[1] в Париж и професор в Сорбоната.

Тази известна личност от III Република никак не се притеснява да напише за възпитаниците на светското образование – безплатно и задължително, една „История на Франция", която свойски е наричана поради формата ѝ „Малкия Лавис". Тя обяснява на младите французи защо трябва да се гордеят, че са част от една нация. След Жюл Мишле и Виктор Дюрюи Лавис разказва по един епичен начин движението на френския народ към единството, но също и към свободата и демокрацията от деветдесетте години на XIX век.

Националната тема, подета и от републиканците, помирява всички френски семейства „около знамето", убеждавайки учениците, че кралете, императорите и републиките – всеки по свой начин и в своето време, но с една забележителна последователност – са работили за голямото обединение на земите и хората. Филип Хубави, Луи XI Счетоводителя, Луи XIV Завоевателя минават в очите на републиканците за уважавани монарси, на които те с удоволствие прощават през 1890 г. стряскащите недостатъци, признавайки им заслугата на „обединители на френските земи".

Дълго време историята на Франция е била представяна по тази двойна схема: изграждане на нацията около кралете на Ил дьо Франс, по-късно на централизираната държава – еволюция на френския народ към демократичната и либералната република, към всеобщото избирателно право и „народното училище".

Последната интерпретация дължи много на Мишле и либералните историци на XIX век. Векове наред Франция живяла в невежество и нето-лерантност. Но всеобщото усилие на един народ, колективният стремеж за освобождение, породен от контактите с по-напреднали цивилизации (а именно с Италия), наложили изграждането на една модерна нация. След хиляди изпитания и противоречия тази нация открила в самата себе си силата да обяви своята независимост в една враждебна Европа, както и желанието си да изгради демокрацията.

В този смисъл националните войни са освободителни войни срещу „тиранията" на старите европейски държави. Още от времето на Жана д'Арк и дори от времето на Бувин[2] Франция подсъзнателно е съществувала като нация. С Френската революция през 1789 г. народната воля за обединение намерила своя правен израз. От тази гледна точка „Великата революция" за Мишле е един завършек. Всички усилия на либералния XIX век са насочени към преоткриването на този изгубен идеал, постоянно потискан от реакционните или буржоазните режими.

---

[1] École normale supérieure.

[2] Бувин – селище в района на Лил. Известна е битката при Бувин, където на 27 юли 1214 г. войските на Филип Огюст побеждават коалицията на германския император Отон IV, графа на Фландрия Феран и краля на Англия Джон Безземни. Благодарение на тази победа е избегнато разпокъсването на кралството. – *Бел. пр.*

Демократичната тема следователно е не по-маловажна в общия план на историите на Франция, отколкото националната. Добре е дори да отбележим, че тези две теми се сливат толкова по-добре, колкото повече авторите са здраво свързани с прогреса, със социалната справедливост. Много често националната идея стои вляво в модерната и съвременна история на Франция. Масовите протести, армията, войната под знака на революцията са френска идея, както и републиканският прозелитизъм[1]. Революцията трябвало не само да направи французите щастливи, тя трябвало да освободи Европа, да свали оковите на робите, да изгради един световен модел. Тя имала континентални и планетарни идеи. Когато френският народ се освобождава, той освобождава и „републиките-сестри" и корените на новите нации са идентични с тези на френската нация: те се освобождават, за да се възцари справедливостта и за да институционализират свободата. 1830 г., 1848 г. и по-късно Парижката комуна са верни на този идеал за всеобщо освобождение, подет и екзалтиран под друга форма от социалистите „патриоти" от военните правителства след 1914 година.

В основата на идеята за справедливост откриваме желанието за равенство, същото онова, което далеч преди Революцията се е проявявало в типично френската пристрастеност към централизацията. От кралските законодатели до първите министри, бивши възпитаници на Висшия институт за подготовка на административни кадри[2], тази константа във френския манталитет се проявява в култа към държавата. Когато Луи XIV заявява: „Държавата – това съм аз", несъмнено това не е проява на горделивост от негова страна. Той е смятал, че кралската особа, единствен гарант на законността, би трябвало да я наложи и на всички, които са имали претенциите да се занимават с право, на всички „привилегировани". Централизаторската държава на старата монархия си е поставяла за цел да изравни особеностите, регионалните и местните такси, остатъците от феодализма и аномалиите, причинени от капри-зите на историята. Едно от схващанията за правосъдието изисква всички поданици да бъдат равни пред суверена. Достатъчно е по време на рево-люцията да се замени суверенитетът на краля със суверенитета на народа, за да се запази централизаторската традиция на монархията.

Всъщност един от големите дебати на Френската революция е бил между жирондисти и монтаняри. Жирондистите искат една федерална, децентрализирана нация. Монтанярите начело с Дантон и Робеспиер – напротив, искали да наложат централизацията в името на правдата и революцията. От тяхна гледна точка федерализмът би довел само до триумф на реакцията в провинцията, тъй като истинската революция била само в Париж.

Спорът между парижките централизатори и провинциалните федералисти е стар колкото Франция. Той присъства в сблъсъка между политическите партии в миналото и днес. Той се проявява в съпротивата, която големите провинциални сеньори – днес кметовете на някои големи градове, оказват на кралете от Ил дьо Франс, на техния държавен апарат. Той се проявява дълго

---

[1] Прозелитизъм (*гр.* Proselytos – буквално „новоприет") – стремеж да се привличат последователи. – *Бел. пр.*

[2] École nationale d'administration (ENA).

време след триумфа на Луи XIV над аристокрацията в борбата на провинциалните щати срещу интендантите, кралски офицери в провинциите, и категорично е разрешен от Бонапарт, който изгражда заедно с префектите една свръхцентрализирана държава по подобие на старата Римска империя.

За някои историци реалното създаване на френската нация води началото си от този решителен етап в обявяването на една държава на равенството и уравниловката, на един крал-държава, който забранява всички федерални спорове и ограничава всички особени данъци и такси. Последователността на историята произтича не само от желанието за обединение, но също и от тази централизаторска страст. Кралете не са само едни обикновени обеди-нители на земи, те са и създателите на една модерна държава. Републиката и Бонапарт първи получават тяхното наследство.

Написана така, историята на Франция очевидно е много откъслечна. Тя следва най-явната линия на развитие по отношение на съвременния „шестоъгълник“[1]. Изоставя като ненужни или отпадъчни онези неща, които представляват богатството на центробежните сили, изгубените провинциални цивилизации, желанието им да съществуват. Съвременните тенденции на историята ни тласкат към предефиниране именно на националната история, отричано досега като опростяване и понякога като мистификация. Ходът на историята, и особено на историята на Франция, не е гладък и равномерен. Съществуват течения от различен произход, които имат своето точно опре-делено време, своята собствена област. Ходът на събитията се избистря и нараства в определени точки от сечението: Революцията например или големите войни. В тези мигове на колективно сплотяване се определя едно по-дълго, по-спокойно бъдеще. В този разказ трябва да наблегнем на привилегированите моменти, които обуславят манталитета в дълбочина, и да прехвърлим набързо безоблачните периоди. Но трябва също и да си дадем сметка за богатството на регионалните сечения, чието вписване в глобалното обяснение на явлението „Франция“ днес се проявява като възможно. От двадесет години насам се правят опити за регионални истории. Съществуват много сериозни изследвания върху историята на Бретан, на Нормандия, на Лангдок, на Елзас, променящи чувствително парижките „перспективи“, за които всяка линия тръгва от един център – „Нотр Дам“... Унитарните и линейните концепции не успяват да прикрият в хода на събитията често ожесточения сблъсък, а понякога и отчаян, между Париж – центъра на държавата, и една или друга провинция.

Било е време, когато антагонизмът е бил по-силен от политическата власт. Ожесточението на бароните от Севера срещу графовете от Тулуза, едновременно мистичният и социален бунт на катарите са отворили рани, които не са били забравени с времето. Кралските походи в протестантския Лангдок са от същия период, както и драгунадите[2], и други походи на парижките агенти в Севените. Именно в периферията на „шестоъгълника“ откриваме най-постоянните размирици – в областите, които по-скоро са присъединявани към крал-

---

[1] Погледната на географската карта, Франция има формата на шестоъгълник, поради което често е наричана така. – *Бел. ред.*

[2] Жестоките преследвания, осъществени по времето на Луи IV срещу протестантите от Южна и Югозападна Франция. – *Бел. ред.*

ството: Бретан, Лангдок, Прованс, Дофине...

Отношенията между Париж и провинцията, разгледани под ъгъла на сблъсъка и диалога, добиват други измерения, отколкото в линейната перспектива на централизаторските истории. Тук изпъкват оцеляването или изплуването на регионалните цивилизации, понякога изключително богати, и обясняват някои аспекти от една еволюция или от едно политическо поведение, които не могат да бъдат сведени до диалог на глухи между централната власт и лошите поданици от периферията.

Интересно е да отбележим колко са чувствителни тези периферни провинции към влиянието на европейските райони, от които са част. Граничната нация като един отличен изолатор играе много ограничена роля през дълги периоди от нашата история. Тя се свежда до злощастните времена на националните сблъсъци. Едно време, както и сега, Елзас е била част от рейнската област, както и френска, Фландрия – фламандска, Юра[1] – юраска от двете страни на склоновете, Савоя е била алпийска независимо от това дали е френска, или италианска... Така че в своите виждания регионалните истории, които се пишат днес, не търсят серия от изгубени цивилизации, а се опитват законно да забравят стриктно националната гледна точка на старата историко-географска традиция, за „да отворят" всички аспекти на френския живот към техните европейски продължения. Така новият прочит на историята на Франция може да се надява да спечели от блясъка онова, което губи от опростяването, и да даде своя принос към едно ново разбиране за народите от Западна Европа.

[1] Юра – планинска верига във Франция и Швейцария, която преминава отвъд Рейн в Германия. – *Бел. ред.*

ПЪРВА ЧАСТ

От галите към протестантите

12342 | 99

ГЛАВА I

Галия и галите

Със сигурност не е лесно да си представим пространството Франция в зората на неговото заселване. Природата, както и народите, има своя история. Нито хората, нито населените места приличат дълго време на себе си, а данните са недостатъчни, за да си изградим по-точна картина. Все пак е ясно, че „нашите предшественици – галите" са населявали областта, затворена между океана, Рейн, Алпите, Средиземно море и Пиренеите още от началото на желязната епоха, т. е. от началото на първото хилядолетие преди новата ера, отпреди 3000 година.

Завладяването на територията

Дълго преди това Северозападна Европа е населявана от хора. Някои са били открити подобно на египетските мумии – почти недокоснати от времето, в блатата на Дания. Техните предшественици пък живеели в пещери през кватернера. Във Франция изобилстват следи от това население.

ПЕЩЕРНИТЕ ЛОВЦИ

Пещерата... това е реалният и едновременно митичният произход на хората от Западна Европа. От втората половина на кватернера в „пространството" Франция съществуват пещери и хора. Прекалено суровият климат вероятно ги е накарал да потърсят подслон в по-защитените селища на югозапад (Дордона) или между теченията на Сона и Рона. Пещерите – убежища от тази епоха, са известни с рисунките си: Ласко, Конбарел и Фон дьо Гон дю Перигоф. В „Пещерата на тримата братя" (в Нио) жителите на Пиренеите дялали скалите и открили една техника на полихромната рисунка. Това ставало в епохата на големите ледници.

Студът не забавял човешката дейност. Напротив, стимулирал я. Ловците от „пространството" Франция излизали от домовете си, за да ловят дивеч. Измисляли

оръжия и сечива. Режели на съвсем тънки ленти кремъка от планините. Издялвали костите за върхове на стрелите си, опъвали примитивни лъкове, за да убиват бизоните, елените, мамутите. Скоро изнамерили харпуна и копието. Изработили иглата от кост, която позволявала на жените да шият кожите.

Ловците знаели да подкарват стадата, заклещвали ги в тесните долини, устройвали им капани. Притискали ги в някоя скала или нос като Солютре, откъдето хиляди диви коне скачали заедно към смъртта.

Изолацията на тези хора, изгубени в една враждебна природа, била опасна. Необходими са били доста поколения, за да познаят те по-меки, по-адаптирани, по-удобни условия за живот. Към 25 000 г. преди новата ера се проявила една загриженост за по-добър живот. Хората вече не били скитащи животни сред животните. Те знаели как да изразят своите вярвания и страхове. Грижливо погребвали мъртвите си, издигали в култ своите мистериозни богове, имали си магьосници и водачи. Несъмнено земните жители били вече доста по-многобройни. По-добре нахранени, по-добре въоръжени, по-добре приспо-собени. От тази епоха датират свещените статуетки и пещерните рисунки, открити в Югозападна Франция.

12 000 г. пр. Христа: стада елени обитавали Севера и Великия север. Мечките се скрили във високите планини. Най-накрая хората окончателно можели да напуснат пещерите. Тук климатът се е променил по-бързо, отколкото в Северна Америка или в континентална Азия. Земята се покрила с гори. Мамутите и бизоните изчезнали... Настъпило времето на елените, глиганите и лисиците: това бил краят на последния ледников период.

КРАЯТ НА ГОЛЕМИТЕ НОМАДИ

Много от хората последвали стадата на север, оставайки ловци и номади. Другите, за да преживяват, се настанили по брегове на моретата и по течения на реките. Ако ловът в гъстите гори се оказвал по-труден, оставал риболовът.

За пръснатото в Северозападна Европа население изчезването на големите стада наложило едно бавно и трудно приспособяване към новите климатични условия. Малко по малко обаче светлината дошла от изток.

Постепенно, по един неясен път земеделската техника и металургията обхванали Западна Европа. Вместо да живеят от риболов и събирачество, хората поизсекли горите, започнали да отглеждат стада от домашни животни и вече засявали житни семена. Появили се заселниците – най-важната вълна от тях заляла средиземноморските брегове вероятно около IV хилядолетие. Тя идвала от изток. Тези морски народи отглеждали кози и овце и сеели ечемик. Самите те не навлизали навътре в земите. Но техниката им се разпространила от народ на народ. Тези моряци, започнали да водят уседнал начин на живот, били идентифицирани благодарение на грънчарството, с което се занимавали, и по съдовете, облепени с черупки от миди.

Други народи, дошли от морето – също скотовъдци и земеделци, в една по-късна епоха се качили към долината на Рона и Сона, които излизат в Парижкия басейн. Хората се установили по течението на реките, изграждайки в района на Жюра наколни жилища. Те изсичали горите и сеели жито, като едновременно с

това ловели риба в блатата и реките.

Дали са били многобройни? Не се знае. Това население обитавало едно много ограничено полезно пространство. Нещо повече – тези скитнически народи безспорно отглеждали различни култури на различни места. Революционната крачка в приспособяването на хората към земята вероятно произтичала от използването на металите. Дошли от изток преселници изследвали земята и открили калаени и медни залежи в Англия и Испания.

Оттогава се появили нов тип заселници, например в Лозер, но също и в Сен Маритим, с т. нар. „кампинианска" цивилизация, наречена на името на село Кампини. Кампинианците все още не познавали употребата на медта. Но били привързани към земята си. Обработвали почвата с по-твърди камъни. Те дават доказателство за това, че с изнамирането на нови по-ефикасни сечива номадите стават селяни.

Ако металите и начинът им на употреба също идват от изток, то това става по земен път, а не по море. Централна и Дунавска Европа са основният двигател на това проникване на металообработването в Западна Европа.

През тази отдалечена епоха използването на някаква нова техника означавало нова цивилизация. С металите се появили и първите надгробни могили (тумулуси). Тези купчинки пръст датират от 1600–1300 г. пр. Христа. Когато ги разровим, откриваме гробници, а в гробниците – първите келти.

Не всички са съгласни хората от първите тумулуси да бъдат наричани келти. Дали и хората от цивилизацията на долмените[1] са били келти? Много време преди периода на тумулусите в Бретан, например в Карнак, са се издигали долмените и менхирите[2], високи понякога до 20 метра. Несъмнено те са били поставяни в памет на мъртвите. Хората от епохата на долмените, за разлика от тези на тумулусите, не са познавали металите. Те са използвали като сечива заострени кремъци. Научили се да използват медта благодарение на контактите си по море със северните и южните народи, които пък контактували с Испания.

Тези хора са живели преди първите келтски нашествия. Все пак те „изнасят" цивилизацията си: долмени има в Севените и чак до долината на Рона. Обратно, тумулусите съществуват в Оверн. Следователно накрая между двете цивилизации е настъпило сливане.

Между тях не съществува празно пространство. Едно все по-многобройно население заема центъра на Галия – между хората на долмените на запад и тези на тумулусите на изток – овладявайки тайните на металообработването. В техните тумулуси са открити твърде къси бронзови оръжия и просто украсени вази. Бронзът идва от Бохемия. Той достига до Франция през Елзас, Лотарингия, Франш-Конте и Бургундия. Към 1500 г. той е бил познат в Централния масив, в Лиманите и в долината на Алие. От там той достига до долината на Сена и отива на север. Хората от бронзовата епоха, погребани заедно с оръжията си в големите кръгли тумулуси, са били едри, русокоси здравеняци, с издължен череп. След Галия те вероятно са завладели Англия и Ирландия. Това е първата експанзия на келтите, или на „пракелтите".

---

[1] Долмен – гробница от каменния век, направена от големи плоски камъни. – *Бел. ред.*

[2] Менхири – доисторически паметници от неолита, представляващи отвесно побити камъни или каменни стълбове. – *Бел. ред.*

Към 1000 г. пр. Христа една втора вълна от завоеватели, дошла от изток, замества обичая да изгарят телата на мъртвите си с обичая да ги погребват. Вместо над гробовете да бъдат издигани тумулуси, те били издълбавани в земята. В този случай говорим за „полета с урни", които съдържат изгорените останки от хората. Такива полета с урни има в Централна Франция, но също и в Източна Европа, и в Испания.

ПОХОДИТЕ НА КЕЛТСКИТЕ КРАЛЕ

След тези завоеватели накрая идва голямата вълна от келтски конници, носещи тайните на желязото, които са научили от халщатската[1] цивилизация в Долна Австрия. От 900 г. до 500 г. пр. Христа тези „железни хора", които безспорно са келтите, се разпростират на запад – чак до Португалия.

През V век гръцкият пътешественик Херодот намира келтите настанени в южната част на Испания. Те са завладели Европа. По това време цяла Галия е келтска. Вероятно изтласквани от германските народи, келтите невинаги са идвали като завоеватели, а може би и като пастири, търсещи от място на място нови пасища по теченията на реките, изсичайки горите, за да построят селата си. Келтското заселване не е станало наведнъж. То е било бавно, постепенно, често пъти свързано с преместването на стадата. Можем да си представим, в Бретан например, един мирен контакт между земеделците и моряците от долменската цивилизация и хората, дошли от изток с желязото и каруцата с четири колела.

Около 500 г. пр. Христа в Галия се развила една втора „цивилизация на желязото", наречена Тенска цивилизация, където вече се разработвали първите рудници. По това време не цяла Галия била келтизирана: лигурите владеели средиземноморското крайбрежие – от Средиземноморските Алпи до Рона. Иберийците обитавали югозападните брегове.

Все пак като цяло Галия била завладяна от келтите. Ковачниците, които по онова време работели в Лотарингия, Бургундия и Централния масив, позволявали на келтите да се въоръжават с дълги прави саби, вдъхващи ужас. Малко по малко новата цивилизация, която погребвала мъртвите си в огромни дупки, обхващала по-съществената част от Галия. Контактите с Изтока, по-точно със Средиземно море, позволили на келтите да постигнат решителен прогрес в занаятчийството и в селскостопанската техника. Дали през Марсилия (основана към 600 г. пр. н. е. от гърците) се се разпространявали употребата на монетите и отглеждането на лозата?

По своето единство светът на келтите може да бъде сравнен със света на римляните: езиците, които се говорели в Галия, били от същия корен. Изкуствата и техниката се стремели към хармония. Вероятно същото важало за нравите и социалните структури. След VI век започнали контакти с Гърция. Откриването на гроба на Викс близо до Шатийон на Сена през 1952 г. може

---

[1] Hallstatt (Hallstadt) – праисторическо селище в Горна Австрия от I период на железната ера, дало името на халщатската цивилизация. – *Бел. пр.*

да свидетелства за това: наред с предмети от първата метална цивилизация (бронзови статуетки и ваза, каруца с четири колела) там са намерени и предмети, които са безспорно гръцки. Така предшествениците на галите вече – по море и по суша – са били в контакт с другите цивилизации от протоисторическия период.

ПРЕМЕЖДИЯТА НА ГАЛИТЕ ИЗВЪН ГАЛИЯ

Не се знае много за организацията на първите келтски общества. Тези, които гърците безлично наричат келти или „галати", които римляните по-късно ще нарекат „гали", може би са образували федерация от племена. Гробът на Викс изглежда като гроб на принц, явно по това време са съществували прочутите „келтски крале" или, ако не те, поне някакви племенни вождове.

По време на втората желязна епоха – през IV век пр. Христа, келтите или галатите, станали завоеватели, се разпростреле отвъд Алпите, в равнината на река По. Тези „гали" нападнали и победили етруските. Проникнали в Лациум, достигнали до Рим, където към 399 г. пр. Христа им устоял единствено Капитолият.

Тези странни завоеватели стават известни благодарение на древногръцкия летописец и географ Страбон, който описва събитията през тази епоха:

> „Към своята откровеност – казва той, – към своята пламенност те прибавят една голяма лекота и много самохвалство, както и страстта си към накитите, защото те се отрупват целите в златни бижута, носят златни колиета на вратовете си, златни гривни по ръцете си и китките си, а вождовете им се обличат с дрехи в ярки цветове и обшити със злато."

Страбон, след мнозина други автори, рисува по-нататък един немного ласкав морален портрет:

> „Това лекомислие, което е част от характера им – казва той, – прави така, че победата ги кара да се възгордяват до непоносимост, а поражението ги води до отчаяние. Все пак наред със своето свободолюбие те имат някои навици, които издават нещо зверско и диво в характера им, но това, трябва да подчертаем, се среща при повечето северни народи."

И Страбон отразява ехото на страшните спомени на древните римляни – същите, които се сблъскват с галите при обсадата на Рим:

> „След края на битката те окачват на вратовете на конете си главите на враговете, които са убили, и ги отнасят със себе си, за да ги заковат, подобно на много други трофеи, на вратите на къщите си... Главите на известни личности са били консервирани в кедрово масло и те с гордост ги показвали на чужденците, отказвайки да ги продадат дори срещу равностойното им тегло в злато." *(Strabon, IV, 4, 5)*

Така галите имали непрекъснати контакти с чужденците, разменяли и тър-

гували, познавали употребата на златото и като монети, а не само като накити. Къде са намирали „кедрово масло", ако не при търговията си със средиземноморските народи? А златото, с което са били отрупани?

Известно е, че на Балканите галите наложили терор, че през III век пр. н. е., водени от Бренус, те плячкосвали гръцките градове и достигнали чак до Мала Азия. Натискът на галските племена е променил дълбоко населението на Северна Италия, която наистина се превърнала в една „Предалпийска Галия". В крайна сметка по крайбрежието на Средиземно море галите се слели с противниците си – лигури и ибери.

Настъпило време на обрат. През III век пр. н. е. белгите – германизирани келти, които изгаряли мъртвите си, малко по малко завладели територите между Сена, Марна и Рейн. Те прогонили келтите от втората желязна епоха, които поели пътя към Великобритания и се настанили в земите на предишната вълна на протокелтите от халщатския период. Така в европейските територии непрестанно се сменяли различни племена.

Към края на тази миграция Рим нараснал. Легионите окупирали Испания (201 г. пр. н. е.) и подчинили на своята власт галските племена от Предалпийска Галия. Келтите били наистина изтласкани само в Галия. Това е краят на Келтска Европа.

Образували ли са те някога нация? Разказите на гръцките пътешественици, пътеписите на римляните, накрая писанията на Юлий Цезар позволяват да си изградим една твърде точна представа за цивилизацията на келтите, обитавали Предалпийска Галия, за галите – нашите предшественици, но не и да дадем окончателен отговор на този въпрос.

Свободните гали

ЕДНА ГАЛСКА РАСА?

Римляните не са познавали Галия, а „Галиите". Със своето вродено чувство за образност първоначално те различили галите, които носели тоги, от *Gallia togata*[1]. Последните се обличали като римляни, тъй като били първите романизирани гали. Обитавали Предалпийска Галия, Северна Италия.

Следващите били галите, облечени в панталони (или гащи) от *Gallia braccata*[2]: това е днешен Прованс, заедно с част от Лангдок, завладян от римляните през 125 г. пр. Христа, защото се е намирал на пътя към Испания. Третата Галия била „дългокосата" – *Gallia comata,* наречена така, защото галите, за разлика от римляните, носели дълги руси коси.

---

[1] Gallia togata – Галия, облечена в тоги. – *Бел. пр.*

[2] Gallia braccata – Гащата Галия. – *Бел. пр.*

„Галите са високи на ръст – пише Диодор от Сицилия, – кожата им е мека и бяла; не само косите им са естествено руси, но те се стараят да поддържат този цвят, като се мият постоянно с варовита вода. Опъват ги от челото към върха на главата или към тила. Благодарение на тази операция косите им стават гъсти като конска грива."

Трябва ли да вярваме на летописеца? Да следваме ли Вергилий, когато описва галите: „косите им са от злато, дрехите им са от злато"? Историкът Фердинанд Лот не вярва на мита за „високите руси воини". Той смята, че римляните са ги описвали така условно и че всъщност косите на галите са били боядисани или изрусени...

Руси или тъмнокоси, при всички случаи галите са били известни в античния свят като храбри воини и „майстори на словото".

„Общата черта на цялата галска раса, иначе простодушна и без задни мисли – пише Страбон, – е раздразнителността ѝ, те са луди по войната и находчиви в битките. Ако ги раздразниш, галите тръгват право към врага, без да се интересуват от нещо друго... Силни със своя висок ръст и със своята численост, те се събират на големи групи и каквито са обикновени и спонтанни, на драго сърце поемат в свои ръце каузата на потиснатите."

Те имат общ език, близък едновременно до лигурския и латинския. Това е един индоевропейски език. Има варианти в Бретан, Ирландия, Уелс, както пише Албер Грение:

„Когато се появяват в историята, галите говорят език от същата група като на арийците от Индия."[1]

Различията в езиците на народите се появили по-късно. Началото на разпръскването им датира от медната епоха. По време на желязната епоха галите говорели един и същ език, много сходен с езика на германските племена. Те наричат желязото *isarno* (германските племена: *eisarn*).

От една и съща езикова група, от един и същ етнос, галите и келтите всъщност са прадедите на французите. Това не означава, че всички те са говорели един език, нито че са били от един и същи физически тип: между жителите на Севените, на населението около Рейн, арверните и бретонците по това време имало вече съществени различия. Но както много правилно казва Фердинанд Лот:

„Твърдят, че не съществува френски тип... все пак има една обща френска национална черта... и този факт може да бъде обяснен само ако приликите между френските хора са повече от разликите, а това е така от древни времена."

---

[1] Ариец – изчистено от смисъла, който му придават расистките теории, понятието се отнася към народи с индоевропейски произход и език, които се установяват на територията на Иран и Северна Индия между 2000 и 1000 г. пр. Христа. – *Бел. пр.*

ОРГАНИЗИРАНАТА АНАРХИЯ В ГАЛИЯ, НАСЕЛЯВАНА ОТ ТРИСТА НАРОДНОСТИ

Ако приемем, че някога е съществувала известна единност на келтския свят, трябва да признаем и факта, че стотината народа, които населявали Галия, били много диференцирани, много индивидуалистични и често пъти в конфликт един с друг. Политическо единство не съществувало. Имало само една преобладаваща черта: тази на цивилизацията.

Римляните наричали тези народи *„cites"*. Някои очевидно вземали надмощие над други. Всичко на всичко имало шейсет *cites,* подразделени на селски провинции, наречени *„pagi"*[1] или *„pays"*.

Преобладаващите народи в Дългокоса Галия били арверните; господари на Централна Галия, те имали за столица Риом (*Rigomagnus*). Едуените, обитаващи Сона и Лоара, били силни в железодобива и владеели търговските пътища, свързващи Севера със Средиземноморието и Швейцария с Атлантическия океан. На изток от Жюра хелветите, които имали здрава организация, властвали над алоброгите. Районите между Лоара и Сена били контролирани от сеноните, въпреки че карнутите организирали плаването по Лоара, от което извличали големи облаги. На тяхна територия се състояло Общото събрание на друидите.

При народите от Дългокоса Галия могъществото на племената идвало от владеенето на реките, от притежаването на железните рудници или от известно предразположение към търговията. Икономическото богатство вече предполагало политическо влияние. В Аквитания петнадесетина малки народа, наполовина иберийци, си поделяли територията, без нито един от тях да вземе видимо надмощие над другите. Те нямали нито рудници, нито големи търговски пътища. Средиземноморският район и Алпите били по-добре разпределени, а също и много бързо завладени от римляните. В долината на Дюранс рано възникнали градове: Систерон и Гап (Segustero и Vapincum); във Воклюз: Оранж (Arausio) и Авиньон (Avenio). Народите по крайбрежието били или чисти лигури, или келтолигури. Малките народи от алпийските клисури, здраво укрепени в своите крепости, се изправяли срещу римляните, както и срещу келтите, като карали онези, които преминавали планината, скъпо да си плащат за това.

Най-предприемчивите народи един подир друг предявявали претенции за хегемония над Дългокоса Галия: през V в. пр. Христа благодарение на своя крал Амбикатус битуригите властвали едновременно над арверните, сеноните, едуените и дори над карнутите от Лоара. Двеста години по-късно, както изглежда, арверните станали господари на цялата централна част на страната. Те се сражавали срещу едуените и секуаните, за да извоюват хегемонията си.

---

[1] Pagus *(лат.)*, мн. ч. – pagi = pays (*фр.*) – 1. Край, област, район, територия; 2. Жителите на дадена страна. – *Бел. пр.*

ГАЛИЯ ПО ВРЕМЕ НА ЗАВЛАДЯВАНЕТО Ѝ

Колко жители наброявала Галия по това време? Преброяванията варират между пет и тридесет милиона. По времето на Цезар хелветите са били около 360 000. Хелветската територия обхващала четиристотин села, или *vici.* Но хелветският народ бил изключително многоброен.

Невъзможно е с точност да изчислим населението на Галия, но най-вероятно то не е надвишавало десет-дванадесет души на кв. км.

Те, изглежда, предпочитали да живеят по поречието на реките, в богатите на минерали области, по морското крайбрежие и в изключително плодородните равнини. Какво било значението на горите в Дългокоса Галия? Известно ни е съществуването на огромната „въгледобивна гора" в северната част на страната. А другаде? Изглежда галските племена, твърде много отдадени на скотовъдството и лова, са имали нужда от доста широка територия. Населението задължително било неравномерно разпределено, отначало за по-голяма сигурност. В началото на III в. пр. Христа не било много препоръчително да си заобиколен от прекалено предприемчиви съседи. По-добре било непроходими гори да те разделят от тях.

Реките, за предпочитане пред пътищата, били използвани за търговия. Но имало и изключения. Как може да се обясни могъществото на арверните или на битуригите без земните пътища? Районите в централната част на Галия, които те са заемали, не са ли били сред най-цивилизованите и как може да се обясни степента на еволюцията им, без да се предположи постоянният им контакт със средиземноморския свят?

Несъмнено населението на галските племена е било предимно селско. Селата били в основата и на заселването, и на обществената организация. Големите народи наброявали стотици села. Благородниците често строяли отделни къщи извън селата, които вероятно римляните наричали *aedificia*[1]. Галия обаче имала и градове.

Столиците, големите пазари, важните за търговията места обикновено се изграждали върху хълмове, оградени със стени и отбранителни съоръжения. Наричали ги *oppida*[2]. В случай на опасност селското население намирало убежище в опидиума (*oppidium*), който по тези причини бил широк: в Алезия той можел да подслони 80 000 войници заедно със снаряжението, мирното население и бежанците от съседните села. Всички *oppida* имали хранителни и фуражни запаси, защото подслонявали и стадата.

Построени от подръчни материали, със стени от кал и слама, от недобре издялани камъни, запълнени със суха глина в южните райони, галските градове били големи населени места, небрежно изградени с единствената цел да служат за защита или да бъдат място за срещи. Покрай реките изникнали няколко по-големи града – важни търговски центрове. Градска

---

[1] Aedificia *(лат.)* – сграда, постройка. – *Бел. пр.*

[2] Oppidium, oppida (*лат.*) – градче: укрепено място, крепост. – *Бел. пр.*

цивилизация обаче не съществувала.

Цицерон пише: „Няма нищо по-грозно от един галски град."

МОГЪЩЕСТВОТО НА КАСТИТЕ

Където няма истински градове, няма и градско население. Галия била в ръцете на воини и благородници. Последните налагали много тежки данъци на всички категории население.

Благородниците съставлявали една каста конници, радващи се едновременно на икономическата и на политическата власт. Господари на земята, те разполагали с малко или повече многобройна „клиентела" от предани хора, които ги следвали по време на война и събирали от тяхно име данъците. Самите благородници издавали военни и граждански заповеди.

Те властвали над един народ от свободни селяни и над съвсем малко роби. Тъй като избивали военнопленниците си, всъщност не успели да развият робството. Семейните структури както сред благородниците, така и сред селяните били много здрави: бащата колел и бесел в къщата си. Известна скулптура от Националния музей в Рим показва един победен келтски воин, който, за да избегне робството, убива жена си, преди да се самоубие.

При богатите и при по-бедните жената носела зестра при сватбата, съпругът бил длъжен да внесе в семейството своя принос на същата стойност. Законните деца наследявали имуществото на родителите си.

Селяните наследявали не собствеността на земята (която принадлежала на благородниците), а правото на ползването ѝ в полза на благородниците. Последните притежавали и добитъка, който представлявал основното им богатство. Те разполагали със земеделските сечива и със семената. Не е сигурно, че са упражнявали право на индивидуална собственост върху земите си в смисъла, в който са го разбирали римляните. Обширните имения на т. нар. *vici* вероятно са били колективна собственост на племето, чието притежание било признато на вождовете, които пък се задължавали да хранят своите подчинени и работниците от селата.

Значително е уважението, което заобикаляло вождовете. Погребенията им били съпровождани с големи тържества, на които се проявявали чувствата на цял един народ. Всъщност вождовете понякога били избирани от племето заради военните им заслуги. Тялото на мъртвия вожд било тържествено погребвано заедно със скъпоценностите, домашните животни, прислугата и робите му, които били принасяни в жертва по този повод.

Наред с вождовете, но не по-малко могъщи и обект на почести, били жреците, наречени друиди. Едновременно магьосници, съдии, учители и поети, друидите – освободени от данъци, велики жертвоприношители, играели ролята на пазители на духовните ценности на едно общество, което вярвало в безсмъртието на душата. Големи поеми, аналогични на индийските, описвали духовния живот и предавали вярванията. Те оставали неписани от страх да не бъдат профанизирани от недостойните. Друидите знаели наизуст тези свещени текстове и ги предавали от поколение на поколение.

Следователно друидите единствени познавали тайнството на религията. Те се срещали в тържествени случаи, за да пеят свещените поеми и да обменят информация и техника. Организирали се конгреси на друидите, на които идвали представители от цяла Галия.

Религията на галите учела, че душата продължава да живее и след смъртта си отива в отвъдното. Задгробният живот заемал голямо място в религията, както свидетелства Церемонията на белия имел[1]:

„Друидите не притежават нищо по-свещено от белия имел – пише Плиний Стари, – поне от този на червения дъб. За тях червеният дъб е божието дърво пар екселанс. Техните свещени дъбове принадлежат към този вид, употребата на листата им е задължителна във всички свещенодействия. И така, ако един сноп бял имел расте върху някой дъб, това е знак, че той идва от дъба и че дървото е избрано от някое божество."

Това би могло и да означава, че през зимата зеленикавият сноп на върха на дъба показва непреходността на природата – символ на безсмъртието на друидите...

„Отрязването му се извършва с един грижлив и строг ритуал – добавя Плиний. – Той се състои на шестия ден от лунния месец... Жрецът, облечен в бяла роба, се качва на дървото със златен сърп и отрязва снопа плевел, който трябва да падне в един също така бял плащ."

Дървото, имелът, изворите, горите, планините, вероятно доста места, отбелязани днес с дървени кръстове по селата, са култови места, датиращи от отминалата епоха на галите. Тези привилегировани места имали едно определено качество, което се отнася до водата, земята или сянката. Те изразявали божията воля от повече от две хиляди години насам.

Галите обожествяват всевъзможни символични форми в природата. Слънцето, разбира се – като извор на живота, но също и луната, и вълшебните животни от големите гори. Хелветите почитали мечката, белгите – глигана. Бикът бил обект на култ във всички райони, където се развивало скотовъдството, като символ на мъжката сила и оплождането. Скотовъдци или бивши скотовъдци, галите имали една богиня кобила Епона, един бог с еленови рога Сернунос. Топлите извори, които излизат кипящи от земята, били свещени. Бурбон-Аршамбо, Бурбон-Ланси дължали имената си на бог Борво, който лекувал болните. Много близка до природата, религията на галите се задоволявала за своите култове със свещени места, с малки статуи, със съдове за приношенията. Нямало храмове, нямало каменни сгради за тези потомци на великите степни номади.

---

[1] Паразитно растение, свещено за галите. – *Бел. пр.*

КАЧЕСТВОТО НА ЖИВОТА В ГАЛИЯ

Истина е, че номадите станали селяни: наред с отглеждането на коне, крави, овце и преди всичко на прасета галите като добри земеделци сеели жито и в зависимост от района – просо или ръж. Ленът и конопът служели за облекло, ечемикът за производство на бира, която била нещо като национална напитка. Лозата била известна само по средиземноморското крайбрежие.

Земеделската техника била по-развита от тази на римския свят. Галите, велики металурзи (дори един от боговете им е ковач), умеели да правят рала с железен накрайник, за да разорават и най-твърдата почва. Те знаели как да наторяват земята и да съхраняват виното и бирата в дървени бурета, обковани с железни обръчи, чиито създатели също били те.

Такава една сръчност предполагала наличието на занаятчийски умения. Келтите отдавна правели коли с четири колела и впрягове за конете. Конят стоял в центъра на тяхната цивилизация. Много скоро колелетата на каруците им се оказали обковани с железни обръчи. В Галия желязото било в изобилие, народните ковачници се роели, работели в комбинация с дървен материал. Естествено то се добивало в Ардените, в долината на Мьоз, по целия източен склон на Централния масив, но също и в Бери, в Перигор, в Пиренеите и в Югозападната част.

Оловото, медта, калаят на Бретан, среброто и златото на Централните райони (Оверн и Севените) захранвали занаятчийството. Галите били бижутери, златари, гравьори. Гравюрата върху мед позволявала украсяването на каските, броните и колесниците. Конете им били окичени с посребрена мед и бронз, за да впечатляват враговете. Жените носели богати гривни, колиета, фиби от злато и скъпоценни камъни. Били облечени в хубави вълнени и ленени тъкани. В домакинството си разполагали с богат набор от грънчарски изделия.

Като не можели да строят пътища, галите правели издръжливи на всичко колесници, които им позволяват да се движат по калните пътеки.

Слаби мореплаватели, с изключение на венетите, които строяли тежки дъбови кораби с кожени платна, галите притежавали безбройни лодки по реките, почти всички плавателни. Плавайки срещу течението на Рона и Сона, те достигали до Шалон. От там стоките им по суша отиват до Сена. Тържища изникнали по цялата територия. Това ли бил пътят на великобританския калай до Марсилия? Безспорен е фактът, че благодарение на речните пътища гръцките стоки от Марсилия стигали далеч на север, а заедно с тях и монетите. Впрочем необходимостта от размяна със средиземноморския свят принудила някои галски племена да секат монети: от III век пр. Христа галите секли злато и сребро. Те притежавали монети с геометрични мотиви, други, които представляват конници, коне или глигани.

Макар и преди всичко земеделска, Галия използвала максимално своите рудници и отглеждала някои промишлени култури. Богата със своите плодородни земи, своите пасища, а също и с хората си (безспорно най-населената територия на запад), Галия със стоте си народа била отворена за всякаква

размяна, за всякакво проникване. Не е било нужно повече от месец време, за да се премине разстоянието между Болоня и Марсилия. Всичко ни навежда на мисълта, че чужденците са могли с търговска цел, без много да рискуват, да се движат по пътищата и по реките.

Постоянната вражда между племената представлявала основната слабост на Галия, нейната немощ, а може би и нейното нежелание да изгради една единна политическа система. Ако вярваме на Цезар, галските племена са имали чувството за единство на цивилизацията си, на вярванията си и дори, пред завоевателя, на интересите си, но са държали да запазят своето общество без държава, без крал, без върховен вожд и се примирили с общото действие едва пред безмилостния натиск на римския завоевател. Галското богатство било прочуто в римския свят. Италианските търговци отдавна бродели из цялата страна. Земеделските ресурси били значителни, златните резерви – изобилни, цивилизацията – с ярък колорит. Толкова много изкушения за римските генерали: те знаели, че във вътрешността на градовете царе съперничество между политическите групи, благороднические кланове, друидите и амбициозните граждани, които се опирали на народа. Знаели, че градовете не се колебаят да потърсят помощ от чужбина в своите непрестанни вражди. Галия била примамлива плячка. Не след дълго тя привлякла погледа на Цезар.

Римското владичество

КЪСОКОСИТЕ ЗАВОЕВАТЕЛИ

Разбира се, римляните не били непознати за галите по времето на Цезар. Последните ги били завладели през IV век, но Рим бързо се реванширал: от 125 г. до 120 г. пр. Христа той завладял Предалпийска Галия. Доминитиус Ахенобарбус, римски консул, смазал алоброгите и арверните. Създал т. нар. *Provincia Romana*[1] от Алпите до Пиренеите и от двете страни на пътя от Италия до Испания. В началото Марсилия останала независима в тази провинция, където през 188 г. пр. Христа била създадена римската колония Нарбон.

И така, жителите на Ним, Арл и Нарбон отдавна живеели в римски къщи и учели латински, когато Юлий Цезар се готвел да завладее Дългокоса Галия.

Той бил повикан от едуините. Друидът Дивитиак, който през 60 г. пр. Христа отишъл да потърси помощта на Рим, се опасявал от германско нашествие. Петдесет години преди това цимбрите и теутоните вече били завладели Галия и Италия. Единствено римляните били успели да ги спрат. Богати търговци, едуените се страхували от нови грабежи. Те сключили договор с Рим.

---

[1] Римска провинция. – *Бел. пр.*

Тогава се оказало, че Юлий Цезар, проконсул на Предалпийска Галия, таял амбицията да се сдобие със слава, като завладее Дългокоса Галия. През 58 г. пр. Христа швабите на Ариовист вместо теутоните принудили хелветите да изоставят част от земите си и да потърсят убежище на запад. На запад били едуените. Те отказали да се подчинят на този натиск и повикали на помощ Рим. Ето как Цезар влязъл в Галия.

Без много усилия той разгромил хелветите в района на Отун. Те, от своя страна, били притиснати и от германците на Ариовист, които Цезар принудил да преминат Рейн обратно.

Вече нямало какво да прави в Галия. И все пак легионите му се бавели в секуанския район. Скоро галите започнали да се безпокоят. Белгийците изпратили емисари във всички градове, за да се опитат да създадат коалиция, която да изпрати римляните обратно оттатък Алпите.

Цезар взел преднина: нахлул в териториите на белгийците, завладял коалиционна Самбрия, после се спуснал към Аквитания, прегазвайки цяла Галия. Качил се отново към Бретан, за да победи венетите. Тези безспирни походи му позволили да разположи свои войски извън Галия: опитал се да направи десант отвъд Ламанша и през 55–54 г. пр. н. е. преминал Рейн, за да разбие германците. Толкова лесно ли било да се покори Галия?

Било бързо, но трудно и Цезар в своите „Записки“[1] често пъти се прекланял пред боеспособността на галите. Истина е, че завладяването им служело на победителя, осигурявайки му повече заслуги за победата над тях:

> „Това е един изключително изобретателен народ – казва той – и те имат невероятната способност да подражават на всичко, което виждат... Те възпрепятстват победата ни, като копаят подземни коридори и са толкова вещи в това изкуство заради големите железни рудници, които имат и познават, използвайки всевъзможни подземни галерии. По протежение на целите си стени те бяха построили кули, свързани помежду си с един парапет и облепени с кожи... Те ни пречеха да довършим галериите си, хвърляйки във все още откритите им части парчета подострено и обгорено дърво, вряла смола, огромни предмети, като по този начин не ни оставяха да ги продължим до самата стена.“

С цената на големи трудности и благодарение на изключителната подвижност на легионите си през 53 г. пр. н. е. Цезар успял да обяви Галия за покорена. Някои племена той победил със сила, други спечелил с договори за приятелство. В този момент изведнъж у галите се проявило едно единно чувство за съпротива.

През 52 г. пр. н. е. навсякъде избухнал бунт срещу римските окупатори. Начело застанал един много млад и много смел арвернски благородник – Версенжеторикс (*Vercingetorix*).

> „Към голямата си активност – казва за него Цезар – той прибавя изключителна строгост в командването. Суровостта на наказанието обединява колебаещите се. Тежко прегрешение наказва със смърт чрез изгаряне или с

[1] Записки за Галската война. – *Бел. пр.*

всевъзможни мъчения. За леко прегрешение реже ушите на виновния или му избожда едното око, като го изпраща вкъщи, за да служи за назидание."

Версенжеторикс веднага получил масовата подкрепа на арверните и техните съседи. В почти всички племена друидите застанали на неговите позиции. В своите редици той събрал, по признанията на самия Цезар, „бедняците, скитниците". Неспособен да провокира всички бунтове, той се опитвал да се възползва от всеки от тях. Един ден карнутите избили римски търговци. Цезар, който се намирал в подножието на Алпите, се върнал принудително, симулирал атака на арверните, успял да се свърже със своя лейтенант Лабиенус, който се намирал в Парижкия басейн.

Версенжеторикс се възползвал от ситуацията. Опитал се да остави римляните гладни, като унищожил запасите на *oppida* (*oppidium*). Отстъпил пред жителите на Аварикум (Бурж), които отказали да унищожат житото си. Зле си изпатили обаче: римляните си го присвоили. Цезар с един светкавичен поход се появил в Бурж и го завзел.

Тогава той решил да атакува Версенжеторикс фронтално. Но в Жергови претърпял тежък неуспех. Яростта на галите разконцентрирала легионите му. Конниците водели непрестанна битка, обсипвайки ги със стрели. Римляните дали 700 жертви на бойното поле.

За галите тази победа имала непосредствени последици: едуените изоставили Цезар. Всички галски народи се събрали в Бибракт. Заклели се да воюват заедно до постигане на свободата си.

Въпреки всичко Цезар светкавично събрал 11 легиона. Завладял равнината на Сона. Напразно Версенжеторикс изпратил конницата си. Той бил победен недалеч от Дижон. Намерил убежище на алезийското плато. Алезия обаче не била Жергови. Градчето било по-лесно за обсада. Римската военна наука направила чудо. Цезар умножил защитата си, щурмовите си кули, рововете, осеяни с остри колове срещу конницата.

Версенжеторикс разполагал със запаси за един месец. Наложило се да пусне конете си поради липса на фураж. Подкреплението на галите се забавило цели два месеца. Когато пристигнало, защитниците били изтощени. Цезар бил изградил укрепления, насочени навън, с дължина двайсет и един километра. Въпреки ожесточените атаки подкреплението не успяло да ги пробие. На Версенжеторикс не му оставало нищо друго, освен да се предаде – точно това и направил, и то много театрално. Украсил триумфалното завръщане на Цезар в Рим, умирайки с прерязано гърло в килията си. С Дългокоса Галия било свършено.

ОКУПАТОРИТЕ

В този момент за Галия настъпил един дълъг период на *„римски мир"*[1], нарушаван от редки бунтове. Асимилирането на победените се извършвало мирно, прогресивно, без сблъсъци. Римска Галия достигнала своя пълен про-

[1] Pax romana *(лат.)* – *Бел. пр.*

сперитет по времето на император Антониян. Трудности срещнала едва след III век след Христа. Тези три столетия мир дълбоко – и впрочем неравномерно – оставили своя отпечатък върху страната.

Рим умело налагал властта си. Галия била много пострадала от войната: един милион гали – убити, също толкова взети в плен. Земята била опустошена. Всички желаели ред и мир.

Рим се възползвал от тези благоприятни обстоятелства. Той запазил административните служители на Галия, чийто благороднически елит се интегрирал в римската градска управа. При Август Галия била разделена на 3 провинции (Аквитанска, Лионска и Белгийска), подвластни на императора. Нямало постоянна военна окупация. Трябвало да дойде II век, за да наложи Рим един административен апарат на Галия, сходен до италианската система: девет провинции, само две от които – военни: германските.

Сенаторската провинция Нарбон била управлявана от проконсул. Начело на трите провинции на Дългокоса Галия стоял легат на Август, който обикновено управлявал пет години. Тези легати живеели в Сент (впоследствие в Бордо), в Реймс и в Лион. Лионският легат, чиято колония била създадена през 43 г. пр. н. е. от Планкус, се ползвал с по-голям престиж от колегите си, защото при римляните Лион станал истинската столица на Дългокоса Галия.

Римляните без много трудности събирали данъците от провинциите си и набирали галите в армията. Доброволците за легионите били многобройни. Включвайки се в тях, те ставали римски граждани. След като напуснели армията, те се връщали в селата си, където получавали ранг на почетни граждани. Знаели латински, разполагали със земи, с пенсии и се радвали на всеобщо уважение.

Във вътрешността на провинциите старите галски градове запазили границите и автентичността си. По-късно в средновековните епархии техните граници се запазили във всички градове. Така римската администрация признала шестдесет галски селища в трите Галии и двайсетина в Нарбон.

Градовете били обект на повече или по-малко благоразположение в началото на окупацията в зависимост от поведението им по време на завладяването. Имало федерални градове, или съюзници на Рим, имало свободни градове, разкаяли се и наемни, които плащали данък. Но по време на империята Рим се отнасял еднакво към всички градове, подлагайки ги на един и същ данъчен режим. Градовете продължавали да владеят познатите 300 *pagi,* или „района", в Галия.

Столиците, или *oppida,* станали истински римски градове по подобие на колониите, които Цезар и Август били създали, особено в Нарбон. Новите градове удвоили размерите на старите *oppida* и подслонили градската администрация, общинските институции, магистратите и десетниците (декуриони). При Август градовете имали и религиозна функция. През 12 г. пр. Христа той събрал в Лион делегатите от 60-те града на Дългокоса Галия, за да засвидетелстват почитта си към Рим и Август. Всяка година на 1 август същите хора трябвало да се събират в знак на преданост. В Лион около жертвеника на Галите, където се извършвали обредите в прослава на империята, по склоновете на Кроа Рус се издигали шестдесетте статуи на градовете. Делегатите, които идвали тук всяка година, добили навика да одобряват или

критикуват действията на легатите. Август бил решил да присъедини Галия към имперския култ. Всъщност я интегрирал към политическия живот на империята. От тук нататък в Рим трябвало да се съобразяват с общественото мнение на галите.

И така, те пък от своя страна приели романизацията: градските им магистрати често получавали титлата римски гражданин. Лион бил римска колония, както и градовете в Нарбон, където заради мекия климат по своя воля се заселили италианци. Колко предалпийци се заселили по този начин в Галия? Може би около сто хиляди души за половин век имиграция. Новите римляни от Галия били преди всичко гали, натурализирани римляни.

Трябва да отбележим, че този процес на асимилация се извършвал само в полза на елита. Бившите войници, благородниците и населението от градската администрация единствени се ползвали от благата на Рим, който много пестеливо отварял вратите на своя Сенат само за знатните хора от Дългокоса Галия.

И все пак, залагайки на елита, Рим създал в галските селища един климат на съперничество, една силна тенденция към романизация. Икономическият просперитет, дължащ се на *римския мир,* извършил останалото.

ОКУПИРАНИТЕ

Римските пътища и хоросанът променили галите много повече от законите на завоевателя. Стегнатата мрежа от римски пътища оставила следи и в изграждането на сегашните пътища на Франция. Вярно е, че тези почти праволинейни пътища обхващали по-лесно склоновете на малките хребети или платата, отколкото вътрешността на долините, които често били осеяни с мочурища и подложени на наводнения. Очертани с каменни стълбове, с крайпътни места за пренощуване, където се родили нови села, римските пътища осъществили, както много по-късно железниците във Франция, политическото единство на галите.

Освен морския път земните пътища свързвали Галия с Рим: крайбрежният път през Нарбон и Арл, който свързвал Италия с Испания, алпийският път, през Малкия и Големия Сан Бернар. Римските пътища се пресичали в Галия около Лион – стратегически кръстопът, място на размяна между земните и речните пътища, използвани от римляните повече отвсякога. Смята се, че сдруженията на лодкарите, т. нар. *nautes*, осигурявали прехвърлянето на стоките от една река на друга, например от Лион в Руан. Римляните не са правили канали.

Организацията на транспорта позволявала развитието на търговията. Обширните имения на знатните гали (*fundi*), както и нивите на римските селяни произвеждали в достатъчно количество житни култури и фураж за животновъдството. Галите продавали чак в Италия прочутата си шунка, а виното им от Бордо вече поело по море пътя към Британия (днешна Англия). Те прекрасно използвали възможностите на своите дъбови бъчви за съхранението на фините вина. Продавали не само „Бордо“, но и вино от Нарбон. Произвеждали за

чужбина и платове, дрехи, ленени тъкани, вълнени одеяла. Галските керамични изделия на Грофансек в Аквитания или на Лезу в Оверн били продавани в цялата империя, както и бижутата, прочутите белгийски фиби.

Развитието на производството повишавало жизненото равнище на галите, най-вече на жителите на градовете. Галия внасяла бакалски стоки или суровини като калай и мед от Испания, желязо от Астурия, олово от Бретан, мрамор за строителството от Италия. Винаta и зехтинът от Средиземноморието проникнали дълбоко в цялата страна и „окупираните" малко по малко загубили интереса си към бирата. Международната размяна била много изгодна за галите. Забогатяването, което се дължало на нея, много скоро благоприятствало урбанизацията на селищата.

Римският хоросан позволил изграждането на истински градове с неразрушими паметници, които днес са част от многобройните френски пейзажи. Най-богатите сред гало-римляните (или романизираните гали) помагали със свои средства за изграждането на амфитеатрите в Ним и Арл, на театъра и Триумфалната арка в Оранж, на театъра и Одеона в Лион, на монументалните врати на Отен и на Трев, на парижките терми и т. н. Гигантските акведукти, подобно на Льо пон дю Гар (*Le pont du Gard*), доставяли водата в градовете (20 000 куб. метра на ден).

На юг урбанизацията била по-бърза и по-зрелищна. Тя била винаги съпровождана от изграждането на храмове и обществени сгради. В Южна Галия тези храмове, построени по римски образец, били правоъгълни. На север те запазили галската си форма – кръгла или квадратна. Романизацията била по-силна на юг от Лоара, както и в районите около Рейн и Мозел. Другаде се извършвала по-бавно.

Навсякъде, където римското влияние било силно, галите строяли широки форуми и преди всичко – терми. Централните топли извори били изключително ценени и все още се пазят римските паметници, като градчето Нери ле Бен (*Néris-les-Bains*) в Алие с неговите терми, арени, култови места и палати.

Така галските градове особено много заприличали на римските. По-малко познати са градовете, изчезнали под булото на идните векове, отколкото богатите вили на село, някои от които впоследствие са били възстановени. Всъщност римският живот спечелил на своя страна селата, в които римляните донесли своя начин на живот. Вилите, които те строяли, били огромни и пищно украсени – като вилата на Монморен, близо до Тулуза, в която имало не по-малко от сто и петдесет помещения.

Луксът присъствал и в градовете: богатите граждани станали декуриони, всички, възползвали се от римския мир, преуспелите търговци (*negociatores*), членовете на конния орден живеели в разкош и притежавали красиви домове. Те трябвало да поемат за своя сметка обществените разходи, да изградят със свои средства градските сгради. Охолството им било толкова голямо, че купували огромни имения извън градовете, където също строяли вили.

Благодарение на материалния си просперитет Галия също издигнала красиви градове по римски образец с прави, равномерни улици, разположени около центъра на града или форума. На форума – широк правоъгълен площад, строяли базиликата, храм на правосъдието и на обществените дела, сената, храма на Рим и Август. От двете страни на форума имало магазини. Това

било място за срещи и търговия. Градът бил опасан с един прекъснат низ от монументални врати. Обиколката на Виенските над Рона била с дължина шест километра. Богато украсените врати показвали цялото достолепие на градовете.

Римляните минавали за майстори в градоустройствените техники. Те научили галите да строят отпадъчни канали, подземни складове за провизиите, гигантски акведукти, така че водата да стига до всяка къща. Акведуктът, захранващ Лион, бил с дължина седемдесет и пет километра. Той черпел водите си от хълма Пилат. И най-малкият град имал свои терми. За 10 000 жители термите в Лутеция имали колосални размери. В Римска Галия имало повече от сто театъра (повече, отколкото днес) и петдесет амфитеатъра, големите градове притежавали цирк. Театърът в Отен можел да приеме 30 000 зрители.

Колко гали станали граждани? Урбанизацията не бива да ни заблуждава. В голямата си степен те останали селяни. Лион никога не е имал повече от 80 000 жители, Бордо наброявал 20 000. Малките градове имали около 5000 жители. Най-богатите градове, най-пищните били тези от Юга: Арл и Нарбон – търговски метрополии, които засенчили Марсилия, Ним и Виен, Сент и Бордо в Аквитания. Архитектурата им била римска, комбинирана с някои нововъведения или традиционни галски елементи. Новото се проявявало предимно в извайването на барелефите. Така сливането на двата темперамента се изразявало и в изкуството.

Макар и римляните да не се заселили масово в Галия, макар и галите да останали „между свои" във вътрешността на своите общински територии, по време на четиривековната окупация се създала една гало-римска цивилизация, разпространена благодарение на урбанизацията.

Латинският, поне в някои райони, взел надмощие над галските диалекти. В Нарбон например той изместил местния говор, не без да претърпи промени той самият и не без „да се варваризира". Навсякъде другаде селяните, военните, търговците, управниците били длъжни да учат латински, който бил официалният държавен език. Можели да говорят келтските езици, но не можели да пишат на тях. Защо пък да не пишат на латински? Той бил удобен, логичен, полезен. Всеки, който можел да пише в Галия, пишел на латински.

Както и гръцкият, той бил преподаван в училищата, посещавани от децата на отбраното градско общество. Граматиците и риторите, на които плащали общините, позволявали на заможните гали достъп до свободните професии, до управлението на градовете и дори им давали възможност да влязат в римския политически живот. Големите градове имали висши училища и плащали на реномирани преподаватели: Лион, Арл, Реймс, Тулуза, Трев... В Марсилия и Отен се изучавал гръцки. Поетът Озон преподавал в Бордо през IV век пред двеста ученици. Галите обичали ораторското изкуство и поезията. Благодарение на училищата те изградили един просветен елит, вещ в обществените и личните дела.

Макар че изгубили друидите си, галите запазили своите богове. Римляните преследвали друидите, подозирайки ги, че подтикват населението към бунт. Много от тях избягали в Бретан, където живеели в нелегалност. В крайна сметка галските богове се смесили с боговете на победителите: древните

келтски божества, Бикът с три рога, Богът с еленови рога, богинята Епона продължили да съществуват като богове на горите и изворите подобно на Борво – Лечителя, или Суцелус – Бога с дървения чук. По време на римската окупация хората почитали и богините-майки, и богините на кръстопътищата. Истината е, че тези култове останали живи преди всичко в селата: в града били забравени.

Гражданите обичали римските богове: Меркурий – бога на търговията и занаятчийството, Юпитер – господаря на гръмотевиците, в когото те разпознавали келтския бог Таранис. Марс също бил почитан. Аполон напомнял на галите едновременно Беленус – келтския бог на слънцето, и Борво – Бога на изворите. Галите приели източните богове като Цибела[1] и Митра, бога-бик.

Те почитали също и официалните римски богове. С течение на вековете те забравили независимостта си, имали връзки само с римския свят, чиято опорна точка на запад били те. Връзките на зависимост от империята били изградени по такъв начин, че галският елит широко се възползвал от тях по време на всеобщия траен мир. Народът от селата, който представлявал по-голямата част от населението, нямал никаква полза от прогреса. Ако не друго, останал подчинен на своите господари и на своите привички. Именно той запазил старите култове и старите диалекти.

Знатните, гражданите, търговците се интегрирали в римския живот: богати и образовани, те изцяло се възползвали от мира. Градските магистрати се събирали веднъж годишно в Лион, за да разискват делата на Галия. Случвало им се да се домогват до политически постове и да проникват в римския сенат; през III век галите забравили войната. Германците ги заместили в легионите. И все пак две опасности грозели галския свят, както и цялата империя: християнството и варварите.

---

[1] Богиня на плодородието, култът към нея преминава от Фригия в гръцко-римския свят през III век пр. н. е. – *Бел. пр.*

ГЛАВА II

Франките

Галия била най-богатата страна в Западна Европа. Не е учудващо, че след III век привлякла вниманието на нови завоеватели, които вече напирали оттатък Рейн. Когато римляните влезли в Галия, заварили един келтски свят в пълен упадък. Както много правилно казват Мил Дилон, Нора Шадуик и Кристиян Гионварг в своята книга за келтските кралства, „който владеел Галия, владеел цяла Западна Европа и това е имало две последствия: първото – романизацията на страната, и второто – забавянето с повече от два века на разбиването на германската вълна".

За петстотин години, от 300 до 800 г., новият натиск на варварите довел до създаването на една франкска империя – империята на Карл Велики, който въвел изучаването на латинския в училищата и държал да бъде коронясан от папата в Рим. Дали новите германски племена са били подобно на келтите романизирани за половин хилядолетие?

Конвулсиите на Западната империя

АТАКАТА СРЕЩУ РОМАНИЯ

Римляните изградили по периферията на империята непрекъсната укрепена линия, *лимес*[1], която се намирала под постоянното наблюдение на легионите и която трябвало да държи варварите извън римската територия, т. нар. Романия.

Императорите обаче се сменяли поради убийства и постоянни граждански войни. Въоръжените битки между претендентите за империята опасно оголили границите. Легионите се разкъсвали едни други под носа на варварите.

Знаейки за трудностите на римляните (някои варвари служели в по-

[1] Лимес (limes, *лат.*) – граница. – *Бел. пр.*

мощните подразделения на войските) и възползвайки се от тях, през 253 г. франките и алеманите преминали Рейн. Стигнали чак до Сена, после се оттеглили след един ползотворен набег. Плячкосвали из Галия. През 259–260 г. те прекосили цялата територия, минавайки по пътищата към Оверн, за да плячкосват и Испания. Един нов, още по-безпощаден поход засегнал Галия през 275 година. Този път богатите били изпокрили златото си.

Императорите не стояли безучастни: през 254–258 г. Галиен успял да отблъсне завоевателите оттатък Рейн. Ако не можело да се избегнат грабежите, трябвало поне да се попречи на варварите да се настанят в земите.

Галия, разчитайки на собствените си сили, се подготвила за съпротива: войниците от Рейн дори провъзгласили за свой император един галиец на име Постумус (259 г.), който освободил страната. Рим не можел да приеме такъв прецедент: това представлявало заплаха за отцепване. Аурелий изпратил армия срещу Постумус (247 г.).

През следващата година Пробус разгромил франките и алеманите. Тези първи нашествия обаче оставили болезнени следи. Дълго време в Галия си спомняли за ужасния III век. Селата били опразнени, полската работа – изоставена. Селяните напускали своите *pagi,* организирали банди, наречени *bagaudes*. В крайна сметка градовете започнали да се страхуват от разбойниците толкова, колкото и от варварите. Бързо се издигнали стени, сформирали се милиции. Разрушавали се храмове, за да бъдат издигнати укрепления. Романия била в обсада.

Франките, алеманите, саксонците, яростни грабители дебнели всяка една слабост на империята. Най-ожесточени сред тях били франките.

Името франк идва от древния скандинавски език *нороа; „frekkr“* означава храбър. От I век франките живеели разпръснати на групи в района на Долен Рейн. Езикът им бил германски. Нито шамавите, нито бруктерите, нито сикамбрите представлявали опасност за Рим. Те живеели по протежение на границите и търгували с граничните градове на империята.

Франките станали агресивни едва през III век, и то по неизвестни причини. Групирали се в организирани народи, начело на които стояли военни вождове. Вероятно други народи от изток упражнявали натиск върху тях? Безспорно франките постоянно бивали изтласквани от алеманите. Те се опитвали да си отворят пътя към богатите равнини на Галия.

Не им липсвали военни средства. Нахлували както по суша, така и по море. Франките, наречени салиени (салически), се съюзили с фризите и саксонците в морските походи срещу британските острови и северозападното крайбрежие на Галия. По суша те преминали границите на Ксантен и малко по малко завладели Белгия и Южна Холандия. Франките, наричани рипуери (рипуарски), обединени в района на Кьолн, упражнявали директен натиск върху североизточната част на Галия.

Римляните решили да използват техните военни и земеделски умения. Така на франките невинаги се налагало да водят война, за да проникнат на римска земя. Те били канени от самите римляни. Интегрираните в армията франки показвали качества на военачалници. Често пъти те много бързо се издигали в йерархията на легионите. Някои от тях станали висши офицери.

В обезлюдените земи на Северна и Североизточна Галия били привлечени цели групи франки, които по този начин се настанили като гости в галоримските територии. В навечерието на голямата вълна от 406 г. франките не били нито непознати, нито дори чужденци в Галия.

ЧУДНИЯТ МИРЕН IV ВЕК

В Рим Диоклециан, енергичен император, реорганизирал империята. Назначил за цезар на Западните територии Максимилиан, който през 286 г. възстановил границата по река Рейн. Оттогава се появили две почти различни империи – Източна и Западна, а за Западната империя Галия била необходима повече отвсякога. Докато съществувала Римска империя, не бивало да се допуска отцепване на Галия.

През 293 г. Максимилиан избрал един достоен генерал за защита на Галия и Бретан. Този военачалник Констанций Хлор (на гръцки – бледен) на свой ред станал цезар и спечелил сърцата на галите. Той преместил столицата си в Трев, за да бъде по-близо до Рейн.

Синът му Константин, станал император на Западната империя през 307 г., превърнал Трев в „галски Рим" и възцарил мир навсякъде. Армията била укрепена, подхранвана от задължителна военна служба и от наемници-варвари. Броят на легионите по поречието на Рейн бил удвоен, създадени били многобройни отряди от варвари, т. нар. *numeri,* първоначално командвани от римляни, а по-късно – от франкски офицери. През 316 г. била сформирана резервна армия, когато император Константин, победител от Максенс, решил да се установи на изток. Тази нова армия, наречена *comitatus,* трябвало да осигури мира в Галия за петдесет години напред. На градовете, чиито брой нараснал (в края на IV век те били повече от сто и двадесет), била предложена една нова, по-гъвкава администрация, по-качествена управа. Галия била разделена на два диоцеза, северен – с център Трев, и южен – с център Виен. Те от своя страна били разделени на провинции. Една галска префектура командвала от Трев едновременно Галия, Бретан и Испания.

Енергичността на политическите и военните ръководители осигурила на галите нова, много благоприятна за икономическата активност отсрочка за един век. Константин започнал да сече нов вид монети – златното су, или *solidus*, което станало универсално средство за размяна. Една нова данъчна система и фиксирането на цените възстановили доверието на богатите.

Доброто монетно състояние благоприятствало земеделието, което и без това се възползвало от упадъка на градовете, така често ограбвани през изминалия век.

Богатите хора купували земи, експлоатирали благата, с които те ги дарявали, като използвали при нужда варварска работна ръка, проявявайки истинска загриженост за рентабилността. Навсякъде имало лозя, а земите с житни растения се обединявали в огромни имения. Вилите привличали градските занаятчии, които пренесли на село своите тъкачески, грънчарски, бижутерски работилници.

Размяната несъмнено намаляла: пътищата били зле поддържани, комуникациите – несигурни. Единствено слабо засегнатите от нашествията райони продължавали да се развиват в рамките на градската цивилизация: например Аквитания. Извън щастливите изключения като Трев – новата столица на империята, селата, а не градовете, се превърнали в център на новата икономическа дейност.

Знатните също отдавна вече живеели в земите си. Аристократите, *clarissimes* (които имали ранг на сенатори), били едновременно едри собственици и висши чиновници. Те живеели във вилите си – същински палати, понякога с повече от петстотин души прислуга, занаятчии, селскостопански работници. Децата им получавали най-изисканото римско възпитание. На свой ред те ставали знатни хора и висши чиновници, близки до императорския двор в Трев. Покрити с почести, добре подплатени с пари и достойнства, галските аристократи бранели Западната империя, с която били обвързани.

Представителите на градското население били по-скоро склонни да се десолидаризират: декурионите отговаряли за данъците. Те се опитвали да ги заобикалят. Средните чиновници, *perfectissimi*, никак не били доволни от съдбата си. Имперските правила много стриктно ръководели търговските и занаятчийските обединения. Те целели да задържат хората в професиите им. Всички се опитвали да променят професията си от страх, че ще бъдат принудени да полагат прекалено много усилия срещу съвсем слаба изгода. Междинните прослойки недоволствали, напускали работа. Хлебарят вече не искал да пече хляб, който му бил заплащан прекалено ниско. Месарят вече не искал да продава месо.

По селата само богатите били доволни. Малките и средните колони, бившите военни, обезщетени от императора със съвсем малко земя, вече не желаели да плащат данъците. Наложило се Константин да ги заплаши с тъмница, за да им попречи да напускат земите си. Най-бедните се бунтували, поемайки скитническия живот на *bagaudes*.

ХРИСТИЯНСТВОТО ПРИ ГАЛИТЕ

Противници на римския свят били не само варварите. Той бил заплашван отвътре от християните, които отричали наличието на каквато и да било божественост у императора и проповядвали бунт срещу идолите.

Новата, дошла от изток доктрина доста бавно обхванала Галия. Все пак след 177 г. в Лион вече съществувала първата християнска общност. Подобно на римската цивилизация в Галия християнството се установило най-напред в градовете.

Дълго време императорите преследвали християните. Галите не останали пощадени от тази политика на терор. Потин, Атал и Понтикос били изтезавани в Кроа Рус.

В нелегалност била създадена една епархия. В Лион и в другите градове на Галия гоненията продължили през целия III век: Сатурнин бил изтезаван в Тулуза, Симфориен – в Отен. Скоро обаче всеки един град се сдобил със свой

нелегален епископ. В началото на IV век в Галия те били вече двадесетина: Париж, Тур, Реймс, Марсилия, Нарбон, Арл, Лимож, Тулуза, Клермон...

Внезапно Константин приел християнството. Гоненията престанали незабавно. Християнството, станало официална религия[1] („под този знак ти ще победиш"), се превърнало в оръдие на политическата власт, на имперското могъщество. Епископите излезли от сянката и се настанили в сърцата на градовете. Галите намерили духовни водачи. Цезарите поощрявали множенето на епархиите дори по границите, на север и на изток.

Оставали селата. Напразно проповедниците на Евангелието като Мартен се опитвали да покръстят селяните от *pagi*, които приемали християнството като някаква нова религия на Рим и оставали верни на своите богове на изворите и полята. Оставали езичници.

Новата религия не само срещала трудности при разпространението си в селата, но била изложена на много опасности от отклонения в градовете. Големите галски епископи – Ирене и най-вече Хиларий, много трудно успявали да запазят римската доктрина от местните и чуждестранните интерпретации: Хиларий от Поатие устоял, не без личната си заслуга, на една ерес, дошла от изток – т. нар. арианство, която подвела дори собствения син на Константин Велики, Констанций II.

Приятел на Хиларий от Поатие, бившият офицер Мартен разбрал, че за да се наложи християнството, за да се отличи от старите култове и от различните извращения, трябвало да задълбочи духовността си. Той донесъл в Галия едно ново източно явление – монашеството. Хората се отказвали от светския живот, за да се отдадат като монаси на уединение и молитва. На келтска земя успехът на това начинание бил огромен. Епископът на Тур основал манастира в Лигюже. Непознати отшелници, Касиен, Онорат, изковали правилата му и се оттеглили в пустините. На запад предписанията на Касиен през 420 г. били първите по рода си.

Църквата в Галия през IV век била творение на Константиновата държава. Създадени били толкова епархии, колкото градове имало. Съвсем естествено епископът се настанявал в центъра на града. Често пъти той произхождал от местното общество. Понякога бил женен, преди да стане епископ, както Урбикус, епископ на Оверн, за когото говори Григорий от Тур. Бивш сенатор, след като се покръстил, той трябвало да изостави жена си, за да се отдаде на своята свещеническа длъжност. Тя обаче не била съгласна с това:

„Епископе, докога ще спиш? – крещяла тя през нощта, блъскайки по вратата му... – Защо отблъскваш жена си?"

Жената проявила такава настойчивост в начинанието си, че новият епископ я пуснал да влезе и сторил грях.

„Стенейки от престъплението, което бе извършил – добавя Григорий от Тур, – той се оттегли в манастира на своята епархия, за да се покае... От

---

[1] Вероятно става дума за равноправна религия, тъй като тя става официална при Теодосий в края на века. – *Бел. пр.*

греха му се роди момиче, което се отдаде на монашески живот."

Безспорно епископите, както и всички новопокръстени, трудно са се отказвали от предишния живот. Заедно с добрите обноски те били учили и литература, получили ценно образование, защото трябвало да могат да четат и пишат на латински. Те представлявали един нов елит.

Епископът избирал проповедниците и ги изпращал да отслужват литургиите в селата, където те умножавали църквите благодарение на подкрепата на т. нар. *clarissimes*. Ако боговете на полята и горите запазвали местата си, проповедниците на евангелието успявали все повече да победят недоверието на келтите в старата страна. Мартен от Тур успял да покръсти централните райони, а Виктрис от Руан – източните провинции. Пътят на новата религия в селата бил бавен, но сигурен.

В Галия най-развити, най-могъщи били епископствата на Лион, Трев, Арл и Виен. От сега нататък редом с цивилните и военните представители на императора градовете имали и духовен водач, който стоял начело на една сформираща се в момента нова йерархия. Когато рухнели другите видове йерархии, тази щяла да остане непокътната.

Към края на IV век, опирайки се все още на малцинствата, но мощно подкрепяно от римската държава и от гало-римските богаташи, християнството рискувало да стане официална религия, подчинена на властта. Рухването на империята го предпазило от тази опасност, поверявайки му в сърцето на всяко едно от варварските кралства една много важна политическа и социална функция.

Варварските крале се настаняват в Галия

Мирът на Константин явно не царувал дълго над Галия. След неговата смърт синовете му Константин II и Констан успели да задържат реда до 350 г. В продължение на още пет години границите горе-долу издържали на натиска. После – през 406 г., едно масивно нашествие пробило цялата защита.

ДЪЛГАТА НОЩ НА 31 ДЕКЕМВРИ 406 ГОДИНА

Когато варварите масово нахлули с голямата вълна на 406 г., защитните сили били отслабени от повече от петдесетгодишните постоянни набези. Нашествието през 352 г. било първото, което издавало тежки симптоми.

Предишната година Констанций II разпуснал резервната галска армия, т. нар. *comitatus*. Всъщност той се опасявал, че професионалните войници ще си изберат друг цезар-съперник и ще подкрепят гражданската война. Без резервна армия Галия станала лесна плячка. На североизток тя била завладяна от франките и алеманите, които навлезли дълбоко в страната, завзели земите,

заробили хората, подчинявайки всичките *pagi*, разположени между Рейн и Мозел. За първи път варварите показали намерението си да се установят окончателно със силата на оръжието си в земите на империята.

Юлиян, станал цезар през 355 г., малко след това успял да си върне част от долината на Рейн. Той бил провъзгласен за император в Лутеция, където наредил да му издигнат дворец. Отдаден на гръцката философия, Юлиян си почивал на бреговете на Сена. Валентиниан, който дошъл след него, се установил в Трев, откъдето за пореден път отблъснал алеманите. 35 000 воини, събрани около Рейн, били разбити, прогонени, унищожени с цената на големи усилия. За да възпрепятстват нови натрупвания на хора, Валентиниан и синът му Гратиан отишли отвъд Рейн, в долината на Некар.

Така Галия се унесла в измамна сигурност– нали в армията били наети нови големи попълнения от варвари, които не желаели да се върнат оттатък Рейн.

Изненадата през нощта на 31 декември 406 г. била голяма. Едно невиждано досега варварско стълпотворение се появило при граничните крепостни стени. Гарнизоните не вярвали на очите си. Цели германски народи преминавали Рейн с жените, децата и стадата си. Това било същинско преселение, един непрекъснат поток, невъзможно да бъде спрян. Там били не само старите неприятели – франките и алеманите, но също и вандали, суеви, алани, бургунди. Страхотният натиск на тези народи накарал укрепленията на Валентиниан да отстъпят. Тълпите, които нахлували през портите на империята, не идвали за грабеж. Те били тръгнали без надежда за завръщане, били опасни, защото самите те се страхували. Зад германците хунските конници ограбвали реколтата и палели селата.

Романия била превзета. От изток не можела да дойде помощ. Там вестготите, подгонени от хуните, разбили римската армия при Андринопол през 378 г. В Галия узурпаторът Максим се възползвал от безредието, за да завземе властта. Римският император Теодосий изпратил срещу него армия от варвари, командвана от франкски генерали – Рихомер и Арбогаст. Победителите франки на свой ред издигнали един узурпатор – Евгений... Теодосий трябвало да намери други варвари, които да победят войниците на Рихомер и Арбогаст. Но когато той умрял, императорът на Западната империя Хонориус бил на 11 години... Той никога не видял Галия. Вандалският генерал Стилихон царувал там вместо него.

Когато през 406 г. погромът станал известен, Стилихон бил зает да брани Италия срещу остготите. Всички войници, с които Галия разполагала, били варвари.

Те не оказали никаква съпротива на германците, които навлизали все по-навътре в Испания. Няколко народа вече се били настанили в провинциите: бургундите в долината на Рона, вестготите на Атхауф в Нарбон. Като станал крал на Нарбон, Атхауф се оженил много тържествено за Пласидия, дъщерята на Теодосий... Рим намирал изгода от това „настаняване“ на варвар-ските крале. Разбира се, Галия имала вече нови завоеватели, но и вече не принадлежала на Рим. Хонориус трябвало да свика в Арл (а не в Лион) Общото събрание на галите. Провинциите се управлявали сами. Върнали се към голямата галска анархия.

През 418 г. Рим накарал онези от вестготите, които били нахлули в Испания, да я напуснат. Опасявайки се от нашествия на морските народи, саксите, той настанил вестготите в Аквитания.

Обединените вестготи по това време били единственият организиран народ на галска територия освен франките и бургундите, установили се по левия бряг на Рейн. Тези „съюзници" се подчинявали на своите национални крале, а не на Рим.

Формално властта на Рим и най-вече престижът му продължавали да съществуват. Един *„maître de la Milice"*[1] – Аетиус, дори се опитал от 424 до 454 г. да организира по римски маниер настаняването на различните варварски племена на галска земя. Той разгромил бургундите и им предложил като гости да заемат района на Алпите, от Гренобъл до Женева. Варварските „гости" си присвоили владенията заедно със семействата си. Те имали право на поло-вината, понякога на една трета, но често пъти и на две трети от земята и добива ѝ. В замяна те трябвало да поемат защитата на селата. След бургундите Аетиус „настанил" по този начин салическите франки, които методично обсаждали северните територии.

Той се радвал на политиката си, когато през 451 г. се наложило да се изправи срещу голямата хунска вълна.

Лично Атила преминал Рейн начело на многобройна армия. Били му нужни два месеца, за да достигне от Мец до Орлеан. Аетиус се възползвал от този период. Той сключил съюз с вестготите, бургундите, франките и народите от Арморик. Атила, учуден от подобна съпротива, се оттеглил в Троа. В местността, наречена *Campus Mauriacus*, той бил победен от коалицията на варварите в Галия. Теодорих, вестготският крал, загинал в битката.

Аетиус не извлякъл никаква полза от победата си. Този, когото в Галия наричали „последния римлянин", станал жертва на дворцова интрига. Валентиниан III накарал да го убият в Рим. Онези, които му помогнали да отблъсне хуните, не пропуснали случая да извлекат за себе си облага от действията си. В Галия вече не уважавали ничий авторитет. Обезпокоени, гало-римските големци сами извикали варварските крале и техните воини, за да се възползват от защитата им. И така бургундите се настанили в долината на Сона чак до Лион, като го завладели. Скоро се спуснали по течението на Рона, защитавайки всички имения по долината и по хълмовете, установявайки се в долината на Дрома и на Дюранс. Франш-Конте и романска Швейцария също били под тяхна власт. Бургундските крале властвали в района на Йона и по горното течение на Сена чак до Дюранс.

На север франките лагерували по Сома и продължавали да слизат на юг. Там вестготите отнели Бери от последните представители на Рим. Техният крал Ерик влязъл в Арл, завладял Оверн, пламенно защитаван от Сидоан Аполинер. Вестготите достигнали Лоара. Цяла Галия била в ръцете на варварските крале, когато през 476 г. Западната римска империя изчезнала напълно.

НАСТЪПВАНЕТО НА ФРАНКСКИТЕ КРАЛЕ: 476–715 ГОДИНА

Франкските племена малко по малко завладели северната част на Галия,

[1] Военачалник. – *Бел. пр.*

покорявайки земите и градовете. За да вдъхват страх, им оставало да изградят една единна група, един вид държава. Тази задача се паднала на един млад франкски вожд, наречен Хлодвиг, син на Хилдерих. Той събрал различните племена и се устремил към завладяването на властта в Галия.

В началото би трябвало да говорим по-скоро за настъпването на франките, за постепенна окупация, отколкото за завладяване. Както пише Люспен Мюсе:

„Възможно е франкските крале да са разполагали поради заселването и собствените си походи с широки връзки в районите, стигащи чак до Лоара."

Ето как вождовете на племена, идващи от Рейн, завладявали галските села. Често пъти те били добре дошли.

Хлодвиг, знаменитият вожд на франките, разположени около Сома, е известен само от легендата, разпространявана от Григорий от Тур повече от седемдесет години след събитията. Вероятно роден около 465 г., той станал крал през 481 г. Ползвал се с репутацията на смел и безмилостен военачалник. Проявявал изключителна грубост, когато подчинявал на своята воля франкските племена. Но той умеел да управлява и гало-римския елит, от който се нуждаел, за да се сдобие с властта. Хлодвиг не бил вожд като другите. Той също искал по свой начин да бъде „римлянин".

Първоначално близо до Камбрия той нападнал един римлянин от Галия, някой си Сиагрий. В тази смутна епоха престижът на титлите и почестите от стария Рим бил толкова голям, че всички военачалници искали да бъдат консули и знатни римляни. За да победи Сиагрий, Хлодвиг сключил съюз с краля на Камбрия друг един франк, Рагнахариус. Близо до Соасон Хлодвиг победил. Сиагрий се укривал около Тулуза при вестготите, които подло го предали на Хлодвиг. Той заповядал да го убият. Галия била освободена от римляните.

Тук трябва да отнесем прочутия епизод със Соасонската чаша. Ако не е автентичен, то поне е красноречив. Епископът помолил франкския крал да запази една свещена ваза. Войниците си мислели само за плячката. Като военен вожд Хлодвиг не можел да се противопостави на обичайния грабеж. Не можел да накаже един алчен войник, но можел да накаже небрежен войник в името на благополучието на църквата. Хлодвиг бил напът да стане принц на гало-римските първенци.

Нужна му била една година, за да даде пример, отсичайки главата на войника от Соасон. В разгара на победата той не можел да си го позволи. Бил прекалено свързан с войниците, които го издигнали върху щитовете си[1].

С колко войници разполагал Хлодвиг? Салическите франки били вероятно 100 000 – 150 000. По онова време армия от 10 000 души се смятала за значителна. Вестготите били 100 000. Франките били най-многобройни. Освен това били и най-добрите воини. Разпознавали силуета им по описанията на последния латински поет в Галия – първенеца Сидоан Аполинер:

„Богата червеникава коса се спуска от върха на главите им до челата,

[1] Издигането върху щит се прави в знак, че признават някого за върховен вожд – обичай, практикуван от франките. – *Бел. пр.*

а вратовете им остават открити. В синьо-зелените им очи проблясва водниста зеница, по обръснатите им лица вместо брада има тънки снопчета косми, през които може да мине гребен. Тесните им дрехи прилепват плътно към стройните им войнишки крака, широк пояс пристяга тънките им снаги. За да устоят на изкушението да побягнат и да открият голите си вратове на противника, франките пазят с косите си само челата си. За тях каските са крехък излишен лукс. Войната е тяхната страст... Ако случайно са победени поради по-малката си численост, те биват повалени единствено от смъртта, но никога от страха."

След вековна романизация в този портрет, направен от богат гало-римски сенатор, откриваме чертите, които римляните виждали едно време у келтските воини на Версенжеторикс. Истина е, че макар в началото франките да са били конници, най-често те се биели пеша като бургундите. Въоръжени с лъкове („франциски") и стрели, те носели и меч, и щит подобно на римляните. Подчинявали се изцяло на вождовете си, чийто единствен знак за водачество била дългата руса коса.

ПОКРЪСТВАНЕТО НА ВАРВАРСКИЯ КРАЛ

Тези страшни войни позволили на Хлодвиг, победител на Сиагрий, да се установи в Галия и да разгърне неустоима военна мощ. Той се намесил при Рейн, гарантирал сигурността на източните *марки*[1]. През 496 г. помогнал на рипуарските франки да отблъснат алеманите. Ако се вярва на хрониките, покръстването му би вероятно е станало именно след победата му над Толбиак.

Покръстването на Хлодвиг не се подлага на съмнение, но заслугата за него се пада по-скоро на уменията на гало-римското духовенство и на влиянието му в градовете, отколкото на божието проникновение на бойното поле. Разбираме, че Григорий от Тур и епископите са искали да направят от Хлодвиг втори Константин: покръстването му е бил отдавна подготвен политически акт.

Всъщност духовенството в Галия не можело да се довери на другите варварски крале, окупирали територията. Те били християни, по-скоро мними християни, последователи на онази извратена религия, произхождаща от християнството, на онази ерес, наречена арианство. Арианството било най-жестоко осъдено от духовенството в Рим. На епископите в Галия бил необходим варварин, който да приеме истинската вяра.

Именно Хлодвиг току-що се бил оженил (дали това е случайно) за една бургундска принцеса, добра католичка на име Клотилд. Той ѝ обещал да се покръсти. Реми, епископ на Реймс, му дал кръщението в деня на Коледа. (Не е съвсем ясно дали точната година на това кръщение е 496 г., 498 г. или 506 г.)

Покръстването на Хлодвиг било от изключително значение. Като християнин той можел да наследи Романия, да се окичи с почестите и славата на старата империя, след като от 476 г. Западната империя вече не съще-

[1] Гранична област. – *Бел. пр.*

ствувала. И наистина източният император Анастасий побързал да му изпрати посланик, който го поздравил с титлата консул. Хлодвиг престанал да бъде щастлив военен вожд, за да се превърне в наследник.

Като защитник на църквата в Галия кралят на салическите франки имал задължението да нахлува в земите на бургундите или вестготите всеки път, когато бивал повикван от католиците, преследвани от арианската политическа власт. В крайна сметка Хлодвиг успял да спечели в териториите, които контролирал, предаността на духовните водачи, притежатели на единствения съществуващ в Галия авторитет след разпадането на Рим.

Завоеванията на Хлодвиг били лесни и бързи. Разгромявайки пълчищата на Гондебалд, с един удар той разбил бургундската мощ. С тази победа той станал господар на поречието на река Рона. Според Григорий от Тур по-късно той, воден от религиозно вдъхновение, предприел поход срещу готите на Аларик, за да освободи католиците от Юга от игото на еретиците. По този начин той направил първия франкски „кръстоносен поход". Аларик загинал край Поатие. Армията му била разбита. В Тулуза епископите посрещнали Хлодвиг като освободител. Разгромените готи преминали в Испания.

Неуморен, Хлодвиг поел по-късно пътя на север, завладявайки Бордо, налагайки без кръвопролития волята си на бретонците. Станал ли вече господар на цяла Галия?

При смъртта си през 511 г. всъщност той бил съединил отново трите части на старата Дългокоса Галия: франкската, бургундската и готската. Само малкото кралство Бургундия, което в крайна сметка било оцеляло, и Остроготската провинция избягвали от контрола на Меровингите. През 537 г. синовете на Хлодвиг се заели да ги присъединят.

ВЕЛИКОТО ФРАНКСКО КРАЛСТВО НА ГАЛИТЕ

Хлодвиг изградил кралство, а не държава. Той дължал успехите си на смелостта и ужаса, който вдъхвали воините му, на безрезервната подкрепа на духовниците и богатите собственици, които хранели войниците и финансирали походите му. Но проблемът на наследниците на легендарния Меровей бил кралското потекло. От тази гледна точка́ франкските крале оставали военни вождове, подчинени на обичаите на своя народ.

След смъртта на Хлодвиг синовете му Теудерих, Хлодомер, Хилдеберт и Хлотар[1] си поделили неговите завоевания като плячка. Единството на „великото франкско кралство" веднага било подложено на съмнение. В своята власт братята имали териториална концепция. Те се установили недалеч един от друг – в Париж, Соасон, Орлеан и Реймс. Останали си вождове на племена.

Семейните кланета, катастрофалното влияние на жените и техните интриги в царуващите фамилии (Фредегонда и Брюнхаут при сина на Хлотар, Хилперих) допълнително усложнили нещата. Малко по малко се оформили три различни кралства: Нейстрия – на запад от Оаз, Австразия – на изток, около

[1] Thierry, Clodomir, Childebert, Clotaire. – *Бел. пр.*

Мьоз и Мозел, и Бургундия – по оста Сона–Рона. Последното кралство било по-различно от другите две заради многобройното си гало-римско население.

Бретан, Аквитания и Прованс, където нямало никакво франкско население, се изплъзвали от наследниците на Хлодвиг. Впрочем през VII и VIII век борбите между кралете на Нейстрия и Австразия били постоянни и диви. Те попречили на франките пълноценно да завладеят Галия. Навсякъде, където намесата им не можела да осигури единството, възниквали независими кралства: така баските на северозапад от Пиренеите и Септимания на северо-изток заплашвали могъществото на франките. Двама крале си поделяли Бретан, която скоро се обединила при Варок, през 580 година. През VIII век провансалците не се поколебали да потърсят помощта на арабите срещу франките.

Дагоберт, син на Хлотар II, се опитал да обедини наследеното от Хлодвиг. Крал на франките от 629 до 639 г., той успял да накара Нейстрия, Бургундия и отчасти баските и бретонците да го признаят. Той се ползвал със славата на справедлив и просветен крал, който се вслушвал в съветите на духовенството. Бижутерът Елоа, бивш ковчежник на Хлотар II и бъдещ епископ на Нойон, му помагал да се държи като суверен, да раздава правосъдие, като се подчинява не само на франкските обичаи, а като се съобразява и с гало-римското право. По този начин Дагоберт си създал репутация на истински суверен, който е наясно със занаята си на крал. Той ограничил поземлената власт на Църквата и на големите собственици на имения. Заслужил си уважението както в страната си, така и в чужбина. Борил се срещу алчността на някои клерикални водачи, но не и срещу самата Църква, която подпомагал с даренията си. Създал абатството „Сен Дени", както и множество манастири.

Той успял не повече от Хлодвиг да разреши проблема с унаследяването на властта. Още приживе се отказал от короната на Австразия в полза на сина си Сигиберт заради заплахата от аварите, която грозяла североизточната част на Галия. Така Меровингите успявали само за краткотрайни периоди да осигуряват единството на галите.

ВАРВАРСКИТЕ ЗАКОНИ

Франките, а също и бургундите и готите все пак навсякъде променили манталитета и нравите, донасяйки и налагайки своите обичаи.

Получили правото да използват в правосъдието своите порядки навсякъде, където се заселили. Това бил принципът на субективността на законите. Варварските закони за разлика от римското право не били писани, а основани върху обичаите и се предавали от поколение на поколение. Следователно в Галия съдебните заседания трябвало да бъдат смесени, за да могат да бъдат съдени хората от всички националности. В „*mallus*"-*а* – съда на графа на провинцията или на големия град, гало-римляните заседавали редом с варварите.

Все пак варварското право било твърде различно от римското: кръвният закон, или *vergeld*, принуждавал виновните за някакво престъпление франки

да плащат обезщетение на жертвата си или на родните на жертвата. Убийството се заплащало в злато. Под влияние на римляните бургундите и франките започнали да преразглеждат обичаите си. Скоро се появили вестготски закон, бургундски закон, салически закон и рипуарски закон. В южните територии римският закон, здраво вкоренен, продължавал да се налага. Малко по малко варварските закони и римското право започнали да се доближават. Освен това варварските крале използвали познанията на гало-римляните в своята зараждаща се данъчна и най-вече правна администрация.

Сливането на законите следвало сливането на народите: смесените бракове между представителите на сенаторския и военния елит явно са ускорили този процес, особено в териториите, заемани от франките. Нещо обичайно било жената да възприеме законите на мъжа, но тези закони понякога били променяни при прилагането и адаптирането им към социалната среда. Естествено германското право и порядки оставали в по-чист вид навсякъде, където варварското население било по-гъсто, например на север и на изток. Другаде преобладаващото римско население спокойно възстановявало правата си.

ГАЛИЯ ПРИ СИНОВЕТЕ НА МЕРОВЕЙ

Кралят на франките имал усещането, че принадлежи към една кралска фамилия с митичен произход – тази на Меровей. Оказва се, че франките добили навика да избират кралете си, несъмнено от суеверие, от същата фамилия. Но кралят не смятал кралството си за държава. В тези времена, когато всички ценности се свързвали с притежаването на земя, кралството било богатство, придобито чрез завладяване, което при смъртта на вожда се разделяло между наследниците му.

Графовете, поставени начело на градовете, били приятели, другари на краля, който им раздавал блага, т. е. доходите от земята, в замяна на лоялността им. Администрацията била все още в зародиш. Единствената важна личност бил майордомът, или първият човек на краля. По-късно го наричали „дворцов управител". Тъй като синовете на Меровей все повече упадали, дворцовият управител се опитвал да замести тези „крале-безделници", на които се носела славата, че само обикаляли селата с волски каруци.

Другите сановници били по-маловажни. Те били изпълнители или само носители на почетни титли. Когато графовете му го предавали, кралят свиквал войска, избивали ги и ги заменял с други. Кралете, както и графовете, живеели от данъците, плащани в натура, както в римско време. Малкото останало в Галия злато продължавало да заминава на изток, защото търговията с ценните и скъпи стоки (подарявани например, или платове и богато украсени оръжия) продължавала да бъде активна до пристигането на мюсюлманите. Основната икономическа дейност била земеделска. Селата трябвало да плащат.

Обитателите на градовете ги напускали, освен ако епископът не бил изключително могъщ и успеел да ги защити. Всъщност единствено Църквата балан-

[1] На лат. *Manere* – оставам, откъдето идва и френското *manant* – крепостен селянин. – *Бел. пр.*

сирала властта на поземлената франкска и гало-римска аристокрация. Тя пък от своите вили властвала над народа от роби и крепостни селяни, над онези, които „оставали" при земята.[1]

Самият епископ бил важна личност – по достойнство и могъщество. При Хлотар II вече сме далеч от времето, когато епископът търсел саможертвата, мъченичеството. В повечето случаи епископът бил с благороднически произход. Чрез даренията и даровете той получавал поземлени блага, които го превръщали в един сеньор измежду многото други, получавал икономическа, а следователно и политическа власт. Той можел да нареди да се строят селски църкви или пък да убеди сеньорите да ги изградят в своите имения. Така под негов натиск християнството се разпространявало и в селата. То било един от факторите за обединение и асимилация на варварите.

Инициативата на кралете и сеньорите позволявала на манастирите да се развиват. Те пък, богати на земи, на свой ред ставали развъдник на епископи и мисионери. Монасите осигурявали не само задълбочаването на вярата и на религиозното вглъбение, а и предаването на гръцко-латинската култура, тъй като те откривали и преписвали латински и гръцки ръкописи.

Ако съществувала меровингска цивилизация, то тя изцяло се дължала на усилията на църковните деятели, които подкрепяли изкуствата и занаятите както могат, които разпространявали в своите училища интереса към четенето и писането, които отчасти поемали правосъдието и осигурявали оцеляването на римското право. Реалното надмощие на Църквата и на поземлените благородници след смъртта на Дагоберт ограничавала властта на меровингската монархия. Дворцовите управители управлявали, но те били избирани от благородниците. Които, разбира се, не гледали с добро око на това, че те ставали прекалено предприемчиви, прекалено настъпателни.

Все пак им се наложило да понесат ходовете на един от тях – Пипин (Пепен) дьо Херстал. Избран в Австразия, скоро той завладял Нейстрия и Бургундия, назначил за управители в тези две кралства собствените си синове. Ето че в началото на VIII век той се оказал реален господар на цялата франкска земя. Скоро всички наследници на последните меровингски крале изчезнали безследно...

Много набожен, известен със смелостта си, Пипин се прочул с това, че изтласкал фризите отвъд Рейн и отблъснал за пореден път атаките на алеманите. Вярно е, че след смъртта му през 715 г. Галия отново била разделена. Благородниците в Нейстрия се разбунтували и издигнали за управител един от своите хора. Последвала нова заплаха от страна на фризите и саксите, а на юг – от мюсюлманите. Спасителят на франките бил незаконен син на Пипин. Наричал се Карл (Шарл) Мартел. Той дошъл на власт в Австразия.

Новата франкска империя

В определени моменти Меровингите успявали да възстановят целостта на Галия, да създадат единно кралство, опиращо се на благородниците и епископите. Много често обаче единството било поставяно под въпрос поради враждите между наследниците, интригите и убийствата, неспособността на суверените. Едва обединени, франките се разделяли и се връщали към племенните войни. На новата династия на Каролингите се падало да дадат на франките нещо повече от едно кралство: бившата Западна римска империя.

ВЪЗСТАНОВЯВАНЕТО НА ФРАНКСКОТО КРАЛСТВО

Карл Мартел е известен в историята с това, че през 732 г. при Поатие е отблъснал арабското нашествие и по този начин е защитил християнския Запад от исляма. Победата му, извоювана пред вратите на Аквитания, трябва да е имала широк отзвук в цяла Галия.

Преди да победи мюсюлманския поход, тръгнал от Пампелуна в Испания, Карл затворил северните и източните граници за завоевателите, победил разбунтуваната Нейстрия, стреснал Аквитания, която след битката при Поатие масово се стекла под знамената му. Той обходил цялата страна от едната граница до другата, за да я защити от агресорите. Наистина възстановил франкското кралство.

Карл преодолял съпротивата на благородниците, много от които му завиждали за славата, като раздавал щедро подаръци на васалите си, разпределял между големите сеньори земите, конфискувани от Църквата, която впрочем той се заел да реформира, за да я изчисти от недостойните елементи.

Карл, подобно на Меровингите, не съумял да уреди въпроса с наследниците си. След смъртта му синовете му Карломан[1] и Пипин, наречен Къси, трябвало да водят война, за да потушат един всеобщ бунт на благородниците. Те сторили нещо по-добро: за да обезоръжат опозицията на сеньорите, те потърсили един оттеглил се, забравен от всички представители на Меровингите – Хилдериг III, за да го направят крал.

Пипин обаче искал властта за себе си. След като брат му Карломан влязъл в манастир през 751 г. в Соасон, той свикал всички благородници от франкското кралство. Тъй като не желаел да бъде избран за крал според франкския обичай, той бил коронясан от свети Бонифаций в присъствието на всички епископи от кралството, след като бил миропомазан. Това била първата церемония по коронясване на крал. Пипин поискал да бъде повторно коронясан от самия папа, за да укрепи суверенността си. Етиен II лично дошъл в абатството „Сен Дени" за церемонията през 754 година. Според хрониката в този ден

[1] Карломан – най-големият син на Карл Мартел (715–754 г.). – *Бел. пр.*

папата „наложил забрана на всички под заплаха от запрещение и отлъчване да избират някога крал от друга кръв". Така се родило божието начало в кралската власт. От тогава нататък кралят бил поставен под закрилата на християнския бог. Създадена била династията на Каролингите, поставена наистина на нова основа.

КАРЛ ВЕЛИКИ ВЗЕМА ВЛАСТТА

Ако Пипин можел без проблеми да накара франките да го уважават, той трудно успял да наложи властта си в Лангдок и да измъкне Септимания (района между Ним и Безие) от мюсюлманската окупация. Когато през 768 г. той умрял, оставил на синовете си Карл и Карломан[1] едно умиротворено кралство.

Но в същото време този абсолютен монарх – крал по божията воля, преди да умре, поделил по франкски маниер своите владения поравно между синовете си. За късмет на целостта на кралството Карломан умрял преждевременно през 771 г., оставяйки Карл като единствен наследник.

Тежка задача го чакала на границите: отново трябвало да умиротворява Аквитания, където поставил за крал сина си Луи. Вдигайки на крак огромен брой франкски воини, той решил да отиде оттатък Рейн и Пиренеите, за да нанесе удар на враговете на християнския свят. Карл отблъснал езическите германски племена между Рейн и Елба. Нападнал мюсюлманите в Испания. Във всеки свой поход той водел със себе си мисионери, които трябвало веднага да покръстят завладените земи.

Франкските походи тръгвали всяка година напролет. Войниците сами плащали оръжията си, конете, доспехите и заплатата на оръженосците си. Карл призовавал в армията не само благородниците, но и свободните хора. Ако не желаели да ходят на война, последните трябвало да плащат въоръжението на сеньорите си. Всеки поход траел около три месеца.

Карл повел армията си далеч на изток. В Бавиер през 788 г. бил потушен бунтът на херцог Тасийон. Саксите, езичниците били преследвани без пощада. В крайна сметка през 785 г. те се подчинили. Никога досега франките не били дръзвали да нахлуят толкова навътре, така упорито в германските територии. При Карл Западна Европа престанала да бъде обект на натиск от страна на идващи от изток народи, за да поеме най-накрая самата тя инициативата.

Франкската окупация в германските райони била изключително жестока. В Саксония се развихрил религиозен терор. Всяко посегателство срещу християнската религия било наказвано със смърт. В продължение на повече от тридесет години Саксония била жертва на походите на Карл, който разширил оттатък Елба границите на християнството. Подчинил на своята воля дори аварите от поречието на р. Дунав и фризите от северното поречие на Рейн. Аварският хан, след като народът му веднъж бил покръстен в католическата вяра, трябвало да „ухажва" краля на франките.

По молба на Барселонския губернатор Карл му се притекъл на помощ

---

[1] Карломан – син на Пипин Къси (751–771 г.). – *Бел. пр.*

срещу сарацините, които грабели Южна Галия от 778 година. Той изпратил две армии срещу войниците на емир Абд ал Рахман. След като преминал Пиренеите, Карл трябвало да се върне обратно при вестта за бунт на саксонците. Ариергардът под командването на граф Дьо ла Марш дьо Бретан, паладина[1] Ролан, бил разбит при засада, устроена от баските, а не попаднал, както се казва в легендата, под ударите на маврите в прохода Ронсево. Нужни били няколко похода, за да се задържат мюсюлманите отвъд Пиренеите, а после и за да се изгради една стабилна франкска *марка* в Каталуния. В Пиренеите Баският район и Наварските планини все още се изплъзвали от властта на Карл.

В Бретан не му било по-лесно: били му необходими два похода (786 и 799 г.), за да подчини бретонците. И резултатът съвсем не бил окончателен. Трябвало да се откаже да умиротворява пограничните области на страната. Карл воювал и срещу моряците от Севера, наречени *northmanni*, или нормани (всъщност датчани), които от 799 г. нападали западните брегове. Всяка година те ограбвали крайбрежните села от Холандия до Испания. По крайбрежието трябвало да бъдат организирани отряди за наблюдение и защитна система.

КАРЛ ВЕЛИКИ – КРАЛ НА ХРИСТИЯНСКА ЕВРОПА

Хлодвиг бил новопокръстен, Дагоберт – мъдрец, Карл – вдъхновен християнин. Подобно на дядо си Карл Мартел той изповядвал една дълбока и жива вяра. Бил чувствителен към недостатъците и слабостите на Църквата. Смятал за свой дълг да бди самият той над образованието и морала на свещениците. За него християнството било здравата опора на нова Европа. Миропомазан от Всевишния, той възприемал много сериозно своята религиозна мисия. Предшественик на кръстоносците, Карл Велики водел битки по всичките си граници за утвърждаването на католицизма.

Направил всичко, което било по силите му, за да засили вярванията и да постави ритуалите на здрава основа. Довел един англосаксонски монах – Алкуин, настанил го в абатството „Сен Мартен" в Тур, за да преработи латинския текст на Библията и да наложи Вулгатата[2]. Карл наредил в целия християнски свят да се преписват светите писания, създал училища към катедралите и манастирите, за да се сдобие с достатъчен брой преписвачи. Свещените текстове му изглеждали от първостепенно значение.

Самият той образован, Карл следвал уроците на известния граматик Петър от Пиза. Владеел латински и гръцки. От Алкуин научил астрономията, смятането и философията. Бил убеден, че Европа може да утвърди съществуването си само като развива науката, писмеността и изкуството в пълна хармония с религията. Този прогрес обаче бил възможен, при положение че франките успеели да привлекат в Галия всички останали в Италия, Испания, далечна

---

[1] Paladin – паладин, рицар от свитата на Карл Велики. – *Бел. пр.*

[2] La Vulgate *(фр.)* – латинската версия на Библията, смятана за дело на свети Жером (IV–V век). – *Бел. пр.*

Гърция и Англия таланти. Каролингското възраждане до голяма степен било лично дело на Карл Велики. Той бил първият „варварски крал", който показал загриженост за възстановяването на духовния живот на древната цивилизация, поставяйки го на основата и под знака на религиозния живот.

По молба на папата, заплашван от лангобардите, Карл Велики нахлул в Италия. През 774 г. след тежки битки крал Дидие бил заловен. Карл веднага се окичил с желязната корона на лангобардските крале. С последователни походи по-късно той завладял Италия, като направил неин крал сина си Пипин (781 г.).

Така Карл Велики се оказал господар на цяла континентална Европа – от Елба до Хебър и от Северно до Средиземно море. През 789 г. избрал за своя столица Екс ла Шапел, където привлякъл учени и артисти от всички краища на Европа. Като покровител на църквата и защитник на папата, съвсем закономерно Карл Велики се оказал при коронясването си през 800 г. новият западен император.

Очевидно франкската монархия възстановявала благодарение на церемонията в Рим и за благото на църквата Теодосиевата империя.

Всъщност Карл Велики ненапразно желаел това ръкополагане. Той имал чувството, че изгражда една нова Европа, а не че възстановява политическите модели от миналото. Не вярвал във вечността на империята, а желаел да осигури разцвета на християнската цивилизация.

КАРОЛИНГСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ

Бранена с оръжието на франките, под духовната власт на Църквата, която ѝ осигурявала известно единство, Каролингска Европа отново постигнала разцвет. Това възраждане не се дължало на възстановяването на търговията: разбира се, богатите сеньори купували скъпо стоките от Изтока, по европейските пазари продължавали да се предлагат подправки, пропътували дългите морски или сухоземни пътища. Градските пазари обаче оставали слаби, а икономиката – твърде регионална.

Разцветът обхванал преди всичко земеделието. Хората можели отново напълно спокойно да обработват земята в обширните имения. Земите принадлежали на сеньорите, които пък ги получавали от краля или от църковните принцове. Били обработвани от крепостните (в „резервите"[1]) или от свободните селяни, бившите колони от римската епоха. Феодалите давали също и част от земите си под формата на васална зависимост на зависимите селяни, на закрепостените роби. Не много усърдни в работата си в личната собственост на сеньорите, селяните много често били прекалено бедни, за да подобрят и реколтата в собствените си имоти. Така техническият прогрес не съществувал, а разораването на нови земи се извършвало твърде рядко. Това нямало значение. Политическият ред гарантирал на всички възможността да се трудят в мир. Това ново явление в Западна Европа се про-

[1] La réserve *(фр.)* – запазена част от земите на феодала. – *Бел. пр.*

явявало с едно материално благополучие. Огромните кралски имения осигурявали значителни доходи на Двора, както и на висшите аристократи.

Карл Велики подобно на предшествениците си раздавал земи, или *„феоди"*, на своите васали в замяна на една клетва за вярност и военна служба. За да си осигури тази клетва и лоялност от страна на васалите си, той започнал да изпраща специални пратеници в провинциите, т. нар. *missi dominici*, които разпространявали заповедите на краля и след това му докладвали за изпълнението им. Карл Велики нямал възможност да си изгради постоянна администрация. Заменил я с пирамида от васална зависимост.

Наистина в кралския дворец около суверена постоянно функционирали определен брой служби. „Капелата" например била натоварена да се занимава с църковните дела. „Канцеларията" била секретариат. Един „придворен граф" бил натоварен с правосъдието. С домакинските задължения се заели придворните сеньори.

В провинциите графовете (около 250 на брой) представлявали Карл Велики и разполагали с големи правомощия. Те получавали в двореца в Екс ла Шапел писмени заповеди, които трябвало стриктно да изпълняват. Графовете вече били добре обезпечени със земя и имоти сеньори, чиито владения кралят увеличавал като благодарност за извършваните услуги. Самите те разполагали с васали, на които раздавали земя. Така укрепвал режимът на феодализма.

Често пъти духовниците с благороднически произход ставали подвластни на краля след коронясването му. Карл Велики се възползвал от тази власт, с която предшествениците му не разполагали, за да осъществи дълбоки реформи в Църквата, следвайки пътя, посочен от свети Бонифаций. Енорийските свещеници получили правото да събират натурален данък, десятък върху реколтата на своите енориаши. Засилен бил редът в манастирите. Епископите били избирани измежду набожни и мъдри хора. Карл искал да прогони от църквата всички, които петнели честта ѝ със своята алчност за пари и удоволствия. За да осигури контрол над епископите и клерикалните провинции, въвел избирането на архиепископи. Карл Велики искал да даде на духовенството възможността да бъде независимо от благородниците, като му гарантирал лично негови средства, но в замяна изисквал от него най-ревностно усърдие в защита и прослава на религията.

Освен това го натоварил с мисията да разпространява културата навсякъде. Били отворени безплатни селски училища, за да се огрaмотява народът. Великият Алкуин лично написал книги за децата. Дворцовото училище в Екс обучавало учители, които били изпращани по селата. За улеснение на огрaмотяването била разпространявана нова писменост, с много четливи знаци (каролингската, или „Каролина"). Ако латинският отново станал език на учените, народните говори също били насърчавани и се развивали в градовете. Самият император говорел френски, но внимателно следял развитието на говоримия език в провинциите на гало-римското население: малко по малко разваленият латински на *Романия* под влияние на варварските диалекти се превръщал в един нов език, от който по-късно щял да се появи средновековният *френски.*

Карл Велики искал обновената църква да се развива в блестящи условия. Той извикал най-добрите архитекти, скулптори и художници от цяла Европа, за

да построят манастири, абатства, катедрали. Катедралата в Жермини лепре в Лоаре, криптата на Сен Жермен д'Оксер свидетелстват за това огромно усилие. Карл обявил духовенството за част от своите привилегировани хора. Но искал от него да издигне културното равнище на Европа и да превърне столицата му, по думите на Алкуин, в „Нова Атина".

НАСЛЕДНИЦИТЕ НА КАРЛ ВЕЛИКИ

По франкски обичай преди смъртта си Карл поделил имотите, които притежавал, между трите си синове. Въпреки че бил коронясан, въпреки империята на своето смъртно легло той постъпил като франкски крал, за него националното наследство се поделяло подобно на военна плячка. Скорошната смърт на двама от наследниците позволила на Луи Благочестиви[1] да наследи всичко през 814 година.

Луи Благочестиви е първият крал, който се опитал да установи някакъв ред при унаследяването, така че да избегне разпокъсването на страната. Той направил сина си Лотар единствен наследник на трона, провъзгласявайки го за император. По-малките му синове станали само крале на Аквитания и Бавария. Бернард, племенник на Луи Благочестиви, бил крал на Италия. Дали Каролингската империя, покровител на християнството, била дълготрайна?

Още докато Луи Благочестиви бил жив, Бернард се разбунтувал. Наложило се императорът да се намеси с цялата си власт. Бернард не бил екзекутиран. Само му изболи очите. Умрял по време на наказанието. Кралство Италия било премахнато.

Унаследяването изглеждало уредено. Луи Благочестиви обаче имал син от втория си брак с Джудит Баварска. Този негов син Шарл, бъдещият Шарл Плешиви, се намесил в надпреварата за короната. Луи Благочестиви го направил свой фаворит. Той преразгледал предишните си позиции в негова полза. Лотар – най-големият брат, бил изпратен в Италия. Шарл получил едно кралство в източната част на империята, което включвало германските земи, Елзас и част от Бургундия.

Благородниците и духовенството били против тези действия, продиктувани на стария крал от лукавството на кралица Джудит. Лотар, Пипин и Людовик[2] – децата от първия му брак, били вече узрели за бунт. През 830 г. те се опитали да наложат своята воля на баща си. Затворили Джудит в манастир. Лотар с подкрепата на всички благородници в кралството упражнявал властта от тяхно име.Това бил един реванш за грандовете, дълго време потискани от Карл Велики и от императорската власт. На следващата година Луи възстановил предишното положение на нещата. Но за да успее, той трябвало да обещае, че ще се откаже от идеята си за цялостно предаване на империята на един-единствен наследник. Плановете за подялба предизвикали нови реакции и

---

[1] Луи Благочестиви, известен в историческата литература като Людовик Благочестиви. – *Бел. пр.*

[2] Луи или Людовик, наречен по-късно Немски. – *Бел. пр.*

бунтове. Аристокрацията се разделила, подкрепяйки съзаклятието на един или друг кандидат. В Галия се възродила анархията.

При смъртта на Луи през 840 г. вече ставало дума не за запазване на целостта на империята, а за възстановяването на реда в различните ѝ части. Благородниците се тревожели за наследството. Трябвало да се намери изход от семейните раздори.

СТРАСБУРГСКАТА КЛЕТВА И ВЕРДЮНСКИЯТ МИР

След множество маневри Людовик, наречен Немски, и Шарл (Карл) Австрийски[1] си дали взаимна клетва в Страсбург за взаимна подкрепа срещу Лотар. Клетвата била положена през 842 г. пред двете събрани армии, които току-що били разбили напълно отрядите на Лотар. Текстът на клетвата бил написан на романски и на германски език, за да могат всички да го разберат. Лотар, който искал сам да наследи империята, се оказал без владения.

Все пак трябвало и той да получи своята част от наследството. Не можело всичко да му отнемат. През 843 г. той склонил да подпише Вердюнския договор, който разделял, опирайки се на солидни основания, империята на Карл Велики. Шарл, наречен Плешиви, наследил Западна Франция (*Francia occidentalis*) – териториите на запад от Еско, от Мьоз, от Сона и Рона. Людовик Немски получил териториите между Рейн и Елба. Колкото до Лотар, оставили му средната ивица – от Северно море до Италия.

Братята спазвали подялбата в продължение на петнадесет години. След смъртта на Лотар през 855 г. проблемите с наследниците се възобновили. Трите сина на Лотар си поделили владенията му: единият взел северната част, до Сона, другият – поречието на Рона и Прованç, третият – Италия. И така, създадени били пет кралства, обект на постоянни войни. Людовик Немски завладял кралството на Шарл, а Шарл – Прованс... За населението вече нямало мир.

НОВА ВЪЛНА ОТ НАШЕСТВИЯ

Разделени помежду си, франкските крале не могли по никакъв начин да се изправят срещу нашествениците, които отново се тълпели по границите на Християнството. След 850 г. мюсюлмански набези започнали да всяват ужас по теченията на реките, предимно на Рона, палели селата и отнасяли със себе си всичко, каквото можели. Те завладели западните средиземноморски острови, Сицилия, Корсика, Балеарските острови. Окупирали Южна Италия. Мюсюлманското нашествие набирало нова сила.

По северните и западните брегове норманите, известни още на Карл Велики, зачестили грабежите си. Викингите (норвежци и датчани) се качвали по течени-

[1] Шарл Плешиви. – *Бел. пр.*

ето на Еско, на Йона чак до Санс, на Лоара и Шарант, като използвали плоскодънни лодки, дълги по 20 метра. Качвали се по 100–200 войници на всяка лодка, която можела да излезе както в открито море, така и в най-плитките реки. Нанасяли удари навсякъде, на воля.

Когато след 850 г. започнали да атакуват франкските брегове, те вече били господари на Северно море, на Ламанша и дори на Атлантическия океан. Системно ограбвали църкви и манастири заради златото и ценните предмети. Вдъхвали ужас навсякъде. Те превозвали и конете си, за да могат да стигат далеч от местата, където са оставили лодките си. През 864 г. присъствието им било отбелязано в Клермон-Феран...

Поход, воден от викингския вожд Ролон, станал известен през 911 г. с Общото събрание на норманите (северните хора) за долното течение на Сена. Шарл льо Семпл се отказал от тези земи с договор, защото не бил в състояние да ги защитава. Ето как норманите се настанили на тази територия. Те я превърнали във военна база и нахалството им вече не познавало граници. Те завладели и грабили Париж.

КРАЯТ НА КАРОЛИНГИТЕ

Каролингска Европа въпреки своята разпокъсаност запазила своята асимилаторска мощ. Унгарците се настанили на изток, до Лотарингия; на запад гордите викинги станали нормани. Епископите и духовенството вече започнали да ги завладяват духовно. Изморени да грабят и плуват, те се цивилизовали и дори покръстили.

Всъщност те създали нова нация в смутната карта на Европа, която не успявала да се стабилизира. Напразно папата се опитал да реабилитира титлата Император на Запада в полза на Шарл Плешиви през 875 г., по-късно на Шарл Дебели (син на Людовик Немски) през 881 г. През 896 г. Арколф – племенник на Шарл, трябвало да стане последният носител на титлата. Единство на християнските земи така и не било постигнато. Франция, Германия и Италия представлявали окончателно разделени кралства.

Кралете не били в състояние да възцарят реда в кралствата си. Сеньорите били прекалено силни, прекалено непокорни. Още Шарл Плешиви им гарантирал унаследяването на сеньориите им. Те бранели териториите си, като изградили в земите си на стратегически места укрепления, прочутите „крепости". Така отбраната се организирала район по район. Тя вече не зависела от краля.

В Шампан, Бургундия, Фландрия, Аквитания сеньорите сами разполагали с териториите си. Франкският крал вече бил крал само в собствените си земи, в своя „домен". Луи льо Бег (Луи Заекващия), Луи III и Карломан[1], които дошли на власт след Шарл Плешиви, вече били само „кралчета" без власт.

Борбата срещу норманите принуждавала сеньорите да се намесват в кралското наследство. Граф Еуд отбранявал обсадения Париж. Храбростта му

[1] Карломан (866–884 г.) – син на Луи льо Бег, брат на Луи III. – *Бел. пр.*

накарала сеньорите да му предложат Короната, която Шарл Дебели – законен наследник на Каролингите, изглежда не можел да брани. Еуд – син на Робер, наричан Силния, всъщност се оказал един вид избран от своите перове, издигнат по великата традиция на франките.

Не всички сеньори били съгласни. Съперническите им интереси ги разделили на два клана: така Робертинците, които подкрепяли Еуд, обявили война на Каролингите – една безмилостна война, която бързо изтощила водачите си. В крайна сметка каролингската издънка окончателно угаснала. Благородниците се събрали в Ноайон и качили на трона един светски абат – Хуго (Юг) от клана на Робертинците. Заради шапката на свети Мартен, която се пазела в абатството му, Хуго бил наричан „капет". Родила се новата династия на Капетингите.

След грандиозното начинание на Каролингите, което за момент възстановило империята, последвала бледата Капетингска монархия, сведена до добрата воля на херцози и графове, ограничена до феодалната зависимост на домена. Така всъщност се зараждала историята на Франция.

ГЛАВА III

Малките крале на Севера и гигантите на Юга

Около хилядната година Франция била управлявана от могъщи сеньори, чиито влияние, престиж, богатство и сила малкият крал на Ил дьо Франс не можел да достигне. Ограничен в своя малък домен, той все пак разполагал с един силен коз, който щял да изиграе добре: той единствен притежавал духовната мощ, която му давала церемонията на коронясването. Той не само бил наследник на Карл Велики - благодарение на коронясването той станал пряк потомък на кралете на Израел. Както много добре пише Жорж Дюби:

„Феодалното общество никога не е могло да мине без крал; земното присъствие на един монарх му е било толкова необходимо, колкото и невидимото присъствие на Бога. По тази причина всички крале на Франция от тази епоха се радват на престиж и реална власт, несъизмерими с тези на най-могъщите принцове в кралството."[1]

Малките крале на Ил дьо Франс

ТЕОРЕТИЧНИ СЮЗЕРЕНИ

Избран от своите перове, коронясан за крал в Реймс, Хуго Капет (987–996 г.) бил висшият сюзерен на страните, разположени на запад от Еско, от Сона и Рона. Районите на изток от тази линия били смятани за империя. Всъщност първият капетинец реално притежавал само кралския домен, земите, които били лично негови като сеньор, а не като крал.

На юг той разполагал с част от Боската равнина - от Париж до Етамп, и с Орлеан. На север доменът достигал Сеилис, а на запад Поаси. На изток границата с графство Шампан била по Санс. Освен това кралят трябвало да се разправя на тази оскъдна територия с опърничавия характер на мал-

[1] История на Франция. *Ларус*, 1973 г., т. 1, стр. 258. – *Бел. авт.*

ките барони, които оспорвали властта му.

Оставала Короната. Хуго познавал престижа и цената ѝ. Още през 987 г., приживе, той накарал Общото събрание на сеньорите да посочи за крал сина му Робер (бъдещия Робер Благочестиви). Тази процедура послужила за пример и установила обичая: в продължение на много поколения той бил стриктно спазван от Капетингите и уважаван от васалите им.

Избирането на краля от страна на сеньорите – друг обичай, дошъл от франкските порядки, в крайна сметка станало формалност. Робер Благочестиви без никаква трудност дошъл на мястото на Хуго Капет през 996 година. Та нали вече бил крал? От тогава нататък вакантно място във властта не можело да има. Кралската власт се превърнала в принцип, тя не можела нито да се отнема, нито да се поделя, дори и съвсем за кратко, дори и за ликвидирането на унаследяването ѝ: кралят е мъртъв, да живее кралят!

Освен това трябвало да има крал. Управляващият крал задължително трябвало да има наследник (не наследница). Робер Благочестиви не успял да се сдобие с наследник от първите си две съпруги: той ги „освободил", за да си вземе трета, която му дарила четирима сина. Най-големият веднага бил наречен за трона. След преждевременната му смърт той бил заместен от помалкия му брат Анри. Напразно кралицата се опитвала да наложи най-малкия си син Робер, когото предпочитала, с помощта на могъщи васали. Начинанието ѝ пропаднало и Анри I станал крал. Царувал от 1027 до 1060 година.

Когато умрял, оставил осемгодишен син, а това рискувало да компрометира династията. За щастие граф Балдуин Фландърски и кралицата-майка поели регентството и Филип I управлявал до 1108 година. Когато синът му Луи VI бил посочен за наследник, това се извършило само с одобрението на сеньорите, а не със същински избор; същото станало и с Луи VII. И така правото за унаследяване на властта било осигурено занапред от закона на обичая. Дофинът бил публично посочван от баща си и архиепископът на Реймс го обявявал официално за избран, като карал събраните васали да го приветстват. Така изчезнала една от основните причини за слабостта на франкската монархия. Най-накрая били поставени основите на една трайна държава.

ПОТОМЦИТЕ НА СОЛОМОН

Церемонията по коронясването играела определяща роля в утвърждаването на кралската власт. Капетингите не можели да претендират за законни наследници на Каролингите, тъй като всъщност били узурпирали Короната. Така че държали да поддържат церемонията по коронясването, която давала на тяхното присъствие на трона един несравним престиж. През XI век кралят бил миропомазван в Реймс със смес от балсам и специално олио. Казвали, че това свято миро идвало от самия Господ: един гълъб го донесъл на свети Реми, по време на кръщението на Хлодвиг. Капетингите търсели корените на своята легитимност още във времето преди Каролингите, в най-древните и най-митичните религиозни традиции на монархията.

Много преди Карл Велики и Хлодвиг, капетингският крал, благодарение на

церемонията по коронясването си се възприемал като наследник на Соломон и на кралете от Стария завет. Тази религиозна власт, която тържествено му била поверявана, рязко отличавала краля на Франция от неговите васали, принцовете. Освен това тя подхранвала народното въображение. Скоро за краля се заговорило, че може да прави чудеса, да лекува болни. Тази му слава се носи от времето на Луи Благочестиви, който според неговия биограф лекувал раните с едно прекръстване. Той лекувал слепите подобно на самия Христос, като им миел лицата със светена вода. От Робер Благочестиви до зората на съвременните времена кралете „чудотворци" щели да лекуват болестите. Никой вече не можел да оспори духовната им власт. За средновековното мислене тази свръхестествена сила, дадена от Бога в ръцете на краля, сигурно не е била малко чудо.

РЕАЛНАТА ВЛАСТ

Пътешествениците от онази епоха осъзнавали, че влизат „във Франция" щом преминели Рона или Мьоз. И все пак в провинциите властта на краля била илюзорна. Капетингският крал не успявал никак да наложи законите си извън своя домен.

Кралят нямал определено местожителство. Живеел в своите крепости в Париж или Орлеан. Нямал нито администрация, нито редовни финансови постъпления. Използвал всичките си останали сили да накара да го уважават „бароните грабители" от Ил дьо Франс като онзи Тома от Марл, който всявал ужас в селата около крепостта си в Куси и когото Луи VI Дебели бил принудил да му се подчинява.

Все пак кралете малко по малко разширявали властта си. Те поемали в своите земи покровителството над духовенството. Заобиколени от мъдри съветници като Сюже, те се радвали на началото на едно икономическо обновление. Водните пътища Сена, Лоара, Марна били полезни за тях. Панаирите на север били един етап към присъединяването на Фландрия. Италианските търговци отново започнали да посещават пазарите в Ил дьо Франс. В районите на Бос и Бри, където се разоравали все повече нови земи, с течение на времето увеличавали богатствата на своите капетингски господари, които се отнасяли като предпазливи стопани, а не, подобно на Каролингите, като прахосници, винаги готови да изоставят имота си. Капетингските крале искали да оставят на наследниците си повече, отколкото са получили. Те вече се държали като буржоазни крале.

ОТ ФРАНКИ КЪМ ФРАНЦУЗИ

Извън пределите на страната малкият парижки крал бил наричан „крал на французите". Той не пропускал случай в Европа да говори от името на цяла Франция. Намесата му понякога била дръзка: Капетингът се осмелявал да претендира за наследството на Карл Велики, да отправя поглед към Лотарин-

гия, изправяйки се срещу Свещената римска империя, която около хилядната година била най-голямата християнска сила в Европа... Луи VI Дебели не се поколебал да мобилизира французите против германския император. Имал правото да го направи: според признанията на сеньорите кралят на Франция бил този, който свиквал армията в случай на опасност. Той можел да постъпва както пожелае със събраните от васалите войски. По традицията на франкските вождове той оставал господар на войната и мира. През 1124 г. Луи VI успял да мобилизира благородниците срещу „римския император и английския крал", но не постигнал резултати. Кралят всъщност не бил заплаха. Не можел нищо да предприема. Твърде много могъщества биха го задушили. Той използвал своята прекалено теоретична власт само в дипломацията. Не достигнал до подпалването на онези големи войни между държавите, които щели да окървавят Европа два века по-късно.

Скоро Капетингите решили да се установят в Париж, за да укрепят окончателно влиянието си. Луи VI виждал в абатството „Сен Дени" „главата на своето кралство" и синът му трябвало да се установи да живее в стария дворец в Ил дьо ла Сите, където вече живял Робер Благочестиви. Сеньорите и дворцовите съветници издигнали солидните си домове около двореца. Така през XII век се появил зародишът на столицата. Капетингите наред с Париж, „Сен Дени" и Реймс разполагали и с митически места, които скоро единодушно били уважавани в цяла Франция.

Големите васали в кралството

ФЕОДАЛНАТА СИСТЕМА

Принцовете признавали властта на краля в рамките на феодалната система. Той бил върховен сюзерен, който можел да свиква сеньорите при особено тържествени случаи, за „да се консултира" с тях относно интересите на кралството. Не можел да ги принуди ежедневно да се съобразяват с властта му. На френска територия властта била естествено децентрализирана: тя принадлежала на сеньорите, които управлявали районите си и чиито връзки с краля – най-висшия сеньор в кралството, били твърде слаби. Сеньорите дължали на краля военна служба и вярност при изключителни обстоятелства. През останалото време те били господари във владенията си.

Големите сеньори изградили навсякъде обширни домени, където техният суверенитет бил почти пълен, след като можели да секат монети, да раздават правосъдие, да събират данъци и войска. На север от Лоара фландърският и вермандойският граф били много по-богати от краля на Франция. На изток от кралския домен опасните съседи на Капетинга били херцозите на Шампан и Бургундия. На запад нормандският херцог и бретонският граф били почти независими, както и графовете на Мен, Анжу и Блоа. Големите сеньори от

Юга си поделяли обширни територии, които представлявали същински държави: графовете на Тулуза и Барселона не зачитали далечните крале на Франция. Херцозите на Гаскония и Аквитания проявявали същото презрение като съседите си от Тулуза към „варварите от Севера".

Ако на прага на хилядната година все още съществувало едно „кралство Франция", реалната Франция имала няколко владетели, между които този от Ил дьо Франс – според същинското разположение на силите – бил един от най-слабите. Могъществото на сеньорите от Севера, на графовете и херцозите от Юга е едно директно следствие от развитието на феодализма.

Населението се обединявало около най-близката сеньория, която била най-способна да осигури общата защита срещу постоянните заплахи и вечната несигурност пред повтарящите се нашествия до IX век.

Всички сеньори произхождали от благороднически семейства, изявили се при предишните династии. Като такива, макар и да не били миропомазани, те се ползвали с уважението на народа. През X век тези благородници можели да бъдат съвсем дребни барони, „окопани" в своите крепости. Крепостите, първоначално строени от дърво, а не от камък, всъщност се стремели да управляват един район (*pagus* – от старите галски *pagi*), да станат независими от по-големите сеньори в графството или херцогството. *„Кастеланите"* на своя територия се държали като суверени: защитавали селското население и в случай на опасност му осигурявали убежище в крепостта. В замяна на това обаче семейството, което управлявало крепостта, събирало от селяните феодални и сеньориални такси. По този начин много бързо се установило различието между родовете „с произход", които си предавали от баща на син както унаследяването на земите, така и на *„бана"* (управленческата власт), и роденото за работа, а не за война простолюдие, което трябвало да предоставя на благородниците част от плодовете на своя труд. Извън тези две групи хората на църквата – бялото или черното духовенство, имали право на закрилата на „рицарите", без да плащат никакви данъци. Така привилегированото общество „на реда" налагало властта си над колективното мислене. Може да се каже, че през XI век виждането за обществото налагало тази идея за реда. Феодалната система била вече в действие.

Естествено дребните кастелани и поземлените барони понасяли ефективната власт (а не формалната, като на краля на Франция) на могъщите провинциални сеньори, които демонстрирали силата и налагали законите си. Ако спазвали местните порядки и привилегии, те разрушили автономията на малките крепости, за да ги обединят под своята власт. Така феодализмът се оказал изграден в един вид пирамида, на върха на която формално стоял кралят на Франция. Тази теоретична схема, от която съветникът Сюже изграждал картината на организацията на кралството, оставала един идеал.

Всъщност кралят разполагал само с една армия срещу своите принцове: той можел да се намесва като сюзерен при решаването на наследствени спорове: например Робер Благочестиви, възползвайки се от едно „свободно място" сред наследниците на херцогство Бургундия, наложил собствения си син като наследник. Брачната политика също имала известен ефект. През 1137 г., след смъртта на могъщия аквитански херцог, Луи VI оженил сина си за наследницата на херцога Алиенор (Елинор) с надеждата, че една мъжка

рожба ще присъедини херцогството към кралството. Уви, Луи VII изгонил Алиенор! През 1152 г. бракът бил анулиран и наследницата се хвърлила в обятията на анжуйския херцог и бъдещ крал на Англия, Хенри Плантагенет.

Именно във вътрешността на феодалната система френският крал можел да се надява да възстанови властта си чрез успешни намеси и като разширява домена си. Той нямал нито средствата, нито желанието да разрушава самата система. Така щастието на кралството било обусловено от играта на бракове, наследства, съюзи и разтрогване на съюзите. То било тясно свързано със съдбата на семействата на принцовете.

БРАТОВЧЕДИТЕ ОТ НОРМАНДИЯ

Нормандският херцог бил един от най-могъщите васали на френския крал, а също и един от най-опасните. За да удържи на натиска на викингите, които грабели поречието далеч към горното течение, през 911 г. Шарл Прости настанил „северните хора" по долното течение на Сена. Техните вождове станали богати на земя сеньори. Първият херцог – Ролон, поощрявал търговията. Станали християни, и то добри християни, тези бивши грабители на църкви започнали да строят манастири и абатства. Дори през 1034 г. един нормандски херцог, Робер, заминал на поклонение към Светите земи...

Преди да тръгне на този дълъг път, той посочил за наследник на херцогския престол своя незаконен син Вилхелм[1], роден от една негова мимолетна връзка с милата Арлет, жителка на Фалез. По тази начин законните синове на херцога – Ричард I, Ричард II и Ричард III, се оказали обезнаследени. Скоро Робер загинал на изток. В Нормандия избухнала война.

Война и анархия: дребните нормандски сеньори изведнъж преоткрили инстинктите на викингите. Станали независими, отхвърлили едновременно Ричард I, II, III, Вилхелм и християнството. В крайна сметка, изморени от кавги и взаимопомощ, те отвърнали на повика на наследника на Ричард II Ги дьо Брион, който имал претенции за херцогството.

Вилхелм, който вече нямал нито приятели, нито подкрепа, се обърнал от немай къде към своя сюзерен, краля на Франция. Анри I събрал войска, която накарала викингите от Брион да побягнат. Херцог Вилхелм, след като въз-становил мира благодарение на кралския си сюзерен, скоро укрепил владенията си и превърнал Каен в своя столица, като построил в нея две абатства. Оженил се за дъщерята на графа на Фландрия и станал по-богат и от краля на Франция. Анри I се бил намесил напразно.

Скоро херцогството се сдобило с администрация, с редовни данъци и бюджет – като истинска държава. Вицеграфовете представлявали херцога в различните райони на херцогството. Те се отчитали в двореца на херцога, където често отсядали. Херцогът сам избирал епископите, както и вицеграфовете; следователно и Църквата му била предана. В нови феоди, наричани феоди на ризницата, той настанявал малките синове от благороднически

---

[1] Вилхелм Завоевателя, известен още като Гийом или Уилям. – *Бел. пр.*

семейства, които му били направили услуга. В замяна на притежаването на едно късче земя те трябвало на свои разноски да се снабдят със снаряжение, за да служат четиридесет дена годишно в армията на херцога. Херцогът имал грижата да припомня на едрите си васали, че самите те подлежат на военна повинност. Така той разполагал с една добре въоръжена сила и вече нямало нужда да прибягва до помощта на краля на Франция.

Налагането на политически ред било съпътствано от силен ръст на търговията. В този момент нормандската демография била в пълен подем. Установили се връзки със страните около Северно море, с Испания и дори със Средиземноморието. Градовете растели на големина и по население.

Оригиналната организация и просперитетът на херцогството не закъснели да тласнат херцога към политика на експанзия. По границите си той се сблъсквал със съперничеството на графовете на Анжу, които владеели Мен и издигали укрепленията си по границата с Нормандия (Алансон, Белем, Домфор). Със собствените си сили херцог Вилхелм завладял тези места и през 1058 г. получил клетва за вярност от страна на графа на Мен, а няколко години по-късно, след смъртта му, окончателно присъединил земите му.

Нямал същия бърз успех с бретонците: походът му срещу Бретан през 1064 г., който имал за цел да изгради една солидна военна марка[1] на запад, между Бретан и Нормандия, потънал в пясъците откъм Мон Сен Мишел; Вилхелм обаче получил пълна компенсация при похода си срещу Англия. Така могъщият васал на краля на Франция щял да се превърне в негов съперник. Херцог на Нормандия и крал на Англия, Вилхелм скоро щял да стане по силата на нещата на първо място крал на Англия, а на второ – херцог на Нормандия.

Вярно е, че младият френски крал, опасявайки се от експанзията на един толкова предприемчив съсед, умножил интригите си, за да откъсне Нормандия от кралство Англия. Така крал Филип I поддържал Робер срещу Вилхелм, собствения си син. Нормандските сеньори често пъти придобивали благодарение на завоеванията си богати домени отвъд Ламанша. Тези, които останали в Нормандия, не получили нищо. Те били озлобени, разбунтувани, недисциплинирани. След смъртта на Вилхелм владенията му били поделени между синовете му: най-големият, Робер Късоноги, получил херцогството. Вторият, Вилхелм Рижави, получил кралството. Третият син Хенри бил отстранен от наследството. Той получил парично обезщетение.

Разбира се, Робер скоро предявил претенции към кралството. Той изгонил от него Вилхелм Рижави. Английските благородници се възползвали от разцеплението и интригите, за да извоюват независимостта си. Отвъд Ламанша се ширела анархия, докато също така разделената Нормандия попаднала под ударите на анжуйския херцог. За момента на запад била изчезнала всякаква опасност, кралят на Франция вече нямал съперници.

ДАЛЕЧНА БРЕТАН

За французите в Париж Бретан била „краят на света".

Бретонците пристигнали в Армоник през V век, подгонени от Англия от нашествията. По време на Григорий от Тур провинцията вече била наричана Британия. Имигрантите първоначално населили северните и западните брегове, оставяйки областта Ван на местните келти. В централната и в източната част на страната арморикапците били много слабо засегнати от установяването на бретонците. Дълго време те останали романизирани келти. Така от меровингската епоха една бретонска Бретан се противопоставяла, или поне се разграничавала, от една келтско-римска Бретан.

Първоначално християнството се развило благодарение на манастирите и на своите мисионери като Мало, Пол-Орелиен, Брийок, Самсон от Дол, Тугдуал от Трегие и много други.

Три епархии управлявали религиозния живот: във Ван, Нант и Рен. Нантската и Ренската били естествено притеглени от меровингските райони по едновременно религиозни и търговски причини. Източната част на Армоник била завладяна твърде лесно от Хлодвиг. Епископът на Рен – Мелен, бил галоримлянин. Присъствал на националните събори. Същото се отнасяло и за епископите на Нант – град, чието вино и сол търговците вече продавали в Англия.

Християнизацията в Бретан продължавала благодарение на меровингска Франция. Все пак на запад федерираните бретонци обединявали общините си в един вид асоциация, т. нар. *Домонея,* самата тя заобиколена от малки княжества като например Броерек или още Похер и Корнуай. В основата на обществената организация на бретонците стояла епархията, или *„plou"*. Основателят на епархията бил монах или вожд на клан. Той ѝ давал името си.

Бретонците имали манастири, абатства и епископства, които поддържали известна връзка с подобни институции в келтско-римска Бретан. Според Григорий от Тур бретонските вождове поддържали сериозни отношения с меровингските принцове. Най-активният от тези вождове се наричал Варок. Той се настанил в Морбихан, притежавал флота, използвал рудниците. Скоро започнал да напада градовете Рен, Нант и Ван, отбранявани от франките. Става ясно защо епископите на тези градове държали да запазят тесните си връзки с Меровингите: те постоянно се опасявали от грабежи. По това време франките държали свой гарнизон по протежение на една постоянна военна марка, която отговаряла горе-долу на департаментите Ил-и-Вилен, Атлантическа Лоара, Мен-и-Лоара и Сарт.

Вероятно тази марка била добре организирана при Каролингите, след като Пипин Къси завладял графство Ван през 753 година. Тогава франките станали графове или както „храбрия" Ролан – префекти на покрайнините на Бретан. Префектът се опирал на графовете на Ван, Нант и Рен. Постоянните нашествия през тази епоха показват, че Каролингите изобщо не са били господари на Бретан, въпреки че владеели покрайнините ѝ.

За първи път по времето на Шарл Плешиви един бретонски херцог проявил силата си. Император Луи вече бил избрал за *missus dominicus* някой си Номиное, родом от Ванска област. Възползвайки се от кавгите на Каролингите, Номиное обединил Бретан под своя власт. Синът му нанесъл тежко поражение на Рено, граф на Нант. Самият той през 845 г. победил армията на Шарл Плешиви. Най-знаменитият предводител на бретонците се сдобил с титлата херцог.

Шарл сключил мир с този херцог. Така Номиное се оказал господар на територии, включени по-рано в Бретонската *марка*; той владеел три големи града и скоро изпратил походи по каролингските земи. Заменял или размествал ненадеждните епископи, като се обръщал направо към папата, пренебрегвайки митрополитския епископ на Тур. Този бретонски херцог и наследниците му в крайна сметка започнали да се държат като истински принцове. Избирали графовете измежду благородниците, родом от Бретан. Посочвали *missi dominici* подобно на Карл Велики, които да наблюдават новите графове и постоянно да им напомнят за върховенството на херцога. Те събирали данъците и свиквали войската. Дарявали манастирите и абатствата, поемайки задължението да закрилят църквата. Упражнявали кралската власт.

Навсякъде подкрепяли строенето на църкви и параклиси, за да се засили християнизацията по селата. Най-добрите зидари, скулптори и работници били привлечени в Бретан, за да градят и украсяват църквите. Богатото абатство в Редон, което притежавало обширни земи, солници, мелници и канали, наемало художници и писатели от всички страни. Културно и религиозно средище, то било ехото на Бретонското национално възраждане, което се проявявало навсякъде във Франция. Бретонските херцози карали монасите да пишат жития на бретонските светци: Мало, Гуеноле, свети Пол-Орелиен. Монасите преписвали и древни текстове.

Това възраждане било застрашено тук, както и другаде, от нормандските нашествия. Норманите проникнали навсякъде по устието на Лоара. Те завзели Нант, грабели Редон. Победител на норманите, Ален – граф на Ван, станал бретонски крал. Той възстановил разрушените градове и църкви. След смъртта му през 907 г. нашествията се подновили. Монаси и кюрета бягали от грабителите.

Когато кралят на Франция дал Нормандия на Ролон, мирът в Бретан не бил възстановен, а напротив: избухвали постоянни гранични войни. Нант се сдобил с нормандски граф, Рен и Ван били застрашени. Делото на бретонските крале отново било поставено под въпрос. Последвал ги друг: Ален Барбеторг например, който си върнал Нант и възстановил бретонското единство. Съседните сеньори Тибо Лъжеца – граф на Блоа, и Фули Добрия – граф на Анжу, ламтели за бретонските земи, които смятали за слаби и разделени. Те знаели, че норманите нахлуват в района на Рен. При всяка наследническа кавга те си оспорвали наследството.

В крайна сметка анжуйският граф Анри (Хенри) Плантагенет станал херцог на Нормандия, прибрал наследството на херцозите на Бретан, като оженил сина си Жофроа за младата Констанс Бретонска. Така поради една непредвидена последица от договора в Сен Клер на Ент норманите получили властта над една анархична Бретан, която от тук нататък се изплъзвала от френското

влияние. Съществувал риск Бретан да се превърне в една чужда за Франция земя, а може би и в неприятелска страна.

СЕНЬОРИТЕ ОТ ЮГА

На юг рискът бил още по-голям. Френският крал не могъл да се намеси в Бретан. Още по-трудно му било да се прояви на юг от Лоара. Графовете на Анжу и Блоа били по-силни от него. Какво да кажем тогава за графовете на Тулуза, които от 877 г. на практика престанали да признават кралската власт.

По това време графство Тулуза далеч не било господар на целия Юг. Графът на Барселона, графът на Русийон и Амнуриас, графовете на Оверн и Каркасон си поделяли Аквитания и Септимания (днешен Лангдок). В действителност никой от тези сеньори не признавал краля на Франция за свой сюзерен.

През X век графове и вицеграфове водели помежду си безмилостни битки. В районите на Лангдок, както и в Бретан, анархията била в разгара си. Властта прогресивно се раздробявала между дребните барони и кастелани, добре укрепени в своите райони, когато не била упражнявана от могъщите абати и епископи, поне онези, които били в състояние да бранят земите и хората си. Големите градове Тулуза, Каркасон, Нарбон, Ним били в упадък. Населението им ги изоставило заради несигурността им.

Единствено Църквата запазвала властта си, дори увеличавала материалната си сила. Духовната ѝ дейност била по-ограничена: монасите от Юга, слабо засегнати от Каролингското възраждане – явление, характерно за Севера, оставили употребата на латинския език да западне. Изградил се един народен език, т. нар. ланг д'ок[1] – произлязъл от латинския и примесен с местните диалекти. Говорели го навсякъде, а понякога и пишели на него. Един монах от Лимузен написал около хилядната година първата си поема на този език.

През XI и XII век на юг се издигнали нови светски величия. Благодарение на тези прегрупирания тук градската цивилизация познала едно по-бързо и по-ранно възраждане, отколкото на север.

Реймонд IV, бъдещият граф на Тулуза, отначало бил само сеньор–абат на „Сен Жил дьо Гар". Той наследил от майка си освен абатството само няколко имота, между които – могъщата крепост „Тараскон" на Рона. Скоро обаче получил наследство от една братовчедка от Руерг: голяма част от Долен Лангдок, Руерг и Жеводан. След смъртта на графа на Тулуза Вилхелм IV през 1085 г. Реймонд взел и неговото наследство, към което присъединил маркизата Прованс и херцогство Нарбон. Така той станал най-могъщият сеньор на Юга, от Гарона до Рона и отвъд, чак до далечните земи на Прованс.

Той трябвало да води битки срещу съперническото влияние на графа на Барселона и срещу възраждащата се мощ на вицеграфа на Алби и на Ним. Могъщо подкрепян от Църквата, той бил сред онези, които влезли в Йерусалим по време на Първия кръстоносен поход. Той създал княжеството в Триполи. След неговата смърт през 1105 г. в Южна Франция съществувала истинска

---

[1] Langue d'oc *(фр.)* – френски диалект, говорен в Южна Франция. – *Бел. пр.*

държава с оригинална администрация, с възраждаща се цивилизация, с градове в пълен подем, в които се вливали парите от търговията по море и по суша.

Наследниците на Реймонд IV много бързо започнали вражда с херцога на Аквитания и с графа на Барселона. Алфонс, най-малкият син на Реймонд IV, наричан Йордан, защото по време на кръстоносния поход бил кръстен във водите на река Йордан, не успял да възстанови княжеството. Неговият наследник Реймонд V имал по-голям късмет. Изоставяйки миража за Триполи и християнския Изток, който винаги е привличал жителите на Тулуза, той съсредоточил силите си върху княжеството и успял да направи в него един вид федерация между относително независими сеньори, които обаче признавали властта му. Относителен мир поддържал просперитета на градовете и селата.

От XI век в рамките на абатствата, по-късно и на големите домени, се засилило разораването на нови земи. Сеньорите от Лангдок отдалечили сарацинските пирати от бреговете и понякога предприемали пресушаване на равнината на Долен Лангдок. Блатата били превърнати в ниви; солниците също били използвани. Житните култури вирели по високите части, развивало се скотовъдството, за да се изхранват градовете. Търговията и индустрията били в пълен подем благодарение на използването на солниците, на поклонниците от Сен Жак дьо Компостел, на все по-интензивните връзки по море с италианските градове. Кожи, платове и бои съставлявали част от богатството на много семейства в Тулуза, Нарбон и Монпелие. Сребърните мини работели и давали възможност на графа да сече монети. Важни панаири се организирали в Каркасон, Ним и Сен Жил. В този град, разположен на стария път между Испания и Италия, чудодейните способности на светеца привличали поклонниците. Богатата търговия на Сен Жил, здраво свързана с морето чрез един от ръкавите на Рона, била осигурявана от редовните посещения на италианските търговци, които продавали източни стоки. От Сен Жил търговците от Генуа и Пиза се пръскали по цялото крайбрежие на Лангдок.

Малко по малко това богатство, дошло от изток, се разпростряло до центъра на княжеството. Градският живот в Тулуза през XI век бил в пълен възход. Нови градчета, предградия се присъединявали към старото градско ядро и в Ним, Нарбон, Каркасон, Безие. Градовете се задушавали зад старите си крепостни стени. Създали се нови градове: Кастр, Алес, Бокер. Монпелие, добре бранен от сеньорите Вилхелм, започнал да се населява към края на XI век. Тогава нараснал много бързо: в началото на XII век крепостните му стени вече подслонявали 6000 жители.

Навсякъде заселването на градовете било благоприятствано от свободите, които сеньорите давали на новите жители, както и от търговските и занаятчийските корпорации, които гарантирали на членовете си една защитена и привилегирована дейност. Всички градове приемали еврейските общности, чиито членове много често били привличани от сеньориалното управление и дори от църковното заради задълбочените им познания на текстовете, в международното право, на различните писания и счетоводни методи. Тези администратори, наречени *bayles*, се занимавали с управлението на владенията на сеньорите, често раздробени до безкрай между многобройните наследници. Така се случвало някой еврейски *bayle* да управлява един домен, като обеди-

нява четиридесет „косеньори", които благодарение на неговите грижи получавали своя дял от доходите.

От началото на XII век градовете в графството били управлявани от консули. Авиньон, Арл, Безие, Нарбон, Монпелие си имали свои управници. Първоначално посочвани от сеньорите, впоследствие консулите били избирани за една година чрез разнообразни начини на гласуване. Тулуза имала свои *capitouls*, които действали съвместно. Понякога раздавали правосъдие, съставяли текстовете на законите по подобие на италианските общини. Така в Лангдок се развил зародишът на градската демокрация без ожесточени борби (с изключение на Каркасон и Монпелие) срещу сеньорите.

Тази относителна автономия на градовете била придружавана от едно сензационно развитие на цивилизацията. В Монпелие била отворена школа по физика, която се ползвала с голяма репутация. Адвокатът Плацентин преподавал римско право в един университет. Нотариусите, възпитаници на този университет, разпространявали навсякъде писаното право. Във всички градове трубадурите пишели стихове и песни на ланг д'ок. Това литературно движение, възникнало в Лимузен, се разпространило от Тулуза и Каркасон чак до Монпелие. Именно в Лангдок се появило първото кабалистично произведение – *„Bahir"*, което през Испания разпространявало мистичната еврейска мисъл в мюсюлманския свят. Римската традиция на гостоприемство към чужденците се оказала продължена в Двора на графовете на Тулуза.

По време на тази щастлива епоха паметниците украсили градовете и абатствата. Скулптори, специалисти по романско изкуство, сътворили чудеса върху тимпана на Конк, както и върху този на „Сен Жил дьо Гар" или „Моасак". Едно оригинално и ново изкуство множало творенията си в „Сен Гийем дю Дезер", в „Сен Мартен дьо Лондр", в „Сен Сернен дьо Тулуз".

Икономическото, търговското, културното развитие на Южна Франция бележело връщане към обичаите на римския свят: комуникациите по традиционните маршрути отново станали активни – например по пътя от Барселона до Марсилия. Италианското мореплаване и възобновяването на търговията с мюсюлманския свят привилегировало градовете и пристанищата на Лангдок, без развитието на този бряг да навреди на вътрешните райони. Просперитетът на Нарбон, Ним, Сен Жил и Монпелие, напротив, благоприятствал възраждането на Тулуза. В крайна сметка сеньориалното съперничество се уравновесило по-добре, отколкото на север, поради една по-ранна икономическа и социална еволюция: урбанизацията, забогатяването на градовете по италиански маниер поставяли до известна степен на втори план проблемите по притежанието на земята и по засяването ѝ. От XII век крепостничеството в Лангдок изчезнало. Връзките във феодалното общество се разхлабили, за да отстъпят място на нови обществени отношения, изградени върху парите и създадени благодарение на забогатяването.

Това ново общество се развивало почти извън княжествата и кралствата от Севера, въпреки че търговските пътища вече били изтъкали връзките с тях. Катарската ерес и разделенията обаче, които щели да я последват, остро напомнили на жителите, говорещи ланг д'ок, за съществуването на французите от Севера.

БОЖИЯТ МИР И КРЪСТОНОСНИТЕ ПОХОДИ

Докато Югът живеел в охолство, посрещал евреи, италианци и трубадури, Северът живеел в безпокойство и през XI век в страх от Апокалипсиса. Ужасите на хилядната година, описани от Жорж Дюби, засегнали целия християнски свят и по-специално може би северните кралства. Когато през 1009 г. се разнесла мълвата, че по нареждане на халифа на Кайро са разрушени светите места в Йерусалим, хората очаквали слънцето да се превърне в луна в първата ѝ четвърт – според описанията на мъдреците, които предричали края на света.

Църквата реагирала зле на тази паника, увлечена от общия упадък на обществото. Епископите и абатите си били построили сеньории и когато имали възможност, се държали самите те като сеньори. Най-скромните членове на духовенството се поставяли подобно на селяните в услуга на сеньорите. Църквата губела едновременно душата и положението си.

Тя преоткрила духовността в тишината на големите манастири. Инициативите, подети от светите мъже, в крайна сметка изградили едно голямо движение за пречистване – клюнийското. В „Свети Виктор" в Марсилия абатите си извоювали правото да работят за благото на църквата изцяло независимо от светската власт. В манастирите в Нормандия абат Гийом де Волпиано преразгледал правилата и заедно с много други създал основата на едно ново духовенство. Директно свързано със „Свети Петър" в Рим, абатството в Клюни, напълно защитено от грабителството на сеньорите, се присъединило към движението и го оглавило. Абат Одилон, енергичен и упорит, създал филиали в Оверн, в Бургундия, направил от настоящия орден основна база по пътя на поклонниците. Всички филиали, всички манастири, които се присъединявали към Клюни, зависели от него, а не както по-рано от епископите.

Орденът напредвал много бързо, до такава степен, че през 1079 г. Филип I, крал на Франция, предал на Клюни ключовете от манастира „Сен Мартен де Шан" в своята столица. Монасите давали обет за бедност, милосърдие, отричали се от светските битки, проповядвали Божия мир. Монашеските проповеди за връщане към светостта залели и Юга, проникнали в Аквитания и през Арл чак до Лангдок. Големи колективни събори обединявали духовенството, благородниците, богатите и бедните. Проповедниците призовавали към възстановяване на мира, реда, към забрава на обидите и грешките. Църквите и манастирите служели за убежище на покаяните грешници.

Така в градовете и селата църквата застава на страната на слабите срещу силните. Градовете на юг подобно на италианските градове били обитавани от надигащия се плебс, т. нар. *„popolo minuto"*, както във Флоренция или Генуа. Интересно е, че движението за истинска вяра се зародило на север, но по-бързо намерило отклик сред народа на юг, където разбунило градските тълпи. Около хилядната година в градовете в Южна Франция, а именно в Нарбон, в Аквитания, в долината на Рона се свиквали мирни събори. Всеки обещавали да спазва „мирния договор". От Лион движението се опитвало

да обхване Севера, но се сблъсквало със съпротивата на принцовете и сеньорите. Те смятали, че движение, поддържащо бедните и възпрепятстващо феодалните войни, било опасно. Монасите и епископите трябвало да умоляват именно тях, като им налагали лично да положат клетва, че ще спазват Божия мир.

Така през 1025 г. епископът на Бове написал текста на една клетва, която трябвало да бъде наложена от духовниците на войнствено настроените благородници: на последните било забранено да закачат църквите и църковните имоти. Трябвало да се откажат от грабежа на селата и от натиска върху бедните хора. През 1054 г. в Нарбон обявили за престъпно всяко едно действие, насочено срещу християните. Църквата, налагайки своята воля на разбунтуваните барони на север, всъщност се превърнала във висш авторитет, над принцове и крале. Тя спомагала за възстановяването на йерархията, която била застрашена от социалното безредие. Намесвайки се в рицарските церемонии (посвещаването в рицарство), тя успяла да наложи „Божието примирие", което забранявало на рицарите да се бият в определени дни. Така ограничавала военната дейност в полза на социалния мир. Църквата се превърнала в най-важния орган в обновеното християнско общество.

Завършекът на тази дейност били кръстоносните походи. Народната вяра и военният плам на рицарите трябвало да бъдат обединени в мощно движение, ръководено от Църквата. Тя се справила отлично.

Пътят бил проправен от обичайните поклонения. „Свети Жак от Компостел", „Свети Петър" в Рим и светите места в Йерусалим се превърнали в цел на пътуванията. Разбира се, пътищата към Испания или Италия, осеяни с места за смяна на конете, не представлявали никаква особена опасност за поклонниците, освен да изгубят кесията си при някоя засада, устроена от крайпътните крадци. Но пътищата към Ориента, минаващи през християнска Унгария и Византийската империя, ставали много опасни, щом се навлезело в мюсюлманска земя. Рицарите добили навика да ходят въоръжени, за да оказват съпротива при нападенията. Така в случай че бъдели победени, им оставала утехата, че са се били в името на Бога. Те вече били станали „кръстоносци".

Тласкайки рицарството към кръстоносни походи, отклонявайки го от междуособните войни, Църквата играела социална роля, която вероятно е имала политически последици. Тя подготвяла съвземането на феодалните държави и превръщането им в монархически. От сега нататък благородниците не можели безнаказано да водят каквато и да било война. Тя трябвало да бъде съобразена с религиозните ценности и да получи одобрението на Църквата. Следователно духовниците заявявали първенството на духовната власт, чиито проводници били те, над светската власт, която след Карл Велики била изгубила смисъла си. На прага на големите сътресения, които щели да разтърсят Европа и Франция през XII и XIII век, Църквата, много дълго разкъсвана от несигурност и немощ, преоткрила своето място.

ГЛАВА IV

Великите Капетинги

Трима големи крале царували във Франция между 1180 и 1328 г.: Филип Огюст (Август), Луи Свети и Филип IV Хубави. Те успели да наложат властта си в кралството и да разпространят влиянието си далеч в Европа и в света. Но делото им не би било възможно без невероятния подем във всички области във Франция, както и в останалата част на Северозападна Европа от началото на XII век.

Европа по нов път

След толкова предсказания за Апокалипсиса Европа през XI век с учудване открила, че светът продължава да съществува и че в него се живее като че ли по-добре. След пророците на злото дошли новите хора на XI век, разнородните строители, които върнали на Европа инициативата и доверието.

МАТЕРИАЛНИЯТ ПРОГРЕС

Всички историци са единодушни: през XI век Европа се населила. Гладът и болестите били по-редки, смъртността намаляла и французите раждали повече деца. Не било нещо необичайно по селата да се срещат семейства с по десет-дванадесет деца. Селата се превръщали в големи градчета, махалите се уголемявали, градовете се разраствали.

Причината за това била в богатото земеделие: постоянният технически прогрес (воденици, различни железни инструменти) позволявал да се увеличи количеството на различните хранителни продукти. Решителният прогрес обаче се дължал на новите земи, спечелени за селскостопанските култури на мястото на неразораните целини, блатата и горите. Новите градове в Северна Франция, т. нар. „убежища“ *(sauvetés)*[1] на юг, махалите, наричани

[1] Sauveté – един вид предградия, нови селца, махали, създадени, за да приютяват селяните през Средновековието в Южна Франция. – *Бел. пр.*

още „*essarts*“[1], били предоставени на работниците, извършващи обезлесяването, новонастанените колони, които получавали от сеньорите договори с известни привилегии. Тези „гости“ започвали все по-често да плащат рентите на сеньорите в пари, вместо да им дават част от реколтата както бившите крепостни селяни (*manauts*). Следователно по селата забогатяването ставало възможно и добивите свидетелстват за това.

Укриваните пари от всички страни се стичали към веригите на размяна. Пътищата на поклоненията вече благоприятствали търговията и контактите. Италианските, фламандските, каталунските търговци плъзнали навсякъде и присъствали на всички панаири и пазари. Те продавали източни стоки, но също и тъканите, и оръжието, произведени в Европа, в Испания или на север. За да плащат, сеньорите претопявали бижутата си и сечали монети. Увеличавали таксите по новосъздадените пътища и дори по реките, за да си набавят пари. Франция отново влязла в паричната верига.

По пътищата във Фландрия панаирите имали нечуван успех – в Лани на Марна, в Ланди, в Бар на Алба, в Троа, в Провен; търговските събирания, които се провеждали веднъж годишно, траели поне 6 седмици, ползвали се с опеката на сеньорите и защитата на градските стени. Търговците без колебание се настанявали в най-оживените градове, защото в кралството градското население се увеличавало. Шартр, Дижон, Руан, Амиен се задушавали зад крепостните си стени, които трябвало да бъдат разширени, за да приютят новопристигащите. Освен търговците и пътниците градовете всъщност поемали и прилива от селата, които били в пълен демографски разцвет. Бивши крепостни живеели в града, където се учели на занаяти. По протежение на улиците се отваряли магазинчета и дюкяни. На север във Фландрия Лил и Ган разцъфтявали. Каен в Нормандия, Тур в долината на Лоара били много активни търговски центрове. В Париж месарите, хлебарите, занаятчиите създавали, заедно с тепавичарите, ключарите, бижутерите и много други т. нар. „защитени корпорации“ и в крайна сметка ставали буржоазия. Тези „буржоа“ получавали от сеньорите правни, данъчни, полицейски гаранции и се обединявали в „общини“ (комуни) в много от градовете в кралството.

Невинаги комуната била призната по мирен път. Избухвали бунтове на буржоата срещу сеньорите, в Лаон например през 1112 г., в Реймс малко по-късно. На север комуните във Фландрия твърде бързо получили широка автономия. Те имали по-малко свободи, когато кралската власт е по-наблизо, или както в Нормандия, пред властта на херцога. В цялото кралство нямало еквивалент на мирното изграждане на „консулати“ в районите на Лангдок. На север често пъти свободата на градовете трябвало да бъде извоювана със сила, т. е. – чрез бунтове на населението против принцовете.

ДУХОВНИЯТ ПРОГРЕС

Цялата еволюция на църквата във Франция тласкала сеньориалния свят към кръстоносните походи, към всеобщо помирение на християните. Самият

---

[1] Essart – земя, очистена от корени след обезлесяване. – *Бел. пр.*

папа Урбан II призовал в Клермон към Първия кръстоносен поход. Разбира се, кралят на Франция Филип I не взел участие в него, но изпратил брат си Хуго дьо Вермандоа. Когато принцовете и сеньорите забелязали, че на изток ги чакат слава и земи за завладяване, потеглили масово. През 1146 г. във Везеле свети Бернар обявил началото на Втория кръстоносен поход. Крал Луи VII поел кръста. Кръстоносците не успели в начинанието си. Няма значение. Било доказано, че новата вяра може да въвлече цялото френско рицарство в похода.

Обновяването на вярата в дълбочина всъщност отблизо следвало движението на Клюни. Робер от Молези, абат на „Сито", следвал изцяло правилата на свети Беноа и доктрината на свети Августин, за да постигне още по-чист, още по-непорочен религиозен живот. Новите правила, „цистерианските"[1], се разпространили от абатство „Сито" в целия християнски свят. Бедността на монасите се абсолютизирала. Манастирите приютявали обикновените си братя, „послушниците", и поставяли на почит ръчния труд. Издигали красиви готически абатства, същински „молитви от камък", без украсени капители, без изображения.

Абат на „Клерво", свети Бернар поел в своите ръце съдбата на Братството и му създал огромен престиж пред света. Това движение съответствало на градежа на катедрали, които изниквали в Ил дьо Франс. В Париж корабът на „Нотр Дам" трябвало да бъде завършен през 1180 г. По този начин новата вяра получила и своята каменна рамка, величествена, изчистена, където вертикалните линии доминирали, осветени от огромни витражи и от движещите се светлини на розетките.

Накрая цивилизацията обхванала големите и малките дворове на север. „Куртоазната любов", първите рицарски „романи", рицарските песни се обръщали към сърца, които стогодишната религиозна дейност била направила проницаеми за състраданието, както и за благочестието, за сложното и деликатно чувство на уважение, обожание, любовно приятелство, а не за луда страст. Един нов манталитет се проявявал в замъците, чиито господари отсъствали често по време на кръстоносните походи. Жените заедно с поетите и новото духовенство правели обществото по-нежно, по-склонно към обмяна на идеи. Те, както и богатствата, бродели на воля в Европа.

През 1180 г. Франция повече от всяка страна претърпяла това ново влияние на религията. Приятелството на Капетингите с папите, активността на френските духовници, участието на сеньорите в първите кръстоносни походи придали на монархията един блясък, който все пак заплашвал англо-анжуйската мощ след качването на Филип Огюст на престола.

Капетингите възстановили реда и просперитета си. Но не победили могъщите си васали.

---

[1] Цистериански – принадлежащ на ордена на „Сито". – *Бел. пр.*

Двубоят между Капетинги и Плантагенети

ЕДНА ПРЕДПРИЕМЧИВА МОНАРХИЯ

Повече от половината френска територия през 1180 г. била погълната от една нова империя – империята на Хенри Плантагенет. Той наследил през 1151 г. Анжу и Турен, Мен и Нормандия. От 1152 г. разполагал с имотите на жена си Алиенор Аквитанска. През 1153 г. бил признат за наследник на трона на Англия и коронясан през следващата година. Управлявал до 1189 г., Хенри II владеел цялата западна половина на Франция, от Ко до Пиренеите. Той се сдобил с Оверн, Бретан, Поату и Лимузен. Изграждал си империя във Франция под носа на Капетинга.

Ограничен в тесните си владения, Филип II, наследник на Луи VII, изглеждал много беден в сравнение с могъщия си съперник. При все това се стараел чрез политика на сключване на бракове, на присвояване и асимилиране да разшири кралските си владения на север за сметка на графа на Фландрия. С хитрост и търпение Филип успял да откъсне от земите му Артоа, наследство на жена му Изабел дьо Ено, племенница на графа на Фландрия. След това му обявил война, предприемайки поход за завладяването на Вермандоа, богат на жито район, и на Амиен. Възстановил част от позициите си спрямо графовете на Шампан. Оставало да премери силите си с англо-анжуйците.

В своята задача Филип II първоначално се възползвал от съперничеството между Хенри II Плантагенет и сина му Ричард. Поддържайки Ричард, който положил клетва за вярност пред него, Филип тръгнал срещу Хенри, за да му отнеме Бери и Оверн (1188 г.). След това с помощта на Ричард завладял долината на Лоара. Хенри II бил победен и убит.

След като станал крал, Ричард, наречен Лъвското сърце, се впуснал в Третия кръстоносен поход (1190 г.) заедно със съучастника си Филип II, наричан Август. Много скоро, под слънцето на Ориента, те станали първи врагове. Ричард завиждал на военните успехи на Филип пред Сен Жан д'Акр. Наследяването на кралството в Йерусалим ги скарало окончателно. Филип решил да се върне по-скоро във Франция (през декември 1191 г.), докато Ричард, който не се бил покрил с достатъчно слава, се забавил в Палестина. Все пак няколко месеца по-късно потеглил обратно. Не му провървяло: бил изхвърлен от буря на далматинския бряг и пленен от един австрийски херцог, който го предал в ръцете на германския император Хенрих IV.

За Филип това бил неочакван късмет. Той се споразумял с брата на Ричард Джон, който му отстъпил укрепените градове на Нормандия. Обещал солидна сума на императора, за да задържи по-дълго Ричард в плен. Той обаче успял да се освободи през 1194 година. Веднага след това се приготвил за война.

ПОБЕДАТА ПРИ БУВИН

Първоначално Ричард наредил да построят на брега на Сена чудесната крепост „Гайар" – ключа към Нормандия, за да препречи пътя на противника си. После изпратил войски в Бери, Турен, Лимузен, където печелел постоянни победи. При обсадата на Шалю в Лимузен обаче намерил смъртта си, когато се опитал да накаже един непокорен васал.

Джон, неговият наследник, бил отстъпчив с Филип. Сключил с него мир в Гуле, с който давал на Франция нормандски Вексен, района на Еврьо, владения в Оверн и Бери (1200 г.); Блаши дьо Кастил, племенница на Джон, трябвало да се омъжи за сина на Филип, Луи, наследник на трона на Франция. Дали това бил мирът?

Амбицията на Филип стигала по-далеч: той поддържал Артур, племенник на Ричард Лъвското сърце, срещу крал Джон, както някога бил помогнал на Джон срещу Ричард и на самия Ричард срещу Хенри II. Джон се изплашил: графът на Ангулем току-що бил обещал дъщеря си на Хуго дьо Люзинян, граф на Марш. Ако този брак се осъществял, нормандските владения на англичаните рискували да бъдат откъснати от богатите им земи в Аквитания: Марш и графство Ангулем, обединени, заплашвали целостта на Анжуйската империя. На никаква цена не бивало да изоставят „прага на Поату".

Веднага Джон известил графа на Ангулен, че желае той самият да се ожени за дъщеря му. Графът бил принуден да приеме. Люзинян дьо ла Марш, разярен, се обърнал към своя сюзерен, краля на Франция. За Филип това била мечтаната възможност за намеса.

Той решил да „предаде на френския съд", както било прието по време на феодализма, своя английски васал и да го лиши от френските му владения, които прехвърлил на Артур. Той пък по този начин станал васал на краля на Франция с Бретан, Анжу, Мен и Турен, както и с така желаното Поату. Филип си запазил Нормандия, която била по-близка до кралските владения, по-лесна за контролиране.

Тези чудесни придобивки или наследства съществували само на хартия. Трябвало да бъдат реализирани. Филип се заел да завладее Нормандия. Артур трябвало да стори останалото.

Джон обаче победил армията на Артур и го взел в плен. Открили го заклан в Руанската кула. Френският крал изгубил младия си съюзник.

Филип използвал това престъпление с политическа цел. Събрал васалите си, показал им престъпния и скандален характер на английското владичество над френските земи. Той уличил Джон, който не реагирал. С нестабилен характер, полуболен душевно, английският крал оставил съперника си да действа. Скоро Филип си върнал една по една всички нормандски крепости и по-точно опасната крепост, наречена „Шато Гайар", през 1204 г. Джон подписал примирие: във Франция си запазил само Гиен.

Двубоят между Филип Огюст и Джон Безземни достигнал своята окончателна развръзка няколко години по-късно, през 1214 година. Джон,

подготвяйки реванша си, заварил в Европа принцове, на които славата на Филип не давала мира: Отон I, император на Свещената римска империя, Булонския граф и графа на Фландрия. Войната избухнала отново.

Англичаните на Джон Безземни лесно били принудени да побягнат. Този път обаче Филип Огюст трябвало да се изправи срещу многобройна армия на северната си граница. Битката започнала в Бувин през юли 1214 г. Филип, заплашен в един момент от силните германски пехотинци, принудил Отон да напусне бойното поле.

Тогава Филип Огюст победил наистина: синът му Луи разбил англичаните, които гонил чак до Лондон. Лесно завладял града. Немците, след като се прибрали у дома си, признали победите на френския крал. Графът на Фландрия Феран бил пленен и докаран в Париж, както едно време Версенжеторикс в Рим. Той увенчал триумфа на краля. Затворен в Лувъра, той отстъпил владенията си на Капетинеца. В един момент Филип решил, че иска да бъде коронясан за крал на Англия. Той бил извикан отвъд Ламанша от бароните, въстанали срещу Джон Безземни. Но след неговата смърт през 1216 г. папа Инокентий III настоял английската корона да бъде върната на Хенри III, син на Джон.

Франция по времето на Филип Огюст

Напредъкът и победите на Капетинеца победили и Анжуйската империя. Едно добре управлявано кралство Франция, със стабилни финансови средства и здрава армия се установявало на европейския континент, балансирайки могъществото на Свещената империя. Филип сключил трети брак с Агнес дьо Меран, от който му се родил син. Първородният му син от първия му брак, бледият Луи, нямал нужда да бъде коронясван, докато баща му бил още жив. Капетингската монархия вече била достатъчно силна, за да може да мине и без тази церемония.

ЦАРСТВО НА ИЗОБИЛИЕТО

Кралство Франция, което си било присвоило северните равнини, вече достигало на запад до плодородните нормандски земи, изоставени от англичаните. То притежавало вече широк излаз към Ламанша, както и морска търговия. Търговските кораби непрестанно плавали по Сена и Лоара. Завързали се редовни връзки между Париж, ограден от солидна стена, и богатата на текстил Фландрия.

Крал Филип увеличавал привилегиите на търговците и буржоата. Поощрявал разкрепостяването, вместо да му се противопоставя: жителите на Поаси, Шомон, Понтоаз например станали „свободни граждани".

Развитието на международната търговия благоприятствало урбанизацията по големите оси: пътя от Париж към Фландрия и към Руан, от една страна, на

юг пътищата от Марсилия, Сен Жил, Арл и Бокер, които минавали през долините на Рона, Сона и Сена и водели към Париж, от друга страна. Така френската територия позволявала да се свърже Фландрия с Италия и се превърнала в поредица от места за размяна. Навсякъде източните стоки, испанските кожи, оръжията, подправките се разменяли срещу тъкани от Фландрия и кожи от Севера или срещу произведенията на парижките занаятчии, които били вече доста активни.

Изобилието на парични знаци, дошли от Ориента и от мюсюлманския свят, предизвиквало повишаване на всички цени, особено на цените на земеделските продукти, и обезценяване на паричните ренти, които селяните плащали на своите господари. Тези ренти, фиксирани веднъж завинаги, не били преизчислявани. Така че селяните били облагодетелствани от повишаването на цените на земеделските продукти. Положението им бавно се подобрявало. За да намерят парите, необходими за задоволяването на потребностите им, сеньорите повече от всякога превръщали в парични такси старите натурални ренти. Селяните приемали тези условия. С течение на времето те печелели и си създавали положение, като продавали продуктите от земята си в града, в паричната верига. Някои от тях вече успявали „да слагат пари настрана", а може би старият френски обичай за трупане на злато води началото си от тези първи богати селяни, тези „селски петли" от времето на щастливото царуване на Филип Огюст. Кралят поощрявал усилията на селяните, както поощрявал буржоата, които искали да се откъснат от опеката на сеньорите в градовете. Така монархията се доказвала пред феодалния свят, който дълго време я задушавал. Кралят поощрявал търговците и те го подкрепяли, особено тези в Париж.

ЕДИН УПРАВЛЯВАЩ КРАЛ

Общото забогатяване бързо донесло полза на монархията. Дворът на първите Капетинги се състоял от няколко служители с твърде неясни функции. Някои от тях все пак успели да играят известна политическа роля, напр. сенешалът, главнокомандващ армията при отсъствие на краля и главен управител на двореца, или пък т. нар. *chancelier*[1].

Филип Огюст нямал доверие на тези „висши чиновници" и не посочил заместници на онези, които си отишли. Направил изключение през 1223 г., когато избрал нов първи министър. Той обаче бил предан негов служител, брат Герен. Всъщност той не носел титлата „*chancelier*", а по-скромното название „пазител на кралския печат". Задачите на сенешала били разпреде-лени между повече по-маловажни служители, например конетабъла[2], или *bouteiller*. Домашните задължения били поверени на членовете на „Кралския дом".

Кралят раздавал правосъдие в своя „Парламент". Филип решил да изключи от правосъдието великите сеньори, ако те не били пряко засегнати от

---

[1] Първи министър във Франция до 1789 г.– *Бел. пр.*

[2] Connétable – висш сановник, главнокомандващ. – *Бел. пр.*

разглежданото дело, които все пак по право били членове на Парламента. Правосъдието на краля, който държал да стои настрана, се раздавало от съветници, които познавали правото из основи. Парламентът се установил в Париж, в Ил дьо ла Сите. Той можел да гледа всякакви дела в кралството, включително тези на съдилищата на големите васални сеньории. Кралската хазна била подслонена в Кулата на Тампл и кралският двор отивал веднъж в годината да провери счетоводството на всички служители. В тази институция трябва да търсим зародиша на днешната Сметна палата, с финансова и бюджетна компетентност.

Местната администрация била поверена на нови служители, създадени по време на управлението на Филип Огюст, т. нар. *baillis*[1]. Те наблюдавали управителите[2] на кралските владения, които отговаряли за събирането на данъците – нещо, от което имали големи облаги. Настанявали се в провинциите, за да представляват краля. Скоро техните съдилища се превърнали в същински административни окръжия. Те трябвало да помогнат да се установят териториите, придобити за сметка на Англия в централните и източните провинции. Важното било те да са здраво свързани с Короната. Съдиите *(baillis)* били благородници, избирани от средите на дребните феодални владетели на север. Кралят ги назначавал и им плащал и можел да ги уволни. Тази административна институция бележела първата проява на волята на кралете от Ил дьо Франс да изградят едно централизирано кралство.

Съдиите действително представлявали краля в неговите провинции. Те разполагали с финансови и правни пълномощия. Съдът бил свикван за гледане на дела в сеньориалните съдилища. Така кралското правосъдие можело да претендира, че оглавява, ако не измества, изцяло юрисдикцията на сеньорите. Когато някой тъжител не бил удовлетворен от правосъдието на херцога или графа, той не бил длъжен да ходи в Париж, за да поиска обжалване. Достатъчно било да се срещне с *bailli*.

Френският крал намерил ревностни служители сред дребната аристокрация на своите владения. Трябвало и да им плаща. Цивилните служители, армията, полицията и правосъдието стрували скъпо. Кралят събирал данък от благородниците *(droit de relief)* в качеството си на сюзерен. Започнал да облага и църквата, богатите еврейски общности и да събира от населението специални данъци *(tailles u aides)* всеки път, когато съществувала заплаха от война. Приходите отивали в кралската хазна и били пазени в Кулата на Тампл в Париж. Най-сетне кралят си бил подсигурил средствата, за да осъществява политиката си.

---

[1] Baillis – лица, раздаващи правосъдие. – *Бел. пр.*

[2] Прево – управител във феодално владение. – *Бел. пр.*

ЗАВЛАДЯВАНЕТО НА ТЕРИТОРИИ НА ЮГ

Катарската ерес, която от петдесет години обхващала поданиците на графа на Тулуза, станала повод за решителна намеса на френския крал, при която бароните от Севера настъпили към богатите земи на Юга и ги присъединили към кралството.

Катарите (*catharos* на гръцки означава чист) били радетели за истинско изчистване на нравите, на вярата, на самите религиозни вярвания. Осъждайки Църквата в Рим като покварена и обвинявайки доктрината ѝ, катарите твърдели, че спасението на човека било в аскетизма, единствено способен да го освободи от злото, защото злото е целият свят заедно с всичките му изкушения. Рядко се срещали онези, които могат да избегнат хватката му, вратите на рая били запазени за праведните, за онези, които са следвали предписанията на аскетичния живот. Техни водачи били съвършените редки избраници, получили приживе „*consolamentum*" – свещенодействие, при което доброто се вселявало в душите на вярващите. „Съвършените" били буржоа, аристократи, понякога свещеници и дори селяни. Те организирали по своему общности от вярващи, като създавали навсякъде катарски епархии, които не зачитали папските епископи.

Такива епархии имало в Алби, в Тулуза, в Каркасон. Катарите били наричани албигойци, защото градът Алби бил техен духовен център. Катарите свиквали събори и поддържали постоянна връзка между общностите. Някои съвършени като Гилабер от Кастр, епископ на Тулуза, се радвали на висок престиж. Убедени, че Бог, духът на Доброто не е могъл да създаде злото, катарите приписвали злото на злия дух, въплътен в Сатаната. Така те се превръщали в еретици, заставайки срещу християнската догма, която твърди, че Бог е в началото на всичко.

Първоначално папа Инокентий III се опитал да убеди еретиците. Свети Бернар и цистерианските монаси били изпратени по тези места. По-късно свети Доминик с помощта на римския епископ в Тулуза, Фулк, на свой ред се опитал да се пребори ереста. Той построил манастир за жените-еретички, върнали се към католицизма. Организирал Ордена на братята-проповедници, които носели един вид черна пелерина с качулка. Тези „черни братя" давали обет за бедност и се посвещавали на образованието. След смъртта на Доминик през 1221 г. били създадени повече от шестдесет такива манастира. Въпреки всичко тези инициативи не разклатили устоите на Катарската църква, която се намирала под закрилата на графа на Тулуза Реймонд VI. Папският легат Пиер дьо Кастелно яростно го обвинил, че подкрепя ереста, и го отлъчил от църквата.

Веднага народът се надигнал срещу папският легат. Той бил убит през 1208 година. Папата бил длъжен да реагира.

Той оставил на произвола земите на графа на Тулуза. Всеки нападател имал правото да ги завладее. Те били обявени за грабеж. В същото време папата поканил краля на Франция, чиито завоевателски апетити познавал, и

сеньорите от Севера да вземат участие в кръстоносния поход.

Филип бил далече от мисълта да се впусне в това начинание. Той обичал военните походи срещу въоръжени групи рицари. Отвращавал се обаче от мисълта да атакува цял един враждебно настроен народ. Все пак се възползвал от възможността да потвърди върховната си власт над „оставеното на произвола" графство.

Барони и рицари от Севера, привлечени от земите на юг, изкушени от мисълта за грабеж, се отзовали на повика на абата на „Сито" Арнолд Амалрик, отправен в Лион.

През 1209 г. Безие бил обсаден, завзет и ограбен. Жителите му били избити. Хората, дошли от север, постъпили по същия начин с всички градове, които нападнали. При обсадата на Каркасон Симон дьо Монфор се отличил с особена жестокост. Той станал предводител на кръстоносците, които обсаждали крепостите една след друга. Скоро те пренесли войната пред стените на Тулуза.

Тогава принцовете от Юга се обединили в съпротивата си срещу грабещите барони. Крал Пиер II Арагонски се притекъл на помощ на Реймонд VI. Битката се състояла в Мюре, недалеч от Тулуза: хората от района на Лангдок били смазани. През 1215 г. Симон дьо Монфор влязъл в столицата на катарите. Папата незабавно му връчил владенията на отлъчения от Църквата граф на Тулуза.

Ето как Монфор станал велик сеньор. Той не се поколебал да граби и краде всичко в града и околностите му. Но се страхувал да задържи толкова могъщ феод, без да се опре на френския крал, чийто син Луи участвал в похода. Симон Грабителят положил клетва пред Филип Огюст, който не желаел да се появява в Лангдок.

Освен това жителите на Лангдок не закъснели масово да въстанат срещу новите окупатори. Монфор, който се опитвал да им устои, накрая бил убит под стените на Тулуза. Синът му Амори се затворил в Каркасон, откъдето потърсил помощта на краля на Франция. В замяна той обещал да се откаже от наследството, което му се полагало от баща му. Филип Огюст още веднъж много категорично отказал. На никаква цена не искал да се впуска в авантюра в Лангдок. Не можел да рискува да постави кралството си пред опасността от нови походи от страна на англичаните.

Едва Луи VIII, неговият наследник, щял да присъедини земите на юг, без да поема толкова големи рискове.

Следвайки предпазливостта на Филип Огюст, той изчакал младия Раймонд VII да бъде на свой ред отлъчен от Църквата (1225 г.) и събрал васалите си, за да им предложи един поход. С тяхно съгласие той поел на юг, през долината на Рона. Като господар на Авиньон, той достигнал през Арл и Тараскон градовете в Лангдок, които един след друг се подчинили.

Пътуването не понесло добре на Луи VIII. Той се разболял, наложило се да изостави обсадата на Тулуза и умрял по пътя на връщане. Неговият сенешал, Юмбер дьо Божьо, останал на мястото си и опустошил графството, принуждавайки Раймонд VII да подпише мира.

Това бил драконовски мир: Раймонд запазил Тулуза и Албигойска област, но дал в зестра на дъщеря си Ажене, обещана на брата на крал Алфонс дьо Поатие, Руерг и Керси. Ако годеницата нямала директни наследници, нейното

имущество щяло да отиде в ръцете на краля. Църковните сеньории си присвоили имотите на маркизата Прованс, а кралят на Франция станал собственик на собствените си завоевания: районите около Бокер и Каркасон. Раймонд VII се заклел да преследва катарите и да защитава римската църква. През 1229 г. той се разкаял публично в „Нотр Дам" в Париж, бос, облечен само в бяла риза.

След 1223 г. ръцете на доминиканците били развързани и те развивали своята репресивна дейност в графството благодарение на съдилищата на Инквизицията, които издигали клади навсякъде. След като веднъж била смазана съпротивата на принца, оставало да бъде елиминирана съпротивата на народа, която продължила до гигантската клада в Монагур през 1244 година. Пред толкова много ужаси ереста угаснала окончателно, както и независимостта на районите на Лангдок.

Когато през 1249 г. Раймонд VII починал, дъщеря му Жана нямала деца. Тогава имуществото на Тулуза отишло в ръцете на краля на Франция. С придобиването на земите на юг делото на Филип Огюст било завършено, капетингското кралство станало първостепенна европейска сила. Малката Франция от Севера била наложила властта си над богатите южни сеньории.

Двете лица на Луи Свети

СВЕТИЯТ КРАЛ

Станал крал през 1226 г. след преждевременната смърт на Луи VIII, Луи IX, наречен Луи Свети, наследник на едно по-обединено кралско владение и преди всичко по-добре управлявано, запазил като своя собственост от завладените от своите предшественици земи само Нормандия. Останалото принадлежало на васалите му. Истина е, че кралят на Франция, който „не полагал клетва за вярност пред никого", вече бил уважаван от дребните и едрите васали. В Лангдок се страхували от него, в Рим го уважавали, а в Германската империя му завиждали.

Луи IX бил само на 11 години, когато станал крал. Чичовците му разполагали с богати *apanages*[1]: Филип Хюрнел притежавал графство Булон, Робер владеел Артоа, Жан – Анжу и Мен, Алфонс – Поату и Оверн. Кралица Бланш (Бианка) Кастилска, много набожна, упражнявала регентството.

Нужна ѝ била голяма енергия, за да надвие принцовете и бароните, които след възкачването на престола на Луи IX се обединили зад графа на Булон и отказвали да признаят властта на Бланш. На тези сеньори не им допадало да бъдат управлявани от жена.

---

[1] Апанаж *(фр.)* – годишен доход, предоставен на деца от владетелско семейство, родени след престолонаследника. – *Бел. пр.*

Бланш преодоляла една по една ожесточената им съпротива. Тя знаела как да се бори, когато било нужно, разбила графа на Шампан, херцога на Бретан Пиер Моклер, който се бил съюзил с англичаните. Оженила Луи IX за голямата дъщеря на провансалския граф Маргарита.

Луи IX, когато достигнал пълнолетието си, предвидливо не отстранил от властта жената, която била показала така явно възможностите си. Бланш останала да управлява, докато кралят отишъл сам да потуши бунта на графа на Марш през 1241 г., който също потърсил помощта на краля на Англия. Луи IX разбил в Сент армията, изпратена от Хенри III Английски.

Още неизлекуван от блатна треска, която хванал на запад, Луи се завърнал в Париж, за да уведоми майка си, че потегля на кръстоносен поход. Целта била да се освободи Йерусалим, попаднал в ръцете на турците (1244 г.). Кралската армия достигнала Ег Морт и отплавала на изток.

Резултатите от този Седми кръстоносен поход били ужасни: Луи, целейки да отиде в Египет, слязъл с армията си пред Дамиет, който завладял през 1249 година. Трябвало да изчака спадането на водите на Нил, за да навлезе към Кайро, който бил добре защитен от крепостта „Мансура". По време на обсадата армията на кръстоносците била повалена от тиф. От своя страна мюсюлманите яростно се съпротивлявали. Наложило се Луи да се предаде. Те приели да го оставят да се върне във Франция в замяна на свободата на Дамиет и 500 000 ливри откуп.

Все пак кръстоносният поход не бил пълен провал: вместо да се върне на френския бряг, Луи IX отишъл в Сирия. Той възстановил реда в християнските княжества. Ако не успял да освободи Йерусалим, поне осигурил известно бъдеще на „франкските кралства" в Ориента.

През 1252 г. Бланш Кастилска умряла. Най-сетне Луи IX станал истински крал на Франция, с ореола на славата от кръстоносния поход и с реноме на светец. Та нали се бил отървал от тифа, лекувайки и излекувайки хората си? Той минавал за много набожен и с часове изучавал светите писания. Като споделял аскетичните добродетели и се отдавал на дълги пости, той се славел също и със своята скромност и милосърдие. Виждали го в „Божия дом"[1] да мие краката на бедните. Раздавал храна на болните, посещавал прокажените. Подобно на предците си той бил известен с това, че „лекувал скрофули". Построил болницата *„Des Quinze – Vingts"* за слепите. Навсякъде в кралските владения се издигали църкви, красиви абатства като това в Гойамонт. В Париж, в Ил дьо ла Сите, той построил Светия параклис *(Sainte – Chapelle)*.

ЖЕЛЯЗНАТА РЪКАВИЦА

Макар и милостив, кралят не бил никак слаб. Заобиколен с много мъдри съветници като Еуд, архиепископ на Руан, или Робер дьо Сорбон, той не допускал никакъв бунтарски дух у васалите си, дори и те да били собствените му братя. Той помагал на епископите само ако те ставали жертва

[1] *„Hôtel-Dieu"* – приют в Париж. – *Бел. пр.*

на злоупотреби от страна на папството, което раздавало блага на чужденците или събирало данъци във Франция с посредничеството на духовенството.

Обхванат от чувство за справедливост, кралят напомнял какъв е редът на великите сеньори, които не спазвали задълженията си. Той не смятал за унизително сам да раздава правосъдие, за което летописецът му сир Дьо Жоенвил дава обширни сведения:

> „Много пъти – казва той – се е случвало през лятото той да седне във Венсенската гора и като се облягаше на някой дъб, ни караше да седнем около него. И всички онези, които имаха проблеми, идваха да разговарят с него, без да бъдат притеснявани от съдебни пристави или някой друг..."

Всъщност по време на неговото царуване правосъдието се стремяло да се наложи над подсъдимите, правосъдието на краля – над сеньориалното правосъдие. Ако кралят държал сам да гледа делата, това било с цел да ги изземе от сеньорите, за да покаже своята върховна власт в правосъдието. Луи IX добил навика да събира в Двора специалисти по право, както вече го бил правил Филип Огюст. Тези първи „парламентаристи" получили през 1260 г. с кралска заповед правото да гледат делата в Апелационния съд от името на краля.

Освен правораздаващ, кралят бил и законодател. Благодарение на неговите „заповеди" се възцарявала добродетелта. Луи IX забранил незаконната проституция, хазарта, богохулството, носенето на оръжие от благородниците и междуособните войни. Правосъдието според закона трябвало да замести Божия съд. Кралят лично или с посредничеството на служителите си следял за почтеността при сеченето на монетите и искал от всички съдии и сенешали отчет за сметките им.

Това чувство за справедливост и добро управление възнаградило краля с репутация на честен и добър човек. По това време тя била много оспорвана от всички онези, станали жертва на неговата безмилостна политика по отношение на вярата. Липсата на толерантност у Луи IX го карала да подкрепя съдилищата на Инквизицията не само в районите, където имало катари, но и навсякъде, където той смятал, че религиозното чувство трябва да се засили. След 1233 г. Инквизицията издигнала кладите си навсякъде. Един върнал се към католицизма катар – Робер льо Бугр, възцарил терора по селата в Северна и Централна Франция. Евреите били сред първите жертви на прозелитичната страст на краля. Той им забранил да отпускат заеми с високи лихви. Изгорил свещените им книги и им наредил да носят на дрехите си един отличителен знак, жълто „кръгче". Тази праволинейност благоприятствала всевъзможни превишавания на правата и злоупотреби.

Както държал да наложи уважение към християнската вяра, кралят се заел навън, както и в страната, да възцари мира. На юг решил проблема с графство Тулуза, като преговарял направо с краля на Арагон. Той му направил големи отстъпки, като стигнал дотам да сгоди сина си Филип за дъщеря му Изабел. Луи IX се отказал от върховната си власт над Русийон и графство Барселона. За сметка на това кралят на Арагон се отказал окончателно от графство

Тулуза, ако Монпелие останел под негова зависимост.

Луи IX подписал мирен договор, вдъхновен от същия дух на компромиси, с Хенри III Плантагенет. Последният запазвал Аквитания, получавал Лимузен, Перигорд и Керси. В замяна Луи го накарал да признае правата му над Нормандия, Анжу и Поату. Хенри се обявил за васал на Луи по отношение на Аквитания.

След като станал крал на Сицилия, Шарл д'Анжу, брат на Луи IX, въвлякъл краля в нов кръстоносен поход. Разбира се, искал да освободи Йерусалим, но преди всичко да си осигури плодоносни завоевания в Западното Средиземноморие. Луи IX отпътувал заедно с рицарите си за Тунис през 1270 година. Армията му скоро била повалена от чумата. Луи IX умрял под стените на Тунис. Той бил провъзгласен за светец и канонизиран през 1297 г., само двадесет и седем години след смъртта си.

ДУХОВНОТО ВЛИЯНИЕ НА КАПЕТИНГСКАТА МОНАРХИЯ: УНИВЕРСИТЕТИ И КАТЕДРАЛИ

Луи Свети оставил едно кралство, чието духовно влияние се равнявало на политическата му мощ. Парижкият университет получил голямо развитие по време на царуването му. Неговите школи привличали студенти от цяла Европа. Освободен от опеката на епископите, Университетът се намирал под защитата на канцлера срещу кралската полиция. През 1231 г. той получил юридическа регистрация. Получил независимостта си след дълга борба срещу полицията и стачка, продължила две години. Хартата за независимост на Университета била подписана от самия папа. Той имал задачата и правото да определя съдържанието и формите на обучение, начините за придобиване на научните степени. Папата бил върховният му опекун. Университетът се състоял от четири факултета, сред които бил и факултетът по изкуствата, който привличал начинаещите. Обучението се разпростряло почти навсякъде, тъй като магистратите не разполагали с постоянни помещения. Една по една започнали да изникват благотворителни институции, наречени колежи, които приютявали студентите: например прочутия колеж на кралския свещеник, Робер дьо Сорбон, фамилиарно наричан Сорбоната.

Парижките студенти се вълнували постоянно. Те оспорвали опеката на папата, отхвърляйки и кралската. Светските магистрати приемали зле преподавателите от черното духовенство и особено доминиканците, които се ползвали с подкрепата на папата. Университетът добре познавал юмручния бой, често бил обхващан от стачки.

Магистратите и студентите заявявали отегчението си от предимно теологичното образование. Те искали да четат и обсъждат произведенията на Аристотел, на арабския философ Авероес. Църквата реагирала ожесточено, осъждайки нечестивите книги, впускайки се в борба за завладяване на студентската публика. Алберт Велики и Тома Аквински – двама доминиканци, се заели да анализират Аристотел. В своите произведения те помирили гръцката научна мисъл и християнската вяра. Усилията им скоро били въз-

наградени. Студентите ги признали за свои учители и влиянието им в Европа станало огромно; никога те не били имали повече последователи, отколкото тогава, когато станали жертва на атаките на висшето духовенство. Недоверието на традиционната йерархия към тях накарало хората да им вярват.

Университети имало не само в Париж. Право се преподавало вече в Анже, в Орлеан, а медицина – в Монпелие. От времето на Луи Свети обаче Париж станал, по думите на Александър IV, „дървото на живота", което привличало най-добрите студенти, а понякога и най-добрите магистрати, дошли от чужбина.

Епохата на Луи Свети в цяла Франция е епохата на големите готически катедрали, чийто строеж всъщност започнал още в края на XII век. Санс и Бурж, Реймс и Шартр, Амиен и Буве свидетелстват за едно време, през което обновлението на вярата, следвано от укрепването на властта и улесненията, предложени от забогатяването, издигнало към небето своите „каменни молитви" от класическата епоха на Средновековието. Красотата на витражите, финесът на сводовете, обновлението на скулптурата, чието лирично проявление се наблюдава по фасадите със „Страшния съд" и „Успение Богородично", целият този орнаментален ансамбъл, чиято върховна красота, според Малро, откриваме в „Усмивката на Реймс", съставляват френското готическо изкуство. Франция от времето на Луи Свети става едно от най-разпалените огнища на цивилизацията в Западна Европа.

Филип Хубави – „организатор" на монархията

След Луи Свети идва Филип Хубави: друг един голям Капетинг. Баща му Филип III, който царувал само 15 години (1270–1285 г.), имал щастието да придобие собствеността на Алфонс дьо Поатие. Той оженил бъдещия Филип IV за наследницата на графство Шампан. Филип бил най-малкият син на краля. След смъртта на по-големия си брат той наследил едновременно короната на Франция и графство Шампан. Заедно с безупречния международен авторитет Филип IV заварил при възкачването си на престола едно доста обширно кралско владение.

БОГАТСТВОТО НА КРАЛСТВОТО

Френската икономика била в пълен разцвет. Страната не била участвала в голяма война от Бувин. Вътрешният мир дал добри резултати. Французите били по-многобройни, вероятно около 15 милиона при възцаряването на Филип IV. Селата били по-гъсто населени, градовете – също.

Развитието на пазарите дало тласък на земеделското производство и привлякло населението от селата. Многобройни били крепостните, които откупвали свободата си, за да дойдат да живеят в града. Големите разоравания на нови

земи, колонизирането на необработваеми площи, разбира се, заемали част от работната ръка, но с времето тя намалявала. Единствено градското население продължавало видимо да се множи.

През XIII век Бордо, Тулуза, Арас имали повече от 30 000 жители. Париж надвишавал цифрата 100 000 и може би достигал 200 000. Много села се уголемили, превърнали се в градчета от по 5000 жители. Многобройни камбанарии, датиращи от XIII век, свидетелстват за този период на урбанизация на селата.

Анексиите и наследствата подпомагали кралското присъствие във всички райони с икономическо значение: текстилът на север, панаирите в Шампан, солта на Атлантическото крайбрежие и Лангдок му позволявали да облага с все по-тежки данъци търговията, която се разраствала заедно с приходите и средствата за управление на монархията.

Всеки прогрес има своите черни точки: прекалено бързото забогатяване на градовете ги поставяло в зависимост от лошите реколти. По време на суша, при градушка или късна слана недостатъчно снабдените с храна градове били подложени на ужасен глад: като парижкия глад през 1315–1317 г. например.

Важните търговски градове изпитали трудности и когато панаирите във вътрешността на Франция били изоставени в полза на пристанищата или когато търговските пътища започнали да минават по-често през алпийските проходи или по Рейн. В края на века френските градове в Шампан или в кралските владения трудно се справяли с кризата. Избухнали градски бунтове: в Прованс буржоата и тъкачите отказали поради липса на средства да приемат ново увеличение на таксите.

И все пак, въпреки трудните моменти, богатството на кралството било значително. Богатите никога по-рано не са били толкова богати. Те демонстрирали в градовете на север, както и на юг, най-крещящ лукс. Жените на парижките буржоа съперничели по елегантност на придворните дами. Жените от Нарбон, Марсилия, Бордо нямали причина да завиждат на накитите на богатите италиански патрицианки. Именно по италиански маниер във френските градове се изградили истински буржоазни династии: Боенброкови от Дуе произхождат от търговци – производители на ленени тъкани. Те били купили обширни земи, наели голям брой работници в работилниците си. Те се разпростреле в целия район, като съперничели на сеньорите си. Този тип търговци се срещали често във важните търговски центрове. Те съставлявали една солидна предприемчива буржоазия.

Често се случвало тази буржоазия в градовете, както и в селата, да влиза в конфликт с по-низшите класи, които се бунтували от прекалената си бедност. В Прованс, Ган, Дуе, Арас избухнали бунтове на работниците срещу господарите им. Самите селяни се обединили във въоръжени групи, отказвайки да плащат данък на краля и сеньориалните такси. Времената се променили от началото на царуването на Луи Свети: изключителният оптимизъм на XI и XII век вече бил заменен от безпокойството на един прекалено бързо нарастващ свят пред проблемите, които забогатяването поставя: свръхнаселеността, увеличаването на икономическата активност, монетния глад и увеличаването на цените, социалните конфликти в градовете и селата.

ДЪРЖАВНАТА ОРГАНИЗАЦИЯ

Държавата обаче стареела. Монархията оставала силна в едно кралство със значително широки граници. Луи Свети бил „божи избраник" и върховен господар на всички феодали в кралството. Филип Хубави искал да бъде нещо повече: наследник на римските императори, създател на една държава с елитарно управление, където правилата са еднакви за всички. Така кралят станал по-скоро суверен, отколкото сюзерен. Благородници и простолюдие трябвало да показват едно и също уважение към закона.

За да бъдат спазвани законите, те трябвало и да бъдат познавани от всички, т. е. – писани, неоспорими. Кралят се заобиколил със съветници, които да съставят текстовете – прочутите „кралски експерти", произхождащи от буржоазията или дребната аристокрация. Дълго време те изучавали писаното право – Римското право. Те трябвало да съставят законите, валидни за цялата територия на монархията. Пиер Флот, Гийом дьо Ногаре, Гийом дьо Плезиак, Ангеран дьо Марини били обичайните кралски съветници. Те щели да осигурят на Франция една много солидна администрация.

В двореца бил установен Кралски съвет. Някои от неговите органи по-късно се диференцирали, станали независими. Например юридическата секция на Съвета се отделила и станала Парламент, подразделен на четири камари (Горна камара, Следствена камара, Отдел за жалби в Касационния съд и Аудитория по писано право). Този Парламент гледал делата, дошли от провинцията. Самият той в определени случаи отивал в провинцията, за да раздава тържествено правосъдие, например в Нормандия.

От Кралския съвет се отделили и Сметната палата, създадена през 1320 г., в Ил дьо ла Сите, както и Парламентът. Установена първоначално в Тампл, кралската хазна отишла в Лувъра. „Льо Пале Роаял" подслонил и Канцеларията, в която се пазел печатът и управлението на парите.

Кралят продължавал да избира съветници в провинцията, които на юг наричали сенешали. На всички административни нива – централни, локални и регионални, кралят се стараел да смесва титулярите на постовете, като ги избирал от много различни райони и среди. Голяма част от тях идвали от Юга като Ногаре, родом от Марсиларг. Сред тях имало духовници и лаици, благородници и буржоа.

За да се консултира със своите поданици, кралят добил навика да свиква техните представители в асамблеи, които по-късно станали Генералните щати в кралството. През 1302 г., по-късно през 1308 г. кралят се посъветвал с народа, преди да наложи нови данъци. Присъствали представители от духовенството, аристокрацията и градската буржоазия. Тези асамблеи с нищо не ограничавали властта на краля. Те били свиквани по негово желание, за да придадат на неговите решения универсална стойност и да им осигурят аудитория.

Най-голямата слабост на кралството всъщност се дължала на недостатъчна-та му военна организация, прекалено близка до феодалната епоха. Васалите дължали на краля само 40 дена служба годишно. Градските милиции

били малобройни и неопитни. Кралят нямал средства да поддържа редовна армия, защото данъчната му система била несправедлива и хаотична. Тъй като не се задоволявал с ресурсите, които получавал от своя домен, той заповядвал да се събират изключителни такси – т. нар. *aides*[1] и *tailles*[2] – изключително непопулярни, неравномерни, събирани прибързано и недостатъчни като приход.

ФИЛИП ХУБАВИ И ПАРИТЕ

И така Филип Хубави изпитвал нужда от пари, тъй като нямал регламентирани и редовни финансови постъпления. Те най-вече му трябвали, за да започне война. По френските брегове пирати противопоставяли французите на англичаните, които им оспорвали търговията. Наложило се Филип да завладее Гиен, но не желаел да се впуска в продължителна война с Плантагенетите. Предпочел да постигне разбирателство с тях, да им върне Гиен (Аквитания), да завърже роднински връзки.

Въпреки ужаса, който Филип Хубави изпитвал от войната, се наложило все пак да се намеси срещу васала си – графа на Фландрия, в разгара на бунта му. Последният бил взел страната на англичаните срещу френския крал, тъй като те били добри клиенти за тъканите му и добри доставчици на вълна. Френската конница била разбита при Курте от солидната фламандска пехота. Наложило се Филип да предприеме нов поход, който му върнал господството над Фландрия (1304 г.), без да осигури обаче властта му над буржоата и текстилните работници.

Войните принудили Филип IV да вдигне таксите, с които облагал духовенството, т. нар. „десятък". Папа Бонифаций VII бил силно недоволен от факта, че доходите от църквата му се изплъзвали пред очите. Той също имал нужда от пари. Когато избухнал конфликт по повод на епископа на Памие – един приятел на англичаните, когото Филип Хубави предал на съд, папата свикал събор за всички френски епископи извън Франция.

Филип рискувал да загуби короната си. Именно тогава през 1302 г. той решил да събере първите Генерални щати, за да получи одобрението за политиката си. Епископите го последвали от „галиканизъм" и за да не бъдат по-зависими от папата, отколкото от краля. Те обявили папата за еретик и симонит[3].

„Той каза – твърдели те, – че предпочита да бъде куче, отколкото французин."

Те настояли за свикване на един всеобщ църковен събор против папата. Папата отказал да се яви. Филип Хубави изпратил Гийом дьо Ногаре да

---

[1] Aide – буквално помощ, налог през феодализма. – *Бел. пр.*

[2] Tailles (талия) – феодален данък, налаган на простолюдието. – *Бел. пр.*

[3] Симонит – еретик, търгуващ с церковни предмети. – *Бел. пр.*

задържи папата. Подпомогнат от могъщата фамилия Колона, Гийом дьо Ногаре заловил първосвещеника в град Аняни. Малко след това папата умрял. Приемникът му Климент V скоро признал добрите закони на краля на Франция.

Като господар на църквата кралят решил чувствително да увеличи ресурсите си за нейна сметка. Той не успявал да реши финансовия си проблем въпреки средствата, които измислял. Паричната и търговската криза всъщност обхващали цяла Европа. Кралят трябвало да намери ресурси, за да плаща на армията и администрацията. Опитал се да укрепи директните данъци: градското население отказало да плаща дори косвените данъци. През 1295 г. Париж масово въстанал срещу данъчната система.

Друго средство: чуждестранните търговци. Филип обложил с много тежки такси евреите и ломбардците, които въртели парична търговия. Така „убил кокошката със златните яйца". Ломбардците напуснали кралството. Кралят извършил манипулации с монетите, орязвайки златното и сребърното им съдържание. Тази прикрита девалвация била тежка за бедните и настроила отрицателно чуждестранните търговци, които изгубили доверието си във френската парична единица.

Кралят решил да нанесе решителен удар и да вземе парите от онези, които ги държали: той атакувал директно ордена на Темплиерите, който след завръщането си от Ориента се отдал на финансови операции от международно значение, като пазел в своите каси частни фондове, улеснявайки трансфера на капитали от една страна в друга.

Филип ги обвинил в спекула и магьосничество. Петдесет и двама от тях, между които и великият им учител, Жак дьо Моле, били изгорени (1314 г.). Запасите от касите им били иззети, както и доходите от владенията им. Филип Хубави умрял през същата година, както и жертвата му Жак дьо Моле.

Когато кралят умрял, във Франция бил установен мир и добро управление. Монархията се радвала на едно още по-широко владение. При все това белезите на кризата вече се усещали. Те щели да тежат на наследниците на Филип и на съветниците му.

Напредъкът на монархическата централизация всъщност породил силно недоволство от страна на принцовете-васали и на всички барони в кралството. Луи X Вироглавия изпратил на бесилото в Монфокон верния служител на баща си – Ангеран дьо Марини. Натискът на благородниците бил толкова силен, че младият крал не могъл да му устои. Той оставил съветника в ръцете им.

Благородниците не били единствените недоволни: новите данъци накарали буржоазията единодушно да се надигне срещу властта. Обезпокоена от застоя на сделките, тя обвинявала краля с неговите такси, че възпрепятства прогреса. Колкото до народа, той страдал и от данъците, и от паричните манипулации, когато не бил нещастна жертва на глада. Следователно и той не изпитвал добри чувства към династията.

Филип V Дългия и Шарл IV Хубави царували прекалено кратко време, за да могат да стабилизират положението. През 1328 г. двама наследници си оспорвали френската корона: кралят на Англия – Едуард III, който се оженил за сестрата на Филип Хубави, и Филип дьо Валоа, косвен наследник на последния Капетинг, тъй като Шарл IV умрял, без да остави мъжки наследник.

Френските барони предпочели Филип дьо Валоа пред претенциите на английския крал. Основаването на новата династия всъщност вероятно предизвикало поради английските претенции 100-годишната война между двете кралства.

ГЛАВА V

Стогодишната война

Двете горещи точки в Европа в началото на XIV век са най-богатите икономически райони на континента: Гийен, или Аквитания, районът на вината на Бордо, на солта и на морските връзки с Испания; Фландрия и нейното текстилно производство, което разполага с парите на италианците и с вълната от английските провинции. Кралят на Франция притежава Фландрия, а кралят на Англия – Аквитания.

Лондон обаче има такива тесни връзки с буржоазията във Фландрия, че не може да допусне тя да остане под опеката на Франция, а Аквитания така очевидно е част от Франция, че парижкият крал трудно би се отказал да я привлече към Короната си.

Едуард III дал по отношение на Аквитания клетва за вярност на новия френски крал, Филип VI дьо Валоа. През 1328 г. риск от конфликт не съществувал. 10 години по-късно били на ръба на войната. Какво се е случило?

Разгромът на французите

КАК СЕ ТРЪГВА НА ВОЙНА

Не минавал нито ден без някое убождане, дребна кавга между двете монархии – конфликт между моряци заради риболова, инциденти между търговците: предшестващите свади само очаквали да бъдат разпалени. Очевидно двамата суверени скоро се оказали готови да си оспорят владенията на Аквитания с оръжие в ръка.

През 1327 г. Филип се почувствал достатъчно силен, за да поеме риска. От доста години той помагал на Аквитания, изпитвайки устойчивостта на противника. Стигнал дори дотам да подкрепи набезите на шотландците срещу английския крал. Едуард му отвърнал веднага. Предизвикателно отправил претенциите си към френския престол.

На пръв поглед нападението срещу френския крал било чиста лудост: Едуард имал 3 милиона поданици, четири или пет пъти по-малко от Филип дьо

Валоа, който можел да събере петнадесетхилядна армия. Английската мощ била географски ограничена в южната част на Англия. В Шотландия царувал Робърт Брус, Ирландия била независима. Уелс бил току-що завладян. Самата Англия била силна в земеделието и мореплаването, нямала нито индустрия, нито голяма търговия.

Едуард обаче бил приятел с всички врагове на Франция: на първо място с фламандците, които Филип VI току-що бил смазал в Касел през 1328 г. Населението във Фландрия се бунтувало срещу тежкото кралско управление, срещу прекалено високите данъци, срещу спъването на търговията. Филип IV изгонил от графството Робер д'Артоа, който съвсем естествено намерил убежище в двореца в Лондон. Заплашвани от англичаните, че повече няма да ги снабдяват с вълна, буржоата във Фландрия си избрали водач в лицето на Жак Артевелд, търговец на платове от Ганд и първенец на града. Артевелд оглавил всеобщия бунт. Френският граф, назначен от Филип VI, бил изгонен. Фламандците признали за свой сюзерен краля на Англия.

След Аквитания и Фландрия в Бретан се появила още една гореща точка: през 1341 г. херцогът умрял, без да остави пряк наследник. Кралят на Франция подкрепил един претендент – Шарл дьо Шатийон-Блоа, английският крал тласкал към херцогския престол Жан дьо Монфор.

Монфор взел преднина и завладял Бретан със сила. Скоро бил прогонен от Шатийон с помощта на френските войници. Открит бил трети фронт. През 1342 г. английският крал, уязвен, изпратил поход в Бретан, за да защити онзи, който му бил дал васалска клетва.

ГОЛЕМИТЕ ПОГРОМИ НА ФРЕНСКАТА КАВАЛЕРИЯ

Едуард Английски се чувствал още по-добре, защото имал значително предимство на север. Разбира се, след като мобилизирал известен брой германски принцове, между които Людовик Баварски, не успял да завладее Тиераш. Но разпръснал и изгорил в пристанището на Шлюз през 1340 г. една франко-кастилска флота, която се готвела да нападне Англия. Филип дьо Валоа бил намерил приятели в Испания и можел да разчита на подкрепата на папата.

Едуард се окичил с титлата „крал на морето" след победата си при Шлюз. От своя страна на континента той разполагал с безусловната преданост на фламандците. Владеел Ламанша и разполагал с добра изходна база за набезите си във Франция.

Филип VI с голяма мъка успял да получи нови кредити, за да подсили армията си. Той бил принуден да мине в отбрана и бил изчерпал наличностите си в хора и пари. Нали току-що бил купил Монпелие и обявил правата си над Дофине?

Точно тогава в Париж се разчула новината за първия погром. В Креси през 1346 г. уелските стрелци и фламандската пехота надвили тежката френска кавалерия. Привържениците на краля били избити със стотици. Едуард обсадил и превзел Кале, като подложил гражданите му на унижения. Англичаните останали там два века.

Едно зло никога не идва само: черната чума нападнала кралството, много по-смъртоносна от английската пехота. Тя взимала хиляди жертви, между които и краля Филип VI. Благодарение на намесата на папата едно примирие преустановило за седем години нескончаемия френско-английски конфликт. Черната чума не познавала нито знамена, нито граници; тя преминала Ламанша, като посяла смърт и в Лондон. Нито французите, нито англичаните имали средства да се преборят с нея.

Във Франция Жан II Добрия наследил Филип VI. От 1355 г. той отново започнал да се готви за война. През тази година Югът претърпял един страшен поход на Черния принц. Самият Едуард III дебаркирал в Кале, но тъй като не се явил съперник, той отново прекосил Ламанша.

Кралят на Франция нямал пари. За да се сдобие със средства, той свикал Северните генерални щати и приел известен контрол на фондовете, както и обещал завръщане към стабилната монета. Когато бил готов да накаже Черния принц, който отново плячкосвал Юга, той могъл да мобилизира само един отряд конници. Скарал се с наварския крал Шарл Злия, потомък по баща на Филип Дръзки и по майка – на Филип IV Хубави. Без помощта на Навара, която се домогвала до френския престол, Жан Добрия изглеждал жалък пред калените английски стрелци, решили да приключат с това: край Поатие през 1356 г. кралската конница била разбита.

Жан попаднал в плен на англичаните. Дофинът Шарл, херцог на Нормандия, бил провъзгласен за регент на кралството. За да бъде освободен кралят, трябвало да се намерят пари за откуп. Дофинът още веднъж свикнал Генералните щати. Епископът на Лаон Робер льо Кок изразил всеобщото недоволство на кралството от войната. Подкрепен от Етиен Марсел, *прево* на парижките търговци, той поискал постоянен контрол от страна на Генералните щати на финансите в кралството.

Дофинът трябвало да отстъпи. Жесток бунт избухнал в района на Бовези: тази голяма жакерия протестирала против войната, благородниците и данъците. Дофинът напуснал Париж, за да свика в Компиен други Генерални щати и да събере войска. Останал сам в разбунтувания Париж, Етиен Марсел се опитал да оглави жакерията и посрещнал в столицата наварския крал Шарл Злия.

Наварецът обаче не приел съюзничеството на буржоазията и на жаките. Съпричастен към опасенията на аристокрацията, той ги смазал с армията си, докато един английски капитан освободил войските на обсадения от жаките край Мело регент. Така солидарността на благородниците се проявила пред неконтролируемата социална опасност.

Етиен Марсел скоро бил обсаден в Париж от кралските отряди. Той потърсил помощта на фламандците, след което отворил вратите на столицата на англичаните, които били съвсем наблизо. Това предателство възмутило народа, който се обърнал срещу него, изгонил англичаните и го убил през юли 1368 г. Останалото трябвало да свърши монархията.

Дофинът бил прекалено беден, за да не пожелае да сключи мир с Англия. Преговорите вървели бавно и трудно, но в крайна сметка успели, защото Англия също била изморена от безкрайната война. През 1380 г. мирният договор в Кале затвърдил предварителните преговори в Бретини: Жан II щял да бъде освободен срещу голям откуп. Едуард III се отказал от френската корона, но

получил Поату, Сентонж, Ангумоа, Лимузен, Перигор, Ажене, Керси и Руерг. Шарл Злия получавал един феод в Нормандия в отплата за „услугите“ си. Кралят на Англия бил освободен от всичките си клетви относно владенията си във Франция.

Мирът бил опустошителен: когато се завърнал във Франция, крал Жан не бил в състояние да плати откупа си. За да освободи заложниците, задържани от англичаните, той се върнал в Лондон и умрял в затвора през 1364 г. Регентът Шарл V Мъдрия го наследил. Той вече имал горчив опит с управлението.

Веднага се възползвал от него: през 1361 г. Филип дьо Рувър – бургундски херцог, починал без наследник. Той бил потомък на Капетингите. Жан Добрия, сюзерен на херцогството, го дал на сина си Филип. И така Шарл V оженил Филип, станал вече херцог, за наследницата на графство Фландрия, за да изгони оттам англичаните и отново да наложи френската опека.

УСПЕХИТЕ НА ШАРЛ МЪДРИЯ

Необходимо било и наличието на военни средства за тази феодална политика. Шарл V имал късмет с един достоен капитан: конетабъла Бертран дю Гесклен, бивш главатар на банда, който се отличил със серия успешни атаки срещу английския окупатор. По заповед на краля Дю Гесклен нападнал Шарл Злия в Нормандия. Той го преследвал от крепост в крепост, преди окончателно да го разбие в Кошрел през 1364 година. Наварският крал се отказал от нормандските си владения с договора от Авиньон.

Кралската политика се увенчала с още един успех: в Бретан Монфор окончателно победил Шатийон. От този момент френският крал променил политиката си. Признал Монфор за херцог на Бретан, но му наложил васална клетва. Херцогът поемал задължението да изгони от своята територия всички английски войници. Вече нямало нужда кралят на Франция да се намесва в Бретан.

След битката при Поатие Франция била плячкосвана от безработни войници, които грабели и изнудвали селата в отсъствието на всякаква кралска власт. За да отдалечи от кралството тези „големи отряди“, Дю Гесклен решил да ги прати на служба при един претендент за кастилския трон, Анри дьо Трастамар. Разбойниците преминали Пиренеите и по този начин освободили кралството от присъствието си.

Шарл V скоро трябвало да поднови войната с Англия. Войските на Черния принц продължавали набезите си в южните части, стигайки до Монпелие и Безие.

Дю Гесклен използвал срещу англичаните собствената им тактика: заедно с Черния принц те се били превърнали в движещи се на групи конници. Конетабълът им отвърнал с поредица от засади и последователни отстъпления, с пехотна война. Успял да ги принуди да водят битки там, където той изберял. През 1370 г. след поредица от изтощителни походи омаломощените англичани били разбити от Гесклен при Понвален.

След това той превзел една след друга всички английски крепости във

Франция. Окупационната войска не била толкова многобройна, че да издържи навсякъде. Тактиката на Гесклен се увенчала с успех: малко по малко англичаните изгубили провинциите, които били придобили с мирния договор от Бретини, тъй като нямали средства да ги отбраняват. През 1380 г. те притежавали само пет укрепени града на френска територия: Кале, Бордо, Шербург, Брест и Бейон.

Макар че англичаните запазили властта си над морските пристанища, френското единство търпеливо било възстановено. Обаче тактиката на „изгорената земя", приложена от Дю Гесклен, разорила селата, вече жестоко пострадали от чумата, бунтовете и глада. Франция направила финансово усилие, което далеч надвишавало възможностите ѝ. Същото важало и за Англия. Първата фаза на Стогодишната война завършила със смъртта на главните участници в нея: Едуард III – през 1377 г., Черния принц, Шарл V и Дю Гесклен – през 1380 година.

По това време социалните и политическите конфликти заплашвали и двете кралства: те били принудени да сключат примирие. И все пак основните причини за конфликта не изчезнали: англичаните останали по френските брегове, а французите – във Фландрия.

Най-малката Франция: от Азенкур до Бурж

Мъдрите съветници на Шарл V успели да спестят на Шарл VI проблемите около възстановяването и сблъсъците на различните класи в кралството. Търговци и селяни възвърнали куража си след установяването на мира. Производството се възродило от пепелта, търговските вериги отново се оживили.

В чужбина кралят намерил приятели в Германия и лично император Карл IV дошъл в Париж на официално посещение: Франция останала съюзник с Кастиля. Тя изглеждала готова да отблъсне със своите съюзници всяка нова агресия.

Възстановеният ѝ просперитет обаче отново изкушил Англия. В Париж организирали празник след празник. За посрещането на Карл IV бил демонстриран нечуван разкош: по време на едно от празненствата имало един истински кораб, носен от участниците, представящ заминаването на кръстоносен поход. Преоблечени актьори играели ролята на Годфри дьо Буйон и на Пиер Ермит. Щели ли помирените европейски нации да тръгнат на изток, следвайки призива на Църквата?

Часът на драмата отново щял да удари с новия часовник на двореца, който кралят направил в Ил дьо ла Сите. В Англия привържениците на войната – фамилията Ланкастър, успели да победят предишната династия, която искала да запази примирието. Ричард II бил отстранен. Скоро щял да бъде убит от Хенри дьо Ланкастър, коронясан за крал под името Хенри IV през 1399 година. Наследникът му Хенри V, крал от 1413 г., като добър потомък на Плантагенетите щял да поеме отново пътя към континента.

Във Франция след 1392 г. кралят полудял. Преминавайки през Манската гора, внезапно избил със саблени удари целия си антураж. Той преминавал през фази на крайно изтощение и кризи на лудост. Съветниците му, т. нар. „мармузети", бивали отстранени, а принцовете се домогвали до властта, оспорвайки си богатството му.

АРМАНЯК И БУРГУНДЕЦЪТ: ФРАНЦИЯ РАЗДЕЛЕНА НА ДВЕ

Най-амбициозен бил орлеанският херцог. Другите обаче били твърдо решени да оспорят властта му: Луи д'Анжу мечтаел да завладее Италия в стила на безстрашните рицари. Жан дьо Бери изпитвал голяма нужда от пари за жените си, лова и замъците; колкото до могъщия херцог на Бургундия – Филип Дръзки, той искал да обедини силите и земите си с фламандските владения на жена си, анексирайки междинните райони.

Скоро орлеанският херцог влязъл в конфликт с бургундския. Първият бил приятел на схизматичния авиньонски папа и враг на англичаните. Вторият не желаел заради фламандските си владения конфликт с Лондон и бил приятел на римския папа... Всички сеньори във Франция взели страната или на Бургундия, или на Орлеан.

На 23 ноември 1407 г. посред Париж орлеанският херцог бил убит по поръчка на младия бургундски херцог Жан Безстрашни. Нито един парижанин не протестирал. Всички взели страната на бургундеца от омраза към орлеанците. Монасите открито възхвалявали убийството в проповедите си. Месарите, най-сигурните поддръжници на Бургундия, всявали ужас. Те сформирали същински банди от наемници, обикаляли улиците, предвождани от „капитана" си Симон Кабош. Избили приятелите на Д'Орлеан, окупирали „Пале Роайал", изпразвали затворите, освобождавайки главорезите и скитниците. През 1413 г. царяла „диктатурата на кланиците".

Не само месарите симпатизирали на Бургундия. На нейна страна били преподавателите в университети, бедните хора ги следвали. Символът на Бургундия бил лопатата, а на Орлеан – жезълът. След убийството на Д'Орлеан Лопатата победила Жезъла. Жан Безстрашни получил прошката на двореца. Кралица Изабел Баварска се намесила в полза на убиеца.

Кръстът на свети Андре и зелената качулка на бургундците владеели улиците на Париж. Дофинът Луи бил поставен под тяхната охрана. Точно в този момент каузата на орлеанците намерила защитници. Граф Д'Арманяк, тъст на убития херцог, застанал начело на опозиционерите. Той се съюзил с двама могъщи принцове – херцога на Бери и херцога на Бурбон. Сеньорите от Юга обединили Белия шарф и Копривата на рода Арманяк. Пристигнали в Понтоаз, пред вратите на Париж.

В столицата се надигнал гняв срещу Жан Безстрашни, който не могъл да спази демагогските си обещания. Заповедите на Кабош, издадени, за да задоволят простолюдието, обещавали само реформи. Народът не получавали материално удовлетворение.

Грабежът на хората на Кабош и уличните ексцесии разтревожили буржоата,

които преговаряли със страната на Арманяк, т. е. – на Д'Орлеан. Жан Без-страшни скоро набързо напуснал Париж и отстъпил мястото си на своя противник. През 1414 г. било сключено примирие. И двете страни желаели да получат съюзничеството на англичаните, за да бъдат сигурни, че ще победят. Феодалната страст надвила националното чувство. Гражданската война отново отваряла вратите на Франция към война с Англия.

ПОХОДЪТ НА ХЕНРИ V

През 1415 г. Англия на Хенри V възстановила силите си. Кралят успял да намали съпротивата на народа. Изпратил наказателни походи срещу васалите и непокорните уелсци. Като ловък дипломат Хенри, който бил съвсем в течение на вътрешното положение във Франция, успял да предизвика наддаване между Арманяк и бургундците. Нямал доверие на Бургундия, чиято сила, благодарение на Фландрия, можела да застраши английските интереси. Страната на дофина и на Арманяк била по-слаба, но по-гъвкава.

В началото на преговорите Хенри V поискал ръката на Катрин – дъщерята на Шарл VI. Поискал също и Нормандия, и френското наследство на Плантагенетите, върховната власт над Фландрия и Бретан. Дори и за да смажат Бургундия, хората на Арманяк не били готови да направят такива отстъпки. Този път Хенри V изгубил играта. Трябвало да накара оръжията да проговорят.

Той дебаркирал в Нормандия през август 1415 година. От Онфльор напреднал на север към Пикардия. Тайно се споразумял с бургундците, които оставали неутрални. Крал Хенри V се изправил срещу френската армия при Азенкур.

Както по-рано в Креси, конницата била разбита от смъртоносните удари на английските стрелци, добре скрити в засада. Сеньорите от Азенкур не били запомнили уроците на Дю Гесклен. Те били с тежко снаряжение – като по време на кръстоносните походи. За няколко часа партията била изиграна. Кралят на Англия си отворил пътя към Париж.

Невярното парижко население обърнало любовта си към бургундците. Хората на Арманяк били предадени, избити, подгонени. Те преминали Лоара заедно с дофина Шарл, когото скрили в багажа си. Жан Безсмъртни стигнал до Париж преди англичаните. Щял ли да ги победи ли в крайна сметка?

Той не можел да води преговори без разрешението на дофина. Предложил му среща на моста на Монтеро. Хората на Арманяк му устроили засада. Бил убит на 20 септември 1419 година. Орлеанците били отмъстени. Париж обаче останал отворен за англичаните.

Те много внимавали и не нахлули в него. Хенри V бил предпазлив крал. Доволен бил от атентата в Монтеро, който му осигурявал съюзничеството на наследника на Жан Безсмъртни – Филип Добрия. Той се завърнал в Англия, за да избегне възстановяването на френското единство срещу своите войски.

Когато през 1417 г. преминал Ламанша начело на нова армия, той преследвал една определена цел: да завладее Нормандия. Знаел, че дофинът Шарл – генерален лейтенант на кралството, бил военачалник без армия. Собствената

му майка Изабел избягала при бургундците. Тя стигнала дотам да заяви публично, че дофинът не е син на краля. Когато кралят на Англия завладял една по една всички крепости в Нормандия, когато принудил жителите на Руан след дълга обсада да отворят вратите на града си, той знаел, че владее положението във Франция: чрез бургундците той направил така, че кралят и кралицата да се откажат от дофина и да го лишат от трона. Дали му ръката на Катрин – дъщерята на Шарл VI. Признат бил за наследник на короната на Франция с мирния договор в Троа (24 май 1420 г.).

ТРИТЕ ФРАНЦИИ

Съществувала опасност двойната монархия да се настани от двете страни на Ламанша. Отново била осъществена мечтата на Вилхелм Завоевателя. Договорът бил приет от Университета и Парламента в Париж. Свикано било и събрание на Генералните щати, което да го приеме. Париж предпочитал всичко друго, освен завръщането на гасконските разбойници на Арманяк. Той приел много добре крал Хенри V, който се настанил в Лувъра след сватбата си, лудият крал живеел в замъка „Сен Пол".

Двамата крале намерили смъртта си почти едновременно: Хенри умрял през август 1422 г., а Шарл VI – два месеца по-късно. Двойната корона попаднала в ръцете на наследника на Хенри V – бебе на една година, наречено Хенри на баща си, което било отгледано от чичо си херцог Дьо Бедфор, провъзгласен за регент.

От този момент нататък имало три Франции: тази на англичаните – от Гиен до Кале, включваща Нормандия, Венсен, Мен, Пикардия, Шампан, Ил дьо Франс; бургундска Франция, която включвала освен херцогството графство Невер, Фландрия и Северен Артоа, а много скоро и Фриз и Брабан, отстъпени от Жаклин Баварска; третата Франция – тази на дофина Шарл, била ограничена до едно мъничко кралство около Бурж.

Истина е, че орлеанските владетели, Бурбоните и сеньорите от Юга останали верни на Шарл от омраза към англичаните. Жан – граф на Дюноа, полубрат на орлеанския херцог Шарл, затворник в Англия, се поставил в служба на Шарл VII. Графовете Дьо Фоа и Д'Арманяк го подкрепяли. Той обединил Лангдок и Лионската област. Подкрепата на предводителите на гасконските банди като Лапр или Амори дьо Северак, разбира се, била ценна за малобройната армия на дофина.

През 1422 г. Шарл бил точно на двадесет години. Дали един ден щял да стане крал? Ожесточено защитавайки каузата си, Централна и Южна Франция не се съмнявали в това. Но за да се превърне мечтата в реалност, трябвало да бъдат изгонени англичаните и да бъдат победени бургундците. Това било прекалено за „малкия крал в Бурж".

Повторното завладяване на кралството

НЕЩАСТИЯТА НА ВОЙНАТА

Войната не предизвикала всеобща мобилизация на наличната армия. Най-големите английски походи не включвали повече от 10 000 души. Те нанасяли вреди на цивилното население само по своя път. Много френски села никога не били виждали жив англичанин.

Случвало се обаче някоя английска армия да си постави за цел да завладее цели провинции. Тогава войната ставала смъртоносна, защото водела до обсада на градовете и ограбване на околните села. Цяла Западна Франция, преди всичко Нормандия, била подложена на тежко изпитание. Опустошенията от страна на бандите, т. нар. пътни разбойници, и дори на кралските войски, които от времето на Дю Гесклен прилагали тактиката на „изгорената земя", изтощили селата. Кралският и сеньориалният данък „скубели" гражданите още от началото на враждата. Несигурността на комуникациите, заедно с гражданската война, поставяла проблема за изхранването на градското население. Следователно за по-голямата част от французите войната донесла поредица от нещастия и бедствия, макар и да не били масово включени в кралската или сеньориалната армия.

Естествено войната и несигурността задълбочавали европейската икономическа криза, която се усещала чувствително от края на XIII век: италианските търговци все по-рядко поемали по сухоземните пътища, колебаели се да снабдяват градовете във вътрешността. Търговията и индустрията тежко понасяли последствията от нея. Големите панаири били изоставени. Тъкачите от Севера фалирали. Лошите реколти предизвикали оскъдица в градовете, тъй като помощ от хранителни продукти от вън не идвала.

Черната чума нанесла опустошения във всички европейски страни през целия XIV век. Мистериозно появила се от Азия, тя се разпространила първо на юг, взела голям брой жертви в Марсилия, в Авиньон, а по-късно и в северозападните части на континента. Към средата на века тя достигнала апогея си. Появила се обаче отново през 1375 г., 1380 г., 1399 г., 1431 г. Чумата взимала безброй повече жертви от войната: населението на град като Алби спаднало наполовина. Дори Бургундия пострадала, както и Париж и Лондон: смята се, че всеки трети французин е бил засегнат от чумата.

Войната и чумата отнели работната ръка от градовете и селата, необходима за оцеляването на страната. Цените растели пропорционално на намаляването на провизиите, парите губели стойността си. Сеньорите освободили селяните от ангарията и натуралните данъци в момента, когато парите чувствително се обезценили. Работниците били покосени от чумата, а консуматорите – още повече.

Такава една поредица от бедствия не можела да остане без зрелищни

ефекти в някои северозападни райони: селски бунтове, изоставяне на села, конфискуване на земи, принадлежащи на сеньорите, кървави и слепи репресии... Благородниците станали много строги заради чувствителния спад на приходите си и предизвиканите от голямата жакерия безпокойства. Те потушавали бунтовете с крайна жестокост.

Така за селяните изкушението да напуснат селата било силно. Имало села, в които цялото население било изчезнало: смърт, изоставяне, оцелелите се включвали в някоя банда пътни разбойници. От селата социалните вълнения обхванали градовете, където буржоата, ударени в приходите си, отказвали да плащат кралските или сеньориалните такси. Градски бунтове избухнали в Монпелие, Орлеан, Реймс, Руан, Ган. От 1413 г. до 1418 г. в Париж имало почти ежедневни вълнения. Принцовете трябвало да се намесват многократно, за да потушават метежите и бунтовете.

ОБЕДНЕЛИЯТ ФРЕНСКИ КРАЛ

Социалните движения както в селото, така и в града пречели на кралете да установят стабилна данъчна система, която да им осигури средствата да мобилизират професионална армия и да воюват сериозно. Кралят не можел да намери ресурси другаде, освен предприемайки крайни мерки: монетни спекулации, извънредни такси. Данъците върху солта, налозите били много непопулярни и изисквали налагането на тежка администрация. Оживлението, породено от войната, позволило на населението лесно да постигне отменянето на тези данъци от краля или от принцовете-демагози. И така, те били нередовни, малко рентабилни, ту засилвани, ту отменяни в зависимост от ситуацията и притискащите нужди заради войната. Многократно се налагало кралят да се ангажира да дава отчет за разходите си пред Генералните щати, които по някакъв начин се съгласявали да се събират данъците.

Истина е, че с тези ходове Генералните щати не успявали, а в действителност дори и не се опитвали да поставят под своя опека монархията, но тя многократно поставяла цялата си тежест на везните, за да получи одобрението им. Очевидно ставало дума за загуба на авторитет.

Данъчният проблем не бил единственият, който отслабвал монархията. Ограниченията за властта на краля не били само в съпротивата или неодобрението на поданиците му, а в неспособността му да ги накара да спазват законите му, да наложи служителите и данъчните си агенти в териториите, раздадени на оземлените принцове. В тази насока снижаването на кралския авторитет било обезпокояващо. Кралството се състояло, дори преди английското нашествие, от могъщи възстановени феоди, чиито принцове упражнявали на своите територии кралските права за раздаване на правосъдие, полиция и финанси. Кралят в действителност не бил крал нито при Бурбоните, нито в Бургундия. Държава нямало.

Налагането на английската и бургундската власт на обширни френски територии довело до съжителството на няколко административни системи, колкото и голямо да било желанието на англичаните да променят възможно

най-малко социалните навици на „местното население“. В началото на XV век състоянието на кралството било влошено не само поради поражението и нашествието, то било разтърсвано от социалните бунтове, недоимъка, безредиците, некадърността на кралските служители. Проточването на войната с англичаните рискувало да предизвика разпокъсването на Франция, провала на търпеливото и последователно дело на Капетингите, които обединявали и централизирали земите ѝ.

ЖАНА Д'АРК И НАЦИОНАЛНОТО ЧУВСТВО

Възраждането на обединителното движение тръгнало не от окупираните от чужденците територии на Ил дьо Франс, а от свободния Юг, тласнато от една национална героиня, родена в покрайнините на графство Шампан.

Щатите от Лангдок, така непокорни на сеньорите от Севера, гласували субсидии за краля на Бурж дори преди да узнаят за съществуването на „Девицата“[1]. Така Шарл VII могъл да събере армия. Всички провинциални щати от Юга се отзовали на призива му. Дофинът, който бил запазил Двора си, Съвета и Парламента, успял да „задейства“ монархията. Сеньорите и благородниците от Юга го подкрепили от омраза към англичаните.

От своя страна английските окупатори срещали трудности в териториите, които контролирали твърде зле. Населението трябвало да бъде държано под постоянен контрол, но англичаните също имали нужда от хора и средства. В Париж, в Нормандия и дори във Фландрия англичаните били добре приети, защото те обещавали ред и завръщане към просперитета. Те обаче предложили само продължение на войната, глад и такси.

Навсякъде избухнали вълнения, дори в Нормандия, където бунтовете срещу окупаторите в Руан и Каен били яростни. Жителите на Руан стигнали дотам, че да поискат помощ от дофина.

Англичаните реагирали мощно. В Руан били екзекутирани водачите. Във въстаналите градове били засилени актовете на тероризъм и репресия. Липсвали хора обаче, за да бъде възстановен редът. Трябвало да се потърси окончателно решение да се свали кралят на Бурж. Херцог Дьо Бедфор събрал армия под стените на Орлеан.

Дофинът чувствал, че е загубен. Слаб по характер, колеблив, той не бил в състояние да обедини силите и да даде тласък на едно мощно освободително движение. За щастие го посетила Жана.

Дребната селянка от Донреми била чула небесни гласове, които ѝ възложили мисия: да се срещне с дофина и да направи така, че той да бъде коронясан в Реймс. Тя трябвало да убеди съвсем обърканият господар на своето село да ѝ осигури ескорт. Наложило се да преодолее предубежденията и дворцовите интриги, за да успее да се види с малкия дофин.

Когато се появила пред Орлеан начело на малка войска, командвана от Дюноа, тя веднага върнала куража на обсадените, внесла смут сред англи-

---

[1] Орлеанската дева, Девицата – нарицателни имена на Жана д'Арк. – *Бел. пр.*

чаните. Орлеан бил освободен на 8 май. Тя веднага поела към Реймс заедно с дофина. На 17 юли 1429 г. Шарл VII получил своето миро.

Решителен политически акт: от този момент нататък французите не можели да пренебрегват факта, че отново имат крал. Церемонията ги накарала да признаят за свой върховен предводител слабия и „мил дофин". От цяла окупирана Франция онези, които имали основание да се оплакват, надигнали очи към новия суверен, воден, като в някакво чудо, от „Девицата". Вярата на Жана се предала на нацията. Та нали тя била получила от Господ мисията да „изтласка" англичаните извън Франция? Освобождаването на териториите вече не било само работа на принцовете, които си оспорвали владения, то се превърнало в дълг на една страна, обединена от едно мистично чувство, водена от божията пратеничка.

В тези времена на дълбоки народни вярвания, когато духовете, потиснати от серията катастрофи, търсели нови устои на вярата си, посланието на Жана било чуто във всички села. Англичаните реагирали в същата посока: „Жана – светица? По-скоро вещица!" И английската пропаганда тръгнала от уста на уста, разпространявана от монасите и абатите. Защото повечето от свещениците от Севера били предани на окупатора. Непобедима ли е Жана? Англичаните доказвали противното: когато се опитала да завладее Париж, тя претърпяла пълен неуспех, защото народът бил враждебно настроен към нея.

Бургундците, както и англичаните, имали основания да ненавиждат Жана. Те се притеснявали, че тя може да настрои общественото мнение в полза на Шарл VII. Извадили късмет: тя попаднала в ръцете им и те веднага я предали на англичаните.

Те подели широка политическа кампания. Трябвало чрез нея да дискредитират дофина Шарл – малкия жалък крал. Трябвало да го десакрализират (да отнемат светостта му).

Под английското знаме се обединили Църквата и Университетът. Устроили на Жана съд за вещици. Избрани били френски съдии. Била осигурена широка гласност на дебатите. Най-добрите умове на университетската теология се събрали в Руан, за да я осъдят. Там тя била изгорена жива на 30 май 1431 г. като вещица.

През Средновековието новините се разпространявали бързо. Победите на Жана били пробудили националното чувство срещу английските окупатори. Мъченичеството ѝ щяло да улесни помирението на французите.

Нито херцог Дьо Бедфор, нито Шарл VII имали средства да продължат войната. Населението – отслабнало, оредяло, разбунтувано – вече не можело да издържа на допълнителен финансов натиск. Самият херцог на Бургундия, чиито градове останали непокътнати, бил изморен от войната, която скъпо се отразявала на богатството му. Той мислел как да излезе от нея, като извлече някаква полза.

Филип Добрия се обърнал първо към двете воюващи страни, като им предложил услугите си за възстановяването на мира. Те се направили на неразбрали. Тогава той предложил мир само на краля на Франция. Последният се възползвал от случая. Съюзът с Бургундия му струвал скъпо: той трябвало да се откаже от хубавия си град Оксер, Булон сюр Мер и от някои крепости по Сома. Филип Добрия обаче заличил спомена за престъплението в Монтеро.

Това било помирението на двете Франции: Арманяк прегърнал Бургундия.

След този договор в Арас (1435 г.) завземането на Париж се оказало лесно. Бургундците винаги са били силни там. Изтощени от английската окупация, парижани посрещнали войниците на конетабъла Дьо Ришмон като освободители. Англичаните останали в Понтоаз. Кралят на Бурж обаче благодарение на Бургундия си върнал столицата.

100 ГОДИНИ ЗЛИНИ

Вътрешните трудности накарали Ланкастър да поиска примирие от френския крал. От 1444 до 1449 г. битките от двете страни били прекратени. Шарл VII се възползвал от това, за да възстанови реда в кралството си и за да изгради много солидна армия. Когато англичаните възобновили войната, атакувайки Фужер, Шарл успял с един удар да отцепи цяла Нормандия. Успехът преминал на отсрещната страна.

През 1449 г. французите влезли в Руан – града, където загинала Жана д'Арк. На следващата година, обзети от опиянението на победата, те разбили английската армия при Формини.

Сега бил ред на англичаните да бъдат дълбоко разцепени. В Англия се водела яростна борба между Двете Рози: Йорк и Ланкастър се сблъскали. Те не можели да мислят за нищо друго, освен за своя непреодолим конфликт. Шарл VII се възползвал от това, за да си върне Аквитания, понеслала тривековна английска окупация. Задачата била трудна, защото между Бордо и Лондон били изградени здрави икономически връзки. Буржоазията, както и църквата в Бордо били англофили. След завладяването на града жителите му се разбунтували против французите, като извикали англичаните на помощ. Малка войска под командването на Талбо превзела за момент града. През 1453 г. обаче французите възвърнали силите си. Двете армии се срещнали в Кастийон. Французите изглеждали различно в сравнение с Азенкур. Добре въоръжени, с оръдия, с добри военачалници, които не се стремели да водят само битки с конниците, те лесно победили английската армия. Талбо бил убит в битка.

100-годишната война щяла да приключи поради липса на войници. Англичаните не подписали мира. Те си обещали да се върнат. Не се отказали от правата си над богатата Аквитания, над зелената Нормандия. Но били прогонени. За Франция това означавало мир: окупаторите преминали обратно Ламанша. Във Франция си запазили само Кале.

Оставало Франция да се възстанови. Шарл VII, за да избави кралството от всички доброволци – наемници от трите големи армии, които сега били разпуснати, решил да ги включи в своята армия. Тези „кожодери" обикаляли селата, грабели и изнудвали, завземали крепости, които им се изпречвали на пътя. Те били зачислени в кралската армия с добро заплащане. Онези, които отказвали, били нападани и избивани от бившите си другари.

Войната силно засегнала западните райони. Походите на Черния принц оставили в целия Юг усещането за бедствие. Ил дьо Франс, Пикардия и

Нормандия постоянно били подлагани на изпитания. Според изчисленията Нормандия за 100 години изгубила 1/3 от населението си. Много енории били изоставени, земите отново запустели. Цели градове били разрушени. Историята на Париж никога не е била по-злощастна. Казват, че вълци бродели около градските стени. Градът постоянно бил подлаган на окупация, бунтове, обсада и метежи. Населението на Реймс намаляло наполовина. Богатите някога градове като Прованс били разорени, изоставени от търговците и занаятчиите. Вече нямало кораби в пристанищата – италианците не рискували да идват в зоната на битките, Монпелие, Руан били в затруднение. Бордо бил изправен пред дълъг упадък.

ОНЕЗИ, КОИТО СЕ ВЪЗПОЛЗВАЛИ ОТ ВОЙНАТА

Все пак разорението на кралството не било повсеместно. В действителност пострадали само районите, които участвали пряко в битките и окупацията. Централна, Източна и Южна Франция били много по-слабо засегнати. Бретан – тази „Швейцария по време на Стогодишната война", останала съвсем встрани. Били създадени нови потоци на обмяна, тръгващи от градове, които до този момент не блестели с икономическата си активност. Кралският двор, настанен в Бурж, имал нужда от скъпоценни предмети, дошли от изток. Богатството на Жак Кьор – опитен търговец от Бурж, се опитало да задоволи тези нужди. Хрум-нало му да оборудва кораби в Марсилия и в пристанищата на Лангдок, за да намери стоките, които италианците не желаели да доставят. Натрупаното от Жак Кьор богатство му позволило да отвори текстилни работилници, банки, лихварски къщи. Установил връзки с бретонците за житото, с италианците за източните стоки. Разкрил железни и сребърни рудници в района на Лион. Възстановил в своя полза пътищата по Рона, които минавали през територията на Бургундия и продължавали на север чак до Фландрия.

Примерът на Жак Кьор не е единствен: Жан Буре и Пиер Берар в Тур били могъщи собственици на предприятия, които можели да се сравнят само с най-едрите буржоа от Лион или Марсилия. Войната разорила кралството, но донесла облага за някои предприемачи – онези, които успели да създадат нови връзки от първа необходимост за възстановяването. Италианците запазили присъствието си в Лион, където Медичите от Флоренция отворили банка. Те останали и във Фландрия. Проправяли икономическите пътища, които трябвало отново да бъдат отворени.

Средиземноморските пристанища първи възстановили дейността си благодарение на това, че италианците били на разположение веднага след сключването на мира. Бързото възстановяване всъщност улеснило достъпа до бизнеса на тази нова предприемаческа буржоазия, която далеч изпреварила краля и принцовете по отношение на запасите, необходими на селата след края на войната. От този момент нататък Короната трябвало да се съобразява с нея.

Никога кралската власт не е била по-ясно диференцирана от властта на богатите принцове. Обединени за момент срещу англичаните, тези две власти се сблъскали веднага след победата. По време на царуването на Шарл VII

вече буржоата, които съветвали краля, като Жан дьо Бьой и Гийом Жювенал дез Юрсен, се борели стъпка по стъпка срещу сеньориалния грабеж, като възстановявали навсякъде, където можели, служителите на краля. С конетабъла Дьо Ришмон, с Дюноа, Пиер дьо Брезе и Гийом д'Естутвил Шарл VII успял да създаде правителствен екип. На Луи XI се падало да продължи в тази посока делото на баща си и след като англичаните веднъж били изгонени, действително да укрепи властта на краля в кралството.

Луи XI – обединител на земите

„БУРЖОАЗНИЯТ КРАЛ"

Крал на буржоазията, без престиж и без рицарски вид, Луи XI притежавал физика, която успял да превърне в нещо забележително. Острата му брадичка, прегърбената му стойка, живият му поглед – едновременно зъл и коварен или хитър и кадифен, подскачащата му, несигурна походка, скромното му, почти смешно облекло, със забавна остра шапка с дълга козирка: всичко говорело за суверен, който управлява по своему, а не в стила на „кралете-рицари".

Луи XI е действителният ликвидатор на Стогодишната война, доколкото успял да се наложи дори и над Бургундеца. Съюзът с Бургундия коствал максимални средства на Шарл VII. За да постигне съюзничеството на принцовете, кралят трябвало да потвърди и увеличи привилегиите им. На Луи XI се падало да възстанови властта на краля.

За да осигури средства за политиката си, Луи XI се замислил най-напред как да възстанови реда в администрацията си. Осъзнавайки задълженията си на абсолютен монарх, той знаел, че добрите служители, предани и сигурни, са най-доброто оръжие на властта. Луи XI започнал с чистка на онези от магистратите, които се били проявили като прекалени англофили. Той трябвало да събере отново парчетата от една администрация, разкъсана между кралство Бурж, Бургундия и окупираната от англичаните територия. Кралят искал да обедини в собствената си личност максимум власт. Свел съвета си до една почетна или консултантска роля. Избрал за съветници свои верни приятели – независимо дали те били благородници, или не. От тях се изисквало само да бъдат компетентни. Филип дьо Комин вървял редом с Жан Буре, много вещ във финансовите въпроси. На краля на Франция не му оставало друго, освен да раздава титли и да задоволява суети. Той искал съветници, които да го съветват, а не сеньори, които да му заповядват. Той искал да бъде господарят.

В провинциите, напротив – били му нужни господари, които да управляват, и то строго. Редът трябвало да бъде възстановен. Имало повече от 50 съдии и сенешали, назначени от предишните крале. Те обаче били стари и често пъти дискредитирани. Луи XI назначил 80 души. Създал единадесет военни управления, за да държи в ръцете си провинциите. Реформата от 1445 г.

установила постоянна войска от 8000 конници (ротите на „Висше разпореждане“) и 10 000 „френски стрелци“, която била събрана от енориите. Братята Бюро организирали мощна кралска артилерия с оръдия и бойни машини. Кралят можел да всява страх, без да прибягва до помощта на сеньорите и рицарите. Войната станала негово лично дело.

Тази своя независимост той дължал на налагането на редовна данъчна система. Еволюцията към постоянните данъци се била очертала още при Шарл VII. През 1439 г. бил създаден данък (*aide*) за поддържане на кралската армия. Кралят лично събирал данъка (*aide* и *taille*) със собствените си служители, без да минава през сеньорите. Луи XI допълнил системата, като организирал събирането на данък върху солта или солните складове.

От този момент нататък кралят повече нямал нужда да свиква Генералните щати на Франция или на Лангдок, за да събира данъците си. След 1439 г. Щатите не били свиквани вече с тази цел. За контрол върху данъчната система била създадена Данъчна палата. Тя разделяла Франция на четири големи области, които от своя страна се делели на окръзи. Събирането на данъците се извършвало под наблюдението на Двора, в рамките на тези окръзи.

Сложността на правосъдието принудила краля да го децентрализира. В Тулуза бил създаден един парламент, други в Бордо, Дижон и Гренобъл. Луи XI се отнесъл много строго с Парижкия парламент. Разбил всички прояви на независимост и избрал за представители в парламента когото си искал. Умножил новосъздадените институции в провинциите и им дал признание, за да намали по този начин влиянието на Парижкия парламент, от който се страхувал. Признал също и „*Schiquier*“ в Руан, и парламента в Монпелие.

ЛУИ XI СРЕЩУ БУРГУНДИЯ

С добри служители, разполагайки със солидни финансови средства, с предано правосъдие и редовна армия, Луи XI можел да поеме пътя към обединяването на кралството си. Сеньорите, дори по времето на Шарл VII, се проявили като недисциплинирани, понякога се бунтували. „Голямата прагерия“ от 1440 и 1441 г. изправила бурбонския херцог, херцога на Дюноа и дофина Луи срещу Шарл VII. Кралската армия потушила бунта.

След като станал крал, дофинът Луи действал като своя баща по отношение на богатите принцове. През 1465 г. „Съюзът за общото благо“ обединил против него херцога на Бери, херцога на Бретан и Дюноа. Бургундският херцог поддържал начинанието. Луи XI имал голям късмет и победил в Монтлери. В този момент той разбрал, че за да бъде истински крал на Франция, трябва да победи Бургундия.

Това не било лесна работа: в края на Стогодишната война Бургундия била най-богатата част от Франция. Тя се оказала пощадена поне от войната, ако не от чумата. Била осеяна с търговски пътища, които водели от Средиземно море към Севера. Панаирите в Шалон заменили онези в Прованс и херцогството процъфтявало. Разполагало с ефективна администрация, с херцогски съвет, със сметна палата, със служители и редовна войска. Като богат меценат

херцогът строял замъци и дворци. Устройвал големи балове, приемал гости като суверен.

Като френски принц херцог Филип се стараел да упражнява влияние върху краля, когото приемал за свой суверен. Шарл Безразсъдни скоро се оженил за сестрата на английския крал Едуард IV. Съществувал риск да се възобнови старият съюз между Англия и Бургундия срещу Франция.

Луи XI не можел да нападне могъщия бургундски херцог. Той предприел велики дипломатически ходове във Фландрия, като се опитвал да провокира бунтове срещу съперника си. Справил се много добре. Скоро Шарл започнал война. Постигнал светкавични победи, потушил бунтовете и принудил крал Луи да осъществи едно унизително пътуване до Лиеж. Като пленник в Перон той трябвало да присъства, без да може да направи нещо, на жестокото наказание на жителите на Лиеж, които се били разбунтували, следвайки съвета му.

Бургундските херцози винаги са имали апетити към Шампан, която се намирала на пътя им към техните владения във Фландрия. Шарл Безразсъдни поддържал исканията на приятеля си Шарл дьо Бери в графството си. Луи XI се намесил и успял да отклони интересите на херцога на Бери, насочвайки го към Аквитания. За бургундския херцог това било поражение. В същото време Едуард IV загубил трона си.

Скоро след това си го възвърнал, както и съюза си с бургундците. Шарл Безразсъдни бил разочарован, че не получил от германския император титлата крал на Бургундия. Императорът не можел да му прости, че сложил ръка на Елзас. Той потърсил реванш на запад и успял да убеди Едуард IV да нахлуе в Северна Франция. Дали щяла да пламне отново стогодишна война? Луи XI предпочел да преговаря. Той купил отстъплението на англичаните, които преминали морето обратно, след като подписали договора в Пикини (1475 г.).

Тогава Шарл Безразсъдни срещнал известни затруднения. Елзасците се разбунтували. Швейцарците нахлули във Франш-Конте. Наложило се Шарл да окупира Лотарингия и да обсади Нанси. Херцогът на Лотарингия Рене смело отбранявал града. Шарл паднал убит край крепостните стени и се говори, че тялото му било разкъсано от вълците.

Провидението избавило Луи XI от скъпоструващ съперник. Той веднага се възползвал от това свое предимство. Завладял Бургундия и запланувал да ожени сина си за Мари – дъщерята на Шарл Безразсъдни. Плановете му пропаднали и Мари се омъжила за Максимилиан Хабсбургски, син на императора на Свещената империя. От този момент нататък основният противник на Франция се намирал не отвъд Ламанша, а оттатък Рейн.

Още веднъж Луи XI преговарял за мир. През 1482 г. в Ара той се отказал от фламандското наследство на Шарл Безразсъдни. Присвоил си обаче херцогство Бургундия и Пикардия. Предвиждал благодарение на женитбата на дофина за дъщерята на Мари и Максимилиан присъединяването на Артоа и на Франш-Конте към Франция.

„Велик обединител на земите“, Луи XI не се ограничил в претенциите, предявявани към бургундското наследство. Пътьом си възвърнал някои владения: на херцога на Аленсон – след смъртта на принца; на Арманяк – когато през 1473 г. принцът бил убит в Лектур. Луи XI омъжил дъщеря си Жана за

Луи д'Орлеан, а другата си дъщеря Ана за Пиер дьо Божьо, наследник на Бурбоните. Крал Рене д'Анжу – граф на Прованс и Мен, оставил след смъртта си всичките си владения на краля на Франция (1481 г.). Така търпеливо, почти мълчаливо Луи XI очертал контурите на днешна Франция. Малко територии останали извън тях: например Бретан и източните провинции.

Краят на Стогодишната война станал реален след Пикини, но още повече след смъртта на Шарл Безразсъдни. Луи XI възстановил кралството си чрез завоевания и наследства на една като цяло феодална база, но в много съвременен дух: наследниците му трябвало да изградят държава върху вече поставените основи на единството.

ГЛАВА VI

Италианската авантюра

След Луи XI – „буржоазния крал", Франция била управлявана от серия „рицарски крале". Италианската авантюра представлявала за тях повече от един поход. Отвъд Алпите те открили един напълно нов свят, един нов начин на живот сред изобилие и разкош. Лекотата, меките форми на чудните градове през Quattrocento[1] вдъхнали на закоравелите сеньори една мечта, в която нямало нищо героично. Те не ходели в Италия, за да печелят битки, а защото били привлечени от необичайния мираж на Ренесанса.

Трансалпийският мираж

НОВА ЕВРОПА

В Италия всичко било различно: не само градският декор, но и формите на управление; в градовете била създадена една нова сила около банкерите, притежателите на кораби, предприемачите. Принцовете на Флоренция, Сиена и Ферара, венецианските дожове вече не били сеньори, а банкери или храбри пълководци, за които войната била едновременно индустрия и изкуство.

Медичите владеели Европа с банкерството си много по-сигурно, отколкото северозападните крале – с оръжието. За един век, през който се чувствала острата липса на злато и сребро, хората, в чиито ръце били парите, се превърнали в истински крале. И ако представителите на рода Фугер давали назаем пари на германския император, то по-развитите италиански градове направо дали властта на своите банкери.

Те от своя страна не поемали ненужни рискове. Тъй като Западна Европа представлявала бойно поле, те създали нови търговски връзки с богатата на

---

[1] Quattrocento *(ит.)* – XIV век. – *Бел. пр.*

рудници Германия и чрез Германия – с Фландрия. Алпийските пътища се задръстили и могъществото на Хабсбургите растяло едновременно с това на Медичите.

И все пак все още нито Германия, нито Италия имали политическо влияние. Германският император властвал над множество кралства, свободни градове, сеньории. Градовете и техните съперници разделяли Италия. По това време било логично кралство Франция, станало силно и единно при Луи XI, да бъде привлечено от богатството на държавите в Централна Европа, които не можели да му окажат сериозна военна съпротива. Обилното италианско богатство се намирало на една крачка разстояние. Имало какво да привлече окото на „варварите от Севера".

В Италия живеел папата, а варварите били християни. Папата обаче не можел да ги усмири. В края на XIV век в Европа си съперничели трима папи: в Рим, в Авиньон и в Пиза. Дори ако Съборът в Констанца да е сложил край на разкола на запад, римският папа не се ползвал с безкрайно уважение. За църквата във Франция и за Парижкия университет Съборът стоял над папата.

Колкото до краля на Франция, той извличал полза от това конфликтно положение: след като църквата му не желаела да се подчинява на никой папа, трябвало да се подчинява на него. С „Прагматичната Санкция в Бурж" от 1438 г. кралят се въздържал да оказва влияние върху избора на епископите, които по принцип били избирани от каноническите съвети. Кралят и църквата във Франция били съгласни по един въпрос: не желаели да признаят абсолютната власт на папата. Универсалната власт на Рим била мит: папата бил само един италиански сеньор – като всички останали.

Как обаче да устоят на обаянието на Италия? Френските пътешественици познавали блясъка на градовете, построени от разноцветен мрамор, техните пищни площади, гордите им източни дворци, църквите им със златни куполи. Те били очаровани от тази градска цивилизация, на която Западът бил само едно бледо подобие. Италия била добре известна на западните художници, които създали връзки с италианските майстори, особено чрез посредничеството на Бургундския двор.

Екс ан Прованс, Мулен, Авиньон били, както и Дижон, центрове, които разпространявали италианското и фламандското изкуство. Холандецът Клаус Слутер изработвал надгробните паметници на бургундските херцози. Ван Ейк и Ван Вейден се срещали в двореца с италиански артисти. Изкуството станало международно и всеки двор имал свои майстори: Жан Фуке – в района на Лоара, Льо Метр дьо Мулен – в Двора на бурбоните; Енгеран Шарантон – в Авиньон, и Никола Фроман – в Екс. Но сред всички тези френски или холандски художници най-велики били италианците.

Същият страстен интерес към Италия се проявявал у всички онези, които към края на XV век вече били наричани „хуманисти". Те търсели в древните римски и гръцки текстове изворите на мъдростта, на науката и вярата. В Сорбоната през 1470 г. били отворени първите печатарски работилници. Те обхванали всички провинции и особено Лион. Гийом Фише, Льофевр д'Етапл и други хуманисти откривали, редактирали, превеждали, отпечатвали текстовете от древността. Това мощно изследователско движение било насочено към прогреса и съвсем естествено ориентирало изследователите към Италия, която подслонявала в благороднические дворове най-великите гръцки и ориенталски

учени.

Науката, красотата, луксът, властта на парите – толкова подбуди за разточителните наследници на мъдрия Луи XI: след като всичко идвало от Италия, трябвало да се стигне до извора и да се пие направо от него.

НЕАПОЛИТАНСКИЯТ ПОХОД

В момента, когато испанците откривали Америка, французите откривали Неапол.

Това откритие само привидно изглежда незначително. То щяло да донесе на Франция не една облага. Принадлежало на наследника на Луи XI – крал Шарл VIII.

Той току-що се бил оженил за Ана Бретонска и присъединил херцогството към кралството. Не възнамерявал обаче да се държи като буржоазен крал. Искал да впечатли съвременниците си със славните си подвизи, с красивите си коне, с мъжествените си турнири. Той бил рицарски крал, чел прекалено много „рицарски романи", тогавашните полицейски романи.

За Италия ли мечтаел той? Можем да си помислим, че този „Амадис Галски" по-скоро желаел през Италия да достигне далеч на изток, където дедите му били влезли в Йерусалим. За него пътят на кръстоносните походи минавал през Неапол.

Защо Неапол? Той бил слушал баща си да говори за Неапол, където имал някакво наследство от анжуйците. Един незаконен син на Д'Арагон – Фердинанд, зле управлявал кралството. Не било трудно да го изгонят оттам. Никой не го обичал, дори папата.

Шарл VIII посрещнал в двореца си странни емисари, дошли от Северна Италия, които щели да подготвят качването на французите на сцената. Тези пратеници на Людовик льо Мор искали съюзничеството на французите, както някога Арновист потърсил подкрепата на Юлий Цезар. Людовик бил незаконно роден узурпатор, господар на херцогство Милано. Още преди да премине Алпите, горкият крал Шарл станал жертва на „комбинациите" на полуострова.

Освен това трябвало да се избави от проблемите си в Европа. С брака си с Ана Бретонска той нанесъл двойна обида на Максимилиан Австрийски. Самият той трябвало да се ожени за Ана, а и сгодил дъщеря си за френския крал! Без да дочака годежа, Луи XI побързал да се заеме с управлението на Артоа и Франш-Конте, богатството на Маргарита – момичето, обещано на Шарл. Договорът бил прекратен.

Максимилиан завзел сам оспорваните територии. Той се съюзил с англичаните, които дошли в Булон. Оттатък Пиренеите бил сключен съюз с крал Фердинанд Арагонски. Франция станала жертва на коалицията.

За щастие крал Шарл VIII разполагал с всички пари на Луи XI. Той можел да купи целия свят: англичаните, които получили 750 000 златни екю с мирния договор в Етапл (1492 г.), Арагон, който си възвърнал Русийон и Сардиния, завладени някога от Луи XI, плюс 200 000 екю. С договора в Санли Максимилиан получил обратно Артоа и Франш-Конте, плюс като награда – Шароле.

Шарл VIII отстъпил всичко.

Разорен, но не отчаян, кралят взел пари назаем от лионските банкери, за да се стегне за поход. Сключил съюз с Генуа, която му осигурила кораби. От 1494 г. орлеанският херцог подготвял нещата в Генуа. Извадил от строя неаполитанската армия, изпратена срещу него в Рапало. Ядрото на войските му заедно с артилерията и с кавалерията, съставена от елитни отряди, скоро завладели Италия, като превземали всички крепости по пътя си.

С настъпването на французите политическата карта на Италия се променяла много бързо: дълго време под властта на Флоренция, Пиза се разбунтувала. Медичите напуснали столицата си, където с терор царувал вдъхновеният монах Савонароле, който искал да установи „диктатура на добродетелта". Папа Александър VI Борджия изчезнал, обвинен от Савонароле във всевъзможни престъпления.

Французите не срещнали по пътя си сериозни препятствия. Шарл VIII влязъл в Неапол и се обявил за „крал на Франция, Неапол и Константинопол". По думите на Брантом той бил:

> „...облечен с императорски дрехи, с пурпурна мантия с голяма обърната яка, подплатена с фина пъстра хермелинова кожа, в дясната си ръка държал кръглата златна ябълка, а в лявата – императорския жезъл, и целият народ в един глас го провъзгласил за августейши император."

Тази слава не била трайна. Папата, Венсция, Милано, Максимилиан, кралете на Арагон и Кастилия се обединили на Апенините. Пътят към Франция бил отрязан: Шарл VIII бил затворен в южната част на полуострова.

Това означавало да си направиш сметката без „френската фурия" (*la furia francese*): рицарите, подредени в две редици, си пробили път във Форново. Неаполитанското население избило неколцината останали на място французи. Основното ядро на армията обаче било спасено: така завършила първата италианска авантюра на френските крале.

Италия – център на европейските войни

ПРЕМЕЖДИЯТА НА ЛУИ XII

Шарл VIII умрял през 1498 г., докато трескаво подготвял реванша си. Неговият братовчед и наследник Луи д'Орлеан се оженил за вдовицата му Ана Бретонска и прегърнал неаполитанската му страст. Той също имал да си отмъщава на Милано. Като наследник на Висконти той проявил правата си над херцогството срещу узурпатора Людовик льо Мор. Луи XII веднага се приготвил за нова италианска експедиция.

Този път вече не ставало дума за кръстоносен поход. Французите искали да завладеят Италия, както англичаните искали да завладеят Западна Франция.

От този момент конфликтът станал европейски. Германският император бил сюзерен на Людовик Сфорца, наречен Льо Мор. Швейцарците поддържали Сфорца, за да не се обградят от двете страни на Алпите с французи. Фердинанд д'Арагон, който имал претенции за хегемония в Западното Средиземноморие, се намесил в конфликта на страната на Неапол: готвели се сериозни битки.

Луи XII имал няколко съюзници: венецианците, които трябвало да му позволят да победи Льо Мор – техния враг, и да превземе Милано. Льо Мор обсадил собствения си град, превзел го и отново го загубил. В крайна сметка бил пленен във Ферара и депортиран във Франция. Луи XII останал господар в Милано.

За да завземе Неапол, той подписал споразумение с краля на Арагон. Те заедно щели да го завладеят и да си го поделят. Така и направил. Победителите обаче си оспорили плячката. Французите били победени: ето как испанското владичество се установило в Неапол за векове напред.

Неапол не донесъл късмет на френските крале. Оставало Милано. В Ломбардия, в сърцето на италианския хаос, Луи XII бил любимият коз на папа Юлий II. Френският крал пренебрегвал кралството си, където мнозина започвали да недоволстват срещу прекаления му вкус към приключенията. Юлий II си послужил с него, за да обяви война на венецианците, и веднага щом победил, сключил съюз против французите с Венеция, Швейцария и Испания.

Уязвен, Луи XII решил да постави намясто Юлий II и с тази цел свикал събор в Пиза. Юлий II свикал друг събор в Латран и обявил французите за схизматици. Всички епископи от християнска Европа, с изключение на французите, дошли в Латран. Това било кръвна обида за Луи XII.

Все пак той победил благодарение на удивителния Гастон дьо Фоа, който разбил съюзническата армия в Равена през 1512 година. Гастон обаче загинал в битката и французите не успели да се задържат в Северна Италия. Съюзниците преминали границите. Англичани и войници на императора отново лагерували в северните равнини; швейцарците преминали Юра, арагонците – Пиренеите. През 1514 г. Луи XII трябвало да побърза да приеме предложения от новия папа Лъв X мир. Той се отказвал от Милано, отстъпвайки го на Максимилиан Австрийски. Той платил за оттеглянето на англичаните и приел властта на арагонския крал над Навара. Подобно на Шарл VIII, Луи XII изгубил всичко. След смъртта му, през 1515 г. италианската авантюра донесла нов, много тежък провал: този път по всички френски граници имало нашествия.

ФРАНСОА I И КАРЛ V

Новият крал на Франция – Франсоа I, не бил човек, който би се отказал от големите походи. От лятото на 1515 г. той събрал голяма армия с добра артилерия и нападнал швейцарците.

Победени при Маринян, те подписали с него „вечния мир" от 1516 г., който позволявал на френския крал да наема в своите отряди страшната пехота на

Кантоните срещу добро заплащане.

Господар на Милано, приятел на венецианците, Франсоа I се разбрал с папата: според спогодбата от 1516 г. епископите във Франция били избирани от папата със съгласието на краля. Нямало да има повече търкания между папата и френската църква. Кралят ставал гарант за това.

Франсоа I се възползвал от смъртта на Фердинанд Арагонски, настъпила през същата година, за да се разбере с испанците: в замяна на напускането на Навара те приели да оженят младия испански крал за дъщерята на Франсоа Луиза Френска (според договора в Ноайон). Завършили ли войните с Италия?

Младият наследник на Австрия, Кастилия, Бургундия и Арагон се наричал Карл V. Той щял да промени правилата на европейската игра. От сега нататък едно колосално могъщество – това на Хабсбургите, оспорвало европейската хегемония на Франция. Не ставало дума само за Италия: важното било да се разбере кой ще владее търговските пътища, рудниците и пристанищата, които от този момент нататък съставлявали богатството на нациите. От 1519 до 1559 г. Франция и Австрия водели безмилостен дуел.

Този дуел започнал през 1517 г., когато Максимилиан още приживе отворил пътя към императорския престол: кандидатирали се Франсоа I, заедно с английския крал Хенри VIII, младият Карл V и още един германски принц – Фредерик дьо Сакс. Императорската корона се продавала и най-богатите банкери в света поддържали наддаването на принцовете. Якоб Фуже сложил цялото си могъщество на везните: срещу 800 000 флорина той постигнал избирането на Хабсбурга, като предварително принудил италианските банкери в Лион, Флоренция и Генуа да престанат да кредитират френския крал.

Ето как Карл V станал господар на една огромна империя: той притежавал Испания и нейните американски владения, испанска Италия и Сицилия, Австрия, Люксембург и териториите около Рейн. Притежавал още Холандия, Артоа, Франш-Конте и Шароле. Брат му – Фердинад, бил крал на Бохемия и Унгария.

Франсоа I разполагал с по-малко земи и по-малко хора. Кралството му обаче било единно, обединено и добре управлявано. Луи XI бил освободил короната от опозицията на големите феодали. Французите вече добили навика да плащат редовно данъците, които при Шарл VIII и Луи XII останали неувеличени. Монархията имала фиксирани доходи, т. е. кредити. Тя можела да взема заеми от банкерите, да организира бюджета си, като прогнозира постъпленията си. След спогодбата от 1516 г.с Франсоа I разполагал с богатството на църквата, въпреки че бил признал духовната власт на папата. Разпределянето на църковните владения (две пети от поземлената собственост в кралството) било сериозен коз в кралската политика. Великите сеньори с удоволствие ставали куртизани, за да получат от скъпоценните владения.

В провинциите губернаторите, генерал-лейтенантите, съветниците и сенешалите служели добре на краля. Заповедта от Виле-Котре през 1539 г. задължавала всички съдилища в кралството да използват френския език при издаването на документи и по време на дебатите. Кралят трябвало да се бори срещу някои прояви на партикуларизъм, например в Бретан. Понякога се налагало да се изправя срещу парламентаристите, които вечно се стремели да посегнат на монархическата власт. Единствената сериозна опозиция обаче,

която срещнал по време на царуването си, била от страна на конетабъла Дьо Бурбон – разбунтувал се велик сеньор, който извикал своя сюзерен – германския император, срещу краля си в един процес, изправящ го срещу кралицата-майка. След като веднъж Бурбонът бил победен, наследството му изчезнало заедно с него и владенията му се върнали към короната. Както пише посланикът на Венеция:

„Французите изцяло върнаха свободата и волята си в ръцете на краля."

Сигурен в кралството си, чието богатство растяло от ден на ден, Франсоа I решил, че е в състояние да приеме дуела, предложен му от Карл V. След 1519 г., всеки от тях от своя страна потърсил съюзничеството на английския крал Хенри VIII, за да бъде сигурен в победата си. Франсоа I го получил тържествено през 1520 г. в „лагера на Златния плащ". В крайна сметка обаче Англия потър-сила обезщетение от страна на Карл V.

Войната се възобновила по всички фронтове: в Испания, в Холандия, най-вече в Италия, където Карл V завладял Милано и върнал на престола наследника на Сфорца. Като съюзници на императора англичаните за пореден път завладели Артоа. Франсоа I побързал да защити Милано, но бил победен и пленен в Павиа през 1525 г., докато конетабълът Дьо Бурбон начело на една испанска и немска армия заплашвал Марсилия.

Френският крал бил затворник. За щастие турците настъпвали в Източна Европа. Карл V бил принуден да потърси мир на запад. Той поискал от Франсоа I да се откаже от херцогство Бургундия и от италианското си наследство. Кралят подписал, за да получи свободата си. Веднага щом се върнал във Франция, той свикал Бургундските щати. Те заявили, че желаят да останат под властта на френската корона. За да изолира императора, Франсоа I обединил в „Съюза от Коняк"[1] Венеция, Флоренция, папата и Милано. Той обаче не постигнал военни успехи. През 1529 г. трябвало да подпише договора в Камбрия, който се оказал наистина по-приемлив за Франция – тя запазвала Бургундия.

Франсоа I, който се отказал от Италия, се оженил за Елеонора, сестрата на императора. Франция преживяла седемгодишен мир. Кралят обаче не се отказал от Милано. Той се възползвал от религиозните вълнения в Германия, които пречели на императора, за да подкрепи лютеранските градове и малките княжества. Сключил съюз с турците и скандализирайки църквата, изпратил посланик при Високата порта и си осигурил помощта на отоманската флота.

Тази активна дипломация не позволила на Франсоа I да си възвърне Милано (отново се провалил през 1535 г.), но му осигурила десетгодишен мир с империята. През 1540 г. Карл V бил тържествено посрещнат в Париж.

През 1542 г. войната се възобновила, защото Карл V дал Милано на сина си Филип. Френският крал не могъл да го понесе. Той отново преминал Алпите, а императорските войски нахлули в северните равнини, отново подпомогнати от англичаните. Франсоа I ги усмирил, доколкото могъл, и подписал мир в Крепи през 1544 г. До смъртта си през 1547 г. кралят на Франция не се отказал

[1] От името на областта Коняк. – *Бел. ред.*

от Италия. Той оставил спомена за един бляскав рицар, щедър в победите си и смел в поражението, неуморен герой на една „авантюра", която се превърнала във вечен конфликт за хегемонията в Европа.

АНРИ II – ПОСЛЕДНИЯТ РИЦАРСКИ КРАЛ

Наследник на Франсоа I, Анри II бил взел за съветник Монморенси – стар другар на баща му във войните срещу императора. Монморенси познавал прекалено добре противника си, за да не поиска мир. Той желаел да се помири със стария си враг и да изостави италианския мираж.

Обаче конетабълът, маршал на Франция, херцог дьо Монморенси бил по своя произход съвсем дребен благородник в сравнение с представителите на фамилията дьо Гиз, които по времето на Анри II имали силно лоби в двора в лицето на любовницата на краля, красивата Диана дьо Поатие. При Анри II френският двор приличал на италиански двор със своите интриги и убийства. Шарл дьо Гиз – кардинал на Лотарингия, бил велик сеньор, благоразумен, натрупал богатства, и поддържал новия ред, създаден от папата, тъй нареченото „Христово войнство". Брат му Франсоа дьо Гиз бил един от най-добрите френски генерали. Под маската на защитници на вярата и на приятели на папата Дьо Гиз тласкали краля към нова италианска авантюра. Кралица Екатерина Медичи и нейните италиански приятели емигранти *(„fuorisciti")* също поддържали политиката на интервенция.

Анри II не бързал. Той искал да възстанови реда в кралството си, отслабнало от дългогодишните войни. Осъществил решителни реформи: например създал граждански и наказателни съдилища, междинни съдилища между т. нар. *„baillage"* и Парламента. Успял да си набави много пари, продавайки парламентарни и чиновнически служби на буржоата. Потушил бунтовете, избухнали против данъчната система в някои периферни провинции, например в Аквитания. Спогодил се с английския крал Едуард VI за повторна продажба на Булон за 400 000 екю.

Дори и кралят да мечтаел за ново нахлуване в Италия, хората на императора не му оставили време: те струпали войски около Рейн. Спечелил преднина, Анри II превзел трите епископства – Мец, Тул и Вердюн, и организирал отбраната по границата. През 1557 г. той бил победен от Савойския херцог при Сен Куентин. Маршал дьо Монморенси бил пленен. Пътят към Париж се оказал отворен.

Карл V имал „благоразумието" да умре в момента на победата си. Филип II – наследникът му, задържал Савойския херцог. Париж бил спасен.

Разбунтувани от Дьо Гиз, французите тогава пожелали да преследват оттеглящите се войници на императора. Те превзели Люксембург, както и Дюнкерк и Кале, през 1558 година. Мирният договор, подписан през 1559 г. в Като-Камбрези, давал на Франция градовете в Сома и трите епископства, които затваряли границата ѝ откъм Германия. За пореден път тя се отказала от претенциите си към Италия, към Савоя и остров Корсика, даден на Генуа. Кралят на Испания се оженил за дъщерята на Анри II, а Савойският херцог –

за дъщерята на Франсоа I Маргарита Френска. По време на сватбените тържества кралят устроил голям турнир. На него той бил смъртно ранен.

Така италианската авантюра завършила трагично: никога повече френски крал не успял да направи сериозен пробив оттатък Алпите. Битката между Франция и империята вече била ограничена в източните провинции.

Франция в края на войните за Италия

НАПРАЗНИ ВОЙНИ?

Всичко ли изгубили французите в Италия? В продължение на четири последователни царувания – упорити нашествия, баснословни суми, пръснати на чиста загуба, безконечни интриги, без особени резултати... Трябва ли да впишем прочутите войни за Италия в катастрофалната рубрика на наследствените битки между принцове, заливащи с кръв Европа от началото на Стогодишната война?

Този дълъг двубой без победител и победен всъщност много бързо добил истинския си вид: ожесточена борба за доминиране в Европа между една обе-динена страна, силна в своето морално превъзходство на кралство, закалено в националните битки, и една огромна немско-испанска империя, възползвала се от не безкористното съюзничество на англичаните.

Всъщност ползата не е малка – извън сигурното предимство, което представлявали за Франция мерките за сигурност, взети по североизточната граница. След края на Стогодишната война Франция имала решително политическо превъзходство над Англия. От тогава нататък благодарение на войните за Италия Франция представлявала една континентална сила, показала способността си да се изправи практически сама срещу империята на Карл V и неведнъж победно да му устои. Ако борбата приключила поради липса на войници, това бил достатъчен признак, че Франция е устояла на удара, че се била превърнала в самостоятелна, отделна сила в Европа.

ВОЙНАТА, АМЕРИКА И ПАРИТЕ

Основната полза от италианската авантюра била икономическа: при Луи XII най-вече, но преди всичко при Франсоа I станало ясно, че войната е нещо важно. Трябвало да се поддържа и да се плаща на многобройна пехота, да се купува и изгражда артилерия, да се търсят добри пълководци, хора, за които войната е занаят, а не както досега – само рицари, едновремешните незаинтересовани герои. Войната поставяла прекалено много финансови проблеми, за да бъде оставена в ръцете на аматьори. Тя се нуждаела от професионалисти.

За да задоволи нуждите на армията, кралят трябвало да води финансова политика. Следователно една политически по-силна страна имала решително предимство пред огромната империя, която не успявала редовно да събира данъците си от своите поданици. Данъците предполагали кралят да елиминира привилегированите и да унифицира съсловията в кралството. Заемите, към които кралят често трябвало да прибягва, налагали съдействие от страна на големите банкери, а не както досега – на анонимни заемодатели, на дворцови лихвари. Войната на професионалистите се нуждаела и от професионалисти в банките.

От сега нататък кралете преговаряли с банкерите като силни със силни. Нито херцозите, нито графовете били направили Карл V император, а златото на Фуже. Без фамилиите Фуже и Медичи не била възможна нито една война в Европа. За банкерите, които напълно осъзнавали властта си, войната била едно от най-сигурните средства да увеличат капиталите си с несравними лихви и най-вече да развият индустрията. Тези капитали банкерите намирали в търговските сделки, в корабоплаването, в рудодобива и в индустрията. Централна Европа разкривала своите рудни богатства и по-точно – златните си находища. Когато парите липсвали на пазара, банкерите използвали нови техники – като полиците например, за да се включат в международните сделки, без да извършват монетни манипулации. Липсата на пари обогатявала онези, които разполагали с големи запаси и по този начин владеели лихвите. Така предприемач като Жак Кьор, търговец по произход, бързо станал банкер.

След 1530 г. проблемът за паричния глад вече не стоял в Европа. Испания била открила Америка с нейните златни и сребърни мини, които изглеждали неизчерпаеми. Тъй наречените „*maravedis*" на испанския крал успешно минавали на френските, австрийските, фламандските и италианските борси. Цените се покачвали една след друга, като по този начин стимулирали производството. Фиксираните натурални данъци върху обработваемата страна се обезценявали, разорявайки благородниците, но пък облекчавайки селяните. Приливът на пари обслужвал индустриалния и работническия свят, макар че надниците се повишавали по-бавно от цените. В Европа движението за разкрепостяване на новото общество набирало скорост срещу феодалното. Дребните благородници стигнали дотам да пишат „доклади" по земеделие, за да учат себеподобните си как да обработват сами земите, които им били останали.

Нормализирането на отношенията с Америка давало мощен тласък на икономическото движение. Французите, тъй като не присъствали при откриването ѝ, се стремели да участват при разпределянето ѝ. Баските от Ла Рошел, нормандските и бретонските моряци на свой ред се впуснали на запад. С англичаните и холандците те се настанили на островите, ръководейки плантациите, когато не кръстосвали моретата за сметка на тежко натоварените кораби на испанския и португалския крал. Тези френски и английски корсари не се ползвали с подкрепата на своите суверени, които обаче нямали нищо против те да донасят плячката си на техните пристанища. Франция имала свои колонизатори, корсари и дори няколко изследователи като Жак Картие – откривател на Сен Лоран, или Жан Анго – капитан на „Диеп", който след Мадагаскар и Суматра открил бразилските брегове.

Трябва все пак да спомена, че американското злато било полезно за цяла Европа, но преди всичко укрепвало властта на Карл V. За сметка на това тради-ционните търговски пътища били от полза по-скоро за Франция, доколкото чрез Лион тя владеела италианските пазари. На кръстопътя между Бургундия и Средиземноморието, между Швейцария и Атлантика, между Франция и Италия, Лион – вторият френски град, разполагал с най-богатите панаири в Европа. Те се състояли четири пъти годишно и събирали най-богатите гер-мански, швейцарски, италиански и испански търговци. Чужденците живеели постоянно в Лион. Групирани в „квартали", те издигнали дворци и църкви, редовно внасяли своите национални продукти: немците – оръжие, часовници и инструменти, италианците – източни стоки. Лионската банка се възползвала от този постоянен трафик. Швейцарците, немците и италианците следвали примера на Медичите, които отворили банка в Лион. Те отпускали заеми с лихва от 15% въпреки забраните на Църквата. През XVI век в Лион живеели най-богатите банкери в кралството, онези, които давали заеми направо на краля, като после си ги прибирали от данъците.

Ако парите се стичали в Лион поради близостта на Италия и интензивната размяна, произтичаща от войните, един от основните извори на забогатяването на Франция била индустрията: през XVI век традиционните производства се модернизирали и по-точно – текстилното. Създали се нови производства: металургия (например фабрики за артилерия), корабостроителство, печатници. Печатарската техника и металургията водели началото си от Германия, новото текстилно производство – като производството на коприна, идвало от Италия. За тези нови производства войните били неоспорим фактор за развитие. При това кралят дал привилегии на фабрикантите, за да могат да създадат необходимите манифактури за производството на оръжие и муниции, за строителството на кораби. „Механиците" ставали все по-многобройни и репутацията им далеч не била добра. Тези новобогаташи не можели да получат длъжности в градовете, били елиминирани от управлението на „занаятите", доминирани от традиционното занаятчийство. Без кралската протекция тези нови производства едва ли щели да се появят на бял свят.

РАЗМРАЗЯВАНЕ НА СОЦИАЛНИТЕ ОТНОШЕНИЯ

XVI век е изпълнен с непрестанни обществени вълнения: най-напред в градовете, където новите производства създали една съмнителна класа – „работническата". Започнали бунтове срещу господарите, например в лионската печатница. Вълнения обаче настанали и в селата заради стагнацията на земеделските надници, които не следвали хода на поскъпването на живота. Богатият селянин – онзи, който имал средства да прибере реколтата и да продаде в подходящия момент, се възползвал от положението. И дребният благородник, и бедният селянин ставали негови жертви: те сформирали въоръжени групи, готови за нови войни, най-смъртоносните от всички, онези, които щели да удавят в кръв края на столетието – Религиозните войни.

Очевидно облагодетелстваните от новата икономическа система били

буржоата. Не парламентаристите, нито старите господари на първите корпорации, а банковите, търговските и промишлените буржоа. Издигането на банкерите било зашеметяващо. Парите царували дори в кралския двор. Една от Медичите била кралица на Франция. Италианските търговци, които вече живеели като принцове в своята страна, създали модата в Париж, където били посрещани в най-добрите домове. Трябвал им само един кралски указ и ето ги благородници, велики сеньори, возели се в каляски, живеели в дворци, поддържали обкръжение от артисти и поети.

Италианците не са единствените, които се възползвали от социалното издигане, предложено от френския двор. Французите също имали големи облаги. Когато не ставали благородници заради извършени услуги на правителството или на кралския съвет, или за служба при самия крал или при важни личности в Двора, буржоата можели, когато пожелаят, да си купят длъжности, носещи благороднически титли (например в кралското правосъдие), или пък благороднически земи. Стремежът на буржоата бил да купуват служби за синовете си и да омъжват дъщерите си за благородници. Така въпросите за зестри и наследства придобили голямо значение за радост на авторите на комедии през следващото столетие.

Всички средства за издигане били добри, при условие че имаш пари. Те били необходими, за да станеш благородник, да купиш земя и „замък", да се държиш достойно, а понякога и разкошно със знатните хора, от които зависела кариерата, а и богатството. Следователно буржоата имали нужда не само да станат благородници, но и да се култивират, за да получат достъп до един свят, към който не принадлежали по произход.

НОВАТА КУЛТУРА

Буржоата се образовали с всички сили и осигурявали забогатяването на издателските къщи и печатниците, купувайки много книги. В домовете си те разполагали с добре подвързани колекции от латински и гръцки автори, дори от някои френски автори. През XVI век произведенията на Рабле например вероятно наброявали 42 издания с 1000 до 2000 тираж. Буржоата и не само просветените благородници четели Рабле. Четели и Еразъм, и френските хуманисти. Те съставлявали отбраната публика за новото движение за търсене на текстовете от античността, наречено хуманизъм.

Благодарение на печатницата разпространението на мисълта вече не било съсредоточено единствено в университетите. Навсякъде в Европа големите издатели имали собствени издателски къщи. Това били Алд Манюс от Венеция, Етиен от Париж, Жан дьо Уингл и Себастиен Гриф – от Лион. Тези издатели били забележителни културни дейци. Те събирали около себе си писателите, хуманистите и поетите. Те разпространявали знанието сред всички учени в Европа, като изграждали постоянни контакти между тях. Благодарение на гръцките учени, намерили убежище в Италия, в този момент те откривали великите антични автори с автентичните им текстове. Издателите осигурявали, наред с учените, тази реставраторска дейност.

Френските издатели изучавали и продължавали породеното в Италия движение: „филологията“, така високо ценена от буржоата Монтен, била създадена от Лаурентиус Вала. Венецианецът Барбаро обновил прочита на Аристотел, както флорентинецът Марсил Фицис – този на Платон. Ръкописите на големите латински автори били публикувани във Франция от Гийом Фише, който ги бил открил в Италия. През 1507 г. за първи път французите отпечатали текстове на старогръцки.

Дали в Париж холандският моряк Еразъм се запознал, благодарение на италианските майстори, с размаха на литературния Ренесанс? Еразъм бил подобно на много буржоа по това време голям пътешественик. Той ходел от Холандия в Париж, от Париж – във Венеция или в Женева. Пишел на латински, за да могат да го четат навсякъде, и именно в Италия за първи път познал славата, публикувайки във Венеция през 1508 г. своите „Максими“. Истина е, че „Възхвала на лудостта“ е била публикувана през 1511 г. в Париж. Тогава папа Лъв X и Франсоа I си оспорвали Еразъм, когото Хенри VIII поканил в Лондон. Еразъм обаче не се установил никъде. Той издавал в цяла Европа своите статии, произведения, трактати, критически материали. Бил един от „принцовете“ на Ренесанса: навсякъде приеман, навсякъде славен. Буржоата, които желаели да се появят в обществото, трябвало да изучават философията на Еразъм.

Те трябвало да познават и много други автори, които живо интересували Двора. Льофевр д'Етапл – критик на Аристотел, Гийом Бюде – един от създателите на филологията, били приближени на краля. Франсоа I помолил Гийом Бюде да основе през 1529 г. Колежа на кралските читатели – бъдещия „Колеж дьо Франс“. Кралят не обичал Сорбоната, където църковните деятели „култивирали“ фалшивата наука теология. Отворен за хуманистите, новият колеж разпространявал новата култура, бил отворен за чуждестранните преподаватели. Веднага се сдобил с голям успех.

Културата била на мода. Франсоа I упражнявал личното си влияние, което не било за пренебрегване, върху издаването на античните произведения. Той наредил на Клод дьо Сейсел да преведе и издаде Тукидид и Ксенофон. Накарал Амио да преведе Плутарх, Хуго Салел – Омир. По примера на краля големите сеньори и богатите буржоа станали меценати. Те събирали и спонсорирали хуманистите: кардинал Жан дю Беле закрилял и хранел Рабле.

Тази „нова култура“, до голяма степен дошла от Италия, направила така, че по бреговете на Сена да разцъфти красотата на един нов език, френския, който най-сетне станал литературен. Издаването, популяризирането на добрите автори се отразявало на новите френски творци, които често пъти били буржоа, пишещи за буржоата, а не чужденци, работещи за принцовете. Рабле в своята борба против „сорбонаджиите“ станал знаменосец на една школа, на която литературата давала ключа към един нов свят. В „Пантагрюел“ имало повече открития, отколкото в пътуването на Шарл VIII до Неапол. В „Пантагрюел“ той заявявал своята необходимост от жива култура, своята огромна жажда за знания, своята воля да познае законите на разума – такива, каквито те достигат до нас от античността. Младият Пантагрюел трябвало да научи не само латински и гръцки език, но „също и асирийски и халдейски“, защото той трябвало да обгърне, а заедно с него и хората на Ренесанса, цялото човешко

знание. Ако Сорбоната, т. е. Църквата, се противопоставяла на откритието, трябвало да се смени Сорбоната. Лекарят Рабле правел дисекции на тела, които хората му крадели нощем от гробищата, защото Църквата забранявала дисекциите. Писателят Рабле искал да направи дисекция и на Платон, и на Аристотел, и на всички „серни“[1] автори от античността, особено на онези, които били държани затворени в бастилията „Свети Тома“.

При Монтен, както и при Рабле, любовта към античните автори била начин да бъде освободен човекът на съвремието, да се върне към изворите на знанието, на „живото знание“. „Опитите“ на Монтен показвали това уважение към езика, който е едновременно мисъл и действие, защото той освобождава мисълта. Вниманието към езика, грижите, полагани за него, откриваме в поезията, както и в прозата: един много чувствен лионски поет – Морис Сев, пише през 1544 г. „Освобождение“. Един лионец не можел да не познава Петрарка, а Морис Сев, в своята крехка префиненост, бил един вид „лионският Петрарка“. През XVI век четенето на Платон от поетите в домовете на богатите банкери, станали меценати, можело да се сравнява с четенето му във Флоренция към края на XV век. През Алпите били преминали не само банкерите, но и поетите.

Благодарение на поезията френският език отбелязал значителен напредък през XVI век. По-рано той бил обикновен език, извисен само от няколко значими литературни произведения. Сега подобно на италианския се превърнал в литературен. През 1549 г. Дю Беле публикувал своята „Защита и прослава на френския език“. Всички поети от плеядата скоро заявили намерението си да създадат един френски език, сравним с латинския, гръцкия, италианския. На този нов език, изпълнен с многобройни заемки от древните езици, от Данте и от Петрарка, те създали множество произведения, неравностойни на тях, но безспорно представляващи литература.

ЕДИН КРАСИВ ДЕКОР ЗА ЖИВОТА

Оставало да се обнови изкуството: влиянието на Италия било доминиращо във всичките му области. Франция, подобно на Флоренция по времето на Брунелески, била изморена от „немските зидари“, строители на катедрали. Щяла ли да се сдобие и тя със свой Брунелески?

Парадоксално по-трудно е в дадена страна да се наложи едно архитектурно изкуство, отколкото една литература. Онова, което впечатлило „закоравелите ездачи“ на Шарл VIII в Италия, бил луксът на градската цивилизация, богато украсените мраморни площади и църкви, замъците с многобройни прозорци, с екстравагантни стълбища. Италианският стил много трудно се приспособявал към френската традиционна строгост в архитектурата, а още по-зле – към френския обществен живот. Италианските принцове строяли дворците си в сърцето на града в близост до обществените центрове. Дворецът бил един от елементите на декора на живота. Френските принцове – напротив, от векове

[1] Вероятно в смисъл на „отровни“ или „дяволски“. – *Бел. пр.*

живеели в обширни селски имения. Техните замъци, заобиколени от гори, от ловни паркове, от села с крепостни селяни, винаги се намирали извън градовете. Те били военни постройки, създадени за отбрана или наблюдение. Буржоата, щом вдигнели очи към хоризонта, виждали замъка на господаря – масивен и бдителен.

Италианските архитекти успели да построят във Франция известен брой дворци по италиански маниер в големите търговски градове. В Лион имало италиански квартал, чийто замък „Гадан" все още му служи за украшение. Лувърът имал италианско крило. В Париж, но също и в Руан, в Дижон и естествено в Авиньон и в градовете от Юга имало много италиански дворци.

Все пак креативният принос на Италианския ренесанс бил чувствителен преди всичко в замъците, защото във Франция нямало достатъчно богата буржоазия, която бързо да измени градския облик. При това самата тази буржоазия мечтаела да купува или да строи замъци в италиански стил в изолираните градчета, подобно на големите сеньори и краля. Тогава замъците по Лоара служели за модел със своите елементи на лукс и украса. Шамбор, Азе льо Ридо, Шенонсо, Фонтенбло и Сен Жермен в парижкия район били с френски облик и италианска украса, усещаща се най-вече в стълбищата, в прозорците и таваните. Произведенията на Витрюв се появили във Франция чак през 1547 година. Едва тогава френските архитекти започнали да използват в църквите елементите, заети направо от античността, колоните и корнизите, сводовете с ниши и фронтони. Пиер Леско издигнал множество колони по фасадата на Лувъра, а Филибер Делорм построил съвсем в унисон с италианската традиция гробницата на Франсоа I.

Ренесансовите замъци запазили здравите кръгли средновековни кули и най-вече облицованите с плочи покриви, наследени от миналото и съобразени с изискванията на дъждовния климат. Италианското влияние било много по-ясно проявено при скулпторите и художниците, отколкото при архитектите, които трябвало да се съобразяват с традиционните вкусове на своите клиенти. В Париж Жан Гужон преоткрил античната голота, създал множество статуи на Диана и Венера, издигнал в сърцето на столицата, недалеч от Лувъра, възхитителния Фонтан на Невинните, където нимфите и гениите си съперничат по грациозност. Пиер Бонтан и Жермен Пилон украсявали гробниците на Франсоа I и Анри II, подчинявайки се и на италианската мода.

Разбира се, имало френски художници-традиционалисти и школата на портретистите (Клуе) все още създавала красиви произведения. Но кралете привличали в замъците си все повече художници, на чиито шедьоври се били възхищавали в Италия: често пъти лично купували платната им. Франсоа I се бил сдобил с „Джокондата" на Леонардо. Той купил и художника, който трябвало да прекара остатъка от живота си в двореца. Във Фонтенбло рисували Приматиче и Росо. Флорентинецът Бенвенуто Челини направил за Франсоа I своята „Нимфа" от Фонтенбло, предназначена за замъка в Ане. Много от златните накити, изработени от него по поръчка на краля, сега се пазят в Лувъра. Заслугата на италианците била тази, че благодарение на меценатството те дали на артиста един вид социален статут. Вместо да бъде третиран като скромен занаятчия, той бил приеман в Двора, ласкан, много добре платен за своите произведения от богатите буржоа. По този начин успели

да се развият оригинални художествени школи и да се проявят таланти. Съпротивата, устойчивостта на един определен френски вкус в живописта, както и в архитектурата, свидетелстват за това, че италианското влияние било по-скоро един стимул, една мода, отколкото действителна колонизация. Париж никога не запричичал на Флоренция, но френските артисти отишли да живеят в кралските и аристократичните дворове – наравно с един Ботичели в двора на Лоренцо Медичи.

Откриването на разцъфтяващата пищна цивилизация на италианските градове променило и нравите на придворните и на буржоазията. Ширела се модата на скъпите, префинени облекла, на много грижливо направените фризури, на каляските и мебелировката. Най-явният прогрес бил онзи, който се извършвал неусетно в човешките взаимоотношения, станали по-меки, по-облагородени, по-регулирани. Книгоиздаването, новото образование, разцветът на литературните и аристократичните среди превръщали културата в изискване за обществения живот. Благородническият и буржоазният елит, онези, които говорели новия, създаден от поетите език, заедно с Италия откривали и сладостта на живота. В книгите, издадени от хуманистите, те открили наред с жизнерадостта на гръцката античност отровата на немската Реформация.

ВТОРА ЧАСТ

От Анри IV до Наполеон

ГЛАВА VII

Религиозните конвулсии

Малко са случаите в историята, когато Франция се е оказвала разделена на две, разкъсана между два неприятелски клана, готови да се унищожат до крак. Такива били катарите и кръстоносният поход на Симон дьо Монфор. Катарството обаче не разделяло графствата, градовете и семействата. То било ограничено в един район. Религиозните войни осъществили първия голям национален сблъсък, шока, травматизирал двете части на Франция, който се повторил отново по време на Френската революция, после дълго след това през немската окупация.

Реформацията била една нова идея във века на Ренесанса. Несъмнено била единствената идея през столетието, която нямала нищо общо с италианците. Тя се кореняла във Франция, в дълбокото отвращение, което вдъхвала Църквата, в желанието за пречистване, но също и в желанието от страна на протестантите да изградят една нова държава, силна и свободна, една държава, която не дължи нищо на папата, нито на испанския крал, нито на флорентинските банкери.

Църквата се разцепва

АВАНГАРДЪТ НА ХУМАНИСТИТЕ

Ангажирането на папата в европейската политика се проявило чрез нарасналите данъчни изисквания в момента, когато самият крал изграждал редовно данъчно облагане. Данъците на папата предизвикали нарастващо недоволство у вярващите и у френските духовници. Бялото духовенство било изключително развълнувано. Монахът Савонаро не обвинил ли папата във Флоренция за всички злини, а заедно с папата цялото религиозно и светско общество? Упадъкът на църквата прикривал много по-страшния упадък на християнството в обществото от грешници. Монасите, както и катарите, тър-

сели връщане към чистата религия. Фреските на Фра Анжелико в манастира „Сан Марко" контрастирали в своята вълнуваща простота с произведенията на художниците от света на изобилието – Учело, Гирляндайо, които излагали по стените на манастирите или на частните параклиси своето оптимистично виждане за един свят, завърнал се към един вид мистично езичество, към един платонизъм, в който вече нямало нищо християнско.

Италианската мода не направила така, че във Франция да забравят изискването за чистота на майсторите от XV век, художниците на „мъртвешкия танц" на Божия престол.

Усещането за края на един свят – този, в който епископите отивали в ада преди измамниците, било придружено от очакването за една нова религия в едно ново общество. Хуманистите, които се ровели в произведенията на античността, но също и в светите евангелия, можели, реставрирайки текстовете, да спомогнат и за укрепването на вярата. Познаването на гръцкия и еврейския език всъщност позволявало да се преоткрият светите писания далеч извън много деформирания им латински превод. *„Вулгатата"* – римската версия на Библията, я правела неузнаваема. Трябвало да бъдат предприети истински филологически „разкопки", за да бъде преоткрита тя в истинския ѝ вид. Льофевр д'Етапл и Еразъм се заели с това. Те обаче стигнали много по-далеч. През 1509 г. във „Възхвала на лудостта" Еразъм отрекъл грабителството на духовенството, като директно нападнал виновниците, папата и епископите. Принцовете, които петнели църквата със своята „греховна разпуснатост", трябвало да бъдат изгонени от нея.

Благодарение на печатницата в малкия европейски свят на ренесансовите учени новите идеи бързо си проправяли път. Дотолкова, че преводачите скоро започнали да си представят благодарение на съвсем новите текстове една по-чиста църква, отърсена от „творенията" и магията на свещенодействията.

Един епископ от Мо – Гийом Брисоле, споходен от божията милост, привлякъл в епархията си Льофевр д'Етапл и някои от приятелите му, например Гийом Фарел. Поддържан от сестрата на краля – Маргарита д'Ангулем, епископът осъществил най-дръзките реформи: премахнал в своите църкви статуите и изображенията на светците, свел култа към Дева Мария до скромни прояви, наредил богослужението да се извършва на френски език и изпратил хората си да проповядват евангелието по селата. Резултатите надхвърлили очакванията му: вярващите демонстрирали в преддверието на катедралата в Мо. Те искали незабавно и пълно премахване на всички „идоли". Лепели по вратите на катедралите плакат, който обвинявал папата, наричайки го „антихрист".

Така в Мо през 1524 г. малка група французи открито се обявила за дисидентска начело с епископа си.

ИДВАНЕТО НА МАРТИН ЛУТЕР

По това време лютеранската революция била заляла Германия. Подобно на „запалените" в Мо, германските селяни чупели идолите в името на новата

вяра. Единствено вярата е важна, казвал Лутер, „произведенията" са ненужни. Буржоата не отиват в рая по-бързо от останалите. След 1520 г. тези доктрини на Лутер били известни в Париж и разпространявани нелегално.

Осъден през същата година в Рим, Лутер бил обявен за еретик, прокълнат и отлъчен от папа Лъв X и от университета в Париж. Както научаваме от „Дневника на един парижки буржоа", той бил написал „много книги, отпечатани и публикувани във всички градове в Германия и в цялото кралство Франция".

„Писмото до папата" на Мартин Лутер датира от 1518 година. През 1518 г. епископ Брисоне дошъл в Мо. Може да се каже, че лютеранските идеи бързо обходили цяла Франция, намерили подходяща почва в тези многобройни интелектуални общества, сформирали се около издателите и печатарите и просветените членове на духовенството.

Скоро френските проповедници продължили делото на Лутер. Те разпространявали евангелистката доктрина в много райони: Пикардия, Нормандия, Парижкия район. Големите градове като Лион, Бурж, подобно на Париж и Мо, имали свои евангелистки кръгове. Навсякъде „изображенията", рисунките и статуите, представящи Девата и светиите, били разкъсвани и уни-щожавани. По фасадите на множество църкви в Бри можело да се видят обезглавени светии или Деви, чиито глави били удряни с чук. Реформаторите навсякъде пеели псалми и химни, които им служели за призивни сигнали.

Скоро те станали много предпазливи, тъй като репресията на църквата не закъсняла. Когато задържали реформаторите, преди да ги екзекутират, им режели езика, за да не могат да пеят по време на изтезанията. Налагало се печатниците нелегално да издават бунтовните издания. Именно в Лион излизали книгите и текстовете, които пътуващите търговци разпространявали навсякъде. Тази тревожна, свирепа литература, написана на френски език, била достъпна за всички. Малките памфлети и пасквили притежавали подобно на песните една често пъти народна жизнена сила, която им позволявала бързо да завладеят широка публика.

Първото преследване през 1525 г. разпръснало групата в Мо. Наложило се Льофевр и Фарел да избягат в Страсбург. Епископът Брисоне прекратил всякаква дейност. Парижките буржоа не гледали с добро око на групата от Мо, виждайки в нея интелектуално вълнение:

> „Говорело се, че някой си, наречен Фабри, списва „Дневника на един парижки буржоа" през 1525 г. и този Фабри несъмнено е Льофевр – студент и проповедник, отговорен заедно с други за това лошо положение, претендирайки, наред с други неща, че в църквите не трябвало да има никакви образи, нито да се взема светена вода, за да се измиват греховете, нито да се молим за мъртвите, защото веднага след смъртта те отивали в ада или в рая, и че нямало никакво чистилище."

В своя нищожен или скандален аспект продажбата на индулгенции имала с какво да шокира или възмущава, дори и да се ползвала с одобрението на дребната буржоазия, която се стремяла към рая. Евангелистите също имали симпатизанти, дори в Двора. Франсоа I проявявал голямо благоразположение към тях. Той избрал Льофевр д'Етапл за възпитател на кралските деца. Лютер-

аните се възползвали от тази атмосфера, за да разгърнат пропагандата си за сметка на строгостта на църковните деятели, които осъждали слабостта на краля.

Движението имало симпатизанти сред някои епископи – онези, които били чели Еразъм. Придворните дами и културираните буржоа харесвали идеите на Лутер. Скоро обаче движението спечелило истински територии сред разбунтуваните: бедните заедно със селските им свещеници, студентите и преподавателите им, просещите монаси и народната им публика. Противник на праволинейната Сорбона, Кралският колеж (или Колеж дьо Франс) бил изпълнен само с еретици. Най-чувствителни към новите идеи били градските занаятчии, например лионските печатари. В Мо – даракчиите, в Руан – текстилните работници, съставлявали жадната за промяна в църквата и вярата публика.

През 1534 г. избухнал скандал: по стените на Париж, на Тур и Блоа били окачени плакати, които отричали „непоносимите злоупотреби на папската меса". Кралят открил един от тези плакати на вратата на стаята си. Този път той бил принуден да ги накаже строго: в цяла Франция пламнали клади.

ИЗЛИЗАНЕТО НА СЦЕНАТА НА ЖАН КАЛВИН

Един неизвестен протестирал срещу гоненията. Той написал книга, публикувана през 1536 г.: „Устройство на християнската вяра". Книгата била на латински език. Авторът бил почитател на групата в Мо. Наричал се Жан Калвин.

За първи път френскоезичен реформатор вземал думата. Еразъм, хуманистите били есеисти. Калвин от самото начало бил църковен глава. Той се защитил от гоненията, укривайки се в Страсбург, после в Базел. Ако първото издание на „Устройството" нямало голям успех при разпространението, френската версия, разпространена през 1541 г., била веднага приета и коментирана във всички реформаторски кръгове. От този момент френските протестанти имали предводител и доктрина: „Катехизисът" на Калвин, публикуван през 1537 г., и „Библията" му – през 1550 година.

От 1541 г. Калвин се установил в Женева, където бил приет от Гийом Фарел. Вписването му в тамошната среда никак не било лесно. Женевската буржоазия не изпитвала големи симпатии към неговия проект за „република на добродетелта". Все пак Жан Калвин и приятелите му успели да стигнат до властта.

Френскоезичната Реформация имала своя столица. Калвин веднага предприел действия за създаване и установяване на институциите: „Рели-гиозният съвет на реформираните пастори" скоро започнал да наблюдава нравите в града. Той упражнявал пълна религиозна диктатура. По негова заповед обвиненият в ерес Мишел Серве бил изгорен на публично място през 1553 година.

Женева се превърнала в цитадела за френските протестанти. Навсякъде изниквали печатници. Парите се стичали от цяла Европа. Преследваните идвали тук, за да потърсят убежище, а градското население непрестанно нараствало. Една академия, ръководена от Теодор дьо Без, обучавала мисионери, които

нелегално се завръщали в съвсем близкото кралство, за да поддържат съпротивата.

Между 1550 и 1560 г. напредъкът на Реформацията бил мълниеносен. От градовете – големи и малки, новите идеи обхванали селата и всички социални класи. Във Франция имало повече от две хиляди реформаторски кръга. През 1559 г. бил свикан първият Синод на реформираните църкви във Франция под давлението на Жан Калвин. Този синод бил основополагащ: той създал една паралелна църква със свои служители, своя доктрина, свои институции и правила на функциониране. От този момент нататък реформаторската религия пуснала корени в цялото кралство, а „главата" ѝ била в чужбина.

Френската монархия и протестантите

РЕПРЕСИЯТА ВЪВ ФРАНЦИЯ

Френската монархия можела „да мине на страната на Реформацията", както това се случило в Англия или Германия. Все пак тя не била никак привлечена от тази идея, тъй като кралят бил постигнал от папата такива предимства с Конкордата от 1516 г., които правели безполезна всяка борба.

Много пъти вече монархията проливала протестантска кръв: през 1529 г. Парижкият парламент осъдил на смърт и екзекутирал един пикардийски благородник, наречен Луи Беркен, обвинен в това, че държи в себе си размирнически произведения. Гоненията, последвали историята с надписите, довели до многобройни жертви. Ръката на краля била ударила силно.

В Прованс се стигнало да преследване на набеденото за еретическо население – например рода Водоа, на който било приписвано съучастничество на калвинистите. Нещастните Водоа били безмилостно избити през 1545 година.

В края на царуването си Франсоа I, снизходителен по природа, взел страната на репресията. Анри II не желаел да има неприятели в страната. Конфликтът му с австрийския двор не можел да понесе религиозни вълнения, нито политическо разделение. Реформацията рискувала много скоро да се превърне в нов бунт на аристокрацията срещу кралската власт. По политически съображения Анри II, подобно на Франсоа I, щял да прояви праволинейност.

Папата реагирал по-бързо и по-силно от френските крале. През 1540 г. Павел III вече разполагал с прочутото „Общество на Исус"[1], основано от Игнаций Лойола. Той възстановил съдилищата на Инквизицията, които едно време били направили чудеса срещу катарите. Осъдил като цяло всички произведения на реформаторите и заповядал тяхното „auto da fe"[2].

Поведението на папата било ясно, недвусмислено. Той защитавал догмата

---

[1] Йезуитският орден. – *Бел. пр.*

[2] Изгаряне на клада. – *Бел. пр.*

заедно със своите войници – йезуитите. През 1545 г. за първи път бил свикан съборът в Трант. В продължение на осемнадесет години той щял бавно, но сигурно да работи за реформа на църквата в дълбочина.

Най-зрелищните аспекти на делото на събора били утвърждаването на стриктната римска праволинейност, подчинението на събора на папата, накрая – приоритетът на образованието и морализацията на духовенството. От този момент папата –и единствено той – имал властта да отхвърля точка по точка ереста. Той бил всемогъщ защитник на вярата. Църквата организирала своето единство, своята военна машина срещу евангелистката заплаха.

Това поведение било най-ефикасното в репресията на „фалшивите докт-рини". То обаче шокирало френското духовенство, което било много привързано към галиканството[1]. Разбира се, епископите не били готови да приемат еретиците, за да унижат папството, но били решени да окажат известна съпротива на чисто хегемонистичните инициативи на Светия престол.

Кралят станал съучастник на тази съпротива. Той отказал да публикува декретите на събора и с нищо не улеснил отварянето на „семинарите", които трябвало да обучат новите проповедници.

Защитник на френската църква, кралят целял сам да поеме борбата срещу ереста в границите на своето кралство. Въпреки мълчанието от страна на краля йезуитите успели навсякъде да отворят колежите си и превъзходните им преподаватели щели да предприемат стъпки към завладяване на елита, комбинирайки в своето преподаване римската праволинейност и хуманитаризма, стария и новия свят.

Ако кралят искал да мине без папата, той трябвало да докаже, че е способен сам да се справи с еретиците. Наредбата от 1540 г. и едиктът от 1545 г. позволили създаването на *„Chambre ardente"*[2], който бързо започнал да действа. Репресията направила крачка напред, когато през 1557 г. кралски едикт заповядал осъждането на смърт на всеки поданик, уличен като еретик.

Все пак кралският двор не показвал голямо единство в желанието за репресия. Самият крал се съюзявал с германските протестанти против императора. Как можел да намира за добро за Германия онова, което осъждал във Франция? Съществувало едно неизбежно колебание в прилагането на едиктите. На най-високо равнище репресивната воля не се проявявала нито постоянно, нито стриктно.

Несигурността била още по-голяма в интерпретирането на текстовете от страна на парламентаристите и другите служители на короната. Много от тези благородници или буржоа в тоги взели страната на реформаторите. Други изпитвали към тях скрита симпатия.

Напредъкът на реформаторите се потвърждавал с всеки изминал ден въпреки гоненията и може би заради колебанията и неравномерността на прилагането на текстовете.

Любопитно е, че периферните провинции били почти изцяло обхванати от Реформацията, като че ли религиозният бунт засилвал и потвърждавал едно

---

[1] Стремеж на френската църква към независимост. – *Бел. пр.*

[2] Съд за държавни престъпници. – *Бел. пр.*

отколешно желание за независимост по отношение на парижката власт.

Ако Бретан и Прованс оставали католически, Нормандия, както и Дофине, Сентонж, суровите Севени и Лангдок станали отчасти хугенотски. Наварската кралица Жана д'Албер била хугенотка. Католиците запазили здрави позиции в централните райони: Оверн, Бурбон, Бери, парижкия район, на север и на изток.

Дори в католическите райони повечето от големите градове се били присъединили към Реформацията: например Орлеан и Поатие. Градовете на юг мечтаели да се оформят, подобно на Женева, като независими републики: Монтобан, Ажен, Бордо.

УСПЕХИТЕ НА РЕФОРМАТОРИТЕ

Протестантската църква не била централизаторска като съперницата си. Тя нямала папа, срещу който да се бори, нито пък очаквала подкрепа от краля. Веднага станала самостоятелна, независима. След Синода през 1559 г. тя се обединила на основата на един широк федерализъм: всяка общност била свободна в своето управление и в своите решения.

Хугенотите бързо увеличили своите попълнения. Имали многобройни вярващи сред градските занаятчии. Те ставали мисионери на новата вяра. Към тях се присъединявали интелектуалци, хора на изкуството и писатели, някои от които се ползвали с голям престиж: Жан Гужон и Бернар Палиси били известни, както и хирургът Амброаз Паре или агрономът Оливие дьо Сер. Поетът Агрипа д'Обине щял да стане „Омир на Реформацията".

Предприемаческата буржоазия се присъединила към движението, понякога стояла в основата на разпространяването на новите идеи. Как можела да устои на течението, когато в някои райони всички работници и чиновници били обхванати и самите те ставали запалени пропагандатори? Колкото до чиновническата буржоазия, до магистратурата, до кралските служители – често пъти те били най-добрите деятели при вербуването в полза на една религия, която така добре отговаряла на просветителските идеи на столетието.

Новият факт след подписването на договора в Като Камбрези с Испания през 1599 г. бил присъединяването на голяма част от аристокрацията към евангелистката кауза: най-напред на дребните благородници. Селските големци се хранели от войната. Когато най-накрая се върнали при земите си, те заварили селяните обезкръвени и рентите – демонетизирани. Поданиците им били придобили навика да се обръщат в случай на правни спорове към кралските съдилища. Дори доходите от правосъдието, с които разполагали още от ранното средновековие, им се изплъзвали. Бидейки благородници, те не можели да се занимават с търговия. Останали без ресурси и без работа. Религиозните войни ги заварили на разположение. Те щели да успеят да въвлекат хората си в тях. Самите те били въвлечени в борбата от амбициозните големи сеньори, които виждали в Реформацията средство да подчинят монархията и да се наложат над съперниците си. Братя Колини и Бурбоните били могъщи ръководители. Антоан дьо Бурбон – съпругът на Жана д'Албер, бил крал на Навара. Брат му Луи дьо Конде се нарекъл „генерален защитник на френските протестанти".

Най-безкористният от предводителите бил адмирал Гаспар дьо Колини, чийто брат Франсоа д'Андело бил задържан като хугенот от Анри II.

ВОЙНАТА НА ПРИНЦОВЕТЕ

Всички усилия, положени от френските крале от Луи XI насам за слагане на край на амбициите на аристократите, се оказали безплодни при сблъсъка на католиците и протестантите. По германски образец в някои райони религията на принца ставала религия на провинцията. Народното религиозно движение, страстният порив на интелектуалците били използвани от водачите на фракциите, които възобновили старите конфликти между богатите принцове, желаещи да наследят овакантената след смъртта на Анри II кралска власт.

Всъщност през 1559 г. наследникът на трона бил на 15 години. Младият Франсоа II, женен за Мария Стюарт, бил изцяло под влияние на рода Дьо Гиз, – роднини на кралицата. Херцог Франсоа дьо Гиз бил генерал-лейтенант на кралството. Брат му – кардиналът на Лотарингия, бил сред най-могъщите сеньори в Двора. Херцозите Дьо Гиз ненавиждали фамилията Колини, чиито представители се възползвали от благоразположението на предишните крале. Господари на властта, те изгонили стария конетабъл Дьо Монморенси – вуйчо на братята Дьо Колини. Конетабълът вече не вземал участие в Кралския съвет. Родът Дьо Гиз разпуснали армията, която смятали за несигурна и добронамерена към хугенотите. Успели да убедят младия крал да осъди на изгаряне на клада един от най-видните парламентаристи – Ан дю Бур. Гоненията продължавали.

На кръвта се отвръщало с кръв. Протестантите, отстранени от властта, вече не разполагали с легални средства да защитават своите религиозни събратя. Тогава принц Дьо Конде се заел да организира конспирация. Ла Реноди – един наемник, бил натоварен със задачата да събере хора, за да отвлекат Дьо Гиз. Предупредени за това, те бързо реагирали. Конспираторите били заловени, изтезавани и обесени незабавно. Конде останал недокоснат. Той протестирал, че е невинен. Бил изпратен обаче в изгнание. Теренът останал свободен за рода Дьо Гиз.

Тази прекалено красива победа тревожела кралицата-майка, чиято политика била да поддържа равновесие между католици и протестанти. Тя постигнала съгласие с Дьо Гиз за прекратяване на гоненията. Верният ѝ Мишел дьо Лоспитал бил назначен за първи министър. Опасявайки се от гражданска война в цяла Франция, Екатерина обнародвала Роморантинския едикт, който смекчавал преследванията и наказанията. Време било – в провинциите сблъсъците зачестявали. В Прованс, в Дофине католици и протестанти се избивали взаимно. Католиците трябвало да задържат и осъдят херцог Дьо Конде, тъй като бил отговорен за вълненията. Екатерина го помилвала *in extremis*[1] в замяна на обещанието, че ще се откаже от регентството си. За да установи мир в кралството, кралицата обявила свикването на Генералните щати.

---

[1] In extremis *(лат.)* – в последния момент. – *Бел. пр.*

Тя не успяла да избегне войната. Все пак, вярна на политиката си на балансиране, тя се опряла на представителите на рода Колини, за да се пребори с изключителното влияние на Дьо Гиз, които поддържали религиозния терор. Мишел дьо Лоспитал проповядвал помирение от нейно име. Дьо Гиз обаче искали да стигнат до края. Успехите на калвинизма били мълниеносни, особено в градовете. Заедно с маршал Дьо Сент-Андре те направили триумвират, за да организират съпротивата и да отхвърлят всякакви отстъпки.

При тези условия Генералните щати, свикани през 1560 г., не можели да усмирят духовете въпреки смъртта на краля Франсоа II, която променила ситуацията. Напразно Мишел дьо Лоспитал проповядвал съгласие:

> „Ножът струва малко пред духа – казвал той. – Трябва да победим протестантите с оръжието на милосърдието, молитвите, убеждението, на божието слово."

Щатите поискали да бъдат отнети имотите на духовенството и да бъдат дадени обещания за толерантност. Те обаче не били чути.

КАТОЛИЦИТЕ СЕ ОРГАНИЗИРАТ

Намеренията им разтревожили католиците и убедили кралицата, че повече отвсякога трябва да следва политика на омиротворяване. Изолирано от Генералните щати, духовенството приело договора от Поаси (1561 г.) и гласуването на нови данъци. Обещало да се срещне с калвинистите, за да потърси съгласие. Дванадесет министри-протестанти, между които Теодор дьо Без, наистина се явили на срещата, за да изложат доктрината си. Но нито от едната, нито от другата страна били направени нужните усилия за сближаване.

Екатерина и Мишел дьо Лоспитал стигнали до заключението, че институционализирането на толерантността е дълг на кралската власт: януарският едикт от 1562 г. за първи път дал свобода на протестантската вяра извън градовете. Давали се права на религиозните събрания и синодите. В градовете протестантите били свободни да се събират на закрито.

Тези омиротворителни мерки вече не отговаряли на политическата ситуация – католиците се били организирали. Контрареформацията също постигнала значителни успехи в душите на хората от горе на долу в обществото, във всички райони, където калвинизмът не преобладавал. Обединени, кюретата и монасите фанатизирали населението, което спонтанно преследвало хугенотите. След Януарския едикт те със сила се противопоставили на протестантските култове. Във Васи херцог Дьо Гиз, който се върнал от Лотарингия, наредил да нападнат събраните за богослужение хугеноти. Имало седемдесет и четирима убити. Подобни кланета залели с кръв провинциите: убивали в Тур, в Анжу, в Сан. В Париж „триумвирите" нападнали кралското семейство.

Скоро Екатерина направила завой – сключила споразумение с папата, със савойския херцог, с испанския крал. Вербувала наемници за армията на крайните.

Причината е, че протестантите хванали оръжието. Принц Дьо Конде окупирал Орлеан. Много от големите градове се намирали в ръцете на реформаторите. Конде подписал договор за съюзничество с Елизабет Английска (Хемптън Курт, 1562 г.), предоставяйки Хавър на англичаните. Войната била оставена на принцовете, а Франция – отново на чужденците.

ТРИДЕСЕТ И ШЕСТ ГОДИНИ ГРАЖДАНСКА ВОЙНА

От 1562 до 1598 г. гражданската война и войната срещу чужденците пламнали по цялата територия. Религиозните войни се оказали много посмъртоносни от Стогодишната, която била ограничена в няколко провинции. Те щели да засегнат всяко едно селце.

Навсякъде католическите и протестантските предводители събирали войски, които да се изправят едни срещу други: и едните, и другите претърпели серии от катастрофи. Антоан дьо Бурбон загинал при обсадата на Руан, херцог Дьо Гиз бил убит по време на обсадата на Орлеан. Маршал Дьо Сент-Андре загинал в битка. Монморенси и Конде попаднали в плен. Първата религиозна война завършила със споразумение: католиците приели мира и едикта от Амбоаз, съставен от Екатерина: свободата на вероизповеданието на протестантите била потвърдена, но ограничена – само в един град от съдебен окръг и култът бил разрешен само в предградията. Конде, освободен по заповед на кралицата, заедно с Колини взел участие в отвоюването на Хавър от англичаните. През 1563 г. Екатерина напуснала регентството, крал Шарл IX бил обявен за пълнолетен.

Оттеглянето на кралицата-майка не успокоило страстите. Католиците не приемали едикта от Амбоаз, който поради ограниченията, които налагал, бил гледан с лошо око и от протестантите. Гоненията продължавали и протестантските принцове отново хванали оръжието, заставайки зад Конде. Едиктът от Амбоаз не възстановил мира.

Кралицата-майка предприела безсмислено пътуване из Франция, за да запознае провинциите с младия Шарл IX. Хугенотите навсякъде кроели планове да заловят кралското семейство. То избягало в Мо и под охраната на швейцарските наемници успяло да се завърне в Париж, който скоро бил обсаден от протестантите. Последните получили подкрепления от армия, дошла от Германия под командването на Ян Казимир. Католиците и Дворът трябвало да склонят: договорът от Лонгжюмо през 1568 г. връщал едикта от Амбоаз. Протестантите възвърнали частичната си свобода. Екатерина все пак не можела да прости на реформаторските принцове опита им за отвличане. Поела отново нещата в свои ръце, Мишел дьо Лоспитал изпаднал в немилост, а тя благосклонно се заслушала в католиците, които търсели отмъщение. Любимият ѝ син – херцог Д'Анжу, бил поставен начело на католиците. Така пожелал кардиналът на Лотарингия. Херцозите Дьо Гиз отново се върнали в Двора.

В провинцията спонтанно се организирали „лиги", които позволявали във всеки един момент католическата страна да бъде мобилизирана.

Протестантите действали по същия начин. Така ожесточените сблъсъци в градовете и във всички провинции се подновили.

През 1568 г. под натиска на крайните католически предводители Шарл IX решил да забрани на хугенотите да извършват богослужения под каквато и да било форма. Всички служители и парламентаристи били принудени да положат клетва за вярност към католическата църква. Протестантските пастори разполагали с петнадесет дена, за да напуснат кралството. Времето на толерантността било отминало.

Протестантските предводители разбрали опасността. Те избрали за свое убежище едно пристанище – Ла Рошел. Конде, Колини, всички водачи на движението събрали в Ла Рошел хугенотите от Юга. Така била свикана значителна армия, която имала връзка с Англия по море.

Католиците атакували и били победени в Жарнак и Монконтур (1569 г.). Херцог Д'Анжу бил безмилостен. Конде паднал убит в една от битките. Колини успял да избяга. Отишъл на юг, за да събере друга войска. Загубите не отслабили редиците на хугенотите. Те намирали сред населението ресурси, които им се стрували неизчерпаеми.

В Париж Дьо Гиз владеели положението. Те получили подкрепата на Двора за воденето на една изтребителна война. Екатерина – кралицата-майка, се изплашила. Нямало ли Дьо Гиз да разорят кралството, да увлекат краля в една политика против националните интереси? За пореден път тя се сближила с протестантите. Планът ѝ да ожени херцог Д'Анжу за английската кралица Елизабет пропаднал. Успяла обаче да подпише с протестантите Сен-Жерменския мир през 1570 г.: те получавали, както в Амбоаз, една ограничена свобода на вероизповеданието плюс четири „укрепени" града на свое разположение: Монтобан, Ла Рошел, Коняк и Ла Шарите сюр Лоар. Кралството било обявено на търг.

СВЕТИ ВАРТОЛОМЕЙ

Брачните комбинации, които кралицата-майка правела, безспорно вдъхновени от италианските астролози, все повече я тласкали към сближаване с протестантите. Тя искала да „ожени" Анжу за Лондон, страстно желаела ръката на младия Анри дьо Навар за дъщеря си Маргьорит. За да благоприятства ползотворните съюзи, тя отново отворила вратите на Кралския съвет за протестантите. Колини не закъснял да покаже на младия крал, че е в интерес на Короната да се победи испанското могъщество в Европа. Необходимо било да се подкрепят фламандските бунтове, да се потърси съюзничеството на Англия и на протестантските принцове в Германия.

Кралицата се сближила с протестантите, за да укрепи мира, а не за да прибави към гражданската война нова война с чужбина. Със страх наблюдавала как Колини събира армия, за да подкрепи разбунтуваните фламандци в Монс. Нито англичаните, нито германците били изпратили войници. Страшната испанска пехота извадила от строя армията на Колини. Победители на турците при Лепанто, испанците повече отвсякога владеели Европа.

Екатерина трябвало да се отърве от Колини. Като безспорен водач на протес-тантите, кралицата го била качила на сцената. Тя трябвало да направи всичко възможно, за да го свали от там. И го сторила по италиански, със заговор: адмирал Дьо Колини бил ранен от аркебуз на 22 август 1572 година. Стрелецът бил несръчен.

В този момент всички протестантски благородници били събрани в Лувъра, за да отпразнуват сватбата на Анри дьо Навар и Маргьорит дьо Валоа. Шарл IX, който не бил сред доверениците, споделял всеобщото вцепенение, говорел, че строго ще накаже авторите на атентата. Кралицата била загубена.

Тя реагирала бързо, заплашила краля, направила му ужасна сцена, в която признала всичко. Тя била организирала заговора заедно с херцог Д'Анжу. Ако кралят не вземел незабавно решение да избие протестантските принцове, събрани в Лувъра, кралската фамилия била загубена.

Слабият Шарл IX отстъпил. Издал заповед да убиват. В нощта на 23 срещу 24 август – злокобната Вартоломеева нощ, били заклани 3000 хугеноти, а телата им – хвърлени в Сена. Кралят дал свобода на действие на лигите в провинцията: мъртви имало в Мо, Орлеан, Руан, Лион, Тулуза и Бордо. В Рим папата наредил да запалят огньове от радост.

Всички хугенотски водачи били избити. От клането се отървали само Анри дьо Навар и младият принц Конде, които се отрекли от вярата си. В Париж, както и в други градове, буржоа и благородници масово се отричали. Протестантската църква била не само обезглавена, но и заплашена от изчезване. Католическият терор нанесъл точен удар. Престъплението било наказано.

Разпокъсана Франция

РАЗДЕЛЕНОТО КРАЛСТВО

Измяната на по-голямата част от елита много обезсърчила протестантската маса на юг. След като благородниците и буржоата от Севера били предатели, градовете от Лангдок решили да се откъснат, още веднъж да се отделят от кралството. Отново им се предоставила възможност да приключат с централизаторския деспотизъм. Те веднага се възползвали.

В градовете на Лангдок, по-точно в Ним и Мило, се учредили „Политически асамблеи". Големите градове на запад и югоизток последвали движението. Спонтанно започнала да се изгражда една протестантска федерация, която поставяла под въпрос единството на кралството. Любопитен е фактът, че католиците от окупираните от протестантите градове се присъединили към „политическите асамблеи", като че ли общият враг бил само и единствено кралската власт.

Това движение бързо било оглавено от принцовете. От завист към брат си – херцог Д'Анжу, херцогът на Алансон застанал начело на коалиция, която

скоро била наречена „Партия на недоволните“ и била обединена под общия знаменател на изгонването от властта на херцозите Дьо Гиз и тяхната политическа клика. Партията на недоволните не била религиозна. Тя обединявала католици и протестанти в една обща крайна опозиция, която държала властта чрез терор. Партията вдигнала на крак Ла Рошел, чиито управници били сключили съюз с градовете на Юга. Херцог Д'Анжу обсадил града, който му устоял в продължение на месеци. Избран за крал на Полша благодарение на ловките интриги на кралицата-майка, накрая той изоставил обсадата: мирът, сключен през 1573 г., давал свобода на вероизповеданията на Ла Рошел, Ним и Монтобан.

Югът останал в бойна готовност. Когато през май 1574 г. Шарл IX умрял, Партията на недоволните отново организирала бунт: Ла Рошел го оглавила. Лангдок под управлението на бившия си губернатор – граф Дьо Дамвил, се отцепил официално. Един хугенотски капитан на име Дьо Монтгомери вдигнал на крак Нормандия.

Франция очаквала своя крал. Сдобила се с такъв в лицето на херцог Д'Анжу, който напуснал Полша, за да бъде коронясан в Реймс под името Анри III. Веднага започнал да се готви за война.

От Германия с бърз марш дошли войските на Конде и Ян Казимир. Анри дьо Навар се върнал към протестантската вяра. Херцогът на Алансон командвал въстаниците. Вземането на оръжието мобилизирало цялата хугенотска общност. Трябвало да се отмъсти за нощта на свети Вартоломей.

Анри III бързо отстъпил. Противниците му били прекалено силни, прекалено многобройни. Той искал да вземе отново в ръцете си разпокъсаното си кралство. През май 1576 г. той приел да реабилитира жертвите на Вартоломеевата нощ (едикта от Больо), разрешил протестантството във всички градове на Франция освен в Париж и кралските резиденции. От този момент нататък протестантите имали осем сигурни места в кралството. Правосъдието в градовете било смесено: във всеки парламент били създадени специални камари, които да гарантират безпристрастността на дебатите. В своята монархическа държава Анри III успял да си осигури място в хугенотската държава.

ВЪЗВРЪЩАНЕТО НА СИЛАТА НА КАТОЛИЧЕСКИТЕ ПРИНЦОВЕ

Унизената католическа партия силно тласкала краля към реванш. В Перон се създала нова лига, оглавена от Анри III. Тя поискала от краля да свика Генералните щати.

Протестантите бойкотирали изборите на тези Щати, опасявайки се, че ще бъдат малцинство. И така единствените представители, присъстващи в Блоа през 1576 г., били тези на католиците. Пред тези Щати кралят обещал да възстанови религиозното единство на монархията. В същото време губернаторите на провинциите получили инструкции за въоръжаването на отряди от католици.

Пари за голяма военна кампания липсвали. Щатите не дали на краля финансови средства за политиката му. Градовете и селата били разорени. Онези,

които не били обхванати от религиозни или партийни страсти, били изморени от войната. Буржоата ненавиждали убийците от която и да било религия. Кралят трябвало да се реши да сключи някакво примирие: мира в Бержерак през 1577 година. Свободата на богослуженията била гарантирана в един град от съдебен окръг и в протестантските крепости. Те били предоста-вени на тяхно разположение само за шест години. Смесените съдилища продължили дейността си, а католическата лига била разпусната.

Протестантите емоционално отхвърлили мира в Бержерак във всички провинции, където кралската власт била слаба – Лангдок например. Анри дьо Навар – губернатор на Аквитания, обявил война на своя заместник маршал Дьо Бирон, който искал да наложи кралския мир. Протестантите владеели Юга, но също преобладавали на изток и в Дофине. В Пикардия Конде завзел със сила управлението на провинцията през 1579 година. Двете страни отново се сблъскали, без някоя от тях да вземе първа това решение.

Кралят живеел в един нереален свят, без да осъзнава слабостта си. Той се поздравявал за това, че успял да спре напредъка на протестантите, че е спасил привидното единство на кралството си. Живеел нашироко в Двора, налагал един изискан етикет, пищни тоалети, безкрайни празници. И все пак поощрявал религиозните ритуали, зрелищните процеси. Заобиколен от странна котерия от куртизани, той не забелязвал опасностите, които заплашвали трона.

Кралят нямал наследник и не можел да има. Херцог Д'Аленсон, станал херцог Д'Анжу, ламтял за престола, но умрял преди краля, през 1584 г. – след смъртта на Анри III тронът щял да остане свободен. Сред наследниците вече нямало Валоа и Анри дьо Бурбон, наварският крал бил предварително определеният наследник. Короната щяла ли да отиде в ръцете на един хугенот?

Анри дьо Навар отказал да се отрече от вярата си, както настоявал Анри III. Несигурността за бъдещето на монархията щяла отново да отприщи страстите от този момент нататък. Католическите принцове поддържали кандидатурата на кардинал Шарл дьо Бурбон. Херцозите Дьо Гиз се отцепили и се споразумели с испанския крал. В Перон отново събраните привърженици на лигата издигнали „декларация", в която за пореден път обявявали намерението си с оръжие да възстановят религиозното единство в кралството (1585 г.). Веднага събрали отряди.

Този път кралят се въздържал и не се появил. Той не одобрявал лигата. Католическите принцове настроили срещу него северните и централните провинции. Цяла Франция била разбунтувана: католическото ѝ сърце в ръцете на крайните се готвело да нанесе удар на периферията, която била в ръцете на протестантите. Кралят, напълно развратен, удовлетворил исканията на най-близките си врагове – католиците: договорът в Немур отхвърлял предишните омиротворителни едикти и налагал на хугенотите изгнание или прекръстване. Крайните поискали и получили свалянето от власт на Анри дьо Бурбон. Една папска грамота му отнемала кралство Навара.

ДЪЛГИЯТ ПЪТ НА АНРИ ДЬО НАВАР

Готвела се страшна война: осмата от началото на вълненията. Пропагандата на херцозите Дьо Гиз разярявала дори селските сеньории. Те пилеели с пълни шепи парите на испанския крал, за да събират войници и да купуват оръжие. „Свещеният съюз на католиците" властвал в Париж, Лион, Бордо, Марсилия, Дижон и Руан. В Марсилия кметът Казо наложил с терор използването на римокатолическата вяра.

Анри дьо Навар бил най-могъщият хугенотски дисидент срещу херцог Дьо Гиз. Той също събирал войски, свикал в Монтобан Градската асамблея, френските и чуждестранните реформаторски водачи, за да спре грубата политика. Дошли немци и англичани. Срещали се даже испанци в изгнание. Англия изпращала пари, а германските принцове – войници. Цяла Европа се включила в играта.

Анри III също събрал армия. Веднага бил разбит от Анри дьо Навар в Кутра през 1587 година. След това протестантите били победени в много битки не от френския крал, а от херцозите Дьо Гиз. Те разбили немците на Дьо Навар във Вимори и Оно. Изглежда владеели положението.

Кралят отказвал да попадне отново под тяхната власт. Той поискал да преговаря с Навара. Париж разбрал за този му ход. Парижаните, обработени от пропагандата на лигата, се разбунтували. През май 1588 г. кралят трябвало да напусне двореца си, да остави столицата в ръцете на деятелите на лигата. Те разпространили слуха, че кралят иска да доведе Дьо Навар.

Така Дьо Гиз, победители по границите, станали господари на Париж. Как можел кралят да им устои? Той трябвало да се съгласи да свика по тяхно настояване Генералните щати, които, разбира се, одобрили всичко, което предложили Дьо Гиз. Резултатът от тази маневра бил едиктът от Юнион, подписан от краля в Руан, който удовлетворявал всички искания на католическата страна.

Кралят подписал против волята си един едикт, който щял да възвърне смелостта на унизените протестанти. Той бил принуден, вече не бил крал. За да вземе отново властта в ръцете си, той прибягнал до флорентинските методи на кралицата-майка: на 23 декември 1588 г. охраната убила херцог Дьо Гиз. Всички католически водачи били хвърлени в затвора. Кардиналът на Лотарингия бил заклан в килията си. Неговият труп и този на Анри дьо Гиз били изгорени.

Кралят заповядал Вартоломеева нощ за католиците. Майка му умряла през 1589 година. Той се оказал сам срещу отговорностите си. Надявал се да възстанови властта си благодарение на нанесения силен удар в провинциите, които не били на страната на Реформацията.

Той подценил народната подкрепа за привържениците на лигата. Католическите градове пламнали в силен революционен огън. Портрет на краля бил изгорен в Париж. Кралските статуи били изпочупени. Университетът се присъединил към бунтовниците. Съветите на крайните владеели парижките

квартали и възцарявали терора. Всички привърженици на краля били хвърлени в затвора. Т. нар. „Генерален съвет на Съюза“ взел властта, като изпратил свои представители в провинцията. Херцог Дьо Майен – един от крайните водачи, бил избран за генерал-лейтенант на кралството.

Кралят вече нямал нито войска, нито привърженици. Можел да разчита единствено на района около Лоара и на Бордо. Нямал повече пари и вече не можел да събере армия. През 1589 г. решил да отиде при Анри дьо Навар и да му предложи помирение.

Навар приел принципа, но отказал да се отрече от вярата си. Двамата Анри обсадили Париж. Някакъв фанатизиран монах успял да убие Анри III. Този път безредието било в апогея си.

Кралството било в плачевно състояние – паричната му единица вече не важала в търговията. Чужденците се разбягали. Селата били опустошени, пътищата – изпълнени с разбойници. Градското население било жестоко ограбено – без провизии и средства. В Париж народът показал, че е готов да въстане независимо срещу какво кралско решение: вдигане на данъци или свикване на войска например. Примерът на Париж бил последван в провинцията: никаква власт вече не съществувала. Кралят бил мъртъв, тронът – свободен.

Пред стените на Париж, който все още бил в ръцете на привържениците на лигата, Анри дьо Навар размишлявал: несъмнено тронът трябвало да бъде взет, но кралската власт вече не съществувала. Двете партии, които разкъсвали Франция – неговата и тази на Дьо Гиз, доказали ясно в продължение на тридесет и шест години война, че са неспособни да властват сами. Обезкръвената Франция се нуждаела от силно политическо лекарство. Пристрастният крал трябвало, за да царува, да стане велик помирител. „Париж заслужава една литургия“ – и Анри дьо Навар отстоял от него на едно отричане от протестантството. Той влязъл в столицата като католически крал, начело на своите верни хугеноти. Оповестил го на парижани.

ГЛАВА VIII

Възстановяването на кралството

От 1589 до 1661 г. един крал и двама кардинали трябвало усилено да работят за помирението на французите, после – за възстановяването на държавата. На Беарнеца се падало да възстанови мира с изключителна политическа интелигентност, достойна за Луи XI, и да влее в монархията нова кръв - тази на Бурбоните. На кардиналите Ришельо, после на Мазарини се падало да възстановят авторитета на краля в кралството му и принципа на абсолютизма. След ужасите на гражданската война пътят към организирането на една силна, централизирана, стабилна държава бил труден. Свободните южни градове и разбунтуваните периферни провинции щели да се върнат в строя.

Анри IV – Помирителя

ЕДНО КРАЛСТВО ЗА ЗАВОЮВАНЕ

За завоюване на кралството личността на Анри дьо Навар била най-важният политически елемент. Всъщност не било достатъчно да излезе победител от войната. Трябвало да усмири, да завладее сърцата.

Суровият, роден в Беарн владетел бил способен и на едното, и на другото. Що се отнася до войната, той го бил доказал – от месеци споделял изпълнения с опасности и удоволствия живот на благородниците и гасконските наемници от буйната си дружина. Никога не се колебаел да се качи на коня и да се впусне в някое горещо приключение. Той бил мъжествен, окичен с пера, обут в чизми, облечен с ризница, галантен мъж и благородник – като Франсоа I.

Анри дьо Навар обаче бил запазил планинската си суровост. На леко женствения финес на последните Валоа той противопоставил мрачния, агресивен и сърцат характер на селяните от Пиренеите. Кореспонденцията му позволява да възстановим чертите на личността му едновременно строга и фина.

Женен от 1572 г. за непокорната кралица Марго (Маргьорит дьо Валоа),

която през 1584 г. поддържала в земите на мъжа си въоръжени отряди против неговата власт, Анри дьо Навар предпочитал пред обезпокояващите прелести на придворните дами лесните авантюри на военните походи. Той бил заобиколен от фанатизирани другари, които го следвали на конете си, където и да им наредял да отидат.

Уважаван, обожаван от хората си, кралят бил помирител, могъщ миротворец. Вече на два пъти се бил отричал от вярата си, изправен пред стените на Париж. Религиозните скрупули не му били присъщи: той бил политик, а не метафизик. Възпитан от Жана д'Албре в протестантската вяра, той държал повече на реалността, отколкото на доктрините. Човек на действието, а не на страстите, преди всичко човек на здравия разум, вечерта на 2 август 1589 г., когато най-великите сеньори се заклели пред умиращия Анри III да признаят Анри дьо Навар, той бил готов да отиде на литургията, за да получи с един удар и Париж, и властта.

След 4 август въпреки протестите на своите скъпи хугеноти той подписал декларация, с която се задължавал да спазва католическите формалности на държавата, да не безпокои католиците в дейността им. Това било достатъчно, за да успокои една част от католиците от армията, събрана от Анри III, но със сигурност не и за да усмири крайните привърженици на херцог Дьо Майен, който току-що бил провъзгласил за крал стария кардинал Дьо Бурбон под името Шарл X.

Анри IV стигнал доста по-далеч – обещал да свика събор. През 1593 г. приел да бъде покръстен в католическата вяра.

Архиепископът на Бурж получил тържественото му отричане от протестантството в базиликата „Сен Дени" на 25 юли 1593 година.

Привържениците на лигата виждали много цинизъм в това отричане и естествено не вярвали в искреността на краля. Те се противопоставили на това той да бъде коронясан в Реймс, където властта била тяхна. Анри отишъл да получи своето миро и короната в Шартр. Накрая Париж му отворил вратите си без бой – толкова парижани ненавиждали деятелите на лигата, които били потърсили помощта на испанците на Филип II.

Анри влязъл триумфално в Париж на 22 март 1594 година. Много бързо той разбрал, че в столицата трябва да търси политическото решение: който държи Париж, държи Франция. Оттеглянето във верния му Юг би било грешка. Той трябвало да победи Севера.

Крайните католици не били в състояние да го уплашат. Отричането от протестантството не му било наложено. Той бил победил привържениците на лигата в Пикардия, Нормандия и Шампан. В Иври през 1590 г. майенският херцог претърпял тежък неуспех. В провинциите дори сред католиците се надигало движение в полза на Навареца. Исоар например, а скоро и цял Оверн признали властта на Анри.

Вярно е, че в същото време една испанска армия под командването на херцог Дьо Жоайоз заливала Лангдок, че савойският херцог грабел Прованс и Дофине, че лотарингският херцог слагал ръка на Ардените и на една част от Шампан, че накрая херцог Дьо Меркюр обявил владенията си в Бретан за независими, вдигайки в района нещо като въстание.

През 1592 г. Анри IV трябвало да се изправи срещу испанците, срещу

савойския херцог, срещу самия папа, който бил изпратил войска срещу него. Несъмнено можел да разчита на помощта на англичаните, немците и холандците. Търсенето обаче на военно решение означавало едно проточване „*sine die*"[1] на френска земя не само на гражданската война, но и на войната с чужденците.

Отричането от протестантството през 1593 г. показвало желанието на краля да потърси едно политическо, а не само военно решение, и да разреши френските проблеми. Страната била изморена да гледа как чуждестранните армии лагеруват на нейна земя. След обединението на католиците Анри разчитал сам да се справи с чужденците.

За това обединение нямало никакво съмнение: отричането от протестантството било разцепило привържениците на лигата. Най-умерените като Витри – съветника на майенския херцог, или Льо Боа Розе, който държал Фекам, се обединили веднага. Ако най-непримиримите все още очаквали помощта на испанския крал, то много от градовете на лигата се предали: Лион, Екс и цял Прованс. При това обединенията били улеснени от политиката на краля, който раздавал на големите католически сеньори пенсии и управления, а на градовете – свободи и гаранции. Като цяло кралят трябвало да се ограничи до изгонването от кралството или от столицата на стотина непреклонни католици и до екстрадирането на йезуитите, които заговорничели против него. Той показал такава увереност и благородство в отношението си към противниците си, че самият папа се решил да опрости на Навареца хугенотското му минало през септември 1595 година. Тогава за всички станало ясно, че спечелването на кралството е окончателно. На тази дата всички големи католически сеньори признали властта на краля.

Още три години били необходими, за да бъдат изгонени чужденците от Франция. При Фонтен Франсез една победа на кралската армия над силната пехота на Филип II позволила с един удар да бъде отново завладяна Бургундия. Папата улеснил мира, сключен във Вервен през 1598 г. Испания се провалила по море във войната си срещу Англия. Тя не успяла да завладее Холандия. Току-що била загубила войната срещу Франция. Отвеснъж тя изгубила позицията си на хегемон в Европа. Краят на Религиозните войни отново поставил Франция в положението на велика европейска сила. Авторитетът на краля излязъл укрепнал от тях. Той сам бил освободил кралството си, без помощта на чужди армии.

ЕДНО КРАЛСТВО ЗА ВЪЗСТАНОВЯВАНЕ

В отново завоюваното кралство трябвало да бъде възстановена държавата. Анри IV се заел успешно с това.

Хугенотите – неговите другари, приели много зле последното му отричане от вярата. Те изградили партия, разделили кралството на девет големи района, укрепили федералистката си и егалитарна организация в рамките на асамбле-

[1] Sine die *(лат.)* – за неопределено време. – *Бел. пр.*

ите. Не искали да бъдат жертви на обединението. Протестантските водачи Буйон и Ла Трему поискали равенство с католиците във всички държавни служби. Щял ли да отстъпи Анри IV и да възстанови „двете Франции"? Можел ли да откаже каквито и да било отстъпки на собствените си приятели?

Той отстъпил с Нантския едикт от 13 април 1598 г., който бил обявен за „вечен". Свободата на мисълта станала едно от правата на кралските поданици. Свободата на вероизповеданията се разширила чувствително. Било обявено гражданското равенство. В четири от големите парламенти в провинцията били установени смесени камари. За осем години протестантите получили сто укрепления с гарнизони и управляващи от тяхната партия. Те имали право да поддържат постоянна армия от 25 000 души.

Католическата църква и парламентите незабавно протестирали. Парижкият парламент отказал да приеме едикта.

„Искам да бъда крал сега и говоря като крал – казал Анри IV на събраните парламентаристи. – Искам да ми се подчинявате. Всъщност хората от правосъдието са дясната ми ръка, но ако гангрената обхване дясната ми ръка, лявата ще трябва да я отсече."

Заплахата била чута и едиктът – приет. Католическата опозиция останала безрезултатна.

Кралят скоро им дал поводи за удовлетворение: през 1603 г. било разрешено на йезуитите да се върнат в кралството. Анри IV проявявал благосклонност към изображенията и изключително редовно присъствал на религиозните служби. Помирителният му дух стигнал дотам, че избрал йезуитски свещеник за свой изповедник – прочутия отец Котон. Клермонският колеж отново отворил вратите си в Париж.

Все пак кралят с всички средства засилвал властта си. Той решил повече да не свиква Генералните щати, унижавали предишните крале и оставили ужасни спомени. Поставил начело на Парижкия парламент, който умножил опитите си за контрол над кралската власт по време на вълненията, верния си служител Дьо Харли. Той не се поколебал да се противопостави на парламентаристите, за да им наложи приемането на едиктите, които те не одобрявали.

В провинцията той бил също толкова безкомпромисен с парламентаристите. Поискал пълно подчинение от страна на Провинциалните щати, които се събрали отново в Бретан, Нормандия, Дофине и Лангдок. Той не им давал правото да оспорват данъците, а само да ги разпределят. Произнесъл слово в Бордо, където се надигал бунт:

„Аз съм вашият законен крал, вашият водач – казал той на председателя дьо Шейсак. – Кралството ми е тялото, а вие имате честта да бъдете негови крайници, да се подчинявате и да носите плът, кръв, кости и всичко останало."

След Щатите идвали общините: те били получили значителни свободи след края на войната. Кралят трябвало да се намеси в общинските избори, за да наложи авторитета си. Той поддържал верните съветници, отстранил другите, намалил броя им, за да бъде сигурен, че ги държи здраво в ръцете си. Запазил

гарнизоните в подозрителните градове, за да ги накара добре да почувстват близостта на кралската власт.

Самата администрация също станала обект на грижите на краля. За да ги накара да му се подчиняват, той умножил службите и намалил централните институции. Първият министър Помпон дьо Белиевр, министър Сюли трябвало да се сдобият с нови другари: всеки от четиримата секретари на краля получил точни функции в Съвета. В провинциите, където Съветът давал заповеди на интендантите – предани слуги на краля, губернаторите демонстрирали слабо желание за независимост. Интендантите били настанени да живеят в центъра на общините.

Великите сеньори гледали с лошо око на напредъка на монархическата централизация. През 1600 г. те се събрали, за да се опитат да вземат властта. Турен, херцог Дьо Буйон, принц Дьо Седан, херцог Д'Еперон, губернаторът на Ангуми, савойският херцог и маршал Дьо Бирон заедно с Хенриета Английска били начело на заговора. Западните провинции, недоволни от данъка върху солта – *„la gabelle"* били готови да въстанат. Кралят бързо реагирал. Наредил да арестуват Бирон, който бил осъден на смърт и обезглавен през 1602 година. Силна кралска армия атакувала херцог Дьо Буйон, който капитулирал през 1606 година. Съзаклятието на великите сеньори било пълен провал. Кралят останал господар на кралството си.

СМЕТКИТЕ НА ГОСПОДИН ДЬО СЮЛИ

Заговорът не би имал никакъв шанс за успех, ако не използвал народното недоволство от кралската данъчна система. Все пак било необходимо Сюли – великият ковчежник на кралството, да възстанови за сметка на данъкоплатците финансовото състояние, да се опита да отмени държавния дълг, чиито лихви само покривали една четвърт от постъпленията в хазната. Трябвало да се плаща едновременно на приятелските и неприятелските войници, да се откупва общото разоръжаване.

Кой да плати? Селяните, разорени от четиридесет години война, вълнения, несигурност? Привилегированите, от които се очаквало, че окончателно ще се присъединят към краля? Градовете, които си били откупили данъчни отстъпки, като плащали на краля някаква сума? Съкровищницата на Сюли изглежда не можела да намери приходи по друг начин, освен като създаде нови непреки данъци.

Сюли разбрал, че за да накара французите да плащат, първо трябва да ги остави да си поемат въздух.

> „Опростих в цялото кралство – обяснил той – остатъка от данъците за 1596 г., които трябвало още да бъдат платени; действие, породено толкова от необходимост, колкото от милосърдие и справедливост. Тази награда, която облекчила народа, донесла на краля загуба от двадесет милиона. Тя обаче улеснила плащането на субсидиите за 1597 г., което без този акт би станало морално невъзможно."

Трезвото мислене на Сюли направило чудо. Старият другар на Анри дьо Навар, станал главен финансов надзорник, бил прекалено ловък, за да създаде нови налози или данъци. Щадейки французите, той можел да се задоволи с това да разшири и генерализира съществуващата система, да организира събирането на данъците навсякъде, където това било възможно. Благодарение на тези методи резултатът бързо бил удвоен.

Все пак Сюли създал един нов източник на средства, много неприятен за бъдещето на монархическата власт: *„la paulette"*[1]. Това била такса, наложена на титулярите на някаква служба – в правосъдието или финансите. Служителят трябвало да плати на краля *„la paulette"*, за да получи правото да упражнява длъжността си. Сумата, фиксирана от краля, се плащала веднъж годишно и освобождавала титулярите от задължението да обявят овакантяването на службата четиридесет дена преди смъртта си. Въвеждането на *„la paulette"* следователно опира всъщност до създаването на една наследствена каста от кралски служители, които в замяна на службата си се задължавали да плащат на краля всяка година една шейсета част от цената, на която са купили тази служба. Така монархията била „продадена на дребно".

Много скоро въвеждането на тези нови такси позволило на хазната да се съвземе. Сюли се възползвал от новите мерки, за да поеме отново в ръцете си титулярите на финансовите служби, за да накара най-корумпираните сред тях да дадат пари. Бил засилен контролът над управлението на служителите, които държали публичните сметки. Сюли се заел и с това да плаща много ниски лихви на титулярите на държавни ренти. Упоритостта му позволила на хазната да се радва на реално благополучие от 1600 до 1610 година.

Това благополучие не би било възможно без скока напред на икономическата дейност след края на Религиозните войни. Селата били омиротворени, очистени от разбойниците и вълците. Селските клакерии като тази от 1580 г. в Дофине или тази на *„les croquants"*[2] от 1594 г. в Перигор и Лимузен били ограничени, понякога с големи усилия. Наложило се да се води истинска битка срещу армии от побеснели селяни. За да успокои селата, Сюли им опростил просрочените данъци. През 1599 г. намалил и размера им, за да позволи на селата да възстановят равновесието си. Данъкът най-общо станал от осемнадесет милиона на четиринадесет милиона ливри.

В същото време кралят поощрявал дребните благородници, които участвали постоянно във войните, да се върнат в земите си. Тогава Оливие дьо Сер публикувал своето произведение „Théâtre de l'agriculture" (Земеделско изкуство), в което изследвал начините да се направят владенията га плодородни. Кралят помолил холандски специалисти да преподават във Франция техниките за пресушаване на блатата. Интересни резултати били постигнати в района на Бордо, по долното течение на Сена, при блатата около Поату, в Лиман. За да се избегне евентуален глад, била забранена търговията с житни култури с чужбина. Сюли – великият надзирател на Франция, се стремял да подобри вътрешните комуникации, за да позволи житата и другите земеделски продукти

---

[1] La paulette – годишна такса, вноска за откупване на длъжност. – *Бел. пр.*

[2] Les croquants – разбунтувани селяни. – *Бел. пр.*

да бъдат продавани на най-добри цени по пазарите. Било предприето прокопаването на няколко големи канала: Южния канал, започнат през 1610 г., и канала на Бриар.

Тези мерки дали добри резултати. Положението на селяните вървяло към подобряване. Земеделската продукция постепенно се увеличавала, без това да води до намаляване на цената на житото. Постепенното обезценяване на парите укрепвало финансовото положение на селяните по отношение на сеньорите.

„Ако Господ ме дари с живот – казвал кралят, –ще направя така, че в моето кралство да няма орач, който да няма възможност да сложи кокошка в тенджерата си."

Тази реплика на Анри IV вероятно повече от всичко му донесла голяма популярност в селата.

Въпреки че девет от всеки десет французи живеели от земеделие, Франция през XVI век направила значителни усилия в някои сектори на индустриалното производство, което позволявало да се задържи златото в кралството, като се избегнат покупките от чужбина. Той се нает да систематизира политиката на предишните крале, които били създали манифактури. В началото държавата подпомагала предприемачите и им давала монопол над производството на даден продукт. Сюли създал четиридесет от четиридесет и осемте манифактури, които работели във Франция при смъртта на краля.

Бартелеми Лафюма – кралски съветник, дал добър тласък на копринената промишленост, възприета във Франция от Луи XI. Нови работилници били отворени в Лино, в Тур, в долината на Рона се развило отглеждането на черници, за да се избегне вносът на копринените нишки. Лангдок, Поату и Виваре толкова напреднали в тази култура, че Франция станала износител не само на тъкани, но и на копринени конци.

Печатниците, барутните фабрики, оръжейните и артилерийските манифактури, тапицерските фабрики, различните текстилни фабрики, корабостроителниците също били поощрявани. Благодарение на тези инициативи външната търговия също преживяла подем – Марсилия и океанските пристанища подели голяма дейност. Франция отново ставала икономическа сила.

ВЪЗВРЪЩАНЕ НА МЯСТОТО В ЕВРОПА

Анри IV не обичал войната и мечтаел за „постоянен мир". Той обаче бил френски крал. В своята външна политика се вдъхновявал от реализма на Луи XI.

С Парижкия договор от 1600 г. той си връщал завладените от савойския херцог френски земи, включително Брест. С Лионския мирен договор през 1601 г. си взел и Бюже, Валроме и района на Жекс. Идната година кралят подновил споразуменията на Франсоа I с швейцарските кантони. На изток той оставал приятел с турците.

Все пак Хабсбургите оставали заплаха. Те не одобрявали протекцията, която Анри IV давал на протестантите във Фландрия, нито посредничеството

му в Северна Италия между папата и венецианците. Освен това не поощрил ли той германските протестанти да направят през 1608 г. един „Евангелистки съюз", очевидно насочен срещу Хабсбургите в Испания и в Австрия?

Конфликтът пламнал след смъртта на херцога на Клев и Жолие, когато протестантските принцове предявили претенции за владенията му. Император Хабсбург се намесил. Една „Свещена лига" обединила всички католически принцове. Анри IV, влюбен в младата Шарлот дьо Монморенси, я преследвал до испанска Холандия, където съпругът ѝ, младият Конде, бил намерил убежище. Щели ли да се бият и за една кралска любовница?

Войната заплашвала Европа. Най-дребният претекст можел да предизвика взрива. Кралят на Франция бил събрал войска.

Протестантска Европа изобщо не го подкрепила в разпрата му с Хабсбургите, която смятала за много лична; принцовете от Евангелисткия съюз искали да се бият само за Клев. Те не се интересували от Испания и любовниците на краля. Блудствата и изневерите на краля скандализирали и парижкото население, което заплашвало, че повече няма да плаща данъци.

Кралят трябвало да тръгне на война на 16 май 1610 г. На 14-и бил намушкан с нож в каляската си от един луд, наречен Равеляк. „Троянската война" не се състояла.

От Кончини до Ришельо

ИТАЛИАНЦИТЕ В ПАРИЖ

Една друга Медичи – Мария, жена на Анри IV, дъщеря на една ерцхерцогиня на Виена, поела регентството след смъртта на краля. Тя щяла да управлява кралството в продължение на седем години. От Анри IV до Луи XIV в историята на Франция няма крале. Бледият Луи XIII не се брои. Има две регентки и двама кардинали.

Първото регентство било дълго, трудно, напрегнато. Наследството на Анри IV било по-трудно за събиране, отколкото изглеждало. Раздавайки много разсъдливо облаги и порицание на двете страни, кралят бил разбъркал картите. Единствен той можел да се оправя в тънката мрежа от приятели и врагове, която си бил изградил.

След смъртта му привилегированите и неприятелите му си премерили силите. Амбициите на грандовете се съживили, французите се възродили. Конде бил в Милано, Соасон – далеч от Париж. Еперон командвал пехотата. Именно той с подкрепата на Дьо Гиз поверил регентството на Мария Медичи. Парламентаристите в Париж застанали зад него.

Първата работа на новата власт била да изостави възможно най-бързо външната политика на Анри IV. Тя не можела да поеме риска на една нова война. Сключила мир с императора, отклонила савойския херцог. Луи XIII се

оженил за инфантата на Испания, а сестра му Елизабет – за астурийския принц.

Все пак Нантският едикт бил потвърден; убиецът на краля – жестоко екзекутиран. Вътрешната политика изобщо не се променила. Начинанието на Сюли имало като резултат засилване на надпреварата за кралските пенсии – нещо, в което големите сеньори били отлични. По този начин били натрупани приказни богатства. Регентката буквално купувала услугите, които аристокрацията ѝ правела, и се привързвала към собствените си фаворити: италианецът Кончини бил губернатор на три укрепени града, маркиз Д'Анже – генерал-лейтенант на Пикардия и първи благородник на Кралската камара. Той се оженил за Елеонора Галигай – млечна сестра на регентката. Той натрупал всички тези длъжности благодарение на благосклонността на кралицата.

Скоро Кончини можел да играе политическа роля между двете фракции, които си оспорвали властта. Едната – тази на Дьо Гиз и Д'Еперон, била действаща, близо до регентката. Другата, която искала да заеме мястото ѝ, се групирала около Конти, Невер, Мейен, Буйон, Лонгвил и Конде. Тези принцове решили през 1614 г. да скъсат с регентството и да се оттеглят в провинциите си. Те взели оръжието и настояли за свикването на Генералните щати. Франция се върнала във времето на Анри III. Регентката се подчинила незабавно: сключен бил мирът от Сент Менеу.

През 1614 г. Луи XIII навършил пълнолетие. Той отново помолил майка си да продължи да упражнява властта. Генералните щати, където привържениците на Мария преобладавали, ѝ гласували доверие. Те настоявали за отменяне на продажбата на службите и за засилване на кралската власт. Представителите на третото съсловие от своя страна поискали отмяна на пенсиите, от които толкова се възползвала аристокрацията. Тази претенция създала обединен фронт на привилегированите, на аристокрацията – военна или цивилна, против всяко желание за реформи. Така Мария можела да преговаря: тя обещала на парламентаристите и на привилегированите, че в продължение на още три години ще поддържа продаваемостта на службите. В замяна Парижкият парламент трябвало да признае суверенната ѝ власт.

Истина е, че завръщането на принц Дьо Конде в Париж породило голямо движение на симпатия сред населението, събрано, за да го приветства. Популярността му не давала мира на Кончини. Всемогъщият италиански съветник на кралицата издействал от нея арестуването на принца, както и уволняването на старите министри на Анри IV. Той сформирал правителство, съставено от непознати, предани на каузата му, сред които бил един епископ, Дю Плеси дьо Ришельо, назначен за държавен секретар на войната и външните работи. Така Ришельо влязъл във властта в разгара на бунта на принцовете.

Всъщност херцог Дьо Невер оглавил коалиция, която си поставила за цел да освободи Конде. Имало опасност от нова гражданска война. Неочакван удар, подобен на убийството на Анри IV, променил външната страна на нещата. Кончини бил убит през 1617 г. по поръчка на Луи XIII. Този път кралят бил решен лично да поеме управлението.

ДЬО ЛЮИН И КОНТРАРЕФОРМАЦИЯТА

Кралят бил отдалечил Мария Медичи, но се сдобил с един съветник, който в продължение на четири години управлявал вместо него. Албер дьо Люин в действителност бил повече от съветник. Той бил приятелят, довереникът, фаворитът на краля. Станал херцог, пер на Франция, конетабъл и губернатор на Пикардия, той започнал първо да отстранява италианците от двора. Министрите, назначени от Кончини, били уволнени. Елеонора Галигай била осъдена като вещица. Опасявайки се за живота си, кралицата-майка избягала в Блоа. Дю Плеси дьо Ришельо намерил убежище в папските владения в Авиньон. Та не бил ли той епископ на Люсон?

Фаворитството на Люин веднага предизвикало ревност. Всички големи сеньори се ласкаели от мисълта, че могат да съветват краля. Д'Еперон се оттеглил във владенията си в Мец, после в Ангулем, където се присъединил към Мария Медичи. Тя пък отишла в Анже, за да обедини всички принцове. Презряла мира, предложен от сина ѝ. Еперон, Майен, Лонгвил, Немур, Соасон, Рец отново застанали зад нея. Западът поддържал бунта. Все пак обединената отново от принцовете армия била разбита от краля в Нормандия през лятото на 1620 г. Мария Медичи трябвало да приеме мира и да се върне в Двора.

Едва освободил се от принцовете, Дьо Люин се изправил пред религиозния проблем, който регентството не било уредило. Анри IV бил умиротворил кралството, връщайки на протестантите ключовете от градовете им, позволявайки им да си изградят нещо като държава в държавата. При Луи XIII нещата в Европа били променени. Контрареформацията била променена навсякъде освен в страните, където реформаторите държали здраво властта. Луи XIII нямал същите основания като баща си да защитава хугенотите и целият му антураж бил приел йезуитските идеи за реванш, на първо място – Дьо Люин. Побеждавайки протестантите, кралят постигал двойна цел: възстановявал кралската си власт над тях и се включвал в голямата битка на католическата контрареформация, която доминирала в Европа.

Едно католическо възраждане, идващо от дълбочините след 1615 г., частично било извършило работата си за ново завладяване на гражданското общество. Любопитно е, че Църквата взела страната на папата срещу краля: обединена през 1615 г. в една Асамблея на духовенството, тя взела решение, без да се посъветва с краля, да приложи във Франция клаузите от Трентския събор, който ограничавал галиканските свободи.

Засилили се усилията за евангелизация благодарение на разгърнатата от някои хора енергия: кардинал Дьо Берюл например, който бил основал братство, за да обучава проповедниците в техните свещенически задължения. Възпитаниците му – „ударните свещеници", били поставени на разположение на епископите. Те трябвало отново да завоюват цялото общество. Един от тях, действащ в парижките села, се наричал Винсен дьо Пол. Скоро той прекръстил селяните от Домб. Черното духовенство било обучавано от друг

кардинал, Ларошфуко. Той поощрявал някои игуменки да поставят вярата над навиците, да напускат уединението, за да евангелизират градските тълпи. Анжелик Арно – известна парижка буржоазка, била една от тези храбри и непреклонни игуменки. Друга парижка буржоазка – мадам Акари, привлякла в столицата испанските кармелитки, които масово се отзовали. Капуцините също събрали много последователи. Йезуитите множели колежите си, а урсулинките отворили в Париж първото учебно заведение, предназначено за девойки. Директорката му се наричала мадам Дьо Сент Бьов.

Усилията за повторно завладяване на позиции се увенчали с успех в интелектуалните среди. Навсякъде били разпространявани творбите, станали истински книги, изразяващи доктрините: „Духовните упражнения на Игнаций Лойола", основател на Ордена на йезуитите, и „Въведения в благочестивия живот". В Париж била създадена „Партия на благочестивите" – истинска група за натиск, чието действие все още се усещало по време на едноличното царуване на Луи XIV. Тази група тласкала католическата държава към непримиримост и към експулсиране на еретиците.

ВОЙНА С ПРОТЕСТАНТИТЕ

След 1620 г. „благочестивите" тласкали краля към завоевателна политика. Победител на принцовете, Луи XIII не останал глух за съветите на кардинал Дьо Берюл. Той отишъл в Беарн, родината на баща си, където протестантите не искали да върнат имотите на църквата. Католическият култ бил възстановен, а провинцията – присъединена към кралството.

Това отново подпалило религиозната война. Скоро протестантите лъснали оръжията си, обръщайки се за помощ към англичаните. Те събрали армия в Ла Рошел, докато Лангдок въстанал. Католици и протестанти отново щели да воюват. Кралят нямал претенции подобно на последователите на Берюл да изкоренява ереста, а само да върне към общия закон разбунтувалите се поданици. Протестантите не се съмнявали, че е нарушил договора на Анри дьо Навар.

Отново принцове, но хугенотски, си поделили разбунтуваните провинции Субиз, Руан. Херцог Дьо ла Форс командвал бунтовниците. Югът и централно-западните части били в състояние на гражданска война.

Походът, предприет от краля и Дьо Люин през 1621 г., донесъл голяма победа на католиците. Победен, Субиз трябвало да потърси убежище в Бретан. Лангдок и долината на Гарона били превзети. Някои градове обаче все още се съпротивлявали, подобно на Монпелие или Монтобан, където Люни намерил смъртта си. Наложило се кралят да се откаже от обсадата им, за да избегне нахлуването във Франция на банди от германски наемници. Той сключил мир през 1621 г., убеден, че състоянието на Европа, където се надигала силата на Хабсбургите, му го налагало безпрекословно. Протестантите трябвало да сринат до основи своите крепости с изключение на Ла Рошел и Монтобан. Нантският едикт бил потвърден.

В Германия Пражкото въстание[1] през 1618 г. подпалило война. Победител при Бялата планина, императорът направил наследствена короната на Бохемия, която той вече притежавал, и установил хегемонията си над цяла Централна Европа. Луи XIII се престорил, че се радва на този триумф на католическата ортодоксалност. Всъщност той знаел, че след смъртта на Анри IV престижът на Франция бил много намалял в Европа. Луи XIII непредпазливо сметнал за добре да замени традиционната политика на Анри IV, която се състояла в това да поддържа всички протестантски малцинства срещу властта на Хабсбургските католици, с политика на кръстоносен поход, благоприятна за императора и гибелна за Франция. Време било машината да се върне назад.

Консулството на Ришельо

РИШЕЛЬО СРЕЩУ ВОЕННАТА КАСТА

Три години след смъртта на Дьо Люин през 1624 г. кралицата-майка, запазила известно влияние върху слабия си син, успяла да въведе в нещата едно от „творенията" на Кончини: Дю Плеси дьо Ришельо.

Постоянната грижа на кардинала, която той като по чудо бил наследил от Кончини, била да победи грандовете, за да възстанови държавата. Младият Ришельо имал призвание на военен. То било твърде оспорвано. Тъй като не произхождал от висшата аристокрация, по семейни причини той бил приет за епископ на Люсон. Запазил обаче, наред с познанията на книжовник, смелостта и предприемчивия дух на войника. В сърцето си носел също и ненавистта към военната каста, за която било достатъчно да се роди в благородническо семейство, за да започне веднага да командва. Влязъл рано в политиката чрез спорното, не много препоръчително посредничество на италианската фракция, най-накрая той имал случай да се доближи до краля и да получи доверието му, за да изпълни голямата си цел: да установи във Франция абсолютна монархия, която да спечели уважението на Европа.

Той пазел лоши спомени от фрондата на принцовете, които ненавиждали Кончини. Но преди да ги победи, трябвало да укрепи икономическото положение, което отново било разклатено от войните. През 1626 г. свикал една асамблея от първенци, за да предприеме държавната реформа: данъците, бюджетът, изплащането на дълговете на краля – той искал всичко да се уреди едновременно. Трябвало да се намалят или отменят пенсиите на грандовете, за да може спестените по този начин средства да се вложат във въвеждането на една модерна администрация, в изграждането на голям военен и търговски

---

[1] La défenestration de Prague, 23 май 1618 г. – насилнически акт, с който протестантите от Бохемия въстават срещу император Матиаш, изхвърляйки през прозореца на залата на Съвета двама от четиримата губернатори. Това е началото на Тридесетгодишната война. – *Бел. пр.*

флот и на здрава армия. Това означавало да се пренебрегнат привилегированите, които не искали и да чуят за ограничаване на начина им на живот.

Те изпреварили нещата. През 1626 г. – две години след встъпването в длъжност на кардинала, най-големите имена от двора направили фракция: кралицата Ана Австрийска участвала в нея заедно с херцогиня Дьо Шевръоз, херцозите Д'Ангулем и Д'Еперон, принцовете по кръв Конде и Соасон. Целта на заговора била проста: да бъде убит Ришельо. Искали да се отърват от амбициозния кардинал, както направили едно време с учителя му Кончини.

Заговорът пропаднал. Полицията на кардинала била добре обучена. Какъв бил начинът обаче да накара толкова важни личности да платят цената на кръвта? Изкупителната жертва била намерена: беднияг граф Дьо Шале, чиято глава била отсечена с брадва.

Нов заговор през 1630 г.: този път подбудител била кралицата-майка заедно с министъра на правосъдието Дьо Марияк. Вече искали не да убият кардинала, а само да го изгонят. Това бил прочутият „ден на глупците", когато Мишел дьо Марияк си помислил, че е победил, а самият Ришельо се смятал за загубен. В края на деня с един поврат в положението – от тези, които се случват в театъра, Ришельо победил, а Марияк загубил. На следващата година организаторите на заговора – кралицата-майка и Гастон д'Орлеан, избягали при испанците. Ришельо останал сам господар на положението.

Все пак в чужбина Гастон д'Орлеан умножил интригите. Братът на краля искал да изгради мощна партия, за да прогони Ришельо от властта. През 1632 г. успял да привлече на своя страна един благородник от висшата аристокрация, губернатор на Лангдок – маршал Дьо Монморенси. Съзаклятието засегнало и най-близкото обкръжение на краля в лицето на Сенмар, новия му фаворит.

Още веднъж кардиналът, крайно енергично, потушил заговора. Той получил съгласието на краля за обвинение и екзекуция на маршал Дьо Монморенси, на Сенмар и на приятеля му Дьо Ту. Дали те не били подписали таен договор с испанския крал?

Резките обрати в поведението на тази военна аристокрация дълбоко тревожели кардинала, който я обвинявал, че винаги пренебрегва интересите на Франция, че привлича неприятели на територията ѝ, за да задоволи своята престъпна страст за власт или апетитите си за пенсия. Ришельо искал окончателно „да я вкара в пътя" с един силен и бърз удар. На благородниците трябвало да се внуши понятието за послушание и подчинение на държавата, чиито първи служители трябвало да бъдат те. За да „матира" най-буйните сред младите парижки благородници, той им дал един урок. Забранил дуелите. За да му се противопостави, граф Дьо Монморенси-Бутвил се дуелирал насред Париж, на площад „Роаял". Той бил екзекутиран на мястото на неподчинението си. Държавата налагала властта си, не желаела повече да се съобразява с кастите.

ЕЛИМИНИРАНЕТО НА ХУГЕНОТИТЕ

Кардиналът бил разбил благородническата каста. По същото време той трябвало да се справи и с постоянния бунт на протестантите.

В началото намеренията му никак не отговаряли на изискванията на благочестивата партия, дори и той ловко да я карал да се замисля. Той не искал да изтласква хугенотите извън Франция, нито да ги накара да приемат католицизма. През 1626 г. подписал с тях в Ла Рошел един приемлив компромис. Интригите на Роан обаче плюс опасенията на Англия, която гледала как Ришельо владее моретата благодарение на могъщ флот, довели до засилване на неподчинението, поддържано от чужбина. Нищо не било по-лесно за англичаните от това да помагат на въстаниците от Ла Рошел.

Кардиналът изгонил англичаните от остров Дьо Ре, където те дебаркирали, и обсадил Ла Рошел. Защитниците ѝ капитулирали след повече от едногодишна битка. Градът бил сринат.

В Лангдок, където Роан бил вдигнал народа, Ришельо спокойно тръгнал на поход, завладявайки един по един въстаналите градове. През юни 1629 г. кралят можел да подпише едикта за помилване от Алес, протестантската опасност била отдалечена. Кралят вече не преговарял с хугенотските водачи като силен със силен. Той благоволил да им даде свобода на вероизповеданието, като едновременно с това възстановил католицизма във всички провинции. Протестантите вече не разполагали с въоръжена сила. Те трябвало да сринат до основи всичките си укрепления. Най-накрая било свършено с политиката на „местата за сигурност". Едиктът от Алес отбелязал края на Религиозните войни. Протестантите запазили вярата си, но признали пълната власт на католическия крал – на краля, миропомазан в Реймс.

РИШЕЛЬО И ЕВРОПА

Плановете на кардинала за външната политика били не по-малко амбициозни от тези за вътрешната. Той виждал една морска мисия за Франция. Той е създателят на френската марина, която бил разделил на две флоти: източна и западна. Улеснил изграждането на първите компании за колониална търговия, установяването на френските колонии в Сенегал, в Карибско море, в Гвиана и Мадагаскар. Наред с другите си планове той мечтаел да изгради търговски път с Китай през Русия.

Незабавно трябвало, както някога направил Анри IV, да се атакува Австрийският дом, който политиката на Люин опасно била благоприятствала. Подемайки инициативата, той подтикнал краля да се намеси в Италия срещу императора и испанския крал в подкрепа на кандидатурата на французина, херцог Дьо Невер, за херцогство Манту. Това си било въпрос на чест, тъй като Франция очевидно нямала жизнени интереси в Манту.

Тогава, подобно на Валоа, Луи XIII събрал армия и нахлул в Италия през 1629 година. Не отбелязал значителен успех. Една година по-късно отново трябвало да поднови похода. Този път Ришельо лично ръководел операциите. Той завзел Пинерол, крепост в Пиемонт, но не успял да постигне мир. През 1630 г. Луи XIII завзел Савоя, но чумата повалила армията му. Отново ли войните с Италия щели да разорят Франция?

Все пак Ришельо спечелил една дипломатическа победа над императора,

възползвайки се от услугите на папата. През 1631 г. успял да склони императора да признае правата на херцог Дьо Невер над Манту, без самият той да се отказва от намесата във вътрешните работи на германците. От гледна точка на престижа успехът бил безспорен. В Германия Ришельо се върнал към традиционната френска политика: поддържал всички неприятели на императора, били те и протестанти. Така последователно той станал съюзник на датския крал Кристиян IV, след това – на шведите.

По време на войните с Германия Ришельо много внимателно заел добри стратегически позиции в императорските земи в Елзас и Лотарингия. Сестрата на лотарингския херцог Шарл IV се била омъжила за големия враг на Ришельо – Гастон д'Орлеан. Какъв чудесен повод за намеса! През 1634 г. френските войски окупирали Бароа (Бар) и Лотарингия. Те се настанили и в градовете на Елзас, така да се каже – да ги защитават. Майстор на походите на изток, най-сетне Ришельо можел да се намеси оттатък Рейн.

Той обявил война не на императора, а на краля на Испания с помощта на своите съюзници шведите, на холандците, на Савоя и Манту. През 1635 г. французите завладели Испанска Холандия, присъединявайки се към Гийом д'Оранж (Вилхелм Орански). Скоро обаче тази армия станала неизползваема поради липсата на продоволствия. Испанците дебаркирали в Южна Франция, на Леринските острови, а Лотарингия въстанала срещу французите. Императорът превзел Бургундия, бранена от Конде. Испанците атакували и на север, завземайки Корби и заплашвайки Париж. На югозападната граница те завладели Сен Жан дьо Люз. Въпреки предпазните мерки на кардинала част от Франция отново била завладяна.

Поради липса на пари Ришельо бил доведен до безпомощност. Вълненията избухнали навсякъде във Франция, най-напред в градовете. Никой не искал да плаща данък, за да воюва. В двора се настанило предателството. Ана Австрийска поддържала връзки с англичаните, граф Дьо Соасон готвел заговор с испанците. Херцогът на Лотарингия бил предател.

Съвземането, дължащо се на трудностите на испанците (Португалия и Каталуния се отцепили), било видимо. На север Арас бил превзет отново, в Италия – Торино. Когато през 1642 г. Ришельо умрял, победата била постигната. Ако все още не сключвал мир, то било, защото вярвал, че има още какво да очаква. Верният му сподвижник Мазарини щял да се заеме с това, когато дойдел моментът. Той щял да се стреми да остане верен на политическия завет на Ришельо, който дал своите наставления на краля:

> „Да бъдеш строг към единиците, които се славят с незачитане на законите и наредбите на една държава, означава да бъдеш добър за обществото."

След смъртта на учителя си Мазарини трудно щял да устои на коалицията на „единиците", които отново искали да обсадят държавата.

Мазарини и Фрондата

НОВИЯТ КАРДИНАЛ

Отначало му било трудно да получи властта. Ришельо умрял през 1642 г., а Луи XIII през 1643 година. Преди да умре, кралят продиктувал една „Декларация", назначаваща Правителствен съвет, състоящ се от кралица Ана, големия му брат, Конде и всички служители на Ришельо: Мазарини, канцлера Сегие, Бутилие и Шавини. Кралят дори предвиждал да направи Мазарини първи министър.

> „На стъпалата на трона – пише кардинал Дьо Рец, – откъдето строгият и страшен Ришельо по-скоро бе изпепелявал, отколкото управлявал хората, стоеше един мек, благодушен наследник, който не искаше нищо, който беше отчаян, че кардиналското му достойнство не му позволява да сведе глава толкова, колкото би искал, пред всички."

Как успял италианецът да обърне нещата? Трябва ли да се позоваваме само на тайните на алкова, на обаянието на кардинала? Дали да си представим кралицата, изплашена от непосилната си задача, разтревожена, виждайки как големите сеньори препускат в галоп, готови да разкъсат Короната?

Мазарини на власт! Отначало това предизвикало силния им безмилостен смях. После отново направили заговор. Залепили се към почетните дами на кралицата, шпионирали, съставили план как по-скоро да се отърват от италианеца. „Кликата на Важните" обединила херцогиня Дьо Шеврьоз, херцог Дьо Бофор – надменен благородник, който имал претенции да замести „Мазарино" в леглото на кралицата, херцозите Дьо Вендом и Дьо Меркьор... Църквата, която желаела мир със силно католическата Австрия, поддържала заговора, а по-точно изповедникът на кралицата Огюстен Потие – йезуитски интригант, който искал да стане първи министър, и множество авторитетни имена от Партията на благочестивите, между които и известният „господин Венсен".

Дворът обаче бил тесен кръг, в който тайните се научавали бързо. Известен, Мазарини не се поколебал да се опре на други големи сеньори – Конде и брата на покойния крал, за да се справи със заговора. След като били разкрити, съзаклятниците били прогонени в изгнание или хвърлени в затвора. Мазарини, наставник на малкия крал и може би тайно свързан с Ана Австрийска, станал абсолютният господар. Живеел заедно с кралицата в „Пале Роаял". Създал в двореца богата библиотека, зародиш на националната. Довел в Двора, за да развличат кралицата, италиански музиканти, които представяли първите опери. Поощрявал и театралните дейци, които играели в двореца, като Корней и Ротру. Като богат меценат, затрупан с пари и почести, щал ли да успее новият кардинал да продължи и завърши делото на учителя си Ришельо?

МИРЪТ С АВСТРИЯ

Възобновяването на войната с чужбина било неизбежно въпреки извършеното от Ришельо стабилизиране. За да сключат мир, французите трябвало да преследват целта си.

Късметът бил на тяхна страна и те постигнали известен брой бляскави успехи. Малко преди смъртта на краля великият Конде – херцог Д'Ангиен, блестящо победил испанците при Рокроа. От този момент нататък хората на императора започнали да искат преговори.

Предварителните мирни преговори започнали през 1644 година. Разговорите на място обаче били дълги. Херцог Д'Ангиен и Турен воювали в Елзас, където си оспорвали градовете с баварците. Във Фландрия братът на краля завладял Куртре, докато неуморният херцог Д'Ангиен окупирал Дюнкерк и Фурн.

През 1648 г. французите и шведите най-сетне достигнали решително предимство. Турен преминал Рейн и завладял цяла Бавария. Отправил се към Виена, столицата на Хабсбургите. Конде победил испанците при Ленц. Шведите влезли в Прага.

Заплашени от всички страни, Хабсбургите били принудени да отстъпят. През октомври 1648 г. Вестфалският мир признал за владения на Франция трите епископства Мец, Тур и Вердюн, с които тя да покрие границите си. Заедно с това тя получавала крепостта „Пинрол" в Алпите, която контролирала пътя към Италия. Били признати сюзеренните ѝ права над елзаските градове, завладени от Турен. Мирът безспорно не бил окончателен и испанците нямало лесно да се примирят. Все пак той осигурявал на Франция значително предимство.

БУНТЪТ НА ПРИВИЛЕГИРОВАНИТЕ: КЪМ РЕВОЛЮЦИЯ?

Французите, враждебни към Мазарини, не желаели да видят успехите. Те помнели само провала на мира с Испания. Истина е, че вътрешното състояние на кралството ставало катастрофално: войната, куртизаните, благоволенията на кралицата, апетитите на Мазарини и на служителите му били изпразнили касите.

За да се намерят пари, събирането на данъците било възложено на финансисти. Те редовно обирали кралството, като вземали много повече от населението, отколкото давали на краля. Ползата им възлизала минимум на 15%. За да получи данъчни попълнения, отговарящи на нуждите на кралството, Мазарини трябвало да увеличи данъка, който за десет години станал от 44 до 45 милиона. Събирането на данъците предизвиквало инциденти и понякога бунтове. Армия от 10 000 селяни държала селата в Аквитания. Периферните провинции – Прованс, Дофине и Лангдок, грубо подчинени от Ришельо, взели оръжието в очакване на реванша, като си служели с ожесточението на селяните против данъка. Входните такси, начислявани върху стоките при влизането им

в Париж, също дали повод за вълнения. Смята се, че през 1646 г. поне половината кралство било в състояние на открито или прикрито недоволство.

Парламентаристите поели защитата на смазаните от данъците поданици. Така те смятали, че могат да играят политическа роля пред „министерския деспотизъм". Поведението, което те възприели в Париж против събирането на таксите, ги направило популярни сред простолюдието. В противовес на данъчната политика на Мазарини те изградили едно могъщо обществено мнение, което не било за пренебрегване.

Парламентаристите, висшата аристокрация, селяните, простолюдието, всички социални класи недоволствали от режима и създателя му. Били налице условия за нова гражданска война, а може би за революция, както в Англия. Този бунт на различните социални слоеве против кралската власт, упражнявана от кардинал Мазарини, бил наречен „Фронда".

Фрондата започнала с метеж в Парламента. През май 1648 г. привилегиите на парламентаристите били грубо заплашени. В момента, в който трябвало да поднови *la paulette*, създадена от Анри IV, властта поискала от кралските служители да заплатят предварително таксата си за четири години. Парламентаристите се разбунтували незабавно: това означавало край на съгласието. Те решили всички заедно да се надигнат срещу кардинала.

Правителството арестувало водачите. Не могло обаче да спре движението, обхванало провинцията. Парламентаристите поискали контрол над бюджета, на приходите и разходите в хазната, отмяна на системата на финансистите (наричани „партизани") и отзоваване на интендантите, смятани в провинцията за прекалено ревностни служители на властта.

След победата в Ланс Мазарини се почувствал достатъчно силен, за да реагира. На 26 август той наредил да арестуват съветника Брусел насред Париж. През нощта Париж се покрил с барикади. Според Рец те били 1260 на брой... Останали издигнати до 28-и. Въоръженият народ получил от регентката освобождаването на Брусел и на другите затворени парламентаристи.

След като спокойствието се възстановило, Ана Австрийска не се върнала в столицата, от която открай време се страхувала. Тя се настанила в Рюей, където Конде отишъл да ѝ предложи услугите си. Обезпокоени, парижките парламен-таристи поискали от старшината на търговците да се организират за евентуална обсада. Мазарини, от своя страна, се колебаел. Той не бил непреклонен като Австрийката. Решил да преговаря, обещал през октомври да подложи бюджета на парламентарен контрол. После убедил регентката да се върне в столицата с малкия крал.

Парламентът веднага злоупотребил с властта, призната му твърде неясно. През ноември той се събрал, за да преобразува кралските финанси. През декември се опитал да преследва финансистите и забранил всякакво събиране на данъци. Френските парламентаристи знаели, че в Англия бушува революция. Щяла ли да стане френската монархия конституционна?

Мазарини и Дворът отново спешно напуснали Париж през нощта на пети срещу шести януари 1649 година. Кралската армия обградила столицата. Парламентът оглавил бунта, опирайки се на общината и силната подкрепа на народа.

Големите сеньори се притекли на помощ на въстаниците. Всички онези,

които Ришельо унизил, вярвали, че ще намерят лесно отмъщение и че отново ще участват в кралските дела. Някой си херцог Д'Елбьоф командвал бунтовниците. Принцовете начело с Конти влезли в битката редом с парламентаристите, които ненавиждали. Те не желаели да оставят монархията да бъде разрушена както в Англия. Херцозите Дьо Логвил, Дьо Бофор и Дьо Буйон, маркиз Дьо Ноармутие, принц Дьо Марияк били по барикадите, когато не вдигали на бунт провинциите си. Турен, който командвал в Германия, обещал подкрепа на дейците на Фрондата. Нормандия, Аквитания и Прованс въстанали, разбунтувани от парламентаристите, но преди всичко от принцовете, които поели за своя сметка народния и буржоазния бунт.

Решението трябвало да се търси в Париж. Парламентаристите произнесли присъда, която поставяла Мазарини извън закона като „нарушител на общественото спокойствие против краля и държавата". Научили за екзекуцията на Чарлз I в Лондон. Парламентът се възползвал от това, за да провъзгласи верността си към краля. Той бил само против Мазарини. Не желаел революция.

На 27 февруари въоръженият народ ускорил събитията. Той разбил вратите на Горната камара в Парламента. Водачите му желаели изгонването не само на Мазарини, но и на финансистите. Те искали да ограбят домовете на онези, които се били възползвали от данъците. Готови били да започнат гражданска война.

Междувременно вълненията в провинцията продължавали: Лонгвил – губернаторът на Нормандия, разбунтувал Руан против Мазарини. Народът и Парламентът го поддържали. В Анже простолюдието взело оръжието против градското управление. Херцог Дьо ла Тремуй оглавил движението. В Аквитания и Прованс парламентите продължавали неподчинението. Мазарини трябвало да отстъпи навсякъде, за да възстанови мира.

В Париж той практически признал съществуването на партия на Фрондата, след като преговарял с нея в Рюей. Искали да му наложат защитник. Той се колебаел между великия Конде и Гонди – протосингела на Париж. В крайна сметка избрал интригата Гонди (бъдещ кардинал Дьо Рец), тъй като славата и популярността на Конде го притеснявали. След постигането на съгласие с Гонди той наредил да арестуват Конде.

Приятелите на Конде веднага вдигнали на крак провинциите. Гонди правел всичко възможно да удържи Париж, докато кардиналът обикалял Франция с цел да я омиротвори, преговаряйки с парламентаристите и принцовете. В Нормандия, както и в Бургундия, той лесно постигнал възстановяването на мира. Срещнал големи трудности в Аквитания, традиционно непокорна провинция. Херцозите Дьо Буйон и Дьо Ларошфуко държали Бордо. За да завладее града и да възстанови мира, кардиналът трябвало да се съгласи на един твърде благоприятен за Бордо договор.

През ноември 1650 г. Дворът най-сетне се завърнал в Париж. Испанците били в Шампан. Мазарини им отнел Ретел и разбил армията на Турел, който при тези обстоятелства воювал срещу него. Успехите на Мазарини не могли да попречат на падането му: Гонди го изоставил в отчаяната си амбиция и взел страната на Конде. Съзаклятие, ръководено от херцог Д'Орлеан, принудило Мазарини да напусне поста си. Едно постановление на Парламента оповестило уволнението му. Той заминал в изгнание, след като пуснал на свобода затворените принцове.

ЕДИН МЛАД КРАЛ БЕЗ КРАЛСТВО

Заминаването на Мазарини довело объркването до върхната му точка: Гонди не получил от парламентаристите цената на предателството си. Той се приближил до кралицата и се отдалечил от принцовете.

Последните поддържали Конде, който се опирал на Аквитания, разбунтувана повече отвсякога. Събрал войници и се готвел за битка.

Кралят – Луи XIV, станал пълнолетен. За него това, че великият Конде взел оръжието си, било предателство. Той не се поколебал да потърси съюзничеството на Испания. Конде трябвало да бъде наказан като метежник.

Междувременно Мазарини събрал армия в Германия и се появил на границата. Всички принцове били против него. Конде победил. Той разбил едновременно и Мазарини, и кралската армия през 1552 година. Веднага влязъл в Париж, където бил аплодиран.

Столицата била побесняла. Въоръжени банди обикаляли улиците, искайки наказание за приятелите на Мазарини. „Никакъв крал! Никакви принцове! Да живее свободата!“ – крещели по улиците. Конде се притеснил. Буржоата и принцовете го изоставили. Турен, отново начело на кралските войски, идвал да го обсади. През октомври той бил принуден да бяга. Кралят влязъл в столицата на 21-и. Това бил краят на Фрондата на принцовете.

Младият крал владеел положението. Париж вдигнал барикадите си. Конде бил избягал. Мазарини бил отново в изгнание. Прованс и Аквитания били омиротворени. Оставали испанците.

Те дали подслон на Конде, който станал един вид *condottiere* на испанския крал, поставен начело на армиите му. Те се втурнали към Париж, прекосявайки границите на Фландрия, Италия и Каталуния. Войната продължила 10 години. Конде и Турен редували успехите и неуспехите си на бойното поле в опустошения Север. Конде изоставил Арас, но завзел Валенсиен... Решението дошло от активната външна политика на краля: Кромуел му обещал съюзничеството си, също и протестантските принцове в Германия. Мазарини обходил Италия, искайки помощ за Луи XIV.

През 1657 г. Турен накрая победил в битката при Дюн. Филип IV Испански трябвало да изостави войната. Пиренейският мир, сключен на остров Бидасоа, удовлетворил исканията на Франция. Луи XIV обещал да се ожени за инфантата Мария-Терезия – дъщеря на Филип IV. Франция спечелила много територии: Русийон и Сардиния на юг, Артоа – на север, градовете Филипвил и Мариенбург в княжество Лиеж, Монмеди и Тионвил – в Люксембург. Чарлз IV Лотарингски запазил херцогството си, но трябвало да разруши крепостите си. Херцогство Бар станало френско владение. Единствената отстъпка, направена на испанския крал, била помилването на Конде.

Мазарини се завърнал в двора. Луи XIV го смятал за най-верен свой служител. През 1660 г. кралят тържествено чествал годежа си. Грандовете били подчинени, парламентаристите мълчали, испанците били победени, а народът празнувал триумфа на младия крал.

Един крал без кралство: Франция за пореден път била разорена. Войниците на XVII век били в постоянна готовност. Всички френски провинции били ограбени от минаващите армии, които водели със себе си чумата и всички заразни болести. Испанските, германските, италианските, шведските наемници и французите – войници на принцовете, донесли война и разруха в градовете и селата.

В Прованс, в Аквитания – бастионите на бунта, принцовете всявали ужас, вземайки данъци с цената на кръвта, унищожавайки културите, ограбвайки селяните. Северните територии, най-богатите във Франция, познали всички големи битки и понесли тежестта на нашествията.

Селяните страдали, но благородниците също: като се изключат „пенсионерите" на кардинала, те били разорени, изоставени, осъдени. Единствени се възползвали от войната финансистите, забогатели от загубата на държавата. Те използвали кралската армия, за да събират данъците. Отпускали заеми на краля, както и на принцовете, за да свикват войски, да поддържат привържениците си. Скандалното богатство на един Фуке тогава не предизвиквало приказки: било нещо нормално за времето си. Янсенистите, които обърнали гръб на корумпираното общество и се оттеглили в Порт-Роаял де Шам, минавали за оригинални. Когато „Писмата до един провинциал" на Паскал накарали доброто общество да подскочи през 1657 г., Мазарини, разтревожен, накарал палача да ги изгори. Нямало ли с какво в тази доктрина да бъдат осъдени двете ключови думи на неговия успех: интригата и парите?

Възстановяването на успеха на Мазарини било тотално: политически успех и накратко – успех. Той използвал остатъка от дните си, за да даде политическо образование на младия крал. Може би точно в това успял най-много. При смъртта си – на 9 март 1661 г., оставил един зрял крал. Той му бил предал в своето завещание уроците на Ришельо: да управлява сам и навсякъде да направи така, че да бъде волята на краля.

ГЛАВА IX

АБСОЛЮТНАТА МОНАРХИЯ

Следвайки примера на кардинал Мазарини, младият Луи XIV имал възможност да си даде сметка за суровата действителност на властта. Той особено остро си спомнял за ужасната нощ, когато заедно с майка си бил принуден да намери убежище в замъка „Сен Жермен". Старият кардинал Ришельо бил избавил баща му от протестантите. Кардинал Мазарини бил дал на Франция решителна победа над испанските и австрийските хабсбурги. В битката с благородниците и привилегированите двамата успели да съхранят суверенитета на краля.

Откриване на „професията крал"

СЪСТОЯНИЕТО НА КРАЛСТВОТО

Във Франция предстояло изграждането на държавата. Луи XIV наследил множество провинции, на които бил крал само въз основа на поредица исторически случайности. Почитали го в Бретан, защото наследил херцогството след сватбата на един от своите предшественици. Бил крал на Прованс, защото друг един крал – Рьоне, преотстъпил графството си на Франция. В Бретан, както и в Прованс се подчинявали на феодалния владетел, а не на краля. Тези така наречени провинции „с щати"[1] били ръководени от събрания на местни избраници от трите съсловия: дворянство, духовенство, трето съсловие. Такъв бил случаят с кралство Навара, с двете гореспоменати провинции, но също и с Лангдок и Дофине, с Нормандия и Бургундия. Останалите области, наричани „избрани", били управлявани непосредствено от хората на краля, които сами разпределяли преките данъци, без да минават през представителни събрания.

Но дори и в избраните области властта на краля не била еднолична. Съществували градовете и техните свободи, често наследени от Средните векове и

[1] Провинциални щати – събрания на представителите на трите съсловия. – *Бел. пр.*

от неотдавнашните религиозни войни. Съществували големите феодални владетели, управители на провинции, готови във всеки момент да вдигнат войските си срещу краля, както това многократно се случвало по време на Фрондата. Тези висши благородници смятали понякога краля за обикновен феодален владетел и без колебание се обръщали към чужди принцове, за да изберат нов крал, който да ги слуша.

И най-сетне съществували кралските служители, собственици на постовете си, които изпълнявали задълженията си, водени много често от корпоративен интерес, защитавайки срещу властта на краля властта на една привилегирована институция, например Парижкия парламент. Нима Фрондата не започнала именно с бунт на членовете на парламента?

Мазарини не успял да възстанови държавата и да продължи в тази област делото на Ришельо. Той нямал нито време, нито средства. Как да предприеме непопулярни реформи, когато войските на Свещената римска империя били на границите, благородниците – на улицата, а членовете на Парламента – по барикадите? Италианецът трябвало да използва всякакви средства, спирайки едните, купувайки другите, без много да се грижи за принципите и институциите на монархическата власт. За да оцелее, за да спаси същественото, той бил принуден да разпродаде на дребно ресурсите на Короната. Някои финансисти, като например Фуке, му помогнали да плати войните си. Също така те си присвоили приходите на хазната, които били нищожни и несигурни, когато Луи XIV започнал да упражнява личната си власт.

Единствените структури, които останали непокътнати в разпадащото се феодално общество, били църковните. За Църквата първата половина на XVII век била благоприятна и във Франция, както в останалата част от Европа. Увеличаването на просешките ордени, проповедите и дейността на братята от Сен Венсен дьо Пол помогнали да се проникне дълбоко в светското общество. Високомерната критика на това несправедливо общество, отправена от янсенистите, нямала сериозни последици. Църквата публично осъдила янсенистите, които политически били подозрителни поради дружбата си с принцовете. Луи XIV поел делата с убеждението, че е негов дълг и в негов интерес да се облегне на църквата срещу инакомислещите, да поддържа духовенството – бяло или черно – което помогнало на монархията в трудни моменти. По времето, когато английският философ Томас Хобс аргументирал теорията за абсолютната власт на Джеймс I Стюарт с идеята за имплицитен обществен договор, Луи XIV търсел за своя трон теократична основа. Той имал нужда от Църквата, за да се чувства изцяло крал, абсолютен крал, крал по божествено право.

„ДЪРЖАВАТА – ТОВА СЪМ АЗ!"

Много бързо Луи XIV съумял да наложи личността си в Двора. Той избрал министрите си сред приближените на Мазарини. Фуке бил все още суперинтендант на финансите, Мишел льо Телие – държавен секретар по въпросите на войната, Юг дьо Лион отговарял за външните работи. Нищо не се промени-

ло освен духът на управлението. Кралят изисквал да му се обяснява всичко най-подробно, дълго премервал решенията си, внимавал да не ги променя, след като вече ги е оповестил. Желанието му да управлява еднолично не му позволявало да избере пръв министър. В това отношение той следвал съветите на Мазарини: никой в Съвета не можел да взема решения от негово име.

Доверените хора, които той лично избрал, скоро се заели с работа. Бившият интендант на личното имущество на Мазарини – Жан-Батист Колбер, бил натоварен с проверката на състоянието на кралските финанси, което означавало, че той трябвало да разгледа подробно сметките на Фуке. В 1691 г. последният бил арестуван по заповед на краля. Бил свикан извънреден трибунал, който да го съди. Колбер поискал главата му. Получил само заточение. Кралят намерил присъдата за много лека и осъдил Фуке на доживотен затвор.

Колбер трябвало да извърши колосална работа. Финансовото положение на кралството при смъртта на Мазарини било ужасно. Държавата била изхарчила в аванс две данъчни години. През 1661 г. трябвало да се живее с доходите (изчислени много скъпо от генералните събирачи на данъци) от 1663 година. Плащането на дълговете от рентите и на лихвите по тези дългове представлявало баснословни суми. Никога във Франция сметките не били в такова състояние.

Колбер започнал със събиране на информация. Той наредил да се извърши анкета за управляването на парите на държавата и за събирането на приходите. Била създадена Съдебна камара, чиято единствена задача била да разкрие злоупотребите, мошеничествата и корупцията на финансистите. На повече от четири хиляди финансисти било наложено да възстановят суми на обща стойност сто милиона ливри.

Тази оздравителна политика не била достатъчна. Наложило се да ограничат изплащането на рентите, „консолидирани" с други ценни книжа, които били три пъти по-евтини от предишните! Естествено такъв подход не бил особено лицеприятен. Но той имал своите прецеденти и почти не предизвикал смущаващи кралската администрация протести: Винаги е много по-лесно, ако човек наистина желае това, да накара богатите да плащат. Те са толкова помалобройни.

Но за в бъдеще трябвало да се изгради солидна финансова система, която да не принуждава краля да прибягва до такива неприятни мерки. Колбер упълномощил Кралския съвет на финансите да прегледа наново цялата политика на кралството. Съветът първо направил опис на състоянието на приходите с необходимите предвиждания; от друга страна, той съставил списък на разходите, като за всеки един се посочвали фондовете, от които те могат да бъдат взети. Накрая кралят трябвало да получи един обобщаващ и надлежно съставен документ, в който срещу всеки разход се вписвал съответният приход. По този начин Колбер осъществил първия държавен бюджет.

За приходите на кралската хазна Колбер имал намерение да реформира данъчната система. Но той най-напред положил старателни грижи за доходите от кралските имения. Като феодален собственик на своите поземлени владения кралят трябвало да получава известно количество данъци. При смъртта на Мазарини те му носели около 80 000 ливри. Колбер ги повишил на повече от пет милиона и половина. Нова организация на стопанисването на големите

кралски гори му позволило да удесетори приходите от тях.

Оставали данъците: данъчната система не била рентабилна, защото била несправедлива. Налозите тегнели най-вече върху бедните. Освен това посредниците, които събирали данъците, присвоявали голяма част от тях: така например финансистите (партизани), или „генералните данъчни арендатори", получили повече от петдесет и четири милиона ливри за една фискална година, а предали на Короната само тридесет и два милиона. Колбер доказал това: кралството било подложено на периодична сеч.

Било трудно да се реформира изведнъж система, която се основавала почти изцяло на привилегията. Благородниците и духовенството всъщност били освободени от прекия данък: *талията*. Много общини били „абонирани" за *талията*, която плащали еднократно с много изгодна лихва. По този начин и богатите буржоа също можели да избегнат данъка.

Единственият начин за увеличаване на приходите, без да се засегне системата на привилегии, бил да се повишат косвените данъци, парадоксално несправедливи, защото засягали потреблението. Колбер намалил талията, както направил Сюли (от четиридесет и две на тридесет и пет милиона ливри), и увеличил помощите (на двадесет и два милиона ливри вместо пет). Той успял да балансира бюджета за 1675 г. и да възвърне на държавата просперитета, който тя имала при доброто управление на г-н Дьо Сюли.

КОЛБЕР И ЕКСПАНЗИЯТА

Уроците на Ришельо не били забравени нито от Колбер, нито от Луи XIV. Буржоазният министър проявил едновременно строгост и ловкост във воденето на сметките. Но той си оставал човек на бюджета. Добрата финансова политика позволявала и изисквала и добра икономическа политика. За да се гарантира просперитетът на кралството, трябвало да се осигури френската експанзия.

За какво било необходимо да се увеличават ресурсите на държавата, ако нейните пари се обезценявали поради неравновесието във външния обмен? Трябвало да се накарат французите да произвеждат повече, за да може парите да влизат в кралството, а не да излизат навън. Колбертизмът бил доктрина на управляваното производство, ориентирано към задоволяване на вътрешните нужди и ако е възможно – към износа.

Колбер добре разбирал, че не може да привлече във Франция пари от чужбина само чрез продажба на селскостопански продукти. Френското селско стопанство едва отговаряло на потребностите на двадесет милиона потребители. Неговите продукти били слабо комерсиализирани и кралството наброявало безброй много села, които живеели почти единствено от самозадоволяване. Само промишлеността и особено производството на луксозни стоки можели да позволят да се продава изгодно в чужбина. Системата на Колбер, която нарекли „меркантилизъм", се състояла в насърчаването преди всичко на тези производства, които донасяли на кралството пари отвън.

Ето защо манифактурите били любимите чеда на управлението. Техните

непрекъснато нарастващи производства разубеждавали французите да внасят на високи цени венецианска стъкларија, италиански коприни, оръжия от Испания и текстил от Фландрия. Колбер привлякъл във Франция много чуждестранни занаятчии и давал заеми на предприемачите, които освобождавал от данъци. Последните трябвало да спазват много стриктни правила на производство, които осигурявали безупречно качество на стоките.

За да гарантира пазар на тези нови производства, Колбер наложил високи такси върху конкурентните чуждестранни стоки, внасяни във Франция. Напразно англичаните и холандците отправяли официални протести: ставало дума да се попречи с всички средства на златото да излиза от кралството.

Фабрики за сапун, ковачници и корабостроителници, фабрики за оръжия, оръдия и барут, текстилни цехове, манифактури за стенни килими като „Гобелен", фабрики за ценни вази, за сечива, коли... давали възможност на французите да намерят във Франция стоки с постоянни цени и високо качество.

Колбер искал да продава френски продукти и извън кралството. Той развил морската търговия, създавайки големи компании, на които кралят предоставил монопол: Компания за Източните Индии, Компания за Западните Индии, Северна компания (за Балтийско море), Компания за Ориента. Големите морски пристанища, Бордо, Нант, Ла Рошел се възползвали изцяло от това благоразположение на властта. Осъществили се връзки с колониите, които новите компании основали в целия свят: Канада, Акадия, Нова Земя, Мисисипи и Луизиана; Антилите и Гвиана; Сенегал в Африка, остров Бурбон и Мадагаскар, Пондишери и Шандернагор в Индия. Естествено тези първи коло-нии поради липса на средства често се проваляли. Но те по безспорен начин стимулирали търговската дейност, защитена от мощния военен флот, който кралят построил.

ПОЛИТИКА НА ПРЕСТИЖ

Колбер не бил фанатично привързан към политиката на величие. Но кралят желаел да разполага със сила, която да внушава респект в Европа и в целия свят. Колбер бил принуден да позволи на краля да оборудва и поддържа голям флот и модерна армия.

Около 276 кораба плавали под флага с лилиевия цвят из всички морета на света. Записването във флота доставило нови моряци. Дюнкерк, Шербур, Рошфор и Брест на Западния бряг, Тулон на Средиземно море приютили този огромен флот. Корсарите като Жан Барт получили от краля „каперски разрешителни", за да извършват набези и да грабят товарите със злато и скъпоценни камъни на испанския крал или холандските компании.

За сухопътните войски Льо Телие и Лувоа трябвало да създадат могъща кралска армия, чиито ефективи непрекъснато нараствали: 72 000 души през 1667 г., 400 000 през 1703 г. Кавалерията наброявала 47 000 коня. Завършилите специализирани училища офицери ръководели многобройна и добре обучена артилерия.

Във всички войскови единици войниците вече носели униформи и маршi-

рували зад полковите знамена. На границата Вобан изобретил и осъществил внушителна система от фортификации със съвсем нова концепция: конструкциите били замислени по такъв начин, че позволявали минимален обхват на артилерийските удари, като самите те разполагали с най-добра стрелкова ефикасност. Понятието „огнева мощ" щяло да стане част от ръководството на съвършения офицер. Тридесет и три нови укрепления, двеста преустроени стари крепости обграждали границите с „железен пояс", който направил Франция неуязвима.

Великият крал от Версай

КРАЛЯТ В ЦЕНТЪРА НА ВЛАСТТА

С тази военна машина кралят можел да лансира в Европа политика на присъствие и престиж. Но той преди всичко имал средства, за да осигури реда във Франция. След краля много малък брой хора имали власт да вземат решения: Колбер, Юг дьо Лион и Льо Телие, а след 1672 г. Лувоа – син на Льо Телие, и Арно дьо Помпон, наследник на Лион. Този Висш съвет, който се събирал на всеки два дни в апартаментите на краля, бил първокласен инструмент на абсолютизма. Неговите решения били безпрекословни. Останалите съвети (на финансите, на депешите, на страните) били по-тясно специализирани и не се събирали толкова редовно. Те се занимавали с фискалната политика, с връзките с интендантите, с кралското правосъдие.

В провинциите интендантите били привилегированите служители на абсолютизма. Те трябвало да съсредоточат всички пълномощия в ущърб на губернаторите, които били големи феодали, постоянно заподозрени в желание за независимост. Тези губернатори системно били унижавани. Те били естествени врагове на краля, негови потенциални неприятели. Скоро било решено техният мандат да бъде ограничен до три години, да живеят в Двора и да предоставят цялата си власт на главните лейтенанти на краля.

Изпратени отначало във всички провинции с информационна мисия, съдебните, полицейските и финансовите интенданти, назначавани и отзовавани от краля, в края на краищата се установили по места, съсредоточвайки цялата власт в ръцете си. През 1680 г. системата на интендантството била въведена навсякъде. Тя била основният механизъм на монархическата централизация и позволявала на централната власт да преустанови незабавно всеки опит за еманципация или независимост в периферните провинции, винаги готови да се разбунтуват.

Кралят се възползвал от размириците в провинциите, за да установи навсякъде и задълго своята власт. Тези смутове били реални. В началото на управлението интендантите трябвало да положат много усилия, за да възстановят реда в някои области: трябвало да се прочисти Оверн от разбойници. Специ-

ална юрисдикция, наречена *Великите дни,* въвела ред през 1665 г. Кралят направил двоен удар: като засегнал феодалите, които изнудвали селяните, си спечелил народните симпатии. Но същевременно той подчинил всички на кралското правосъдие и обезсърчил „жаковците". Кралските чиновници, за които било установено, че са съучастници на разбойници, били съдени като тях и получавали сурови присъди. Благородниците, уличени в разбойничество, били наказвани. Имало *Велики дни* и в другите провинции. Бил въведен ред, основаващ се на закона.

В някои области трябвало да се справят с истински бунтове на бедните. Селяните, претоварени с данъци и задължения, разорени след дългогодишни войни и злоупотреби, отказвали да се подчинят на властта на краля. В Булоне, Гиен, Беарн и Виваре и дори в Бретан бунтовниците изгаряли замъци и убивали данъчните агенти.

Кралските армии се отправили на поход, за да се справят с „дрипльовците". Размирниците стихнали пред разгръщането на военна сила. В градовете, където скитничеството било много разпространено, построили болници и приюти за скитниците. Както правилно е показал Мишел Фуко, болниците били замислени като затвори за бедни и в тях лудите били затваряни заедно със скитниците, болните и безработните. В Париж Колбер създал поста главен лейтенант на полицията, поверен на Никола дьо ла Рейни, който трябвало да следи за сигурността по пътищата, да арестува многобройните разбойници, нощни крадци, мошеници и скитници, които превръщали някои столични квартали в опасни свърталища на злосторници. Осемстотин „дебнещи хора" осигурявали по този начин реда в обществените места, морала в игралните домове и залите за представления, сигурността на минувачите. Буржоата били много доволни.

Но не било достатъчно само да се възстанови редът в градовете или в онези провинции, по традиция податливи на бунт. Трябвало също така да се интегрират в кралството и новите области, които още не били част от Франция, като Елзас, Русийон, Артоа и Франш-Конте и френскоезична Фландрия. Естествено кралят на Франция лесно заместил бившите владетели. Естествено, както повелявал традиционният монархически обичай, той не докоснал съществуващите институции. Но френският закон трябвало да се почувства в тези страни и те да се интегрират в кралството.

Интендантите, които били натоварени с тази задача, не били обикновени чиновници. Те имали политическа мисия, с която, общо взето, се справяли много добре. В Елзас не затворили немските училища. Изобщо не забранили немския като официален език. Не приложили Нантския едикт в Русийон – земя, която от дълго време била подчинена на католическия крал на Испания, както и в Елзас, където протестантите били закриляни от Аугсбургския и Вестфалския договор. Истина е, че Ла Гарт в Елзас или по-късно Шовлен във Франш-Конте били елитни интенданти, хора, отличаващи се с изобретателност и деликатност, истински светски мисионери. Истина е, че кралските чиновници, избрани за тези провинции, били местни хора, че много млади благородници или буржоа трябвало да служат в армията и администрацията на краля и че най-сетне, ако кралят „забравял" да свика Щатите на периферните провинции, които заговорничели срещу парижката монархия, то той много ста-

рателно свиквал Съвета на Елзас или традиционните институции на новопридобитите провинции. Интеграционната политика не означавала незабавно приемане на френските закони, нито принудително признаване на кралския абсолютизъм. Престижът на Версай и на великия крал щели да бъдат достатъчни за спонтанното им приобщаване.

ЛУИ ВЕЛИКИ И ОПИТЪТ ЗА ФРЕНСКА ХЕГЕМОНИЯ В ЕВРОПА

Редът в Европа отдавна бил установен от Хабсбургите. Всички усилия на монархията от Франсоа I насетне се състояли в премахването на фаталните клещи, които застрашавали Франция, в откъсването на Испания от германските страни. Към тази традиционна политика Луи XIV прибавил във войните си с Холандия и меркантилни стремежи.

Испания била първата жертва: сигурен за вътрешния ред, разполагащ с добри финанси и солидна армия, Луи XIV можел да повиши тон. Бракът му с испанската инфанта се сключил срещу обещанието за колосална зестра, а испанската монархия, разорена от стогодишна война, вече нямала средства да изплати дълга си. Дали чрез жена си Луи XIV щял да поиска испанския престол?

В 1665 г. крал Филип IV умрял. Младият Карлос II бил с крехко здраве. Луи XIV веднага писал на австрийския Хабсбург Леополд I и му предложил съвсем откровено подялбата на испанското наследство. Франция щяла да получи Франш-Конте, Фландрия, Навара, Неаполското кралство и... Филипините. Най-изненадващото е, че Леополд приел това предложение, което превръщало Луи XIV в малък Карл V. Но неговият престиж бил вече значителен, а Испания се намирала в много тежко състояние.

Без да чака, Луи XIV решил да вземе своя дял от наследството. В 1667 г. влязъл с Тюрен в областта Брабант, завзел Лил, след като го обсадил, докато Конде окупирал Франш-Конте. Следващата цел на краля била испанска Нидерландия.

Но той се сблъскал с голямата търговска сила на Севера – Холандия. Забогатяла от колониалните си владения, от могъщия си флот и от търговията със задморски продукти по Рейн, Холандия повикала на помощ другите търговски държави – Швеция и Англия, които също били протестантски. Всички се опасявали Франция да не нападне по море със страховития флот на Колбер.

Кралят на Франция приел да преговаря: в 1668 г. той върнал Франш-Конте, но с договора от Екс ла Шапел запазил крепостите във Фландрия и Ено (Хеннегау), където Вобан незабавно пристъпил към изграждането на отбранителни съоръжения.

По бреговете на Северно море занапред щели да се съсредоточат могъществото и богатството. Не било необходимо да се водят войни в Италия. Испанското злато и корабите от Индия превърнали Амстердам в Северната Венеция, а Лондон – в могъщо морско пристанище. Стокхолм пиратствал из Балтийско море. Онзи, който щял да стане господар на Северозападна Евро-

па, щял да владее цяла Европа.

Колбер, разбира се, тласкал краля към война. Дори това била единствената война, която той някога е желал. Той пресмятал евентуалните изгоди от нея след победата над могъщата морска сила – Холандия.

Католиците и „набожната партия" били доволни, че кралят най-сетне ще воюва с протестантите. В Англия властта се била сменила. Стюартите били върнати на престола с помощта на Луи XIV. Крал Чарлз II обещал помощта и съюзничеството си. Лион – министър на външните работи, успял да неутрализира голяма част от немските принцове. Дипломатическата подготовка била сериозна.

Подготовката на похода също. В частност Лувоа бил осигурил снабдяването на войските с храна по време на прехода им, което било новост. В 1672 г., подпомогнати от английския флот, войските на краля влезли в Холандия. Те наброявали 120 000 души, командвани от Тюрен и Конде.

Стъписани, холандците не отговорили веднага. Когато се окопитили, те изгонили „великия пансионарий" Ян дьо Вит, за да създадат република, ръководена от щатхаудера Вилхелм Насау. Буржоата, в голямата си част приятели на Франция, напуснали властта, заместени от диктатор, който се облягал на народа срещу тях. Вилхелм бил фанатичен протестант и щял да води войната докрай.

Едва дошъл на власт, „Мълчаливецът" накарал да отворят дигите, за да спрат френското нашествие. Неговата решителност направила впечатление на немския император, който му протегнал ръка за помощ. Една антифренска коалиция обединила краля на Испания, краля на Дания и няколко немски принцове. В 1674 г. Чарлз II напуснал френския съюз. Останал сам, Луи XIV трябвало да напусне Холандия.

Той пак срещнал стария си противник – императора на Свещената римска империя, чиито отново въоръжени войски заплашвали френските граници. Луи XIV изпреварил. Той още един път окупирал Франш-Конте и завзел испанска Нидерландия. Конде извоювал блестяща победа над армията на оранския принц. Тюрен обсипвал с удари войниците на Империята в долината на Елзас, преди да умре, пронизан с гюлле пред вратите на Залцбах. Флотът на Колбер вършел чудеса: Дюкен разбил холандския адмирал Рюйтер в 1675 година.

Холандия преговаряла в Нимвег. Тя не загубила никаква територия, получила даже понижаване на френските мита. Луи XIV си го върнал на Испания. Тя окончателно отстъпила Франш-Конте, голяма част от Фландрия и Ено. За Луи XIV, както и за Колбер, войната била успешна. След сключването на мира кралят си позволил да анексира графството Монбелиар, няколко града в Саар, Страсбург и половината Люксембург, без протестиращите (императорът, испанският крал, Швеция и Холандия) да могат да предприемат някакви действия. Истина е, че през 1683 г. турците били при вратите на Виена. Единствено испанците се надигнали: били разбити и французите завладели целия Люксембург. В 1684 г. императорът и кралят на Испания признали анексирането на всичките територии...

ВЕЛИКИЯТ ХРИСТИЯНСКИ КРАЛ

По това време Луи XIV бил на върха на славата си. Крал „по божието право", той избирал епископите и възстановил в своя полза, без да бъде спиран от папата, старата галиканска църква. Босюе коментирал доктрината за божието право, за да я превърне в един вид догма: кралят, коронован в Реймс, бил наследник на кралете на Израел. Той бил длъжен да отговаря само пред Бога. Властта му не била произволна и не била власт на тиран. Той бил изпълнител на божиите желания.

В това си качество той бил длъжен да въздигне католическата религия до най-голямата ѝ слава. Трябвало безмилостно да преследва нейните врагове. В този смисъл Луи XIV щял да стане верен служител на Контрареформацията. Покровител на йезуитите, той не можел, доколкото се представял за абсолютен господар на една теократична държава, да не влезе в конфликт с всичко, което във Франция поставяло под въпрос католическата религия.

Съборите на духовенството редовно му оказвали натиск, за да се намеси срещу така наречената „реформирана религия". Протестантите били закриляни от едикта за помилване от Алес и от Нантския едикт. Кралят прилагал крайно рестриктивно тези едикти, а Църквата от своя страна засилвала кампанията си по приемане на католицизма. Така например маршал Дьо Тюрен приел католицизма под влиянието на Босюе. Той умрял като католик. Заплашвани от краля, притискани от духовенството, големите благородници протестанти се отказвали масово от вярата си. Повторното завладяване (реконкистът) на висшето общество успяло напълно. В низшите слоеве духовенството използвало други оръжия: всеки, който сменял вярата си, получавал шест ливри. Как може да се устои на този призив на Бога?

Кралят се отнасял строго и към янсенистите. Те не били закриляни от никакъв текст. Тази малка група от аристократи и едри буржоа пречела на йезуитите, затруднявала Църквата, възмущавала краля. Той наредил да затворят Пор Роаял в 1664 г. Монахините се укрили в долината Шеврьоз. В 1668 г., за да бъдат оставени на мира, янсенистите приели да подпишат „с особено мнение" един формуляр, осъждащ пет изречения от учението на Янсениус, папата на янсенизма.

Великият крал не приключил напълно с янсенистите, както и с протестантите. Но той проявил решително волята си да смята католицизма за единствената религия в кралството. Впрочем по времето, когато всячески поддържал католическата вяра, той полагал големи грижи да осигури властта си над френската църква: в 1682 г. под натиска на верния кралски служител Босюе един събор на духовенството гласувал декларация от четири члена, поставяща Църквата под властта на краля, който от времето на Конкордата от 1516 г. вече разпределял епископските постове.

БЛАГОРОДНИЦИТЕ – СЛУЖИТЕЛИ НА КРАЛЯ

Като пръв служител на Бога кралят бил и пръв сюзерен на кралството. Поради това му качество благородниците трябвало да му се подчиняват. С дребното недоволстващо дворянство лесно се справили провинциалните извънредни съдилища. Големите благородници били изтеглени от военните губернаторства, но намерили във Версай добри армейски командни постове (Конде, Тюрен) и изгодни служби. Политиката на разпределение на облагите ни най-малко не била поставена под въпрос от владетеля, който несъмнено си спомнял уроците на кардинал Мазарини.

Луи XIV привлякъл благородниците в Двора и ги превърнал в свои придворни. Въвеждането на много стриктен етикет (събуждането на краля, малко и голямо приготовление за сън, кралските закуски, обеди и вечери и т. н.) позволявало да се раздават на големите благородници почетни функции, които много се ценели, защото давали достъп до кралската особа. Един поглед на господаря, една негова дума можели да означават немилост или повишение. А кралят прекрасно умеел да използва своята дума. Един херцог Дьо Ларошфуко бил щастлив, че е началник на гардероба; един херцог Дьо Буйон бил главен шамбелан, един принц Дьо Конде приемал да бъде началник на... оберкелнерите. Опитомяването на големите благородници било тотално. Изпадането в немилост означавало отдалечаване от Двора. Трябвало да се появяваш в него, за да натрупаш богатство, за да получиш титли, пенсии, служби. Може ли да се живее във Франция вън от кралското слънце? Може ли да приемеш да живееш в провинцията, докато всички заслуги, таланти и възможности са в Париж? Сен Симон говори за това в своите *„Мемоари"*:

> „Кралят се оглеждаше наляво и надясно при ставането си сутрин, при лягането си вечер, когато се хранеше или преминаваше през апартаментите, в градините на Версай, където само придворните имаха право да го следват. Той виждаше и забелязваше всички... Беше простъпка... да не превърнеш... Двора в обичайно място за живеене... и сигурна немилост за онзи, който никога или почти никога не идваше там. Когато ставаше дума да се поиска нещо за такъв човек, кралят отговаряше гордо: „Съвсем не го познавам." За онези, които идваха рядко: „Това е човек, когото никога не виждам." И тези присъди бяха окончателни."

ЕДНО „ОФИЦИАЛНО" ИЗКУСТВО

В Двора имало не само придворни. Срещали се и писатели, и хора на изкуството. Животът на Двора бил една от проявите на окончателната победа на Париж над провинцията. При Луи XIV по-малко отвсякога можело да се успее в провинцията. Талантите се освещавали в Двора.

По искане на своя господар Колбер създал „Република на литературата“, която се събирала около краля. Френската Академия, дело на Ришельо, изкушавала всички писатели, привлечени, както и царедворците, от тлъстите кралски пенсии. Един Жан Расин щял да придружи краля на война, за да опише неговите походи. Никой меценат не е бил до такава степен институционализиран. Луи XIV превърнал в своя професия покровителството на хората на изкуството. Нима не подкрепил Молиер, автор на *„Тартюф“*, срещу котерията на набожните? По-голямата част от шедьоврите на класическата литература били написани между 1660 и 1670 г. благодарение на закрилата на суверена. Молиер развлича Двора, а Босюе го възпитава нравствено. Лафонтен бил приятел на Фуке. Някой да го е обвинявал за това? Нито Боало, нито Лабрюер щадели благородниците в своите сатири. Нима кралят ги е цензурирал? Несъмнено неговото благоразположение било непостоянно и понякога несправедливо. Някакъв автор за известно време се оплаквал, мърморел, протестирал. Но с какво удоволствие си връщал кралската милост, когато дойдел този момент!

Благоразположението било по-щедро към хората на изкуството, които прославяли кралското управление. Луи XIV обича. художника Льо Брьон, който ръководел Художествената академия в Париж и Рим. Той бил и управител на кралската манифактура „Гоблен“. Клод Перо построил прочутата колонада на Лувъра по искане на Колбер. Но кралят, който не обичал Париж, вече мечтаел да построи приказен дворец във Версай. В 1671 г. решението му било взето. Десет години по-късно мечтата станала действителност.

Залезът на „Слънцето“

РЕЛИГИОЗНАТА НЕТЪРПИМОСТ

Две опасности застрашавали Краля-слънце в неговия зенит. Волята му за могъщество в Европа – която щяла да му създаде безмилостни врагове, и религиозната му политика – която щяла да предизвика във Франция най-сериозни размирици.

Около великия крал добрите служители постепенно изчезвали: Лион умрял в 1671 г., Колбер в 1683 г., Льо Телие в 1685 г., Лувоа в 1691 г. Техните наследници не били така близки с краля, който управлявал сам.

На четиридесет и шест години кралят много се бил променил. Вече не тичал от замък на замък и не редувал лова с любовници. Установен във Версай, пленник на етикета и бюрокрацията, той сключил таен брак с набожната г-жа Дьо Ментенон, който щял да окаже неблагоприятно влияние върху неговата политика. След 1686 г. кралят преживял операция, която намалила физическите му сили. Той ставал жертва на Религиозната партия. Неговият изповедник – йезуитът отец Франсоа дьо ла Шез, обединил влиянието си с това на

г-жа Дьо Ментенон, за да тласне краля по пътя на религиозната нетърпимост.

Като начало Луи XIV влязъл в конфликт с папата, който току-що осъдил *Декларацията с четирите члена*. Луи XIV щял да мине и без папата и повторно щял да утвърди „кралското галиканство". В продължение на единадесет години той назначавал епископи, които одобрявали декларацията, а папата в продължение на единадесет години отказвал да им даде духовна инвеститура. Поради това в 1688 г. тридесет и шест епископи се намирали в една почти схизматична ситуация.

За да накара Рим да се огъне, кралят дори окупирал Венаското графство. Но той не получил нито от папа Инокентий XI, нито от неговите наследници признаване на *четирите члена*. В крайна сметка след продължителна борба трябвало да отстъпи.

Духовенството на Франция нямало да последва толкова далеч краля в неговата кавга с папата, ако Луи XIV не показал по отношение на враговете на църквата такава сурова непреклонност. Протестантите в кралството били около един милион и населявали Южна Франция, Западна Франция, Париж и Елзас. Реформираната религия оставала непоколебима най-вече сред буржоазията и простолюдието в градовете. Често се срещали хугеноти – индустриалци и финансисти, както и занаятчии и калфи.

До 1685 г. мерките срещу тях се ограничавали с пречки при изпълняването на култа и с изключването им от службите и либералните професии. Смесените съдилища, създадени с Нантския едикт, били премахнати. След 1681 г. в Поату започнали така наречените „драгунади". Интендантът, придружен от монаси и охраняван от драгуните на краля, обикалял из провинциите, за да наложи насилствено приемане на католическата вяра. По този начин интендантът Марияк успял да покатоличи тридесет хиляди души, с което се хвалел в Двора. Разтревожен от неговото усърдие, кралят го отзовал. Но той бил закрилян от Лувоа и най-вече от г-жа Дьо Ментенон. След смъртта на Колбер, който защитавал доколкото можел хугенотските си манифактури, драгунадите обхванали и други провинции: по-специално Лангдок и Беарн.

Дали впечатляващите отчети за покатоличванията са убедили Луи XIV, че протестантският проблем е напът да се реши? Несъмнено външнополитически причини са в основата на решението на краля да принуди всички протестанти във Франция да се покатоличат. Нали трябвало да се представи пред папата и императора като велик католически крал? Едиктът от Фонтенбло, който в 1685 г. отменил Нантския едикт, почти не оставял избор на хугенотите: храмовете им били разрушени, пасторите им заточени, култът им забранен, децата им – задължително кръщавани в католическата вяра. Било забранено да напускат кралството под заплаха от каторга.

До такава степен влиянието на духовенството както в Двора, така и на улицата било голямо, че общественото мнение следвало краля в тази репресивна политика. Г-жа Дьо Севиние се прехласвала, Ла Брюер шумно аплодирал. Нима протестантите финансисти не експлоатирали достатъчно дълго държавните финанси?

Двадесет хиляди протестанти обаче успели да избягат. Те отивали в Швейцария, Германия, Англия, Ирландия и Холандия. Някои стигнали до Москва. Те били приемани в зависимост от възможностите и уменията си. Каква е

равносметката от тази политика? Загуба на кавалифицирана работна ръка, на финансови и промишлени компетенции, всеобщо възмущение у протестантските сили в Европа, някои от които били традиционни приятели на Франция, истинско стъписване сред просветените среди: Мобан например се осмелил да посъветва краля да анулира отмяната.

Но строгостта на краля била непреклонна. Той впрочем не се ограничил само с протестантите. Нещастната група на янсенистите отново била подложена на преследване. Укрити в Пор Роаял де Шам, те си били създали последователи, без да се стараят да разширят своето влияние. Нали някои епископи били приели янсенизма – доктрина на Божията благодат и предопределението? Тези успехи много пречели на йезуитите, които защитавали римската права вяра. От омраза към Луи XIV папите не осъдили янсенизма. Въпреки това в 1703 г., когато конфликтът между папата и краля престанал, френските йезуити и епископи като Фенелон получили от папа Климент XI така очакваното осъждане. Занапред кралското правосъдие можело да действа. Отец Кенел бил арестуван. В 1709 г. Луи XIV изгонил монахините от Пор Роаял и разрушил манастира им. В 1715 г., когато кралят умрял, затворите били препълнени с янсенисти.

ЕВРОПА СЕ БУНТУВА

Религиозната нетърпимост на краля предизвикала яростна реакция от страна на протестантските му врагове в Европа. Холандци и шведи се съюзили с електора на Бранденбург веднага след отмяната на Нантския едикт. От омраза към Франция католическите принцове се присъединили към коалицията. Кралят на Испания и Хабсбургският император, най-сетне избавени от турците, създали с протестантите *Аугсбургската лига*. Дори папата се присъединил към коалицията. Франция се оказала сама срещу обединилата се Европа.

Луи XIV, който претендирал за правата на снаха си – Палатинската принцеса, окупирал с войските си Палатината. 200 000 войници, командвани от Люксембург и Катина, отправили предизвикателство към императора по Рейн. Англия, в която Уилям III Орански заместил Джеймс II Стюарт, била яростно антифренска.

Французите постигнали успехи, по-специално в Холандия (победите при Флерус, Стейнкерк, Неервинден) и в Савоя. В долината на Рейн френските полкове опустошавали областта, прогонвали населението, за да построят солидни отбранителни укрепления срещу войските на императора. По море френският флот бил разбит от англичаните и холандците при Ла Уг.

Войната продължила девет години – от 1689 до 1697 г. *Мирният договор от Рисуик*, подписан по това време, бил договор на умората, без победители и победени. Саарлуи и Страсбург останали във Франция. В замяна на това Луи XIV върнал Лотарингия на нейния херцог, изоставил Люксембург и крепостите по италианската граница, сред които и Пинерол. Загубил и господството си по море.

Тази продължителна война отслабила монархията. Настойчивите усилия на Колбер били погубени. За да се върже бюджетът, отново трябвало да се прибегне до финансистите, до „партизаните", разобличени от Лабрюер. Трябвало да се измислят нови похвати като например „обещателните билети", изобретени от Колбер и издавани срещу 5-процентна лихва на всички, които поверявали златото си на краля. В 1694 г., след като ресурсите се оказали недостатъчни, Вобан въвел своята система на *капитация* – данък, засягащ пряко всички доходи. Населението било разделено на двадесет и две класи, които плащали пропорционален на доходите си данък. За жалост привилегированите направили така, че да не плащат нищо, и капитацията, засягаща единствено бедните класи, не била рентабилна. *Десетината*, създадена през 1701 г. по същия образец от главния контрольор по финансите Демаре, имала същия успех. Спадането на селскостопанското и промишленото производство, забавянето на търговския обмен довели да намаляване на общата стойност на косвените данъци. Славолюбивата политика на краля водела финансите към изключителни затруднения.

Гладът, липсата на пари, спадът на дейността предизвикали в някои области бунтове, които били сурово потушени. В 1703 г. Лангдок бил подложен на огън и меч. В 1709 г. същото се случило в областта Каор. Войната на *камизарите* – непримирими протестанти, бушувала в Севените от 1702 до 1705 г. Вилар трябвало да хвърли цяла армия, за да спре бунтовниците, които се превърнали в истинска партизанска армия. До края на царуването на Луи XIV протестантите провеждали своите „събрания в пустинята" въпреки драгуните на Вилар.

В 1700 г. войната на Франция срещу Европа се възобновила. Според завещанието на Карлос II Испански херцогът на Анжу станал наследник на трона. При смъртта на владетеля императорът застанал начело на една коалиция, която обединявала Англия на Уилям III, Холандия, немските принцове, Бранденбург и Дания. Този път Франция имала няколко съюзника – най-вече Испания и за известно време Португалия и Савоя.

Войната, меркантилна по характер, се водела повсеместно по суша и море. Всички воюващи страни се стремели да се обогатят максимално за сметка на противника. Коалицията била ръководена от висши предводители: принц Евгени Савойски, херцог Малбороу (Джон Чърчил), Хайнсиус – „велик пансионарий" на Холандия. Френските генерали, дори и Вилар, не били на висотата на своите противници. Те разполагали с 400 000 лошо въоръжени войници, събрани и обучени набързо, които трябвало за защитават огромни граници.

Отначало – от 1704 до 1709 г., Франция трупала поражения: армиите ѝ трябвало да напуснат Италия и десния бряг на Рейн, където опитали да проникнат след гръмки поражения. Англичаните дебаркирали в Испания при Гибралтар и на Балеарските острови. Австрийците преминали в Португалия и се насочили към Мадрид. В Северна Франция херцог Малбороу завзел Лил в 1708 г. Границите отново били отворени.

Не било възможно да се сключи мир: желанията на врага били непосилни. Искали от Луи XIV да обяви война на внука си – херцога на Анжу. „Предпочитам да воювам с враговете си, отколкото с децата си" – отвърнал кралят. Духовенството подело голяма разяснителна кампания в кралството. Всички

духовници обясняват от амвона причините за продължаването на войната. Патриотичен устрем обхванал страната. Младите селяни масово се записвали в армията. При Малплаке маршал Дьо Вилар изпратил 60 000 войници срещу войските на Малбороу и принц Евгени Савойски.

Вилар победил, но това била пирова победа, която завършила с отстъпление. Вандом имал по-голям успех в Испания, където при Вилависиоза нанесъл поражение на императорските войски и англичаните. Филип V влязъл в Мадрид. В 1711 г. англичаните, уморени от неясната и скъпоструваща война, подписали предварителните уговорки в Лондон. Тронът във Виена бил празен. Йосиф I току-що бил умрял. Дали щял да се сключи мир?

Ерцхерцогът Карл, едва провъзгласен за император, възобновил сраженията с подкрепата на Холандия, неумолим враг на Луи XIV. Принц Евгени завладял Северна Франция с многобройна армия. Бил спрян при Денен от Вилар. Този път Свещената римска империя също се уморила от войната.

КРАЯТ НА НАЙ-ПРОДЪЛЖИТЕЛНОТО ЦАРУВАНЕ

Мирният договор бил подписан в Утрехт в 1713 г. отначало с Холандия, Англия, Савоя, Бранденбург и Португалия. Бил нужен нов поход, за да се накара императорът да подпише мирния договор от Ращад в 1714 г. Филип V – херцог на Анжу, запазвал испанския трон, но се отказвал от френската корона. Луи XIV признавал правата на Джордж Хановърски върху английския трон и прогонил от Франция католическия претендент Стюарт (Джеймс Едуард). Фредерик Бранденбургски бил признат за крал на Прусия. Той се нарекъл Фридрих I. Савойският херцог станал крал на Сицилия.

Този успех на европейските принцове бил съпроводен с промени в кралствата: Савоя се обединила със Сицилия, която Испания загубила. Австрия владеела Милано, Неапол и Сардиния. Тя станала средиземноморска сила. Наследница на правата на Испания върху Нидерландия, тя се оказала съперничка на Холандия.

Франция осигурявала търговското морско богатство на англичаните: тя опустошила Дюнкерк, активно убежище на корсарите. Отстъпила на Англия своите колонии в Северна Америка – Нова земя, Акадия, Худсон. Митническите такси с Англия били премахнати. Английските кораби също така трябвало да бъдат свободно приемани в испанските пристанища, по-специално в Кадикс, откъдето тръгвали флотилиите за богатите колонии.

Бившите велики сили (Испания и Холандия) рухнали, в Европа се появили съвсем нови сили: младата Прусия, Англия. Австрия получила достъп до море. Картата на Европа била изцяло променена, но Франция не получила подобаващо място, въпреки че последният напън запазил почти всички завоевания на Луи XIV.

Преди смъртта си „великият крал" мислел за съюз на католическите сили Франция, Испания и Австрия срещу търговска и протестантска Европа. Та нали съвсем близката съседка Холандия от дълго време приемала всички противници на трона – хугеноти, интелектуалци, философи или памфлетисти,

които умножавали полемиките срещу Луи XIV? Нали Партията на едрите и дребните търговци и корабопритежатели от пристанищата на Запада тласкала краля към икономически реванш над Англия? И най-сетне във вътрешната си политика нали кралят трябвало чрез победи навън да успокои общественото мнение, разбунено отново от подривните идеи на големите сеньори като херцог Сен Симон и на епископи като Фенелон? Смъртта на краля на 1 септември 1715 г. сложила начало на нов период на регентство, тъй като наследникът на трона бил само на пет години. Най-дългото царуване завършило в атмосфера на несигурност: имала ли Франция средства, за да възвърне мястото си в Европа?

ГЛАВА X

ФРАНЦИЯ НА ЛУИ ВЪЗЛЮБЕНИЯ

Луи XV бил добре посрещнат при възкачването си на трона. Народът го обичал. Наричали го „възлюбения". Но въпреки това нито един крал не е бил така злепоставян от потомството. Приписват му постоянния упадък на монархическите институции, външните катастрофи, финансовите кризи. Най-добрият му биограф Пиер Гаксот ни уверява, че Луи XV бил велик крал и че не бива да се доверяваме на дворцовите клюки.

Факт е, че със своето присъствие Луи XV заема голяма част от века. Както някога Луи XIV, той бил безпомощен свидетел на едно продължително регентство, оглавявано от орлеанския херцог от 1715 до 1743 г. Неговото лично управление продължило до 1774 г. и завършило петнадесет години преди Френската революция, в началото на Американската революция. Възлюбения бил крал на Франция в една Европа, подложена на катаклизмите и овладяна от надеждите на века на Просвещението. Той не действал самостоятелно.

Агонията на абсолютизма

РЕГЕНТЪТ, ГОСПОДАР НА КРАЛСТВОТО

Съгласно завещанието на краля Регентският съвет трябвало да бъде председателстван от орлеанския херцог Филип и съставен от принцове от кралско потекло, като двама от тях били незаконни синове на краля, доказали мъдростта и умереността си, което не можело да се каже за Филип Орлеански.

Това завещание ни най-малко не задоволявало херцога, който искал свободно да назначава членовете на своя съвет и да управлява като едноличен господар в кралството. За да получи неговото анулиране, той обещал на членовете на парламента да им възвърне „правото на предупреждение". Те не искали толкова много. Омразата им към Луи XIV била достатъчно голяма и регентът можел лесно да получи от тях това, което поради нетърпението си запла-

тил много скъпо.

За Съвета орлеанският херцог избрал аристократи – противници на предишното управление, начело със Сен Симон. Жлъчният хронист и колегите му сметнали за свой дълг да премахнат постовете на министри и държавни секретари, създадени от Луи XIV, и да отзоват титулярите им. Колегиални „съвети", съставени от придворни аристократи, заместили министрите. В тази система, наречена „полисинодална", бившите слуги на Версай се заели с делата около масата на властта.

Големите благородници, приятели на регента, били естествени съюзници на парламентаристите, също жертви на Луи XIV. Срещу „министерския деспотизъм" на предшестващото управление новите господари подготвяли „аристократична революция", която имала за цел да им даде ключовете на властта. Те искали да завладеят постовете в цялата администрация, в армията и флота и да си възвърнат общественото могъщество, възстановявайки по отношение на селяните предишните си права, но с по-големи печалби. Те искали да върнат на аристокрацията реалните привилегии.

Нищо не се противопоставяло тогава на тази реформа освен много бързата еволюция на положението. Навсякъде в Европа цените растели и управлението на аристократите, които увеличавали разходите, било напълно неспособно да се бори с тази инфлация. Бюджетът за 1716 г. наброявал седемдесет милиона приходи срещу сто и тридесет милиона разходи! Голяма част от тези разходи отивали за изплащането на огромните лихви по кралския дълг: повече от два милиарда и половина ливри... Наследството на великия крал било тежко.

Големите благородници, господари на Съвета, били принудени да намерят незабавни решения и средства за справяне с положението. Решили отново да променят стойността на парите, да преследват финансистите и недобросъвестните държавни служители, да премахнат някои служби в администрацията и армията. Всички тези мерки били недостатъчни. Тогава един изобретателен шотландец Джон Лоу се притекъл на помощ на изпадналите в нужда благородници с джобове, пълни с рецепти.

МАНИПУЛАТОРЪТ ЛОУ И ИЗНЕНАДИТЕ НА СПЕКУЛАЦИЯТА

По принцип проектът на Лоу не бил революционен: ставало дума да се приложи във Франция английската или холандската финансова система: една емисионна банка, подобна на *Банк ъв Инглънд*, трябвало да издава книжни пари, обезпечени с определено покритие в ценни метали. Тези банкноти трябвало да увеличат паричното обращение и следователно да стимулират потреблението и производството. Емисионната банка щяла да получава срещу лихва търговските книжа на своите клиенти. Следователно тя щяла да има интерес от техните печалби и да печели пари, като им дава заеми. По този начин тя щяла да бъде в състояние бързо да върне държавните дългове. Срещу старата система на Колбер, която залагала на равновесието и благоразумието в развитието на производството, системата на Лоу предполагала бързо разви-

тие на сделките и продължителна експанзия по холандски образец.

Лоу не получил от Съвета карт-бланш. Но му било разрешено да създаде банка. Тази „Генерална банка", която била частна институция, получила три четвърти от своя капитал в държавни кредити. Още със създаването си тя се интересувала от колониалните сделки, финансирайки ръководената от самия Лоу „Западна компания", която имала за цел да разработи Луизиана и Мисисипи.

От 1716 до 1718 г. успехът бил толкова голям, че правителството решило да позволи на Лоу да направи от банката си „Кралска банка". В 1720 г. той станал суперинтендант на финансите. Успял да откупи привилегиите на главните компании, създадени преди това: Източните Индии, Сенегал, Гвинея, Св. Доминик. Като обединил всички търговски компании, Лоу вече разполагал с външнотърговски инструмент с мощни средства: „Компанията за Индиите".

Тази компания пуснала в обращение акции. Успехът бил невероятен: от цена на емисията петстотин ливри акциите скоро били търгувани по осемнадесет хиляди ливри. Лоу обещал на акционерите 40% дивиденти.

За да намери налични средства, Лоу допуснал редица непредпазливи действия при ръководенето на Кралската банка. Трябвало да задоволява нуждите и на регента, който живеел нашироко, както и на неговите приятели аристократи. Лоу издал три милиарда книжни пари, обезпечени с петстотин милиона покритие в ценни метали. Катастрофата била неизбежна.

Финансовите катастрофи са като наводненията: те са внезапни, пълни, непоправими. Системата се сринала изцяло: през декември 1720 г. акциите на компанията пропаднали: криза на доверието. Веднага държавните книжа загубили всякаква ценност, а Индийската компания – всякакви средства. Лоу избягал. Той успял да осъществи поразителен банкрут.

Обществото било стъписано. Освен няколко по-прозорливи хора, които успели да забогатеят много бързо и да вложат печалбите си в сигурни ценности, по-голямата част от акционерите били смазани, измамени, ограбени. С един замах държавата очистила съществена част от дълговете си. Но операцията за дълго време отклонила французите от акциите и книжните пари на банките. В началото на развитието на капиталистическа Европа тя причинила един вид травма, която била много опасна за икономическото бъдеще на Франция. След като не успяла да измисли последователна финансова и търговска политика, държавата, следвайки блестящата импровизация на Лоу, забавила с няколко десетки години влизането на страната в западноевропейското движение на сделките.

А по това време в Европа царял мир и Франция можела да участва масово във възстановяването. Министърът на външните работи на регента – бившият абат Дюбоа, вече кардинал, своевременно бил сключил примирие с морските сили Холандия и Англия. Той дори променил някои съюзи, ставайки приятел на англичаните, на холандците и дори на австрийските хабсбурги срещу испан-ците. Той разкрил заговора на херцогиня Дьо Мен, който искал връщането на испанския съюз и отстраняването на регента. Той арестувал херцогинята и отпратил испанския посланик. В 1719 г. Дюбоа тласнал регента във война срещу Испания на страната на англичаните. Испанският крал подписал

мир: Луи XV щял да се ожени за испанската инфанта Мария-Виктория.

За големите колониални пристанища по океанското крайбрежие мирът с Англия и Холандия бил добра новина, а краят на испанските интриги – огромно облекчение. Не един благородник бил инвестирал капиталите си в предприятията на едрата задморска търговия заедно с буржоата от Нант и Бордо. Очаквали от краля да потвърди намеренията на Лоу, да окаже поддръжка на френските предприятия отвъд океана, да включи Франция в мирното завоюване на моретата заедно с новите съюзници.

ЕДИН СЕДЕМДЕСЕТГОДИШЕН МЛАДЕЖ: КАРДИНАЛ ДЬО ФЛЬОРИ

Тази политика трябвало да намери защитник в лицето на кардинал Дьо Фльори, който поел външните работи в 1723 г., повикан от краля. Въпреки че от 1723 г. Луи XV бил пълнолетен, той не искал да управлява лично. Той бил за английската система с първи министър.

По това време регентът бил покойник. Кардинал Дюбоа вече реагирал остро срещу големите благородници от Двора, които отстранил от съвета; той назначил за министри и държавни секретари хора, които имали усет за обществения интерес. Разбунтувалите се членове на парламента били заточени в Понтоаз... Дюбоа подготвил мястото за Фльори.

Време било. Интригите на големите благородници щели да доведат до безредиците на войната. Отказвайки брак с испанката, Луи XV измамил надеждите на някои аристократи, които виждали в този съюз единствено средство да се върнат към катастрофалните проекти на Луи XIV за съюз с Испания. Кралят се оженил за полската принцеса Мария Лешчинска в 1725 г. Привържениците на възобновяването на европейската война били разочаровани. В замяна на това при идването на власт на Фльори мирът с Англия щял вече да бъде потвърден.

В 1726 г. бившият учител на дофина бил на седемдесет години. Този мъдър старец щял да управлява Франция повече от петнадесет години. Идеите на Фльори се основавали единствено на здравия разум: да подпомогне икономическото развитие и заради това да намали вътрешното напрежение, да възстанови държавата, компрометирана от фаворитите на регента, и да запази на всяка цена мира в Европа.

Още в началото на века Франция била толкова богата, колкото държавата била бедна. Богата с децата си: увеличението на раждаемостта се засилвало. Французите били деветнадесет милиона в 1697 г. и щели да станат двадесет и шест в 1789 г. Богата също така с предприемчивостта и дейността си: французите гледали навън и отвъд океана. Златните монети от Бразилия и Мексико пристигали в изобилие на европейските пазари. Цените се увеличавали, но също така и количеството на консумираните стоки. В една благоденстваща Франция, която щяла да изживее половин век блестяща цивилизация, държавата била блокирана от финансови затруднения и безизходица.

За да се оздрави кралството, не можело да се увеличават хитростите и финансовите номера. Не можело обаче и да се направи дълбока реформа на общество,

почиващо на привилегиите. По времето на Фльори мислели, че такова нещо още не е необходимо. Можело да се разреши временно финансовата криза с масово насърчаване на производството и търговията.

Загрижен да удържи на думата си, Фльори най-напред въвел ред в дома си и възстановил доверието в парите: сребърното екю и луидорът получили нови стойности: една ливра занапред била равна на една шеста от екюто и на една двадесет и четвърта от луидора. Монетарната стабилност щяла да се задържи през цялото време на управлението въпреки постоянното повишение на цените.

Това повишение поддържало начинанието, вместо да му пречи. По-голям брой промишлени и колониални стоки били предоставяни за потребление. Французите печелели повече като сума, но и потребявали повече. Мирът по моретата позволил да се експлоатират първите колониални завоевания: френските Антили (които тогава включвали Св. Доминик), Луизиана, Канада, петте колонии в Индия, о. Франс и о. Бурбон в Индийския океан (днес Мавриций и Реюнион) и най-сетне колониите в Африка, в Сенегал по „брега на робите". Най-богатите колонии били в Америка, които в Антилите произвеждали захар, а скоро и кафе, в Луизиана ориз и тютюн, кожи и катран в Канада. Колониите в Ориента осигурили нов подем на Марсилия, докато Нант, Ла Рошел и Бордо се впуснали в „търговия с негри".

Възхитителна търговия! Корабопритежателите пълнели догоре негърските кораби с дрънкулки, евтини бижута, кухненски прибори, барут и пушки, алкохол и тютюн. По брегoвете на Африка капитаните разменяли товара си срещу негри, пленени във вътрешността от негърските „крале" по крайбрежието. С цената на ужасяващи човешки загуби корабите отвеждали печалната си стока по островите и в Южна Луизиана. Купували робите, за да работят в плантации-те. С печалбата от продажбата капитаните купували захар, какао, тютюн и всички колониални стоки, които препродавали много скъпо във Франция. По този начин майсторите на „триъгълната" търговия много бързо забогатявали.

Дори и държавата имала сметка от това, защото увеличавала данъците и таксите върху външната търговия, за да балансира бюджета. В началото на тридесетте години кралството си възвърнало финансовата стабилност. Главният контрольор по финансите на кардинала принудил привилегированите да плащат „капитацията" и „десетината", създадени от Вобан. Това била първата стъпка по пътя на реформата.

Привилегированите почти не протестирали, защото не чувствали особена поддръжка в Двора. Силен поради доверието на краля, кардиналът запазил вътрешния мир, победил янсенистите, вкарал в правия път конвулсионистите, които на гробището „Сен Менар" се отдавали на странни прояви на колективен мистицизъм. Като че ли нищо не заплашвало вътрешния мир. Но трябвало да се внимава по границите.

ЕВРОПЕЙСКАТА МЪДРОСТ НА ФЛЬОРИ

През XVIII в. за новите нации в Европа войната била средство за забогатяване – ето защо било трудно да се избегне. Кралят на Прусия и кралят на Швеция инвестирали големи суми в армиите си. Те очаквали от тях да им донесат печалба.

Въпреки дълбокото си желание да запази мира кардиналът на два пъти бил въвлечен във война от един вид механизъм на силите. Първата лоша сделка била „полското наследство". Станислав Лешчински, тъст на френския крал, бил избран от Диетата за крал на Полша в 1733 г. Незабавно руснаците завзели Полша и Станислав намерил убежище в пристанището Данциг, викайки Луи XV на помощ.

За французите не било лесно да нападнат руснаците, въпреки че срещу австрийците имали подкрепата на испанския и сардинския крал. Антиавстрийската партия в Двора триумфирала, но за кратко. Френският експедиционен корпус, изпратен в Русия, претърпял неуспех, макар че австрийците били изгонени от Италия. Подписаният от Фльори мир избавил Франция от най-лошото – възобновяването на френско-австрийското съперничество на континента. Според Виенския мирен договор Станислав получавал в замяна на Полша херцогство Лотарингия и херцогство Бар, които принадлежали на Франц Лотарингски – зет на императора. Последният бил компенсиран в Италия. След смъртта на Станислав Лотарингия и Бар щели да бъдат върнати на Франция, без тя да си развърже кесията. Кардиналът по свой начин направил инвестиция. Той можел да остави на испанския инфант Карлос кралствата Неапол и Сицилия.

След като сключил този успешен мир, Фльори бил въвлечен в нова тъмна афера – наследството на император Карл VI, който оставил цялото си имущество на дъщеря си Мария-Терезия. Когато в 1740 г. той умрял, нищо не можело да спре алчността на пруския крал Фридрих II, който разполагал с добра армия и имал намерение да я използва. Той я изпратил в Силезия и тя я погълнала от първия път. Австрийците трябвало да се изтеглят. Не настъпил ли за Франция дългоочакваният случай да победи окончателно Хабсбургите? Неприятелите им в двора на Версай се раздвижили.

Съюзът с Прусия, Бавария и Саксония като че ли обещавал победа. Испанците от алчност също се присъединили към коалицията. Фльори не успял да устои на войнствения устрем. И Франция имала военни, които изгаряли от нетърпение да завладеят Европа. Маршал Дьо Бел-Ил светкавично отвел френската армия до Прага, където електорът на Бавария бил избран за император.

Мария-Терезия успяла да води с Фридрих II разговор на език, който той разбирал: тя му платила с територии и се оттеглила от коалицията. Пламенната австрийка възстановила армията си с помощта на верните си унгарци и изгонила французите от Германия в 1473 г.

Това, от което Фльори най-много се страхувал, било неизбежно: задморските съперници – англичаните и холандците, сметнали, че е настъпил удобният случай да помогнат на Австрия. След като французите претърпели неуспех, време било те да влязат в поход и да участват в разпределението на плячката. Войната се разпространила по всички морета на земното кълбо.

Английският флот имал явно превъзходство в Канада. Той завладял коло-

ниите по крайбрежието. Англичаните имали по-малък успех в Индия, където Дюплекс, подпомогнат от сипахите (спахиите), завладял Мадрас. Флотът на Ла Бурдоне му помогнал. Но френската армия трябвало да разреши проблема по суша, в Европа. В 1750 г. Морис дьо Сакс разбил англо-хановърците при Фонтеноа (1745 г.) и Року. Френската армия завладяла Белгия, преминала в Холандия, победила при Лоуфилд, принуждавайки неприятеля да преговаря.

Луи XV следвал мъдрите съвети, които Фльори му дал, преди да умре в 1743 г. Той уволнил най-яростния привърженик на войната срещу Австрия – държавния секретар по външните работи Д'Аржансон. В 1748 г. подписал мирен договор в Екс ла Шапел, отказвайки се от завоеванията си, като дори върнал Мадрас на англичаните. Луи признал избора на Франц Лотарингски – съпруг на Мария-Терезия, за император. Луи XV – занапред единствен господар на управлението във Франция, бил воювал „за краля на Прусия".

Франция в Европа на Просвещението

БЕЗСИЛИЕТО НА ДЪРЖАВАТА

В 1750 г. Франция на Луи XV обичала своя крал. Той сключил мир, изпълнявайки желанието на Фльори. Отпратил войнствения Д'Арженсон. Ако в Европа тълкували мирния договор от Екс ла Шапел като знак за слабост, във Франция той бил добре посрещнат. Кралят бил млад, тридесет и три годишен мъж, показал храброст във войната и умереност в мирно време. От Анри IV насетне никога владетел не е имал такава популярност. Ако обявели, че кралят се е разболял, в църквите се стичали тълпи хора, които се молели за неговото здраве. Казвали, че той се грижи за доброто на народа си. След толкова години войни, глад, мизерия, религиозно и данъчно преследване френският народ искал крал, който да се грижи повече за неговото благополучие, отколкото за своята слава.

Но постепенно Луи XV трябвало да поеме отговорността за хроничните трудности на държавните финанси. След смъртта на Фльори, след края на войната с Австрия Франция отново се заела със сметките: те били катастрофални. Несъмнено парите оставали стабилни, но държавата ставала все по-бедна и по-бедна в една все по-богата и по-богата Франция. За да се реформират финансите, трябвало да се наложат на привилегированите данъци, да се посегне на обществото, да се поставят под въпрос придобитите права в момент, когато Партията на аристократите се стараела да засили именно тези права.

Не е учудващо, че младият крал скоро станал мишена на общественото мнение, мнението на парижките салони и на наемните писачи на пасквили. Разпространявали се песни и памфлети. Представяли краля като безгрижен човек, осланящ се за държавните дела на фаворитките си като г-жа Дьо Пом-

падур и по-късно Дю Бари. Твърдели, че той разорява хазната с капризите си, че малко го е грижа за финансовата катастрофа, стига да му оставят любовниците. Хвърляли в калта големите служители на управлението: Машо Д'Арнувил и Шоазьол. Кой подхранвал тази кампания? Привилегированите – тези, които се страхували за богатството и ранга си.

Всъщност Машо д'Арнувил, натоварен от краля с реформата на финансите, създал нов данък *двадесетина*, с който се облагали доходите на всички, независимо дали били благородници, или не. Трябвало да се стопи дефицитът и да се платят лихвите по дълга, нараснали отново поради войната. Привилегированите смятали това за скандално. Те бунтували членовете на парламента, които също били привилегировани. Наложило се кралят да принуди Парламента при едно специално тържествено заседание, наречено *Ли дьо жюспис,* да регистрира едикта, учредяващ *двадесетината*. Провинциалните щати, Събранието на духовенството отказали да плащат. Кралят не успял да принуди духовенството. Все пак той разпуснал неговото събрание. Но в 1751 г. Църквата получила пълното запазване на данъчните си привилегии. Тя представлявала много значителна част от поземленото богатство на кралството.

Как кралят да откаже на едни това, което дава на други? Имало опасност от нова Фронда с разгневените парламентаристи, обезпокоените аристократи и най-сетне народа, който в крайна сметка сам понасял новото увеличаване на данъците. Атентатът на Дамиен срещу краля от 1757 г. отбелязал върха на тази вътрешна криза, която не можела да продължи. Франция отново влязла във война, защото жизнените ѝ интереси били поставени на карта.

По това време бъдещето ѝ до голяма степен било обусловено от влиянието ѝ в Европа, но най-вече от икономическата роля, която враговете ѝ щели да ѝ позволят да играе в Европа. Защото светът, Европа и самата Франция били много променени след смъртта на Великия крал.

СЪПЕРНИЧЕСТВОТО НА АТЛАНТИЧЕСКИТЕ СИЛИ

Властта сменила линията си на поведение: една нация със световни амбиции не можела занапред да се ограничи в желанието си за хегемония в Европа само със смъртоносен двубой с Австрийския кралски дом. Старият Фльори отлично разбрал, че бъдещето на Франция ще се реши на запад в една схватка с морските сили, която той се надявал да бъде мирна.

Откритието и колонизацията на света от Европа било започнало. Отдавна отминало времето, когато единствено испанците и португалците държали монопола при експлоатацията на географските открития. През XVII в. Холандия и Англия също се включили в надпреварата и Франция ги последвала.

В това колониално съперничество Холандия била изпреварена от Англия: в 1750 г. големият икономически двубой се водел вече не между Холандия и Англия, а между Англия и Франция.

След като си осигурила срещу Франция известно равновесие на континента, Англия не искала да бъде изпреварена, нито дори конкурирана в експлоатацията на световните богатства.

Но нарастването на френската морска търговия било впечатляващо: тя се увеличила четири пъти от 1716 до 1787 г. Само търговският флот наброявал през 1780 г. повече от две хиляди кораба. Във всяко отношение най-бързият напредък бил осъществен между 1730 и 1740 година. Френските търговци очевидно се възползвали от изобилието на златни монети, идващи от Бразилия и Мексико, както и от мира по моретата, така скъп на Фльори. Французите присъствали в търговските агенции по западния бряг на Африка, сътрудничели в доходоносната и срамна търговия с роби. По островите се създало много заможно общество от плантатори на захарна тръстика с многобройни роби. Господарите били нормандци, бретонци, баски. Произведената захар се търгувала във Франция от богати собственици на кораби от западното крайбрежие.

Последните имали седалища в Индия, завоювани от Дюплекс. Внасяли подправки и чай. Продукцията от Луизиана, Канада и островите на Индийския океан имала сигурен пазар във Франция. При спад в търговията внасяли дори жито от Америка. Модата на кафето (въведено в Париж от един много изобретателен арменец), на чая и шоколада носела големи печалби на модните кафенета, като например Прокоп, и на аристократичните салони, където екзотичните забележителности били винаги добре дошли и се заплащали твърде скъпо.

Търговията в Атлантика, разкриването на нови търговски агенции в колониите съживили и плаването по Средиземно море. Пристанището на Марсилия възкръснало благодарение на дейността на марсилците в Леванта. Марсилия изнасяла промишлени стоки и реекспортирала стоките, дошли от Новите Индии (Антилите). Френските пристанища, общо взето, изнасяли в Европа и Америка промишлени стоки, луксозен текстил, обикновени памучни платове, манифактурни изделия, оръжия, сечива, алкохол и захар, рафинирана във Франция. В Нант и Бордо имало вече хора с внушителни богатства.

ИНДУСТРИАЛНИЯТ ЗАСТОЙ НА ФРАНЦИЯ

Въпреки тези успехи френската индустрия не била на висотата на голямата морска търговия. Тя не успявала да отговори на нарасналото търсене. Била ограничена от липсата на капитали, несъществуването на кредити, трудността да се транспортират твърде тежки материали по континентален терен. В това отношение Англия имала предимство: тя успяла да развие навсякъде крайбрежното плаване и да прокара с малко средства система от канали. Освен това тя много рано започнала твърде дръзка индустриална политика, почиваща на експлоатацията на парата и на черната металургия.

Във Франция също прокарали канали: например Централния канал и Бургундския канал. Група инженери от Строителното училище се опитвали да създадат в страната модерна пътна мрежа. Но по тези павирани, а по-късно и асфалтирани пътища имало митници и *пеажи*[1]! Цената на транспорта – вече висока поради големите разстояния, които промишлените стоки изминавали

[1] Места за плащане на такси за пътуване по пътищата. – *Бел. ред.*

по суша, била ненормално повишена поради средновековни отживелици.

Капиталистическите навици не били навлезли в нравите и бита на хората. В старата католическа страна печеленето и даването на пари назаем било смятано за нещо срамно. Въпреки че много благородници индивидуално се впуснали в морската и дори индустриалната авантюра, аристокрацията като цяло презирала предприемчивостта и затова френските благородници, противно на британските лордове, не искали да се „унижават", упражнявайки някакъв занаят. Колкото до буржоата, те отдавна били свикнали да инвестират в поземлени или недвижими имоти и в служби, за да рискуват парите си в сделки, смятани за несигурни. Във Франция експанзията била дело на едно малцинство от предприемчиви хора, които почти изглеждали като авантюристи.

И все пак манифактурната и занаятчийската промишленост много бързо напредвали. Рисуваните платна от Елзас, импримета, лионските коприни се ценели високо навсякъде по света. Те били смятани за луксозни стоки и купувани много скъпо. Оберкамф в своята манифактура в Жуи успял да създаде машина за печатане на платове. Производителите на памучни тъкани в Елзас и Нормандия използвали последните „механични изобретения", внесени от Англия. Производството на вълнени платове било съсредоточено главно в Шампан около Реймс, а на копринени платове – в Лион.

В тежката промишленост компанията на Анзин вече експлоатирала въглищата в Северна Франция. Тя наемала няколко хиляди миньори. Алес и Кармо имали леярни, работещи с въглища. Льо Крьозо предизвиквал възхищението на специалистите с гигантските си високи пещи. „Огнените помпи", функциониращи с пара, се разпространили в мините. В 1779 г. първата машина, построена във Франция по планове на Ват, влязла в действие. Но основното количество желязо и чугун, произвеждано във Франция, идвало от малките селски леярни, захранвани с дървени въглища, разположени в богатите на руда области като Ниверне или Сансероа. Дребната металургия господствала в голяма степен, както работилниците и надомната работа в текстилното производство. Малко били местата с по-голямо съсредоточаване на работници. Франция въпреки твърде строгите правилници, наложени на корпорациите след Колбер, била отбелязала очевиден промишлен напредък. Но тя не била навлязла като Англия във фабричната ера.

ЕДНО КРАЛСТВО ОТ СЕЛЯНИ

Те били около деветнадесет милиона при смъртта на Луи XV – повече от половината французи. При Луи XVI щели да се увеличат със седем милиона. Естествено сред тях не всички били „селски петли". И какво от това! Посте-пенното нарастване на градовете засилвало търсенето на селскостопански продукти и селяните се възползвали от това, като експлоатирали земите си както можели. Защото революцията „по английски образец" все още не била навлязла във френското село: селските обичаи, колективните практики се про-тивопоставяли на редуването на посевите и на премахване-

то на угарите. Никой не би търпял по-богатите да оградят земите си. Държали на това общинското стадо да пасе навсякъде – при богатите, както и при бедните. Само много големите имения можели да си позволят тези експерименти и най-вече в наносните земи на парижкия басейн. В останалата част на страната си оставали верни на методите от миналото с угарите, естествения тор и примитивното сеитбообръщение.

Селянинът продавал по-добре и по-скъпо продукцията си. Когато не живеел много далеч от града или в някое голямо градче от селски тип, той можел да забогатее, ако нивичката му не била твърде малка. Феодалните права вече били само отживелица и в много случаи, когато се плащали в пари, те не били преизчислявани от векове. Селяните си присвоили общинските земи и увеличили доходите си. Смъртността в селата значително намаляла – както сред хората, така и сред животните, благодарение на напредъка на медицината, на ваксините, на по-голямата хигиена и на по-малкия брой масови гладове. Раждаемостта оставала много висока и семействата били многочислени: четиридесет на сто от земите били собственост на селяните, но участъците често били много малки. Те непрекъснато се раздробявали поради подялбата на наследствата.

Останалата част от земята била в ръцете на привилегированите по богатство или по ранг. Въпреки че духовенството владеело десет процента от обработваемите земи в кралството, от доходите се възползвало най-вече висшето духовенство – собственик на *печалбите*. Аристокрацията, която представлявала два процента от френското население, притежавала още една четвърт от обработваемите земи, но богатите собственици живеели в Двора или в града, докато множеството дребни благородници преживявали трудно с обезценените си доходи. Била създадена една поземлена буржоазия, защото буржоата от Париж, Бордо и Лион предпочитали да купуват земи, отколкото промишлени акции. От „селските петли", които спекулирали със зърно по време на глад, до богатите финансисти – собственици на големи имения, цялата гама на парите се отразявала в структурата на селата, които доставяли на нацията основната част от нейните приходи.

Забогатяването на село било по-бавно, отколкото в промишлените или търговските предприятия, но не така рисковано. Следователно истинските печалбари на века били промишлените буржоа, буржоата от пристанищата и манифактурите. Те имали интерес да реформират както режима, така и обществените закони.

ФРЕНСКИТЕ ГРАДОВЕ

Богатството на буржоата превърнало френските градове в образец за цяла Европа: и до днес Нант, Нанси, Дижон са запазили своите квартали от XVIII век. Навсякъде градовете се развивали в монументален стил, въздушен, свободен, хармоничен и функционален. В Париж, който наброявал 600 000 жители, кралят наредил да прокарат красиви авенюта, да павират и украсят обширни площади като площад „Луи XV" (днес площад „Конкорд"). Военното

училище придавало на „Марсово поле" триумфален вид на две крачки от „Площада на Инвалидите" срещу селата Шайо и Паси. Версай се обогатил с малкия Трианон. Скромни градове като Лион и Нанси строяли превъзходни монументални ансамбли. Един архитект като Льоду вече се проявявал като урбанист, замисляйки градовете не като места за живеене, а като пространства, създадени за щастлив и свободен живот. Цяла плеяда първостепенни художници създавали в дворците, църквите и частните жилища голямо количество декоративни елементи. Скулпторите Удон и Кусту, художниците Шарден, Фрагонар, Буше, по-късно Юбер-Робер и Давид рисували картини за богатите любители, но и гравюри, предназначени за много по-широка клиентела, като по този начин разпространявали добрия вкус в къщите на простолюдието. Предметът на изкуството навлязъл в бита на французите. Самите мебели се променили: станали по-приятни, по-удобни, по-достъпни за частните жилища. Платовете също се демократизирали и започнали да играят все по-голяма роля в мебелировката. Рисуваните платна от Жуи се продавали в цяла Европа. Облеклото се създавало в Париж – център на модата и изкуствата. Сребърните вилици или кристалните съдове се правели по парижки образец, дори и ако се произвеждали по Рейн. По брегoвете на Сена се създавало „изкуство да се живее", което се възпроизвеждало – повече или по-малко несръчно – от единия до другия край на Европа, до мъгливите брегове на Шпрее.

КУЛТУРНАТА РЕВОЛЮЦИЯ

Модата естествено не била единственият елемент на културата; но фактът, че тя била изнасяна, банализирана, популяризирана, означавал един вид събуждане в дълбочина на вкуса и интелектуалното любопитство. В провинцията, както и в Париж философски дружества, наричани *академии,* обединявали блестящите умове. Едрите и дребните буржоа се срещали в тях и основавали литературни и научни *награди*, за да стимулират изследванията и творчеството. Движението на идеи във Франция през XVIII в. било много по-бързо от движението на стоките. Градовете имали хубави библиотеки, *читални* или поне кафенета, в които се четели *газети*. Париж имал свои литературни салони, където се перчели известни и не така известни писатели, като *„Племенникът на Рамо"* на Дидро – гениален шут на висшето общество, философ използвач, надарен с особения талант да осмива всички недъзи на света. Г-жа Дьо Ламбер, г-жа Дьо Тансен, г-жа Дю Дефан, г-жа Жофрен или г-жа Дьо Леспинас привличали блестящите умове и давали вечери на писатели и хора на изкуството.

> „Нямаше принц, министър, мъж или жена, дошли от коя да е страна – казва Мармонтел, – които след като бяха видели г-жа Жофрен, да нямат амбицията да бъдат поканени на една от нейните вечери."

У богатия барон Д'Олбах ходели италианецът Галиани – абат, който се славел с духовитостта си, химикът Ру и философът Дидро. Принцовете на Европа се борели за привилегията да бъдат приети от барона, чиито приеми били по-високо

ценени от тези във Версай.

По-скромни, провинциалните академии, научните дружества, масонските ложи, вдъхновени от английската мода, били не по-малко активни в разпространението на новите идеи. През 1789 г. френската провинция наброявала около тридесет академии, най-вече в Източна и Южна Франция. Те давали награди на бележити писатели, понякога в началото на творческия им път: Монтескьо в Бордо, Русо в Дижон, Робеспиер в Арас. Интелектуалната дейност в провинцията била така оживена през втората половина на века, че кралското управление трябвало да вземе мерки, за да разкрие подривните идеи.

Защото интелектуалното обновление се извършвало в ущърб на стария модел на обществото: Монтескьо, починал в 1755 г., и Волтер, починал в 1778 г., се прославили с поставянето под въпрос на монархическия обществен ред. Те си създали привърженици: *Английските писма* на Волтер били от 1734 г. През 1746 г., получил отново благоразположението на краля, той заемал завидната длъжност кралски историограф, придружена със солидно възнаграждение. Но други продължили битката: Дидро и математикът Д'Аламбер публикували през 1751 г. томовете на *Енциклопедията*, паметник на новите науки и техники и на свободната, критична мисъл. Малезерб, директор на Библиотеката и в известен смисъл кралски цензор, успял да спаси двата първи тома от изгаряне, защото бил свободомислещ. Той толерирал издаването на следващите томове въпреки протестите на йезуитите. Най-сетне осъдено, творението въпреки всичко било завършено в 1772 г. То се състояло от седемнадесет тома текст, без да се броят многобройните илюстрации...

Това издание представлявало един вид *Библия на модерната мисъл.* То насърчавало навсякъде философския дух, който искал да разруши рутината и предразсъдъците и да освободи хората от стария режим. Волтер изоставил ролята си на официален писател и възобновил борбата, умножавайки памфлетите си от Ферне, близо до гостоприемна Швейцария, където намерил убежище. Волтер пледирал за протестанта Калас, за рицаря Дьо ла Бар, който се изложил на смърт, защото не поздравил една процесия. Той защитил Лали-Толендал, разочарования герой от Индия. Пребивавайки в Париж през 1778 г., Волтер станал обект на спонтанна манифестация и бил аплодиран от хиляди почитатели. Философите били популярни личности и „кралят Волтер" останал до смъртта си един вид светски папа.

Успехът на Русо бил по-късен и не така зрелищен: неговото *„Слово за науките и изкуствата"*, наградено от Академията в Дижон, датира от 1750 г. В 1755 г. той написал *„Слово за произхода на неравенството"*, което не получило награда-та, защото академиците го сметнали за твърде предизвикателно. Русо предлагал не само промяна или либерализация на монархическия режим, но пълен обрат в живота на обществото и дори ново възпитание на децата. Ако *„Новата Елоиза"* била нов начин на обичане, то *„Емил"* бил нов начин на възпитание, а *„Обществения договор"* – нов начин на избиране на управляващите и контрол над тях. Ето защо Русо бил истинският философ на Революцията – този, който щял да вдъхнови най-добрите речи на якобинците от Планината.

Триумфът на философите и на техните идеи им давал възможност да преминават границите без паспорт. Във Франция издателската дейност била обновена от многобройните научни, технически и философски публикации, ръководени

или написани от енциклопедистите и техните приятели. Романът, този светски жанр, привличал все повече и повече читатели. Извън Франция и чак в Русия в доброто общество четели тези произведения на френски и успехът им бил такъв, че канели авторите им в Дворовете на източните деспоти: Волтер развличал прусака Фридрих II, а Дидро доставял удоволствие на Екатерина Велика в Русия. С тях в Европа се разпространил определен начин на живеене и мислене „по френски".

Упадъкът на френската монархия

СЪПРОТИВАТА НА ПРИВИЛЕГИРОВАНИТЕ

Брожението и пропагандата на философите и техните приятели всъщност се извършвали в две посоки: някои като Монтескьо и Волтер били за по-голяма търпимост и за организиране на обществените свободи. Те искали да запазят монархията, приспособявайки я към новото общество на обмен и печалба.

Други, заедно с Русо и Дидро, искали да унищожат с един удар старата система и да променят най-напред начина на живот. Те приветствали дръзките слова на Бомарше и не очаквали кой знае какво от политическите и социалните реформи. Те знаели, че обществото няма да намери вътре в себе си сила, за да се промени. Трябвало тази промяна да бъде наложена отвън.

Първата тенденция не била несъвместима с исканията на голяма част от привилегированите и особено на благородниците на мантията. Парламентаристите винаги претендирали за контрол над кралския абсолютизъм и „деспотизма на министрите", който бил негово проявление. Нима широкото разгръщане на различните фази на идеологическата война не предоставяло на членовете на парламента случай да се включат на свой ред в битката?

Шоазьол мислел, че ще успокои лесно това брожение, като предостави на парламентаристите първокласна изкупителна жертва: Ордена на йезуитите. Парламентаристите винаги проявявали галиканска и даже янсенистка тенденция и ненавиждали йезуитите. Те негодували от факта, че децата им били тровени от отците йезуити в йезуитските колежи, които били най-добрите в Европа. Мечтаели да откъснат младежта от прочутия орден, създавайки модерно образование, съответстващо на желанието на енциклопедистите, отделено от древните езици и теологията и ориентирано към науките и живите езици.

Имали възможност да се намесят в Марсилия: един йезуит ръководел търговска компания, която фалирала. Парламентаристите се възползвали от този претекст, за да организират тенденциозен процес срещу йезуитите, който разбунил в голяма степен общественото мнение. Те заявили, че статутът на ордена

„противоречал на законите на кралството". Френските духовници, казвали те, трябва да се подчиняват на краля, а не на папата. Йезуитите били един вид държава в държавата, както някога протестантите. В 1761 г. парламентаристите поели инициативата за затваряне на прочутите колежи: войната била обявена.

Шоазьол не пожелал да подкрепи йезуитите. Изцяло погълнат от целите на външната политика, той се възползвал от насоката, която взело общественото мнение, недоволно от възобновяването на войната. Кралското галиканство впрочем си оставало все така живо, както и галиканството на парламентаристите. Кралят също ненавиждал папата и йезуитите. Ако Луи XIV ги приел, то било, защото трябвало да се бори срещу протестантите и янсенистите. За да победи, той имал нужда от силна армия. Доводите на великия крал вече изгубили смисъла си. Толкова по-зле за възмутената Набожна партия: г-жа Дьо Помпадур поддържала Шоазьол. В 1764 г. кралят взел голямото решение, очаквано от парламентите: орденът бил разпуснат. Йезуитите трябвало да напуснат кралството.

Но това не успокоило отношенията между властта и парламентите. в 1764 г. избухнала нова афера в Бретан. Бретанските щати протестирали срещу много тежките данъци. Губернаторът Д'Егийон пламенно застанал на страната на администрацията. Главният прокурор на парламента в Рен – Льо Шалоте, защи-тил провинциалните интереси. Шоазьол, който не желаел спорът да се ожесто-чи, хвърлил Льо Шалоте в затвора. По този начин той запалил бурето с барут: всички парламентаристи от Франция и Навара си подали оставката.

В тази афера Луи XV не подкрепил своя губернатор, чието усърдие му се струвало прекалено. Той отстъпил пред натиска на привилегированите, извикал Д'Егийон във Версай. възстановил парламента в Рен и неговите прерогативи.

Но парламентаристите очевидно искали война. Парламентът в Рен пожелал Д'Егийон да бъде съден от Парижкия парламент за злоупотреба с властта. Кралят забранил процеса. Парламентът настоял. Той искал ясно и окончателно сражение. Моментът бил добре избран. Г-жа Дьо Помпадур току-що починала, а Шоазьол бил в немилост.

Тогава Партията на висшите държавни служители взела положението в свои ръце: енергичният Мопу бил назначен за канцлер, а абат Тере за главен контрольор на финансите. Върнали се към монархическата традиция, която искала да премахне привилегиите и да реформира обществото, към традицията на Ришельо. Херцог Д'Егийон се издигнал невероятно: назначили го за министър на външните работи. Означавало ли това край на привилегиите?

Привилегированите се опасявали, че е така. Те познавали упоритостта и строгостта на своите противници. В 1770 г парламентаристите, собственици на своите постове. които се продавали и наследявали, открито се разбунтували. Щял ли кралят да търпи бунта на своите съдебни служители? Били ли те негови служители подобно на министрите, или както те представяли нещата – защитавали истинските интереси на кралството срещу „министерския деспотизъм"?

Едиктът за регламент и дисциплина, издаден от канцлера в 1770 г., имал за цел да върне парламентаристите към задължението им стриктно да служат на краля, източник на цялото правосъдие. Четирите камари на Парижкия

парламент вече не можели да се събират на общо заседание, било им забранено да се занимават с политика и да общуват с провинциалните парламенти. Това било ултиматум.

Тъй като парламентаристите отказали да се подчинят, кралят наложил чрез *тържествено заседание* регистрирането на едикта. Парламентаристите обявили стачка. Мопу им заповядал да възобновят работата си. Неразкаялите се стачници били лишени от службата си. Парижкият парламент бил премахнат и заменен с *Велик съвет*, чиито членове, назначавани доживотно, получавали възнаграждението си от краля, който им забранил да приемат от своите клиенти прочутите „подправки", изхранвали толкова поколения магистрати. Твърде обширният териториален ресор на Парижкия парламент бил разделен на шест големи окръга. Реформата разградила най-солидния бастион на системата на привилегиите.

ВЪЗОБНОВЯВАНЕТО НА ВОЙНИТЕ И ПРОВАЛЪТ НА РЕФОРМАТА

Теоретично кралският абсолютизъм тържествувал. Но занапред интелектуалната опозиция на философите се свързала тясно с опозицията на парламентаристите, които се превърнали в защитници на една теория за конституционна монархия и регионални свободи.

Според схемата на кардинал Дьо Фльори, за да победи, монархията трябвало да върви напред, да премахне вътрешната опозиция и да унищожи системата на кастите чрез икономически прогрес. По този начин новите обществени ценности естествено щели да се наложат над старите.

Но ако монархията действително искала да поеме пътя на прогреса и забогатяването, трябвало да спечели битката с Англия. Не били ли завоеванията в Индия и Америка началото на една мощна колониална империя, обширен отдушник за едно свръхмноголюдно население, най-многобройното в Европа? В Индия Дюплекс завладял обширни територии, започвайки от пет вече установени търговски агенции. Половината от Деканското плато се намирало под френското търговско и политическо влияние. Вярно е, че Индийската ком-пания не споделяла възгледите на Дюплекс. Тя се страхувала, че твърде голямата френска експанзия ще предизвика яростната съпротива на англичаните. Дюплекс бил отзован във Франция. Приемникът му Годьо изоставил неговите завоевания.

В Америка заселниците от френски произход били съсредоточени по бреговете на големите езера, където построили укрепления. Французите завоювали обширни територии от Големия север до Мексиканския залив. Но те не можели да ги контролират поради липса на достатъчна окупационна армия. Англичаните били затруднени в експанзията си на запад от френската окупационна армия. В Охайо избухнали конфликти. Англичаните призовали на помощ Короната. Изненадан, френският флот бил внезапно пле-

нен в пристанищата на Америка.

Войната била неизбежна. Но тази седемгодишна война, както всички конфликти през XVIII в., щяла да се превърне във всеобщо стълкновение на всички европейски сили, вместо да се ограничи с френско-английския двубой. За да си възвърне Силезия, окупирана от Фридрих, Австрия се съюзила с Франция, а Прусия преминала в британския лагер. Швеция, Саксония и Русия последвали Австрия; Франция успяла добре да маневрира в своята система от съюзи. За първи път от векове насам тя не била противник на Австрийския кралски дом.

Фридрих имал по-добра армия и завладял Саксония. Но той бил изолиран в Европа. Трябвало да напусне Бохемия и последователно да преживее успехи и провали. Руснаците успели да завземат Берлин в 1760 г. За късмет на Фридрих Екатерина Велика умряла в 1762 г. Наследникът ѝ Петър III бил поклонник на Прусия. Той сключил мир, но бил единствен.

Французите, които хвърлили многобройна армия на континента, допуснали грешката да пренебрегнат моретата. Англичаните лесно постигнали надмощие, като разрушили една след друга всички ескадри на френския флот. Без помощ по море французите от задморските територии нямали шанс в съпротивата. Англия продължавала спокойно една меркантилна война.Тя оставила източноевропейските вълци да се разкъсат помежду си и методично нападала френските колонии и търговски агенции. Уилям Пит – министър на британската корона, бил положителен човек, който ненавиждал авантюрите. Десетте хиляди французи в Канада, предвождани от маркиз Дьо Монкалм, не успявали въпреки храбростта си да спрат напора на шестдесетте хиляди добре въоръжени англичани. Квебек и Монреал паднали в 1760 г. На тази дата английските моряци завзели Гваделупа, а след това и Мартиника.

В Индия губернаторът Лали-Толендал не притежавал ловкостта на Дюплекс. Той успял да настрои враждебно индийските принцове. По този начин англичаните завладели Бенгал, след това Декан и изгонили французите от търговските им агенции. В Пондишери Лали-Толендал капитулирал в 1761 г. След като се завърнал в Париж, този нещастник бил осъден на смърт в 1766 г.

И така почти всичките задморски завоевания на французите се оказали в ръцете на англичаните. Шоазьол, който в 1761 г. станал държавен секретар по войната, естествено трябвало да се справи с положението: той сключил с Испания, Неаполското кралство и Австрия „семеен пакт“ – съюз на всички европейски Бурбони, който имал за цел да спре британската експанзия.

Вместо да продължат безполезно войната, англичаните предпочели да преговарят: в Париж в 1763 г. те получили значителни предимства – Канада, долината на Охайо, цялата Луизиана по левия бряг на Мисисипи, френските търговски агенции в Сенегал и испанска Флорида. Търговските центрове в Индия и Антилите били върнати на Франция. По онова време това били най-богатите колонии. Общественото мнение с облекчение се простило с останалите владения.

Шоазьол веднага се заел с възстановяването на флота. За по-малко от десет години той успял да се сдобие с повече от сто добре оборудвани и

добре въоръжени кораба. От друга страна, той се постарал да снабди армията с превъзходна артилерия. В 1768 г., за да спре английската експанзия в Средиземно море, той купил Корсика от Генуа. Когато в 1770 г. изпаднал в немилост, Франция била възстановила бойния си потенциал.

Но още веднъж тя го използвала лошо. Херцог Д'Егийон бил голям сеньор, но зле познавал дипломатическите досиета. Австрия се присъединила към Прусия и Русия. Подялбата на Полша в 1772 г. се извършила, без изобщо Франция да участва. Информациите от Америка, известяващи конфликти между англичаните и заселниците от Североизток, не били използвани добре. Отказали се от реванш. Прибрали меча точно когато трябвало да го извадят. По-късно щели да съжаляват за това.

В големия конфликт с Англия Франция от 1770 г. вече била губеща. Тъй като не включила съществената част от силите си в морската борба, с Парижкия договор тя се отказала от бъдещето си на световна икономическа сила, за да се затвори в европейските конфликти, които не ѝ донесли нищо. Разбира се, войната още веднъж опразнила касите. Преустановяването на голямата търговия предизвикало недоволство сред деловата и промишлената буржоазия. Новите ресурси, събрани от Терей, при масовото повишение на цените предизвикали серийни фалити. Абатът „Опразни-джоб" станал толкова непопулярен, колкото някога г-жа Дьо Помпадур или новата кралска фаворитка Дю Бари. Парламентарната опозиция, на която за момент сложили намордник, се надигнала наново заедно с нарастването на народния гняв. Луи XV Възлюбения умрял на 10 май 1774 г. и бил погребан през нощта като Молиер. Злощастна навън, дискредитирана вътре както от привилегированите, така и от реформаторите, имала ли френската монархия някакъв шанс да оцелее?

ГЛАВА XI

ЧАСЪТ НА РЕВОЛЮЦИЯТА

Към 1780 г. атлантическите страни очаквали на европейския континент да настъпи някакво събитие, подобно на движението за освобождаване на американските колонии от Англия. След като заселниците от Бостон и Филаделфия живеели свободно и щастливо, прилагайки принципите на френските философи, защо Европа да пази старите монархически и аристократически идоли?

Всички, които видели как блестят светлините на американския празник, горели от нетърпение да ги запалят в Париж. Нямало да чакат дълго: предвиденото събитие станало на 14 юли 1789 г. На този ден народът на Париж завзел и разрушил Бастилията – затвор и крепост на старата монархия. Символично събитие: то незабавно било приветствано и признато за такова от целия свят. В Кьонигсберг Имануил Кант – философът на критичния разум, спрял всекидневната си разходка, която обикновено извършвал точно като по часовник. По този начин той признал настъпването на велик момент в историята на света. Как Франция на Луи XVI била тласната толкова бързо в бунта?

Красивата Франция на краля-ключар

ПОДАНИЦИТЕ НА КРАЛЯ

Те били двадесет и осем милиона и поради липса на колонии вече нямали достъп до задморските територии. Истина е, че когато знамето с лилиите се веело над канадските и индийските земи, поданиците на краля не емигрирали доброволно. Французите нямали манталитет на пионери. Задоволени повече или по-малко от дребните си стопанства, те си оставали привързани към земята, често и при твърде посредствени условия на живот.

Богата с населението си поради много високата раждаемост, Франция на Луи XVI била най-вече богата със земите си, със селскостопанските си ресурси. И то до такава степен, че цяла школа от икономисти, наричани „физиокра-

ти", твърдели, че истинското богатство идва единствено от земята. Приливът на злато през целия век повишило всички цени и по-специално цените на селскостопанските продукти. Цените се покачвали също така и в период на глад поради спекулациите със зърно, които обогатявали едрите земеделци.

Големите масови гладове били изчезнали, но поданиците на краля все още знаели какво е глад поради липса на свободна търговия и поради техническото изоставане в селското стопанство. Английският пътешественик Юнг, който обиколил Франция през 1787 г., бил изумен от архаичното състояние на културите, от изостаналостта на животновъдството, от размерите на угарите, поради които в цяла или почти цяла Франция земите оставали необработвани целогодишно на всеки две или на всеки три години. Въпреки инициативата на няколко големи сеньори, увлечени от агрономство, като херцог Дьо Ларошфуко-Лианкур френското селско стопанство било едновременно процъфтяващо като глобална продукция, но недостатъчно оборудвано и зле приспособено към развитието на техниката и законите на международния пазар. Всъщност имало два типа селско стопанство, които съществували съвместно често на едно и също землище: едно много остаряло земеделие за оцеляване и едро зърнопроизводство, което използвало излишъка от работна ръка, причинен от архаичното земеделие. Най-бедните селяни продавали своя труд на по-богатите, за да спечелят допълнителни доходи, тъй като техните невзрачни нивички не успявали да изхранват семействата им. Съществувал селски пролетариат, недоволен и окаян: той се състоял от надничарите, които нямали нито подобаващо възнаграждение, нито гаранция за труда си, и от безброй дребни собственици, разгневени, защото не можели да живеят от земите си и страдали от глад при лоша реколта, за което изчерпателно свидетелстват архивите на енориите през осемдесетте години на XVIII век.

Тези разгневени селяни обработвали с много труд заедно със семействата си една необлагородена земя. Юнг забелязал в Северна Франция „хилаво, пожълтяло, пълно с плевели жито". Близо до Амиен видял жени, „които орат с чифт коне, за да сеят ечемик". Видял и други, които „товарят оборски тор". В Нормандия, казва той, „земеделието не е по-напреднало, отколкото при хуроните". Пред замъка Комбур Юнг предава накратко мнението си за обществото на стария режим на село:

> „Кой е този г-н Дьо Шатобриан, собственикът, чиито нерви са твърде здрави, за да живее сред такава мръсотия и такава мизерия?"

Тези разгневени селяни, тези „хурони", чиито жени товарели оборски тор, скоро щели да подпалят кулата на замъка, за да изгорят архивите на сеньора. Френската революция идвала от земята в същата степен, както и от града. Това не е най-малката ѝ оригиналност.

Хората, които в Париж наричали „простолюдие", нямали нищо общо с промишления пролетариат от XIX в. Работниците, наричани „*компаньони*" (калфи), познавали майстора, работели и живеели с него. Тогава нямало богати и бедни квартали. Всички класи се смесвали в плетеницата от улички и безредно построените многоетажни къщи. Народът, съставен от магазинери, продавачи, перачки, плетачки на столове, дребни занаятчии, бръснари и коняри, от

постоянни безработни, от тези, които преживявали от дребни услуги и просия – това простолюдие, групирано по квартали, щяло да бъде наречено по време на Революцията с тържественото име *Народ*.

Буржоата, а не благородниците, давали хляб на градското население. Преди всичко дребните буржоа, които всеки ден се виждали по улиците и на пазара: шивачите и перукерите, всички търговци по оживените улици на столицата, по улица „Сент Оноре" или „Сен Жак". Те изпращали синовете си в училищата на Латинския квартал. От там те излизали лекари, учители, адвокати, хора на закона, „на съда". Именно тези деца на съда и на дюкяна, представляващи народа, от който непосредствено били излезли, щели да станат действащите лица на Революцията. Повечето депутати в революционните събрания и даже в Генералните щати произлизали от тази дребна буржоазия на свободните професии, която умеела да чете, пише и говори.

За да изпълняваш важни служби, трябвало да си богат и да си купиш поста. Само синовете на едрата буржоазия можели да си го позволят. Едрите търговци, които се занимавали с международна търговия, били натрупали големи богатства. „Пристанищната буржоазия" била отворена за идеите на века, тя се възму-щавала от застоя в кралството, от бавното развитие, от досадната бюрокрация на парижката администрация. И въпреки това тези буржоа купували на синове-те си служби, които ги превръщали в държавни служители и понякога им носели и благороднически титли.

Още по-богата и по-влиятелна била деловата буржоазия, която включвала банкерите от Париж и от големите градове, промишлени и търговски предприемачи и най-вече финансисти, генерални арендатори, останали в наследство от предшестващите управления, които продължавали да живеят охолно от доходите от събирането на кралските данъци.

Много буржоа нямали нужда да предприемат каквото и да е, за да забогатеят. Такива били наследниците на онези, които успели да вложат умело капитала си през миналия век и получавали от него лихви, тъй като наемите в града постоянно растели, както и поземлената рента. Тези рентиери естествено нямало да рискуват капитала си в промишлени предприятия. Техният доход бил повече от задоволителен.

Служебната буржоазия, както и деловата буржоазия негодували, че нямат този социален престиж, които да отговарят на истинската ѝ тежест в администрацията, големите сделки, в обществения и интелектуалния живот. Всеки път, когато тези буржоа имали възможност да се изразят, те критикували съсловното общество на привилегиите, дори и ако тайното им желание било да проникнат един ден в него или да вкарат там децата си. Всички искали по-активно участие на буржоазията в държавните дела, по-ефикасна и по-справедлива организация на администрацията и данъчната система, премахването на пречките във вътрешната търговия, в промишленото производство, контрол над монархическата институция и децентрализация на административните решения. Истина е, че много от големите буржоа се надявали да увеличат своите икономически привилегии за сметка на държавата. В това отношение те се приближавали до привилегированите благородници и духовници.

ИЗПОЛЗВАЧИ И ЖЕРТВИ НА ОБЩЕСТВОТО В РАЗЛИЧНИТЕ СЪСЛОВИЯ

Привилегированите съвсем не били равни помежду си: в духовенството нямало нищо общо между принцовете от висшия клир, чиито доходи надвишавали 100 000 ливри годишно, и бедните кюрета от нисшето духовенство. Но стоте хиляди членове на съсловието били солидарни в защитата на основните привилегии – духовенството не плащало данъци, то приемало от краля безплатен дар.

Парадоксална ситуация: най-богатото съсловие във Франция по този начин било най-малко обложено с данъци. А Църквата имала земи, доходи, извършвала сделки, владеела десет процента от землищата на Франция, вземала от селяните десятъка или десет процента от ресурсите на всички владения. Тя имала своя администрация, свои съдилища, свой бюджет. Тя била истинска държава в държавата.

Поради отслабването на християнството в градовете и дори в селата тези привилегии изглеждали извънредно големи. Духовенството не можело да претендира, че е духовен водач на французите. Някои висши духовници давали пример за нерелигиозност. Един кардинал Дьо Роан бил постоянен герой на хрониките. Някои епископи и най-вече много свещеници се записвали в масонските ложи, където тачели „Бога часовникар" на Волтер. „Би било прилично, ако парижкият архиепископ вярва в Бога" – подхвърлил един ден разгневеният Луи XVI. Дълбоката набожност на масите се превръщала в суеверия и магически практики. Озарените, вдъхновени от шведа Сведенборг, имали невероятен успех във висшето общество. В Париж се наблюдавало любопитно възкресение на източните култове. Поради религиозната криза привилегиите на Църквата изглеждали непоносими.

Аристокрацията не внушавала по-голямо уважение. „*Фигаро*" на Бомарше осмивал пред препълнени зали „тези, които са си направили труда да се родят". Но последните далеч нямали равен старт: от 400 000 благородници само 4000 семейства били „представени" в Двора и само те си делели пенсии и облаги. Големите сеньори получавали значителни доходи: орлеанският херцог имал петдесет милиона ливри доход, или три милиарда стари франка! Той получавал голяма част от тази внушителна сума под форма на пенсии, а останалата част като поземлени и недвижими ренти. Аристокрацията притежавала двадесет и пет процента от обработваемите земи в кралството, от които искала да взема и „феодални" данъци.

Привилегиите на аристократите били най-вече данъчни. Но те имали и други облаги. В края на века те запазвали за себе си висшите служби в духовенството, политиката, армията, флота. Те не можели да се занимават с промишленост или търговия. Но те получили правото „да се унижат", извършвайки някои дейности като морска търговия или промишлено предприемачество. Така че защитавайки привилегиите си, висшата аристокрация не мислела само за данъчните облекчения. Фактически тя защищавала господстващото си положение в обществото.

Благородниците на мантията[1] също така участвали с ожесточение в тази битка. Те живеели от служебните си доходи, които в съдебната система били скандални. Дори и да били отворени, просветени, благосклонни към идеите на века, магистратите и парламентаристите яростно защитавали привилегиите си. Борбата за свобода и против „деспотизма на министрите" означавала признание и разширяване на техните привилегии, особено в политическата област.

Богатите магистрати и придворните аристократи живеели охолно от своите доходи. Не такъв бил случаят с дребните селски благородници, възмутени от бедността си при всеобщото забогатяване. Те оказвали натиск за засилване на привилегиите си, за ревизиране на „правата" си. Наемали специалисти по старите текстове, „феодисти", които изравяли феодалните архиви, старите пергаменти, където се пазели подписаните между сеньорите и техните селяни договори. Благородниците възнамерявали да поискат преоценка на тези договори, да съживят отмрелите права, да укрепят привилегиите си, пригаждайки ги, общо взето, към жизнения стандарт...

Тази „благородническа реакция" предизвиквала естествено силен гняв по селата. В самото начало на размириците селяните горели архивите в замъците. Народното недоволство срещу привилегиите било съвсем различно от гнева на привилегированите срещу властта. Богатите буржоа, както и благородниците искали ограничаване на властта в Париж, на бюрократизиралия се кралски абсолютизъм. А селяните и обикновените хора от градовете се борели едновременно срещу властта и срещу привилегиите. Но двете движения се обединявали срещу краля: едните се бунтували срещу властта, защото тя запазвала привилегиите, а другите – защото я подозирали, че искала да ги премахне.

Кралската власт срещу обществото

КАКВО МОЖЕЛ КРАЛЯТ

В действителност монархията не виждала друг изход от трудностите на стария режим и от конфликтите, произлизащи от неговите противоречия, освен реформата. Но разполагал ли кралят със средства да наложи тази реформа?

Теоретически неговата власт била неограничена. Кралят назначавал и отзовавал своите министри, пазителя на печата, главния контрольор по финансите, четиримата държавни секретари. Четирите съвета, с които разполагал, му служели, като предавали на провинциалната администрация (*интендантства и женералитета*)[2] заповедите на централната власт.

По принцип монархията била едновременно централизирана (всички решения идвали от Париж) и концентрирана: всички власти били в ръцете на

---

[1] Висши магистрати. – *Бел. ред.*

[2] Административни и финансови териториални единици до 1789 г. – *Бел. пр.*

краля, включително и съдебната.

Теорията на абсолютизма би била съвършена без отживелиците от феодалното минало. Ако кралят не бил напълно крал, това се дължало на съществуването на привилегии. Той не можел да събира данъците в Лангдок по същия начин, както в Бери. Областите с щати като Лангдок били натоварени с разпределението на *талията*. Следователно кралят трябвало да признае на тези провинциални щати известна независимост, както и да се съобразява с някои по-размирни провинциални общини, на които неговите прадеди били дали някаква привилегия. Кралското правосъдие не можело да направи нищо срещу църковните съдилища, а дори самите феодални съдилища продължавали да съществуват. Кралят създал интенданти, изпълнителни чиновници на централната власт, но не премахнал управителите, байите и сенешалите[1]. Администрацията била невероятно усложнена. Състояла се от разположени една над друга структури, от парченца и късчета, като включвала новите служители на централизацията и защитниците на стария режим... В плетеницата от административни единици, традиции и обичаи сръчният данъкоплатец, упоритият просител намирали благоприятна почва за засади, нападения и безброй начини за измъкване. Администрацията била несправедлива, защото била усложнена.

Но тя била и относително неефикасна. Реформаторските намерения на монархията били насочени към засилването на абсолютизма за сметка на привилегиите. Тя се опитвала да осъществи във Франция „абсолютния деспотизъм", който съществувал на други места в Европа – в Прусия, Австрия и Русия. Но старото общество се съпротивлявало по начин, непознат в Централна Европа. Съпротивлявали се провинциалната буржоазия и привилегированите съсловия.

Така например провинциалните парламенти се присъединявали към Парижкия парламент в съпротивата му срещу реформите, предлагани от министрите. Очевидно министерските нововъведения били главният противник на привилегиите. Те предполагали съвсем нова монархия без посреднически органи, в която всички поданици на краля да бъдат равни пред суверена, отъждествен с държавата. Младите хора, обучени да работят във висшата администрация, все по-често били избирани за интенданти в провинциите. Те донасяли в областните центрове парижката воля за рационализиране и централизация и предизвиквали остра съпротива. За областните големци единственият враг бил министерското реформаторство. Да живеят привилегиите!

За да наложи реформите, кралят би трябвало да се облегне на народен *консенсус*, насочен срещу привилегированите. Но народът подобно на големците не обичал парижките министри, които решавали въпросите за данъците, снабдяването, цените на труда и продуктите. Той смятал, че парламентаристите, макар и привилегировани, са негови естествени защитници. Бретонският данъкоплатец предпочитал магистрата от Рен пред министъра от Париж или пред интенданта, изпратен от Париж. Парижкият данъкоплатец може би си спомнял за Фрондата и за съветника Брусел. През 1788 г. той не обичал придворните принцове и кардинали. Но още повече ненавиждал министрите.

---

[1] Служители на кралското правосъдие. – *Бел. пр.*

МИНИСТРИТЕ РЕФОРМАТОРИ: ТЮРГО И НЕКЕР

Последователното реформиране на монархията щяло да направи още по-непопулярни министрите. Когато в 1774 г. Луи XVI станал крал, той избрал нови забележителни министри: великият Вержен поел външното министерство, Малезерб – Кралския дом, граф Сен Жермен – Министерството на войната. Морпа бил пръв министър, Тюрго – автор на статии, публикувани в *Енциклопедията,* бил главен контрольор на финансите. Правителството било съставено от просветени и отворени за модерните идеи хора, изпълнени с искрено желание да успеят по пътя на реформата. Всички модни икономисти, Дюпон дьо Немур, Кондорсе били около Тюрго и го насърчавали. Интелигентната буржоазия възкликвала, че е станало чудо: най-сетне един министерски съвет, създаден с разум!

В едно *Писмо до краля* Тюрго уточнил програмата си: „Никакъв банкрут, никакво увеличаване на данъците, никакви заеми", а строги мерки за икономия и нова организация на пазарите и производството.

> „Предвидих – добавя той, – че трябва сам да се боря с всички видове злоупотреби, с усилията на тези, които печелят от тях... По-голямата част от Двора ще се бои от мене и даже ще ме мрази..."

Всъщност отначало Тюрго се ползвал с пълното доверие на краля. Неговият успешен опит като интендант в Лимузен, репутацията му на неподкупен и ефикасен администратор го изпреварили в Париж. Икономиите, които осъществил в администрацията, му позволили да подобри ръководството на кралските финанси. В 1774 г. той въвел свободното движение на зърното вътре в кралството. Идеята била да се създаде обширен национален пазар на зърнени храни, който да спре глада, като се прекратят спекулациите по места. И другите селскостопански продукти били предмет на подобни мерки.

Тюрго нямал късмет. Реформата може би щяла да успее при добра конюнктура. Но през 1774–1775 г. тя била лоша. След 1766 г. зърнените реколти били постоянно слаби. Цената на житото растяла, градовете не били снабдявани нормално. Почти навсякъде избухнали бунтове – така наречената „брашнена война". Била събрана армия от 25 000 души, за да въведе ред в Париж, Версай, Дижон, Понтоаз. Имало убити. Тъй като пренебрегнал социалните последици от реформите си, Тюрго отприщил народните страсти и настроил общественото мнение срещу реформаторите.

Той успял поне преди падането си да прокара поредица от реформи за изравняване на данъчната тежест на французите: ангарията била премахната и заместена с данък върху собствеността. Били отменени жюрандите и метризите[1]. Тюрго имал намерение да създаде навсякъде изборни общини, натоварени с определянето на данъчната ставка и събирането на данъците. Това означавало да обяви война на привилегированите. Те посрещнали падането му с радостни викове.

---

[1] Ръководни органи на съсловните организации. – *Бел. пр.*

В 1776 г. Некер дошъл на власт и отменил направеното от Тюрго. Той възстановил кралската ан ария и корпорациите, които Тюрго разпуснал. Банкер по професия и истински демагог, загрижен преди всичко да избегне размирите, Некер чрез заем намерил необходимите средства, за да уравновеси бюджета и да предизвика психологически шок.

ЛАФАЙЕТ. НИЕ СМЕ ТУК!

Благодарение на тази глътка въздух монархията можела да започне голямата война за реванш, за която мечтаел Шоазьол. Граф Дьо Вержен, който успял да създаде в Европа благоприятно за французите равновесие, бил изцяло зает с мисълта да смаже морската и колониалната сила на Англия. Когато видял в Париж току-що пристигналия Франклин, представляващ интересите на американските бунтовници, той решил да преговаря с него. След като Франсоа I бил преговарял с турците, защо той да не се разбере с американските въстани-ци? Вержен искал „да нанесе на Англия чувствителен удар, за да вкара силата ѝ в справедливи граници". Още през 1777 г. – преди заминаването на кралската експедиция, доброволци, водени от Лафайет, се присъединили тайно към бунтовниците. В 1779 г. потеглил корпусът на Рошамбо, състоящ се от 7500 души. Франко-американците победили в Йорктаун в 1781 г.

По море адмирали ге Дьо Грас, Д'Естен, Ла Мот-Пике и Гишен се покрили със слава, докато кралският байи Сюфрен унищожил английските ескадри, преминал в Индийския океан и организирал системни корсарски нападения срещу английските търговски кораби. В Средиземно море Минорка била окупирана и тристате френски кораба занапред присъствали във всички световни морета.

Англичаните били принудени да подпишат мирен договор във Версай в 1783 година. Съединените щати ставали независими. Франция си връщала Сенегал и Сен Пиер-и-Микелон. Тя получила право да укрепи Дюнкерк – гнездо на корсари. Унижението от Парижкия договор било изтрито. Истина е, че срещу един милиард и половина разходи тя не си върнала нито Индия, нито Канада. Но търговските центрове по брега на Декан, на остров Бурбон, богатият на каучук Сенегал и най-вече Антилите (Сент Люси и Тобаго) задоволявали нуждите на морската търговия.

Некер обаче съзнавал нетрайността на тази политика. Не можело да се живее само от слава и престиж. Трябвало да се оздрави бюджетът, в голяма степен нарушен от войната, като се намалят пенсиите, изплащани на важни личности, и се увеличи доходността на данъците. Но как да успее, без да се сблъска подобно на Тюрго със съпротивата на привилегированите?

Некер, който знаел как се манипулира общественото мнение, решил да действа на етапи: опитал се да спечели за своята фискална политика новите провинциални събрания, които експериментално създал в две провинции. Първите събрания били провал. Техните искания били неприемливи: те настоявали за пълна промяна на данъчната система. Нещо повече – те искали членовете им да бъдат избирани. Кралят не можел да приеме толкова бърза еволюция.

Привилегированите се обединили срещу Некер така, както се съюзили против Тюрго. Придворните, които получавали големи пенсии, не можели да му простят, че е огласил публично точния размер на получаваните от тях суми. В един момент парламентаристите се опасявали от тези провинциални събрания, които по-добре от тях щели да говорят от името на народа, ако били изборни. Генералните арендатори се бояли от номерата на прочутия финансист протестант, много по-ловък от тях във финансовите манипулации. По любопитен начин Некер успешно напуснал поста си: отзован от краля, той направил така, че това да се знае. Сред народа, сред буржоазията се възмущавали от уволнението на този толкова добър министър, който бил застанал на страната на „поданиците" на краля срещу привилегированите от Версай. Та нали Некер премахнал крепостното право в имениятa? Може би кралят е отказал да го допусне в Съвета, защото е протестант?

КАЛОН И БРИЕН

Калон, който заел мястото на Некер, бил протеже на кралицата. След аферата с огърлицата Мария-Антоанета била непопулярна. Смятали, че нейната разточителност е причина за дефицита. Просветен аристократ, Калон решил да преобърне членовете на бюджетното уравнение: след като не можело да се намалят разходите без политически сътресения, трябвало да се увеличат косвените приходи, като се стимулира производството. Калон насърчил пътното строителство, прокопаването на канали и строежа на пристанища. Той покровителствал търговските договори със съседните страни и създал нова Компания за Индия.

Но трябвало и да се обезоръжи враждебността на привилегированите, чието недоверие нараствало. Плащайки някои дългове от хазарт, развързвайки кесията, за да поддържа ценните книжа на краля, Калон бил изпълнен с оптимизъм. Но обществеността не го следвала; в 1786 г. Калон трябвало да признае, че неговите „улеснения" не могат да възвърнат доверието – подобно на Тюрго, и той бил принуден да промени данъчната система и да накара богатите да плащат.

„Териториалната субсидия" била поземлен данък, който засягал всички собственици, независимо дали са благородници, или не. Трябвало да се премахнат данъчните привилегии. Калон възобновил същевременно проектите на Тюрго за свободната търговия със зърно чрез премахването на вътрешните митници. Провинциални събрания, избирани според имуществен ценз, щели да бъдат привлечени в управлението на провинциите.

Кой би приел такива реформи? Калон предвидил съпротивата на парламентаристите. Ето защо той свикал „събрание от големци", за да приеме тези проекти. Големците, които също били привилегировани, отказали всякакви реформи и поискали свикване на Генералните щати. Обезпокоен, кралят уволнил Калон през април 1787 година.

Кралицата отново наложила свой кандидат: архиепископа на Тулуза – Ломени дьо Бриен. Той не успял да склони големците, които отново отхвърлили

всеки проект за данък, засягащ привилегированите. Събранието на големците било разпуснато през май 1787 година. Бриен решил да прокара проекта през Парламента.

Отначало той наложил без много затруднения някои реформи: Парламентът приел да бъде признато гражданско състояние на протестантите и евреите. *Разпитът,* т.е. измъчването, бил отменен в кралското правосъдие. Ангарията била премахната.

Но парламентаристите упорито отхвърляли „териториалната субсидия" и на свой ред искали да бъдат свикани Генералните щати. През август с *тържествени заседания* Луи XVI наложил на Парламента целия пакет от реформи.

Протестите на магистратите били много остри: кралят ги заточил в Троа. В Париж избухнали бунтове. Обиждали кралицата. Били извършени арести. Страхувайки се от по-сериозни размирици, кралят, лишен напълно от пари, върнал парламентаристите. Той отстъпил. Парижкият парламент занапред владеел положението и се превърнал в опора на съпротивата на привилегированите срещу реформите.

Фактически кралят през ноември трябвало да прибегне до процедурата *тържествено заседание*, за да прокара проект за заем и за нови данъци. „Сир, това е незаконно!" – се провикнал орлеанският херцог. „Законно е, защото аз го искам" – отвърнал Луи XVI в разгара на заседанието...

ПРИВИЛЕГИРОВАНИТЕ В НЕЗАКОННО ПОЛОЖЕНИЕ

На 3 май Парижкият парламент публикувал тържествена декларация за „правата на нацията и основните закони на монархията". Той твърдял, че нацията „свободно" трябва да дава данъци на краля чрез посредничеството на Генералните щати, които щели да заседават редовно. Парламентът искал и *хабеас корпус* за французите. Никой не можел да бъде арестуван, без да бъде изправен пред редовни съдии. Парламентът твърдял, че налага ограничения на кралската власт.

Тя реагирала незабавно: двама парижки парламентаристи – Д'Епременил и Дьо Монсабер, били хвърлени в затвора. Бриен отнел на Парламента правото на регистрация на кралските едикти. С тях бил натоварен един *Пленарен съд*. Било обявено разпускането на Парижкия парламент.

Веднага в провинцията се зародило мощно движение на солидарност. Към опозицията на привилегированите от областните парламенти се прибавил и бунтът на народните маси срещу Двора и министрите. В По, в Гренобъл парламентаристите били обявени извън закона. Кралят искал да изгони размирниците, но населението взело тяхната страна. По време на Деня на керемидите в Гренобъл кралските войници били бомбардирани с различни предмети, хвърляни от покривите. Местните власти трябвало да смекчат неуспеха от страх от революция. Парламентаристите получили разрешение да останат в града. Навсякъде благородниците се присъединявали към тях, настоявайки за свикване на Генералните щати. През юли 1788 г. във Визил шестстотин делегати от

трите съсловия се събрали, за да напишат призив за съпротива на провинциите в кралството срещу парижкия произвол. Събранието на духовенството отказало да плаща данъци и също искало Генерални щати. Всички привилегировани се бунтували: това било „аристократичната революция".

Бриен и кралят трябвало да отстъпят още веднъж. Как да се справят с непокорните провинциални големци? Бриен обявил, че на 1 юли 1789 г. ще бъдат свикани Генералните щати. По този начин кралят имал шестмесечен срок. Бриен успял да си подаде оставката и да се оттегли след банкрута.

Отново повикали Некер, чието завръщане било триумфално. Не отстъпила ли монархията пред привилегиите? Не защитили ли добрите парламентаристи правата на хората и свободите на провинциите от парижкия произвол? Завръщането на Некер не означавало ли, че между реформата и привилегиите кралят е избрал реформата? Тази страна на събитието не била почувствана веднага. Радвали се, без да мислят, от завръщането на един изгнаник.

Некер успял да вземе заем от седемдесет и пет милиона. Това била непосредствената причина за неговото повторно назначение – Дворът нямал пари. В 1788 г. той успял да удвои броя на представителите на третото съсловие в бъдещите Генерални щати: по този начин непривилегированите щели да бъдат равни по брой, ако не и по влияние, на привилегированите; Некер обещал на последните, за да ги успокои, че ще се гласува по *съсловия*, а не *индивидуално*.

Той скоро бил погълнат от масов народен бунт срещу монархическия ред. Зимата на 1788–1789 г. била много тежка за бедните. Навсякъде реколтата била лоша. Цените се покачили много бързо. Безработицата в промишлеността била причина за размирици в градовете. Надниците намалели с двадесет до тридесет процента, а цените нараснали наполовина. Нападали хлебарниците. По селата селяните се бунтували срещу талията, срещу сеньорите, срещу мизерията. Сериозни размирици избухнали през февруари в периферните провинции, например в Бретан и Лангдок. В постоянния двубой срещу парижките интенданти бретонската буржоазия фактически разбудила бунтовни чувства у народа и дребната буржоазия. Същото било и в Лангдок. Навсякъде спонтанни народни бунтове замествали словесната опозиция на големците.

Съвпадението на кризите разкрило в много ясни икономически термини крещящото неравенство между привилегировани и непривилегировани. Дворяните и богатите буржоа се възползвали от повишаването на цените, спекулирали, когато можели, със зърно, вино, фураж и добитък. Обратно, гражданите и бедните селяни били жертви, които все по-малко се примирявали, след като вече били убедени, че само те носят данъчната тежест. Големият национален спор за реформата достатъчно ги бил осведомил в това отношение.

Непривилегированите не започнали революцията. В желанието си за ефективност и справедливост монархията поискала най-напред от привилегированите да заплатят цената на реформите. Те упорито отказали. Конфликтът, който ги противопоставил в продължение на две години на властта на министрите, бил истинското начало на революцията. През пролетта на 1789 г. привилегированите изглежда можели да победят. Завръщането на Некер, неговото благоразумие в данъчните проекти, решението за гласуване по съсловия на депутатите в Щатите, всичко предвещавало добри неща. Но въпреки това зад магистрати-

те, дворяните, духовенството и буржоата именно народът от селата и градовете, особено в провинцията, вече бил излязъл извън закона. Още през пролетта на 1789 г. в Маконска област горели замъци, а селските бунтове се разпространявали мълниеносно в селата на Нормандия, Бретан, Елзас и Франш-Конте. Селяните не чакали сигнал от Париж, за да грабнат вилите и факлите.

Премахването на привилегиите и законната революция

МАЙ-ЮНИ: ЕДНИ НЕОБИКНОВЕНИ ГЕНЕРАЛНИ ЩАТИ

При откриването на тържественото заседание на Генералните щати на 5 май 1789 г. в Залата на дребните удоволствия във Версай у избраниците се чувствал отзвукът от дълбоката загриженост на страната. Това събрание за първи път в историята на Франция било относително представително. 1139 представители били събрани във Версай в присъствието на краля.

> „Ние се нуждаем от помощта на нашите верни поданици, за да превъзмогнем всички трудности, в които се намираме по отношение на състоянието на нашите финанси." – казал кралят в момента на свикването на Генералните щати.

Подготовката на изборите усмирила селата. Навсякъде били положени големи усилия за съсредоточаване, обяснения и формулиране. След като кралят давал думата на страната, трябвало да се изразходва време и труд, за да му се отговори. По този начин той може би щял да научи за неволята на поданиците си неизвестни нему неща?

Всичко сочи, че написването на „тетрадките с поръчения и тъжби", предадени на краля от депутатите, било прието много сериозно, особено сред третото съсловие. В цяла Франция тези тетрадки били около 60 000. Те били написани от кюретата, нотариусите, адвокатите, членовете на корпорациите. „Тетрадките" искали: ограничаване на кралската власт, окачествена като произволна, „конституция" на кралството, отмяна на привилегиите на сеньорите по селата.

Някои *тетрадки*, написани несръчно от селяните или от селските кюрета, искали конкретни и незабавни реформи. Оплаквали се от данъците, от събирачите на талията, на десятъка; молели да се създадат помощни каси за периодите на глад. Настоявали (почти във всички тетрадки на селяни) за право да ловуват – привилегия, запазена единствено за дворяните!

Тонът на буржоазните искания бил даден от една брошура, публикувана през януари 1789 г. от абата Сийес под следното заглавие: „Какво е Третото съсловие?"

„Всичко! Какво е било досега в политическото устройство? – казва абатът, – нищо! Какво иска то? Да стане нещо!"

За да стане третото съсловие най-сетне нещо, трябвало да се премахнат двата стълба на Стария режим: абсолютизмът – който отхвърлял идеята за национално представителство, и привилегиите – които оставяли хората от третото съсловие извън държавата.

„Какво е Третото съсловие? Всичко, но едно всичко, на което пречат и което потискат. Какво би било то без режима на привилегии? Всичко, но едно всичко, свободно и цветущо."

И така според абат Сийес трябвало да са освободи нацията от паразитите и да се даде на третото съсловие достъп до държавата.

Луи XIV не дал големи надежди на депутатите, събрани във Версай – твърде техническата реч на Некер по финансовите въпроси ги разочаровала. Очаквали да чуят политик, а изслушали счетоводител. Много скоро избухнал конфликт между депутатите на третото съсловие и привилегированите. Когато проверили пълномощията на депутатите, отново поставили въпроса дали ще се гласува индивидуално, или по съсловия.

ЗАСЕДАНИЕТО НА ТРЕТОТО СЪСЛОВИЕ

На 10 юни третото съсловие решило да провери само пълномощията на депутатите. Няколко депутати от съсловието на духовниците се присъединили към него. На 17-и третото съсловие, заявявайки, че представлява „96% от нацията", решило да се обяви за „Народно събрание". Законната революция била извършена.

Кралят се опитал да се съпротивлява. Той затворил Залата за заседания на третото съсловие на 20 юни. Депутатите се събрали в Залата за игра на топка (*„Жьо дьо пом"*). Занапред се изправили една срещу друга две власти: властта на третото съсловие, което твърдяло, че представлява нацията, и властта на краля. На 23-и, според легендата, Мирабо отговорил на маркиз Дьо Дрьо-Брезе, церемониалмайстор, който дошъл да покани третото съсловие да опразни залата:

„Идете да кажете на господаря си, че ние сме тук по волята на народа и че ще излезем от тук само със силата на щиковете."

Луи XVI отстъпил. Към третото съсловие се присъединили либерални дворяни и нови депутати от духовенството. На кралското заседание на 25 юни депутатът Байи отговорил на краля, който се опитал да овладее положението:

„Събранието на нацията не се нуждае от заповеди."

И все пак именно по заповед на краля на 27-и всички депутати от привилегированите съсловия се присъединили към третото съсловие. Събранието се

провъзгласило за Учредително. Луи XVI признал революционния факт. Нито една капка кръв не била пролята.

НАЧАЛОТО НА НАСИЛИЕТО

В този момент Дворът проявил липса на такт: кралят бил отстъпил, но нито кралицата, нито нейното обкръжение не приемали тази капитулация. Подготвяли военен и полицейски реванш. Чуждестранни полкове се съсредоточавали около Париж.

Събранието, информирано от парижаните, поискало обяснения. Кралят отказал да ги даде и уволнил Некер на 10 юли. Народът на Париж бил свръхвъзбуден, уморен от една пролет на безработица и скъпотия и от гладната зима. Имало опасност хлябът отново да изчезне от хлебарниците. Реакцията на краля подпалила народното недоволство. Случайни агитатори разпалвали народа из улиците: управниците искали на всяка цена да запазят привилегиите и да попречат на народа да извърши мирната си революция. В Пор Роаял особено се отличил Камий Демулен. Била създадена буржоазна милиция, въоръжена с подръчни средства. На 14 юли народът отишъл в Бастилията, за да вземе оръжия.

В Бастилията имало гарнизон от тридесет и двама пазачи и много малко затворници. Но тя била символ на режима. Народът я нападнал. Началникът Дьо Лоне бил обезглавен и главата му била понесена, набучена на пика. Насилието завладявало улиците.

Много развълнуван от клането в Бастилията, Луи XVI веднага решил да успокои положението. Върнал Некер на поста му, отишъл в столицата и признал Байи – един от водачите на третото съсловие, за кмет на Париж. Лафайет – герой от войната в Америка, либерален дворянин, бил назначен за командир на Националната гвардия. Кралят приел „кокардата", в която белият цвят на кралството бил обиколен със синьо и червено, традиционни цветове на Париж. Трикольорът веднага украсил прозорци и балкони.

След като новината за 14 юли станала известна в Европа, тя предизвикала необикновено въодушевление. Немските философи, английските поети, буржоата от цяла Западна Европа приветствали символичната дата като триумф на модерните идеи. В Париж благородниците вече заминавали за чужбина. Това била първата *емиграция*, емиграцията на принцовете: Артоа и синовете му, Ангулем и Бери, Конде, Бурбон, херцог Д'Анжиен. Всички щели да се срещнат отново по бреговете на Рейн или в европейските дворове.

В провинцията царувало пълно безредие. Никой не плащал данъци. Градовете си избирали общински управи по парижки образец. Повсеместно прогонили интендантите, понякога ги обиждали. Тези селски жакерии се възобновили, след като за момент били затихнали от новината за свикването на Генералните щати. От село на село те завладели цялата територия. Настъпило времето на *великия страх* по селата: 300 000 скитници и безработни кръстосвали по пътищата, изнудвайки богатите селяни. В селата се страхували от всичко: от краля, който можел да вдигне армиите си, за да потуши бунта, от чуждите дър-

жави, където Господата от Двора били отишли, за да потърсят помощ, и най-сетне от увеличаващите се престъпници по пътищата. Селяните грабвали оръжието, за да защитят най-напред селата си. Те се възползвали от положението, за да завладеят замъците, които плячкосвали, изгаряйки грижливо архивите на сеньора. В градовете буржоата, които също имали земи и ренти, били уплашени.

Трябвало да се сложи край на анархията. Депутатите от третото съсловие били либерали, които уважавали и защитавали правото на частна собственост. В нощта на 4 август двама либерални дворяни – Ноай и Д'Егийон, тържествено поискали премахването на феодалните права.

Последвалите декрети грижливо уточнявали, че са премахнати безвъзмездно единствено личните права (крепостничеството и ангарията например). Правата, отнасящи се до земята (ценз, ренти и т. н.), трябвало да бъдат откупени, освен ако селяните успеели да докажат тяхната незаконност, което повечето от тях били неспособни да направят. Следователно буржоата от третото съсловие премахнали привилегиите, които им пречели, като запазили грижливо поземлената рента, от която живеели.

Истина е, че някои буржоа станали жертва на една от мерките срещу привилегиите, а именно продаването на постове. Цялото правосъдие трябвало да се преустрои, трябвало да се назначават или избират съдии, съдебни служители, които да не са собственици на постовете си. Онези, които инвестирали средства, купувайки постовете си, загубили парите си, въпреки че било предвидено обезщетение.

Но трябвало и кралят да приеме тези реформи, решени набързо и с въодушевление. За няколко дни старият режим се срутил. Луи XVI не можел да се противопостави директно на цялото трето съсловие. Но той отново трябвало да бъде убеден, че може да излезе от капана на Революцията единствено със сила. През октомври той повикал във Версай Фландърския полк, с право считан за лоялен.

Парижката тълпа незабавно отговорила: на 5 и 6 октомври тя потеглила пеша, предвождана от жените от Париж, за Версай в гигантско шествие. Замъкът бил превзет, без стражите да посмеят да стрелят. Кралят бил принуден да приеме да се премести в Париж. Той вече бил пленник на Революцията.

ВЪПРОСЪТ ЗА РЕЖИМА: ЕДИН КРАЛ ЗА СМЯХ

Няма съмнение, че Париж бил начело. Там шумно се учредявали „политически клубове": отдясно аристократите, отляво патриотите. Последните невинаги били крайни революционери. „Триумвирите" (Барнав, Дюпор, Ламет) не приемали насилието, но подобно на „демократите" (Робеспиер, Петион, абат Грегоар) искали да извършат революцията докрай. Много били „умерените" като абат Сийес, Лафайет, Мирабо, бившия епископ Талейран или пастора Рабо Сен Етиен. *Клубът на якобинците*, където членският внос бил висок, бил много по-умерен от *Клуба на корделиерите*, ръководен от агитатори като лекаря Марат. Клубовете и вестниците, които се умножавали неп-

рекъснато, можели да създадат в провинцията представа за пълен хаос. Кой би се натоварил да приложи и там решенията на Революцията в Париж?

Истина е, че градовете и селата не чакали Париж, за да се организират. При *великия страх* селските енории се превърнали в единици за самозащита. Провинциалните градове си избрали свободни общински съвети по модел, в който нямало нещо парижко. Лангдок и Гийен имали общинска култура още от времето, когато капетингите воювали с бароните грабители. Няколко века опит придавали на общинската революция историческо значение: провинцията най-сетне се отърсвала от централизираната система.

Дофине – област, която застанала начело на движението, можела с право да се смята за подбудител на законната революция. Ето защо общинските съвети в Дофине въодушевено наложили спазването на решенията на Учредителното събрание, което се състояло от толкова много провинциални депутати. Другите провинции постъпили по същия начин и настъпило едно спонтанно в основата си, но много скоро координирано движение за обединяване на общинските съвети във *федерации*. На 14 юли 1790 г. на „Марсово поле" в Париж била провъзгласена „национална федерация". За една година революционна Франция възвърнала единството си благодарение на инициативите на градовете и провинциите. Тържественият празник в античен стил запечатал дълбоко в умовете това обединение на французите. Луи XVI трябвало да се закълне пред „олтара на нацията" във вярност на Конституцията след тържествена служба, отслужена от епископа Талейран. Но можел ли кралят да приеме режим, в който той бил само изпълнител на желанията на нацията? И най-вече – можел ли да се откаже от своята роля на защитник на католическата вяра, единствената, която една монархическа държава би трябвало да признава? Когато с половин уста кралят на Франция се заклел в Конституцията, ясно се чувствало, че за него въпросът за режима бил поставен.

Самата Конституция била неприемлива за него: още от 26 август 1789 г. Декларацията за правата на човека и гражданина представлявала нейната бунтовна прелюдия: свободата? Това означавало „възможността да вършиш всичко, което не вреди другиму". Равенството премахвало привилегиите. Абсолютизмът също бил осъден, единствено нацията била суверенна: „нито един индивид, нито едно частично сдружение от граждани не може да си присвои суверенитета", защото „суверенитетът съществува преди всичко в общността на гражданите". Негов израз е законът – „обща воля, изразена от мнозинството или от гражданите, или от техните представители". Народът прави закони, посочва тези, които трябва да отсъждат според закона, и разчита на краля за изпълняването на законите. На този „Господин вето" оставяли само властта да суспендира по време на два изборни мандата някоя мярка, гласувана от Събранието.

Кралят почти не бил господар на изпълнителната власт. В Париж той назначавал министрите извън Събранието. В провинцията новите департаменти, разделени на дистрикти и кантони, били ръководени от директории от избрани граждани, а не от представители на изпълнителната власт. Париж наброявал четиридесет и осем секции, всяка със своя администрация. Кметът на Париж председателствал избраните събрания на града. Кралят управлявал само на теория. Местната власт можела във всеки момент да се надигне срещу

неговите министри. Той не можел да воюва или да сключва мир, нямал възможност да събира данъците. Самата дума *данък* изчезнала и била заместена от думата *принос*. Кралят щял да разполага с това, което свободните граждани били съгласни да му предоставят.

ПОГАЗЕНАТА РЕЛИГИЯ

Още по-неприемлива от Конституцията, *Гражданската конституция на духовенството* особено възмущавала Луи XVI, който бил много набожен и защитавал религията: за да намери пари за прилагането на тези реформи. Учредителното събрание решило да национализира имотите на духовенството, които представлявали богатство от три милиарда (2 ноември 1789 г.). Заем за четиристотин милиона съкровищни бона, наречени „асигнати", бил издаден за тези богатства. Изплащаемите съкровищни книжа обещавали пет процента лихва. През април 1790 г. асигнатите влезли в законно обращение и служели като пари. Скоро земите на Църквата били разпродадени на търг, а издаването на асигнати продължавало. Държавата се освободила от една част от имотите, които обезпечавали парите, продавайки ги на буржоата или на богатите селяни – но от друга страна, тя продължавала, противно на всякакво благоразумие, да издава асигнати, като по този начин предизвикала невероятна инфлация.

След като богатствата на Църквата били конфискувани и разпродадени на ловки купувачи на „национални имоти", трябвало да издържат свещениците, ако искали нацията да запази религиозните си традиции. Както не желаели да се освободят от краля, буржоата волтерианци от третото съсловие не можели да минат без Бог. В 1790 г. Учредителното събрание ликвидирало всички монашески ордени, които не упражнявали социална роля. Но то нямало намерение да мине без свещеници. На мода била нерелигиозността, но не и изключването на Църквата. С *Гражданската конституция* от 12 юли 1789 г. се създавали 83 епископства (по едно на департамент), групирани в десет митрополии и разделени на енории. Кюрета, епископи и митрополити били избирани от гражданите като останалите чиновници на нацията. Папата бил само уведомяван за изборите. Ръкополагането на епископите се извършвало от митрополийския архиепископ.

Кралят, както и духовенството не можели да приемат тази Конституция. Как може некатолици, протестанти, евреи и атеисти да участват в избора на епископите! Последните се възпротивили, 131 от 135 се разбунтували. Папата, разгневен от присъединяването на графство Венесен към Франция (по молба на жителите му), решително осъдил гражданската конституция през март 1791 година. Учредителното събрание задължило свещениците да се закълнат във вярност на режима. Половината от тях и мнозинството от епископите отказали. Започнало разцепление, което продължило през целия революционен период. Незаклелото се духовенство се борело против заклелото се духовенство и го презирало. Единствено Талейран приел да ръкоположи първите епископи. Кралят бил засегнат в най-дълбоките си убеждения.

Луи XVI вече не бил сам в борбата: след религиозните мерки, след емиграцията контрареволюцията разполагала с известна сила във и извън страната. Времето на празничните светлини завършило. И от двете страни се готвели за сблъсък.

Вътре в страната духовенството щяло да прегрупира силите на съпротива: незаклелите се области били относително хомогенни – Западна и Северозападна Франция, южната част на Централния масив. Законната революция била победила наистина само в Париж. В провинцията страхът от риск вземал надмощие над придобивките, вече получени от конституционния режим. А Конституцията с нищо не можела да разтревожи големците: Законодателното събрание трябвало да бъде избрано от ограничен брой богати избиратели.

Големците получили ясни, еднакви за всички „приноси" (поземлен, върху движимите имущества, патентен). Те успели да освободят индивидуалната предприемчивост от оковите на корпорациите на стария режим. Същевременно те запазили свободното предприемачество благодарение на закона „Льо Шапелие", който забранявал „сдруженията", т. е. стачките на работниците.

Всъщност те били загрижени от религиозния разрив в революционна Франция и от авантюризма на парижките клубове и ръководители. Искали да спрат Революцията. Занапред било ясно, че развитието на контрареволюцията обещава на всички гражданска война.

Това били шансът и надеждата на Монархическата партия. В „белия" Юг още от 1790 г. се съсредоточавали военни формирования в лагера на Жалес между Ардеш, Гард и Лозер. Във всички градове на Южна Франция избухвали бунтове, противопоставящи последователите и противниците на новия режим. В Бретан религиозният въпрос подпалил искрата на пожара. Бретанците дори и в областите, където щяло да избухне движението на шуаните, също изгаряли замъци и премахвали привилегиите. Бъдещият *Клуб на якобинците* се наричал в началото *Бретански клуб*. Те подкрепили „младежите" – размирните студенти по право от Нант и Рен, които били за буржоазната революция. Но те веднага отговорили на призива на незаклелите се свещеници: на 13 февруари 1791 г. 3000 разгневени селяни обсадили Ван, за да си искат кюретата...

Следователно през юни 1791 г. кралят можел с право да мисли, че ако той се разбунтува, една голяма част от страната ще го подкрепи. Емигрантите създали на границата по Рейн прочутата „армия на Конде", която само чакала случай да завземе Франция. След тайни преговори кралят решил на 20 юни да напусне Франция със семейството си. Той избягал, преоблечен като буржоа, за да се присъедини към маркиз Дьо Буйе, който командвал армията на Изток. В Сен Мену един пощенски началник го разпознал. Арестуван във Варен, той бил отведен обратно в Париж, където твърде затрудненото Събрание реши-ло да го „суспендира". „Който приветства краля, ще бъде набит, който го обиди, ще бъде обесен" – пишело по стените на столицата.

Революционерите били разделени: демократите и корделиерите искали да провъзгласят република. Нима кралят не бил дискредитиран в очите на обществото? Нима не застанал на страната на контрареволюцията? Обратно, умерените се страхували, че олевяването, „излизането от релси" на буржоазната революция ще се ускори и че внезапно ще се окажат в непозната терито-

рия. Опасявайки се от най-лошото, те поддържали легендата за невинността на краля, който уж бил отвлечен от чужбина. Лафайет се представял за защитник на монархията и бил подкрепян от Барнав. Двамата напуснали Якобинския клуб, за да създадат *Роялисткия клуб на фьойаните*.

Още веднъж решението било наложено с насилие. На 17 юли екстремисткият Клуб на корделиерите, бунтувайки членовете на секциите, организирал свой ден. Народът се стекъл на „Марсово поле", за да иска падането на краля. Лафайет изпратил Националната гвардия. Имало петдесет убити. Буржоазната революция открила в недрата си контрареволюционери. Събранието веднага поискало да бъдат взети мерки срещу подстрекателите корделиери начело с Марат. Дали това бил краят на „излизането от релси"?

Междувременно Луи XVI приел Конституцията на 14 септември. Разкаял се публично. В крайна сметка версията за отвличане била приета от мнозинството от членовете на Събранието, нетърпеливи да отстъпят място на избраните в новото Законодателно събрание, което се събрало за първи път на 1 октомври 1791 г. На тази дата общественото мнение било заето с нещо много по-важно от бягството на краля – опасността от война.

Революцията и войната

ДЕБАТИТЕ ЗА ВЛИЗАНЕТО ВЪВ ВОЙНА

Октомври 1791 г. започнал в ужасен социален климат: кризата на книжните пари, скокът на цените, спекулациите с брашното предизвиквали бунтове в цялата страна. Зимата била още по-тежка от есента. Навсякъде искали да се върне таксацията на зърното. В Етамп кметът Симоно бил убит, защото жителите го обвинявали, че като не наложил такси за зърното, е действал в интерес на грабителите. Поради бунта на робите в Антилите колониалните стоки били малко и скъпи: нямало захар и тютюн. Народът щурмувал хлебарниците и бакалниците. Плащали захарта на двойна цена. В цяла Югозападна Франция се разпространили обирите и плячкосванията.

Слуховете за заговор се разпространявали по улиците на градовете, където бушувало „санкюлотството". През август 1791 г. австрийският император и пруският крал отправили в Пилниц един вид призив за кръстоносен поход на европейските крале срещу Революцията. Емигрантите дрънчали с оръжие в Кобленц около принц Конде. Един французин – херцог Дьо Броли, говорел, че Париж трябва да се разруши. В Западна Франция незаклелите се кюрета оглавявали въстаналите селяни.

Законодателното събрание реагирало много бързо: то призовало принцовете емигранти да се върнат във Франция и разбунтувалите се духовници да се закълнат в Конституцията в срок от една седмица. Луи XVI наложил вето на последния декрет.

Този акт подпалил искрата на бунта и възвърнал на левицата целия ѝ революционен динамизъм; срещу Господин вето била организирана яростна кампания от страна на жирондистите – революционерите от *Жирондата*, вдъхновявани от Брисо и Ролан. Парижките квартали се изпълнили със застрашителна тълпа от въоръжени с пики санкюлоти, обединени в секции и готови за нов Ден на насилие срещу монархията.

От слуховете за заговор веднага преминали към натрапчивата идея за война: Лафайет и фьойаните също участвали в кампанията, за да попречат на извършващата се Революция да излезе извън релсите и за да играят отново роля в нея. Кралят и кралицата се осланяли на политиката на най-лошото, надявайки се на бързия разгром на необучените войници, които Революцията щяла да хвърли на границите. В случай на победа, мислели те, както им внушавал Лафайет, може би щели да успеят да се опрат на армията срещу Революцията. Брисо, Ролан и техните приятели жирондистите подхвърлили идеята за „кръстоносен поход на свободата в цяла Европа". Ако Лафайет искал да се възползва от една успешна война, за да спре отново „излизането от релси", Брисо, напротив, разчитал на войната, за да въведе окончателно новия режим и да се отърве от монархията. Единствено левите екстремисти Робеспиер и Марат подчертавали опасностите от военна авантюра. Никой не ги слушал.

През май 1792 г. Брисо съставил правителство, което трябвало да подготви влизането във война. Дюмурие поел външното министерство, а Ролан – вътрешното. На 20 април по предложение на Луи XVI Събранието обявило война на краля на Бохемия и Унгария.

МОНАРХИЯТА ВЪН ОТ ИГРАТА

Както предвидила кралицата, Революционната армия веднага се оказала жалка пред професионалните войници на Австрия и Прусия. Офицерите от стария режим не проявили никакво старание. Новоизбраните офицери не познавали военния занаят. Пропуски в командването, грешки при подбора на кадрите, непознаване на основните закони на войната от страна на войниците били причина за поражението в първите сражения. Австрийците, към които пруса-ците в крайна сметка се присъединили (една война срещу обезоръжена Франция била може би добре дошла), преминали на френска територия.

През май 1792 г. Събранието решило да затвори несъгласните свещеници, виновници за безредиците на запад, да разпусне кралската гвардия, смятана за несигурна, и да създаде близо до Париж обширен лагер от „федерирани", за да осуети подривната дейност. Кралят разкрил истинското си лице – той наложил своето *вето* на два от трите декрета и отзовал кабинета на Брисо.

Улицата отговорила веднага с мобилизация на санкюлотите. На 20 юни по случай годишнината от клетвата в Залата за игра на топка *(„Жьо дьо Пом")* трескаво бил организиран нов Ден. Въоръжената с пики тълпа отишла в Събранието, за да предаде петиция против краля. След това тя нахлула в Тюйлери и наложила на краля да постави на главата си червеното боне и да пие чаша вино за здравето на нацията. Кралят приел този маскарад, но не пожелал да

отмени ветото си.

Тази закъсняла енергичност, предизвикана несъмнено от религиозни подбуди, довела до неконтролируеми реакции в страната – от провинцията непрекъснато пристигали петиции, искащи свалянето на краля. Ако големците от „директориите" искали да запазят монархията, то муниципалитетите – народни по характер, били против краля. Дните на монархията били преброени.

Външната опасност ускорила края. През юли известили бързото напредване на прусаците; в Париж двеста батальона от доброволци санкюлоти се включили в армията, тъй като Събранието обявило „Родината в опасност". На 25 юли станало известно, че херцог Дьо Брауншвик, който командвал пруската армия, издал манифест, в който заплашвал Париж с военна екзекуция. Този манифест предизвикал ново струпване на народа на 10 август, което помело монархията.

Този Ден бил грижливо подготвен от въстанически комитет, създал се тайно след 20 юни около Петион – кмет на Париж и Дантон, член на *Клуба на якобинците*. Инициативата вече не била в ръцете на жирондистите и другите привърженици на Брисо. Тя принадлежала на крайно левите клубове на якобинците и най-вече на корделиерите, на които поражението и опасността предоставили думата. Въстаническият клуб нает марсилци, дошли в Париж, за да честват годишнината на празника на Федерацията, както и доброволци от лагера на федерираните.

Целта на операцията била да принуди Събранието, което все още се колебаело, да гласува свалянето на краля. На 10 август сутринта една въстаническа комуна взела властта под ръководството на Дантон, на обущаря Симон, бижутера Росиньол и на „бесния" Ебер. Производителят на бира Сантер командвал Националната гвардия.

Щурмували Тюйлери, отбраняван от хиляда швейцарски гвардейци. Кралят потърсил убежище в Събранието. Замъкът Тюйлери бил превзет. Изпълнителната власт вече не съществувала. Не трябвало ли да разпуснат Събранието и да се доверят на народния суверенитет? Решили с всеобщо гласоподаване да изберат ново Събрание, което да даде на нацията нова конституция, предпазваща я от контрареволюцията. Кралят бил суспендиран и затворен в двореца Люксембург. Един изпълнителен комитет, ръководен от Дантон и Ролан, упражнявал властта. Монархията била мъртва.

НАРОДНИЯТ ТЕРОР

Войната продължавала. Бруншвиг настъпвал към Шампан. Вражеските войски напредвали бавно, но сигурно. Те се съсредоточавали към Париж.

Парижката община арестувала краля и го затворила със семейството му в затвора „Тампл". Набързо бил създаден Наказателен трибунал, който трябвало да осъди всички заговорници. Слуховете за заговори и предателство се носели из улиците. Във войските научили, че Лафайет е дезертирал. Прусаците завладели Лонгви и Вердюн. Можело ли да се вярва на генералите?

Паника овладяла парижаните, повлияни от пропагандата за отмъщение на

доктор Марат, който в *„Приятелят на народа"* настройвал „демократите" за непосредствени действия. Най-буйните секции нахлули в затворите, избивайки всички затворници. *Септемврийският терор* в Париж причинил 1200 жертви, сред които много свещеници. Манастирът „Карм" на улица „Вожирар" бил използван за затвор на 160 незаклели се свещеници, сред които архиепископа Дарл и епископите Дьо Бове и Дьо Сент. Всички били убити на 2, 3 и 4 септември. Убийците обиколили и други парижки затвори. Имало екзекуции и в провинциалните градове.

Жирондистите, приятели на Ролан и Брисо, не одобрявали това насилие. Но екстремистите от Клуба на якобинците, наричани монтаняри, се групирали около Дантон, Марат и Робеспиер. С авторитета си Дантон застанал зад палачите, наричани от десницата „септемвроубийци". Терористите имали голямо надмощие на изборите в Париж. Те успели да тласнат Революцията на ляво. Истина е, че жирондистите имали успехи в провинцията: може би не всичко било проиграно, скоро научили невероятна новина: на 20 септември Дюмурие и Келерман спрели прусаците при Валми.

Събранието, което заседавало за първи път на 21 септември 1792 г., продължило работата си до октомври 1795 г. То се наричало „Национален конвент". Политическият му състав не бил изненадващ: жирондистите получили в провинцията 35% от местата, умерените от центъра. или „блатото", били 25%. Останалите места принадлежали на левите якобинци и монтанярите. Те били малцинство, но сред тях били най-силните личности за момента: Робеспиер, Дантон, Марат, терористичният триумвират. Те били обградени от странна кохорта революционери: поета Фабр д'Еглантин, автор на прочутата песен „Дъжд вали, вали, овчарко"; неустрашимия Сен Жюст, млад герой със смущаващ чар; актьора Коло д'Ербоа; бившите монаси Фуше и Шабо; художника Давид, който изобразявал Революцията в картините и скиците си; учудващия Филип Егалите, бивш орлеански херцог и голям храненик на стария режим; великия Карно, прочут с образованието и съвестта си...

Въпреки че била по-народна, политическата клиентела на *Планината (La Montagne)* съвсем не била егалитаристка. Робеспиеристите били силно привър-зани към частната собственост и либерализма. Занаятчиите и собствениците на магазини, които следвали Дантон, били яростни привърженици на свободната инициатива. Но съществували улицата, членовете на секции, народните дружества с техните водачи-еднодневки, вдъхновителите и подстрекателите. Хора като Варле, Жак Ру, Шомет и най-вече Ебер поддържали политизирането на масите, готови веднага да действат, и оказвали на Конвента и най-вече на лявата му част – *Планината,* постоянен политически натиск.

Парижкият тероризъм постигнал първия си успех – ликвидирането на Жирондата. В продължение на няколко месеца жирондисти и монтаняри водели ожесточена война. Жирондистите били за свободата на търговията, цените, хората. Програмата на монтанярите и на парижките екстремисти била „Революцията преди принципите". Колкото и да обичали свободата и собствеността, те искали преди всичко да воюват и да спасят Революцията. Те били за всички незабавни, дори и непопулярни мерки, които можели да служат на основната цел: спасението на Революцията. Те наложили таксация на хранителните продукти, реквизиции и диктатура. Те знаели, че могат да разчитат на парижките народни сили, докато

жирондистите искали „да ограничат влиянието на Париж до 1/83".

Жирондистите бързо били поставени извън играта. Те искали да създадат в провинцията въоръжена сила, способна да балансира парижкия тероризъм. Конвентът не ги последвал. Умерените думи на жирондистите, които на свой ред желаели да спасят краля – обвинен от монтанярите, звучели странно за членовете на Конвента, които си спомняли, че някога Брисо и Ролан били яростни противници на монархията.

Откриването на прочутия „железен шкаф" в Тюйлери, който съдържал тайната кореспонденция на краля и доказателства за двойната игра на Двора, дало възможност на крайната левица да се развихри. Да се обвини краля било според Робеспиер „мярка за обществено спасение". Със 707 от 718 гласа кралят бил обявен за „виновен в конспирация срещу обществената свобода и посегателство срещу сигурността на държавата": Жирондата не успяла да защити тезата за невиновност. В замяна на това тя се обявила против смъртната присъда, която обаче била приета с 387 срещу 334 гласа. Филип Егалите гласувал „за". В понеделник, на 21 януари 1793 г., Луи XVI бил обезглавен на днешния площад „Конкорд".

> „За да отдадем почит на истината – заявил палачът Самсон, – трябва да признаем, че той изтърпя всичко с хладнокръвие и твърдост, които учудиха всички ни."

ПЛАНИНАТА И ПОБЕДАТА НА РЕВОЛЮЦИЯТА

Смъртта на краля не решила френския политически проблем, но в замяна на това изправила монархическа Европа срещу Франция. Занапред Републиката била „цареубийца". Тя трябвало да бъде наказана. В чужбина знаели, че в своя кръстоносен поход могат да разчитат на една част от въстаналите френски провинции, и по-специално на Западна Франция.

„Война на замъците, мир на колибите" – такава била програмата на генералите на Революцията, когато навлизали на чужда територия; те се представяли за освободители. След офанзивата, която последвала Валми и донесла на Франция няколко победи (Жемап), Англия, Испания, както и Обединените провинции се присъединили към контрареволюционната коалиция. През март 1793 г. австрийците разбили Дюмурие при Нервинден. Кюстин напуснал левия бряг на Рейн. След тези повратности отново имало предателства: Дюмюрие и херцог Дьо Шартр – син на орлеанския херцог, бъдещият Луи-Филип, изоставили армията, за да преминат при неприятеля.

Конвентът решил незабавно да мобилизира 300 000 души. Западните провинции не се подчинили. Движението на шуаните, т. е. бунт във Вандея, Бретан и Анжу, започнало да се организира от март, постоянно насърчавано от опозиционното духовенство. В началото си то имало водачи, произлизащи от народа, като Катлино и Стофле, по-късно към него се присъединили и го оглавили дворяни: Д'Елбе, Шарет, Ларошжаклен. През юни шуаните обсадили Нант.

В Париж безпорядъкът бил в разгара си: слуховете за англо-роялистки

заговор възбуждали населението, подложено на тежки лишения. Гладът и девалвацията на асигнатите предизвикали серия от размирици, които имали последици в провинцията, и по-специално в Лион. „Бесните", предвождани от Ру и Варле, искали нови терористични мерки. Още от края на март Жирондата, обвинена за предателствата и военните неуспехи, била изправена пред Конвента. Бил съставен Революционен трибунал, който имал за цел да съди заподозрените. Членове на Конвента в качеството си на „командировани представители" били изпратени в департаментите, за да наложат терора. Бил гласуван принудителен заем от един милиард, който трябвало да се вземе от богатите. Курсът на асигнатите бил фиксиран с декрет. Един *Комитет за обществено спасение* упражнявал диктаторски изпълнителната власт.

Жирондата се опитала да протестира в името на защитата на свободата: последиците били трагични за нея. Робеспиер веднага обвинил Брисо в съучастие с Дюмурие. Марат, преследван от жирондистите, бил оправдан и триумфално понесен на ръце от народа на Париж. На 30 май организирали нов Ден срещу жирондистите. Във всички църкви камбаните биели тревога, призовавайки членовете на секции. Анрио, приятел на Робеспиер, командвал Националната гвардия. На 2 юни въоръжената тълпа обкръжила Събранието, настоявайки за съд над жирондистите. Конвентът не можел да удържи на натиска на стохилядната тълпа. Той отстъпил. Още един път улицата се разпоредила със съдбата на Революцията.

В продължение на една година диктатурата на монтанярите довела страната до война. През юни 1793 г. положението било отчайващо. Бунтът обхванал не само Западна, но и Северозападна Франция. Испанците – приятели на англичаните, подготвяли войските си отвъд Пиренейските проходи. Жирондистите успели да мобилизират една армия в Нормандия, за да настъпят към Париж. Те се съюзили с шуаните. Една двадесет и пет годишна девойка – Шарлота Корде, убила Марат в банята му. Корсика въстанала, предвождана от Паоли. Прусаците се съсредоточили в Майанс, австрийците се намирали в Валансиен. Англичаните дебаркирали в Дюнкерк и Тулон. Скоро и испанците завладели Русийон.

А какво правел Конвентът? Конституция... За първи път тя наистина била демократична. Написана за шест дни от Еро дьо Сешел, тя провъзгласявала правото на въстание и обявявала Републиката за „единна и неделима". Депутатите били избирани с пряко общо гласуване и федерализмът бил осъден. Събранието, избирано за една година, посочвало Изпълнителен съвет, натоварен с управлението. Законите били ратифицирани с референдум. Конституцията била гласувана набързо на 24 юни, но никога не била приложена.

Трябвало да се води война или да се окаже съпротива на войната. Робеспиер организирал „диктатура на добродетелта". Националните имоти били разпродадени на малки дялове, за да се даде предимство на бедните. Конфискуваните земи на емигрантите трябвало да бъдат раздадени на дребните селяни. Организирали помощ за бедните в градовете. Принудителен заем от богатите осигурявал на правителството ресурси.

Конвентът посочвал членовете на комитетите, натоварени с опазването на реда и победния ход на войските. Комитетът за обществено спасение бил истинското правителство. Той назначавал генералите, чиновниците, послани-

ците. Създаден на 6 април, до юли той бил оглавяван от Дантон, после от Кутон, Сен Жюст, Карно, Робеспиер, Бийо-Варен и Коло д'Ербоа. Те били дванадесет души, решени да спасят Революцията на всяка цена, и носели колективна отговорност. Заседавали в Тюйлери, спели на походни легла. На входа на апартаментите на кралицата били поставени топове.

Комитетът за всеобща сигурност бил един вид политическа полиция. Той трябвало да открива предателите и равнодушните. Намирал се в ръцете на приятелите на Робеспиер. *Революционният трибунал*, създаден от Дантон, се състоял от пет съдии, обвинителя Фукие-Тенвил и неговите помощници. Присъдите му не подлежали на обжалване. В провинцията командированите представители, а в армията комисарите на Републиката чрез терор следели за спазването на решенията на комитетите.

Този свръхцентрализиран, извънреден режим бил истинска диктатура, „докато настъпи мирът". Натискът на бесните на Ебер – демагога журналист от вестник *„Пер Дюшен"*, бил такъв, че Комитетът за обществено спасение решил да създаде *революционна армия*, за да възстанови реда и да арестува за кратък срок всички заподозрени. „Трябва да търсим враговете си в бърлогите им" – казвал Бийо-Варен. *Законът за заподозрените* от септември 1793 г. давал власт на Комитета да арестува наред всички врагове на правителството от федералистите до шуаните и свещениците. Комитети за надзор изготвяли във всеки район списък на заподозрените. Теророт бил „на дневен ред".

От времето на Вартоломеевата нощ никога Франция не била жертва на такова политическо клане. Кръвта течала ежедневно на площад „Конкорд", където екзекутирали задържаните. Не наказвали вече само „бившите", но и трафиканти. От май 1793 г. търговията със зърно и брашно била регламентирана. Един *зърнен максимум* бил окачен на всички пазари и нарушителите, „грабителите" и спекулантите били наказвани със смърт. Законът за максимума от септември 1793 г. фиксирал цените на стоките на стойността им от 1790 г. плюс една трета. Измамниците били вписвани в списъка на нарушителите и при случай гилотинирани.

Икономическият терор се придружавал и от религиозен терор. Лаканал, Ром и Фабр д'Еглантин измислили републиканска митология. Създали революционен календар, програма за национални празници, нови култове и нови богове, „богинята на разума". Мощно антиклерикално движение насърчавало разрушаването и плячкосването на църкви, арестуването и екзекутирането на епископи, лова на назаклетите свещеници. Статуите в катедралите били обезобразявани както през религиозните войни. Кралските гробове били осквернявани. В Реймс счупили стъкленицата за коронясване на кралете. Парижката Света Богородица станала храм на Разума. В нея организирали републикански празници в античен дух, поставяни от художника Давид.

От октомври 1793 г. започнали да гилотинират наред всички врагове на Планината. Злокобните каруци отвели на ешафода жирондистите и техните приятели, после на 16 октомври – кралицата Мария-Антоанета. Не пощадили и орлеанския херцог, въпреки че той гласувал за смъртта на краля. Госпожа Ролан, Байи, бившият кмет на Париж на свой ред също били екзекутирани.

Теророт не вилнеел само в Париж. Членовете на Конвента убивали и в

провинцията. Фуше тероризирал Лион, а Талиен – Бордо. За да екзекутира граждани на Нант, Карие изобретил кораби с подвижно дъно: по този начин ги удавили в Лоара. Навсякъде хвърчали глави.

Победените на северните и източните граници генерали също били гилотинирани. Заместили ги младежи: Журдан в Северната армия, Пишегрю на Рейн, Ош на Мозел. Те били тридесетгодишни, а понякога и по-млади.

Теророт дал резултати: Дюгомие си възвърнал Тулон от англичаните през декември. Шуаните току-що били смазани от Клебер при Шоле; цяла армия от „бели" била унищожена от „сините" на Клебер и Марсо в Манс и след това в Савьоне. „Адските колони" на „сините" сеели ужас на запад. На север Журдан победил австрийците при Ватигнис. Благодарение на победата при Висембург той освободил границата.

Диктатурата на командването давала плодове. Карно – „организаторът на победата", вземал необходимите мерки в Комитета за обществено спасение, за да мобилизира нови доброволци. Армиите на Републиката скоро наброявали 700 000 бойци – всички водени от страстното желание за победа. Революционните полкове *(demi-brigades)* изпращали на щурм дълбоко в лагера на врага необучени новобранци, които срещу огневата мощ на професионалните войници винаги имали превъзходство поради броя и ентусиазма си. Пролетта на 1794 г. била победоносна. Пишегрю победил в Куртре и Туркоен. Белгия станала френска. Журдан също излязъл победител при Фльорюс. Той влязъл в Брюксел едновременно с Пишегрю. Испанците били изгонени от Русийон. Границите били освободени. След като Републиката била спасена, кому бил нужен теророт?

НАРОДЪТ Е УМОРЕН ОТ КРЪВТА

В Париж улицата била предадена на ебертистите, които искали да се продължат терористичните действия. Подстрекатели изпращали народа пред врати ге на хлебарниците, където често липсвал хляб. Комитетът за обществено спасение арестувал през една мартенска нощ Ебер и Шомет, които веднага били гилотинирани. Клубът на корделиерите, който поддържал дейността им, бил разтурен.

Комитетът нанасял удари и надясно: той обвинил Дантон и приятелите му, сред които и Камий Демулен, в корупция и сътрудничество с врага. Нали те поискали да се сложи край на терора? Те били ликвидирани на свой ред през април. Робеспиер продължил реквизициите, раздухвал и поддържал огъня на войната. На 10 юни 1794 г., когато победата на границите била почти удържана, Робеспиер извадил нов списък с „врагове на народа". „Великият терор от Месидор" повалил още няколко глави: сред жертвите били ученият Лавоазие, поетът Андре Шение.

След юлските победи всеки нов терористичен акт бил безполезен. И въпреки това Робеспиер повече от всичко искал да запази „диктатурата на добродетелта". Организирал много пищно празника в чест на Върховното същество... В Комитета Карно и Бийо-Варен го обвинили в тираничност и липса

на мярка. Бившите дантонисти, разкаялите се терористи като Талиен, Фуше и Барас заговорничели против него. Те чувствали, че Франция се стреми към мир и свобода, че тя е уморена от кръв.

На 8 термидор (26 юли) Робеспиер почувствал опасността и решил да изпревари събитията. Той отправил обвинения към враговете си пред Конвента. Но за първи път от една година насам никой не го последвал. „Блатото", усещайки, че е задухал вятърът на снизхождението, изоставило терористите. На 9 термидор верният приятел Сен Жюст напразно опитал да се изкаже пред Събранието. Робеспиер бил обвинен и арестуван.

Неговите привърженици в Парижката община успели със сила да попречат на затварянето му. Той бил поставен извън закона в Конвента, но намерил убежище в кметството. Барас мобилизирал армията и обсадил кметството пред пасивния народ. Робеспиеристите най-сетне били хвърлени в затвора. Челюстта на Робеспиер била счупена от удар с пистолет. Бил завлечен на ешафода с всичките си приятели. Парижани приветствали екзекуцията с викове „проклет максимум". Това бил краят на терора, но не и на Революцията. Занапред улицата със своите „дни" нямало да оказва никакво въздействие върху хода на събитията. Думата щели да имат генералите и държавните преврати. Екзекуцията на Робеспиер и победите на Карно известявали връщането на реда.

ГЛАВА XII

ФРЕНСКА ЕВРОПА: 1795–1815 г.

Англия се присъединила към контрареволюционния кръстоносен поход не толкова от убеждение, колкото по сметка: той блокирал бреговете на Франция, пречел на френските стоки да излизат от Франция, но не и на английските да влизат в нея. Тя практикувала меркантилна блокада. Като Прусия тя искала кръстоносният поход да носи печалба. Тя укрепила своето господство по море и се възползвала от събитията, за да загреби по-голямата част от френските колонии и търговски центрове.

Морето щяло да бъде все по-английско, но европейската суша все по-френска: в продължение на двадесет години при Революцията и империята французите щели да осъществят мечтата на бившата монархия за хегемония, побеждавайки Прусия, унищожавайки австрийския кралски дом, нападайки дори далечна Русия. Войната временно спасила Революцията. Но „генералът победител", „мечът", предвиден от Робеспиер, щял да възстанови реда във Франция и да се опита да го наложи на Европа: това бил ред на либералните буржоа, извършили Революцията от 1789 година.

От диктатора Робеспиер до консула Бонапарт

ТЕРМИДОР: ДОХОДОНОСНАТА ВОЙНА

Военните победи надвили диктатурата на Робеспиер. Французите господствали в цяла Северозападна Европа. Журдан влязъл в Белгия, армиите му окупирали левия бряг на Рейн. Пишегрю стигнал до Холандия и пленил замръзналите в леда кораби. Карно и Робеспиер желаели война без анексии, война за освобождаване на народите. Тези, които ги заместили, нямали същите разбирания: те искали война, която носи печалба по пруски образец. Термидорианците, дошли след монтанярите, въвлекли Франция навътре в континента с теорията си за *дъщерните републики*.

Докато Англия оставала душата на коалициите, нямало шанс за траен мир. Напразно преговаряли с Прусия, Испания и Холандия, във всеки момент мо-

жела да се възроди някоя коалиция, поддържана от златото на английския крал. Франция била осъдена да живее от войната, изоставяйки всякакъв идеализъм. Режимите, които следвали един след друг от Робеспиер до Бонапарт, били до един обречени на войната и от войната. Конвентът на термидорианците бързо приключил дейността си, създавайки голям смут. Монтанярите и жирондистите били отстранени. Оставали „жабите от блатото", заграбили властта заедно с някои спасили се терористи като Барас и Талиен. Всички те били оцелели след катастрофа. Хора като Камбасерес, Сийес, Боаси д'Англе ликвидирали терора и терористите. Те реформирали по свое усмотрение революционното правителство, ограничавайки правомощията на Комитета за обществено спасение само до военните и дипломатическите дела. Фукие-Тенвил бил гилотиниран с Карие. Коло д'Ербоа и Бийо-Варен били депортирани, Карно бил отстранен. Затворили Якобинския клуб. Само посредствените хора и аферистите продължавали да живеят в Париж. Най-добрите били или мъртви, или на война.

Но Париж бил победен. Старата мечта на жирондистите се осъществявала: улицата вече нямала думата. Четиридесет и осемте секции били прегрупирани в дванадесет района. „Златната младеж" щурмувала с тояги републиканските кафенета, белият терор навлизал в провинцията. Премахването на максимума през декември 1794 г. било посрещнато навсякъде с радостни викове.

Покачването на цените в резултат на лошите реколти, бързият срив на асигнатите разбили илюзиите на французите. Натруфените роялисти (мюскадени) организирали все повече и повече балове, но народът нямал желание да танцува. С дневна дажба от ливра и половина хляб, те скоро започнали да съжаляват за таксацията. Разпределението на храните, силно ограничено през зимата, предизвикало народен бунт през пролетта. На 1 април 1795 г. спонтанно бил организиран Ден в старите революционни квартали. „Хляб, хляб!", викали бившите членове на секции пред Събранието. На 20 май Конвентът пак бил изправен пред народен бунт. Пред вратите му обезглавили Феро – член на Конвента.

Войната трябвало на всяка цена да носи печалба. Но как да се подхранва войната, ако не се държи здраво страната? Термидорският конвент премахнал терора. Той вече не можел да разчита на улицата, за да възстанови реда, защото улицата била враждебно настроена. Трябвало да призове армията.

АРМИЯТА НА УЛИЦАТА

Членовете на Конвента не се поколебали да повикат на помощ военните. Генерал Моро потушил майския бунт, заповядал да стрелят по народа в квартал „Сент Антоан". Уличната революция приключила заедно с времето на санкюлотите и „дните". На народа му оставало единствено въстанието. Той вече не можел да оказва натиск на правителството, показвайки силата си, защото термидорианците разполагали занапред с винаги готови резерви.

Истина е, че нанасяйки ударите си все на ляво, те рискували завой на режима на дясно, а десницата надигала глава навсякъде в провинцията. Но армията

била готова да се бие, независимо кой е врагът. Време било – роялистки банди (спътници на Исус, спътници на Слънцето) сеели ужас в долината на Рона. Граф Дьо Прованс се провъзгласил за крал през юни 1795 г., осъждайки в своя манифест от Верона Революцията – цареубийца и грабителка, и новото революционно общество. Англичаните помогнали на емигрантите да дебаркират в Киброн, за да окажат помощ на въстанието на бретонците и вандейците. Ош много трудно се справил с въстаниците.

За да се предпазят от роялистите, членовете на Конвента, които току-що гласували *Конституцията от година III*, издали декрета от 30 август, според който две трети от членовете на следващото събрание трябва да са участвали в Конвента. Това означавало да се забрани на роялистите всякакво законно вземане на властта.

На свой ред роялистите претендирали, че имат надмощие чрез въстанието. Те организирали на 45 октомври (13 вандемиер) един Ден в Париж с подкрепата на секцията Льо Пелетие. Отговорникът за реда Барас призовал един изпаднал в немилост артилерийски генерал, който някога помогнал на Дюмюрие да освободи Тулон. Този Бонапарт мобилизирал кавалерията на Мюра, успял да намери набързо няколко оръдия и разстрелял от упор по стъпалата на църквата „Сен Рош" роялистките „черни якички". По този начин Бонапарт влязъл в историята, спасявайки Революцията.

Следващият режим, наречен Директория, не можел без помощта на генералите. Между народа на Париж - готов всеки момент да въстане, и „белите" провинции единствено армията пазела режима. Предсказанието на Робеспиер било точно: революционната власт изцяло зависела от един държавен преврат.

И все пак тази армия била армия на Революцията – нейните генерали нямали и тридесет години, най-добрите ѝ офицери идвали от бойните полета, а не от училищата, войниците ѝ нямали нито заплата, нито военни умения.Те дошли дрипави и обути с дървени обувки, водени от идеала си. Те били доброволците на година II. Никой историк никога не е отчитал този странен обрат, освен когато е изтъквал личните амбиции на генералите.

В 1795 г. армиите на Републиката воювали вече повече от три години. Неколкократно те спасявали страната извън границите ѝ и вътре в нея. За младите доброволци от революционните полкове *(demi-brigades)* армията представлявала сърдечна и възбуждаща среда, те споделяли опиянението от славата на тридесетгодишните генерали, завоювали всичките си чинове в сраженията. Мюра бил син на земеделец от Югозападна Франция. Ожро бил син на прислужник и зарзаватчийка. Постъпил във войската на седемнадесет години, Бернадот бил сержант в Кралската армия, където Бонапарт имал шанса да приключи кариерата си като капитан. Колкото до Моро, при стария режим той бил адвокат.

Всички войници можели да се надяват да станат офицери. В „застиналото общество" на стария режим такава бърза кариера била невъзможна. Те се чувствали солидарни с водачите си в славата и успеха и мразели парижките депутати, които не доставяли на армията средства, за да господства над Европа и да бие Англия. Нерешителността на политическата власт, конвулсиите на парламентаристите, смените на режима, на управлението, неспособността на термидорианците, а по-късно и на „директорите" да поддържат реда им се

стрували скандални. Войници и офицери били готови да се намесят винаги, когато било необходимо, за да защитят режима, с който се чувствали напълно солидарни: нито парижкият анархизъм, нито провинциалната реакция не трябвало да компрометират бъдещето на Републиката, за която толкова техни другари дали живота си. Армията вече представлявала първостепенна политическа сила.

Термидорианците чувствали цялата опасност от военна диктатура, докато пишели новата конституция. Ето защо те взели всички предпазни мерки: вместо една имало две камари – Съвет на петстотинте и Съвет на старейшините, избирани по ценз на две степени. Депутатите били обновявани с една трета всяка година. По този начин законодателната власт била предпазена от колебанията на общественото мнение. Тя оставала в ръцете на големците, както желаели буржоата от 1789 година.

Изпълнителната власт била колективна, поверена на пет директори, избирани за пет години, като ежегодно се подменял по един. Департаментите имали изборни съвети, но властта се държала от комисари, назначени от правителството. Не се доверявали нито на роялистките провинции, нито на якобинския Париж.

Вдъхновителите на конституцията Барас и най-вече Сийес искали да спрат Революцията на една либерална граница и да предадат надлежно разделените власти на представителите на богатата буржоазия. Те не предвиждали възможността от конфликт между директорите и камарите. Стараейки се да постигнат равновесие, те пренебрегнали стабилността.

Новите ръководители знаели, че за да спрат Революцията, трябва да спечелят войната и да удовлетворят уморения от глад и извънредни закони народ. Но те били въвлечени в една опасно несигурна действителност. Напразно Директорията спряла издаването на асигнати. Един заем от шестотин златни франка не бил изплатен, спестителите нямали доверие. Пуснали на пазара *териториални мандати*, обезпечени с националните имоти, но те се обезценявали толкова бързо, колкото и асигнатите. Единственото разрешение бил банкрутът от две трети, обявен в 1796 година.

Финансовата нестабилност изострила до крайност народното недоволство. В градовете отново гладували. Екстремистките доктрини като тази на Гракх Бабьоф искали обществено равенство, гласуване на „комунистически" аграрен закон, с който да се разпределят между бедните големите имения. Якобинците се съюзили с бабьовистите и заедно готвели бунт. Този „заговор на Равните" бил разкрит от властта. Бабьовистите и техните съюзници якобинци били арестувани и гилотинирани през май 1797 година.

Десницата също развивала активна дейност и не отстъпвала на крайната левица, опитвайки се да извлече полза от недоволството. Роялистите организирали подривни действия, печелели за своята кауза някои ръководители на армията като генерал Пишегрю. Създали мрежа от тайни агенти по цялата територия като *Роялистката агенция* на абат Бротие. Стараели се да представят кандидати от своята партия за събранията. Завземането на властта по законен път изглеждало възможно поради психологическото въздействие, което роялистките агенти оказвали в дълбоката провинция.

За да избегне тази по-реална опасност от Вандейското въстание, потуше-

но от Ош, Барас избързал, организирайки държавен преврат – на 18 фруктидор (4 септември) той поискал помощ от генерал Бонапарт, който изпратил Ожро. Пишегрю и роялистите били арестувани от армията заедно с тридесетина депутати. Били депортирани в Гвиана. Още един път Бонапарт и армията спасили Републиката.

ДИРЕКТОРИЯТА И ВОЙНАТА

На 18 октомври мирният договор от Кампоформио сложил временно край на войната. Журдан и Моро били спрени от ерцхерцога Карл по пътя към Виена. Армията в Италия, командвана от Бонапарт, постигнала по-голям успех, въпреки че отначало имала за задача само да задържи в долината на р. По част от австрийската армия. С 37 000 души Бонапарт завладял Пиемонт и Ломбардия след поредица блестящи победи като тези при Аркол и Риволи. За да сключи бързо мир, Виена му преотстъпила Белгия и Йонийските острови, получавайки Венеция.

Оставала Англия: Бонапарт можел все още да избира: мирът на континента си струвал да се лиши от моретата. Директорията, силна поради външния мир, можела да наложи в страната режим на ред и икономически напредък. Рамел Ногаре вече реформирал системата на „приноси", като направил данъците много по-ефикасни. Франсоа дьо Ньофшато развивал икономиката, а правителството предоставило на френските индустриалци пазара на „дъщерните републики", затворени за английските стоки. Изправена срещу британската промишлена конкуренция, Франция можела да се надява да запази за себе си пазарите в Западна Европа.

Следователно не можело да става и дума да се преговаря с Англия. Тя никога нямало да приеме мир на континента – мир, който щял да ѝ затвори европейските пазари. Икономическата война трябвало да продължи и Директорията се постарала да си осигури средства за тази цел. Със закона Журдан подлежали на военна служба всички французи от двадесет до двадесет и пет години. За първи път военната служба била институционализирана. Директорията ставала все по-военизирана Република, която разчитала единствено на войната, за да успее. Всякаква опозиция била насилствено премахната: на 22 флореал обявили за невалидни мандатите на всички якобински депутати, току-що влезли в Съвета. Бил гласуван много строг закон срещу емигрантите. Директорията здраво държала в ръцете си политическата ситуация благодарение на постоянната подкрепа на армията.

За да воюват, трябвало отново да се изправят срещу Англия. Но къде да ѝ нанесат удар? Ош, който искал да вдигне ирландците на бунт, не успял да премине Ламанша. Тогава решили да изпратят Бонапарт в Египет, за да пресече пътя към Индия. Може би някои мислели по този начин да спрат възхода на твърде амбициозния генерал, вече много популярен сред народа. Бонапарт приел. Той потеглил с 300 кораба и 40 000 души, като взел със себе си египтолози и учени като Монж и Бертоле.

Победител при пирамидите, той не успял да попречи на англичаните да

разрушат флотата му при Абукир. Не могъл да отнеме Сен Жан д'Акр и изоставил армията си, за да се върне във Франция на 22 август 1799 г. Той желаел да присъства на агонията на Директорията.

Бонапарт – консул на френската република

ПРЕВРАТЪТ ОТ 18 БРЮМЕР

През лятото на 1799 г. вътрешното положение във Франция бързо се влошило. Гражданската война се възобновила с ожесточение на запад и на юг. Несигурност завладяла цялата страна, отново плячкосвана от банди разбойници. Религиозният безпорядък бил доведен до върхната си точка, когато Директорията решила да окупира Рим, да затвори папата и да създаде в неговата държава Римска република. Опозиционно настроените свещеници продължавали съпротивата си и цялата страна все по-внимателно се вслушвала в речите на депутатите, които разобличавали външната политика на Директорията, продължаването на разрушителната и потисническа война. За да държи в зависимост васалните дъщерни републики, Директорията трябвало да поддържа истинска окупационна армия в Германия, Италия, Белгия, Швейцария.

Зависима от войната, тъй като военната плячка компенсирала постоянния дефицит на хазната, Директорията рискувала да забрави революцията, да я предаде на генералите победители или да улесни връщането на Бурбоните. Либералните буржоа, загрижени да установят здрав режим, съответстващ на техните желания, били на мнение, че трябва да се ревизира Конституцията в авторитарна насока. Такова било становището на Сийес, на г-жа Дьо Стал, на всички парижки реформатори. За да успее, Сийес имал нужда от меч. „Мечът" на Бонапарт бил на разположение точно когато трябвало.

Сийес разработил плана на заговора, твърдо решен да се освободи от „меча", след като всичко приключи. Подпомогнат от парламента и от някои делови среди (например банкера Уврар), Сийес изработил сценария: през нощта на 17 срещу 18 брюмер старейшините избягали в Сен Клу, заявявайки, че якобинците в Париж ги заплашват. Те поверили на Бонапарт командването на армията в Париж.

На 19 брюмер Бонапарт, зле посрещнат от Петстотинте, бил спасен от брат си Люсиен, председател на Събранието. Войската била извикана, за да освободи „добрите" депутати, уж заплашвани от „въоръжените с ками представители", платени от Англия. Войниците на Мюра и Льоклер освободили Съвета. Депутатите заговорници се възползвали от това, за да ратифицират веднага превратa: Директорията вече не съществувала. Една „изпълнителна комисия от консули", в която влизали Сийес, Роже Дюко и Бонапарт, заместила директорите. Победителите обещали да спазват принципите на 1789 г. и да

възстановят мира както вътре в страната, така и извън нея. До този момент Бонапарт следвал плана на Сийес и изпълнявал договора си.

По това време победителят от Аркол и пирамидите бил невероятно популярен във Франция. Бил обожаван от войниците си, които разнасяли легендата за неговата непобедимост. Неговата работоспособност, страшният му характер, изумителната му памет, която му позволявала да разпознае на бойното поле който и да е войник, средиземноморската му чувствителност и най-сетне неговият късмет, с чиято помощ успял да избяга от английските ескадри при връщането си от Египет – всичко го сочело като неочакван спасител при огромното презрение, което народът изпитвал към елегантните служители на Директорията.

Този генерал на армия станал скоро човек на армията: Моро и Журдан били забравени, говорело се само за Бонапарт. Той бил любимецът на Париж. Забравени били и Сен Жан д'Акр, и нещастните му спътници в пустинята. От печалния епизод в Египет народното въображение запазило само посещението при чумавите в Яфа и речта пред пирамидите.

Много скоро станало ясно, че генералът от Корсика има намерение да вземе властта, а не да я разделя с други. Този бивш артилерийски офицер обичал реда и дисциплината. Някога той силно презирал Луи XVI, защото се оставил да бъде манипулиран от простолюдието. Обичал Робеспиер заради смелостта и непреклонността му. От чист цинизъм приел предложението на Барас, когото смятал за корумпиран. Във Франция през 1799 г., обезпокоен най-вече за съдбата на революционното дело, той се явявал като помирител с желязна ръка, способен да се наложи както на анархистите, така и на реакционерите.

„Нито червено боне, нито червен ток[1] – казал той, – аз съм на цялата нация."

Това означавало, че той бил готов да разстрелва и якобинците, и роялистите. Нима не бил дал достатъчно доказателства в това отношение?

От него очаквали да въведе строги закони, които да се спазват стриктно. Селска Франция, превърнала се във военна Франция, искала да се запазят придобивките на Революцията и особено националните имущества. Ако спазвал основните принципи на 1789 г., генералът можел да си позволи всичко. И той го направил.

БОНАПАРТ ДИКТУВА ЗАКОНА

Диктувайки много бързо на Дону[2] деветдесет и петте члена на новата Конституция, Бонапарт искал да покаже, че няма да се бави с юридически спорове. Още с влизането си в играта той отстранил Сийес от властта. Трима

[1] „Червен ток" – название на елегантните благородници през XVII в., които носели високи червени токове. – *Бел. пр.*

[2] Дону, Пиер Клод Франсоа (1761–1840) – френски политик и историк, член на Съвета на петстотинте и на Трибуната. – *Бел. пр.*

консули, назначени от Сената, заемали този пост в продължение на десет години. Трите първи консули щели да бъдат посочени от Конституцията, т. е. от самия него. Първият консул – Бонапарт, имал право на война и мир. Той назначавал на цивилни и военни служби, той имал законодателна инициатива.

Законодателната власт била разпределена в четири събрания: Държавният съвет, чиито членове били посочвани от консула, проучвал законопроектите, които били обсъждани от Трибуната и гласувани безпрекословно от Законо-дателното тяло. Сенатът посочвал консулите и пазел Конституцията. Самите членове на парламента били избирани от Първия консул по списъците на избраните нотабили. Конституцията почти не говорела за политически свободи. В замяна на това тя гарантирала националните имоти, които оставали законна собственост на притежателите си. Този авторитарен режим бил одобрен чрез плебисцит от народа. Той получил три милиона гласа „да" и хиляда – „не".

Веднага бил създаден свръхцентрализиран режим: на 17 февруари Шаптал от името на Първия консул организирал администрацията на департаментите. Наполеон назначавал начело на департаментите префекти, които ръководели общи съвети. Той назначавал и супрефекти, които били начело на окръжни съвети. Наполеон назначавал дори и кметовете, освен в общините с по-малко от 5000 жители. В такива общини кметовете били посочвани от префектите. Полицейският префект и префектът на Сена управлявали Париж.

Чрез съдебната реформа била изградена пирамида от уж несменяеми магистрати, които фактически били подчинени на властта: мирови съдии в кантоните, граждански и изправителни съдилища в районите, наказателни съдилища в департаментите. Всички те зависели от консулското правителство, както и двадесет и деветте апелационни съдилища. Един касационен съд заседавал в Париж.

Същите административни рамки служели и за събирането на данъците. Всяка община имала бирник *(percepteur)*, окръзите и департаментите – данъчен агент *(receveur)*. Един директор на преките данъци изготвял данъчните списъци в департамента и това давало сигурни резултати.

Църквата била оставена настрани. Преди да се правят реформи в религиозната област, трябвало да се умиротворят и успокоят духовете. Още в началото на 1800 г. въстанието на Запад отново било овладяно. Първият консул върнал на емигрантите непродадените имущества. Много от тях предпочели да се върнат във Франция.

Започнали трудни преговори с папата, към когото Директорията се била отнесла така зле, за да се сложи край на разцеплението на френската църква: абат Берние успял от френска страна да се разбере с кардинал Консалви. *Конкордатът* от 15 юли 1801 г. закрепил този договор: католическата религия била призната във Франция като религия на „голямото мнозинство французи". Практикуването ѝ било гарантирано, духовните служители получавали възнаграждение от държавата. Франция била разделена на дванадесет епархии и десет архиепископства. Папата чрез представителя си монсеньор Консалви приел разпродажбата на имотите на духовенството. Френското правителство посочвало епископите, които трябвало да получат от папата духовния си сан. Заклевайки се във вярност на режима, те на свой ред назначавали

всички свещеници.

Органичните членове от 8 април 1802 г. допълвали клаузите на Конкордата в строго галиканска насока. Правителството трябвало да разрешава религиозните събори и публикуването на папските вули. Църковната организация и издаването на катехизисите били подвластни на правителството. Църковният мир бил възстановен. Светското общество било прието от Църквата, която имала в него широко място.

Една разумно дозиране позволило при назначенията на епископи да се подберат най-добрите елементи от стария и от новия режим. Мнозинството от тях приели арбитража, препоръчан от папата, но без въодушевление: те били изоставени от държавата, която признала на папата правото да уволнява епископите. Папата поискал от емигрираните епископи да подадат оставка. Бонапарт поискал същата жертва и от епископите конституционалисти. От шестдесет новоизбрани епископи само двадесет и осем били заемали този пост и при предишния режим: сред тях имало шестнадесет незаклети и десет заклети. Бившият конституционен епископ Льо Коз бил назначен в Безансон. Бившият пазител на печата на Луи XVI – Шампион дьо Сисе, бил архиепископ на Екс. При разпределението дялът на заклетите свещеници бил голям. Съвсем малък брой от тях останали непримирими, но нямали голям успех сред вярващите. От друга страна, тридесет и пет духовници в опозиция, следвани от свещеници и вярващи, създали една „Малка църква" на съпротивата.

Организацията на вероизповеданията не забравила протестантите, евреите и дори франкмасоните. Всички получили статут и равни граждански права.

МИРЪТ С АНГЛИЯ

Териториите, които Директорията анексирала, създали в Европа условия за изграждане на нова коалиция около Англия. Тя не приемала най-вече господството на Франция над Белгия. Русия и Австрия, тласкани от Лондон, отказали мира, предложен от Бонапарт.

Той трябвало отново да потегли на поход. На 14 юни 1800 г., след като преминал Алпите, той се срещнал с австрийците при Маренго. Победата не била толкова очевидна като тази на Моро в Хохенлинден, но била решаваща: Австрия капитулирала през февруари 1801 г. – на левия бряг на Рейн били създадени четири френски департамента. Вече не се говорело за дъщерни републики, а се анексирали територии. Австрия запазила Венеция, която ѝ давала излаз през Адриатическо на Средиземно море.

Мирният договор от Амиен, подписан с Англия на 26 март 1802 г., сложил край на коалицията. Англия била уморена от войната. Тя била жертва на поредица лоши реколти и първият министър Пит се оттеглил поради общественото недоволство. Франция също бързала да сключи мир – преговаряли. Англия върнала на французите колониите, завзети в началото на Революцията Тя се задължила да се изтегли от остров Малта. В замяна на това Франция щяла да върне Неапол. И от двете страни на Ламанша отново се радвали...

ЕДНОЛИЧНАТА ВЛАСТ

В разгара на славата си – на 24 декември 1800 г., Бонапарт станал жертва на атентат. „Адската машина" от улица „Сен Нисез" едва не попречила на победителя от Маренго да възстанови мира. Трябвало, казал веднага Бонапарт, да се засили авторитарният режим, без обаче да се върне монархията.

„Не трябва да желаете връщането си във Франция – писал той на Луи XVIII, – ще се наложи да преминете през петстотин хиляди трупа."

В началото на 1802 г. Първият консул решил да се освободи от непреклонните либерали, които се подигравали с него в парижките салони, осмивали го във Френския институт и пречели на законодателната дейност. Той направил чистка в Трибуната, който бил най-оживеното сборище, обвинявайки трибуните в якобинство.

Всичко, което смущавало първия консул, било считано за якобинско. Така например генералите: Льоклер и Ришпанс били изпратени в чужбина. Генералите съперници Моро и Пишегрю били активно наблюдавани от полицията. През май 1802 г. Сенатът, пълен с креатури на Първия консул, поискал той да бъде преизбран за десет години. Държавният съвет преценил, че трябва да го назначат за пожизнен консул. Плебисцит одобрил това предложение с голямо мнозинство. Една Конституция, продиктувана през август, давала на Първия консул правото да избира колегите си, приемника си и всички чиновници. Това била конституционна абсолютна власт.

Роялистки заговор, разкрит през август 1803 г., дал възможност на едноличната власт да напредне с още една крачка. Шуанът Кадудал имал намерение да убие Бонапарт, влизайки в заговор с Моро и Пишегрю. И тримата били арестувани. Херцог Д'Анжиен емигрирал в херцогство Баде. Той бил отвлечен през нощта, затворен във Венсен, осъден тайно и разстрелян призори в рововете на замъка.

За в бъдеще било ясно, че не трябва да се разчита на Бонапарт за възстановяването на монархията. Той пролял кралска кръв. Един член на Трибуната предложил Наполеон Бонапарт да бъде провъзгласен за император на французите. Лазар Карно протестирал напразно в името на погазената Република. Кръвта на херцог Д'Анжиен позволила на Бонапарт да облече тържествено пурпурната мантия на Цезарите.

Една френска империя

Чрез *senatus consulte* от 18 май 1804 г. „управлението на Републиката било поверено на император Наполеон". И този път решението на Сената било одобрено с плебисцит.

Било свършено с Републиката, но не и с Революцията: институциите останали на мястото си и новите закони насърчили стремежите и утвърдили завоеванията на новото общество. Някои от институциите, създадени по това време, били наистина основополагащи за съвременна Франция. Те съществуват и днес.

Приет през 1804 г., *Гражданският кодекс* бил основният елемент на законовата организация на Империята. Той бил пряк наследник на работата на юристите от революционния период. Кодексът пазел семейството. Незаконните деца имали незавидно положение, а жените били безпомощни пред „главата на семейството", който получавал абсолютна власт. Дъщерите не можели да встъпят в брак, преди да навършат двадесет и една година, без негово съгласие, а синовете – преди двадесет и пет години. Бащата разполагал с имуществото си както пожелае и го завещавал по свое желание. Правото на развод, което било завоевание на Революцията, било запазено, но строго регламентирано. Кодексът засилвал властта на буржоазията, провъзгласявайки за „свято и ненакърнимо" правото на частна собственост. Била гарантирана собствеността на националните имоти, придобита през годините на Революцията. Освен собствеността били закриляни и предприемачите: работниците нямали право на стачки и сдружения. Те трябвало да представят на работодателя „книжка", в която били вписани дълговете им. Кодексът потвърждавал премахването на феодалния строй, въпреки че Наполеон създал нова аристокрация.

Това имперско дворянство било длъжностно, а не свързано с феодална собственост. „Облагодетелстваните" от режима били назначавани от императора и нямали феодална власт над хората, нито привилегии. Бароните, херцозите и принцовете на империята получавали само титли и владения. Селяните, които обработвали техните земи, им дължали само рента или аренда, т. е. наем за земята.

Институциите на империята привидно утвърждавали институциите на предшестващия режим. Но императорът ги използвал в авторитарна и централизаторска насока. Той бил единствен господар на изпълнителната власт. Той управлявал с помощта на Съвет, чиито министри назначавал и уволнявал: Талейран бил неговият министър на външните работи, Шаптал на вътрешните работи, Фуше – министър на полицията. Министрите имали пълна власт в своя ресор и решенията им били изпълнявани точно от префектите, които от своя страна командвали супрефектите и кметовете. Следователно цялото желание на провинциите за независимост било обречено. Тази свръхцентристка тенденция продължавала политиката на якобинците, наложили я на настроените децентрализаторски жирондисти.

Събранията, избрани при Консулата, били потвърдени, но правомощията им били нищожни. Императорът все по-малко и по-малко се вслушвал в Държавния съвет. Но той му поверил една много либерална мисия: администрираните трябвало да прибягват към него при всяка злоупотреба от страна на администрацията. Била създадена Сметна палата, която да контролира бюджета на всички държавни служители. Законодателното тяло и Сенатът продължили да съществуват с декоративна или почетна роля. Трибунатът, в който се появила опозиция, бил премахнат в 1807 г. Следователно към тази дата законодателният контрол практически изчезнал, въпреки че бил вписан в Конституцията.

МОНОПОЛ НА УНИВЕРСИТЕТА

За да владее обществото в дълбочина, Наполеон предоставил монопола в образованието на един Държавен университет. В 1806, 1808 и 1811 г. редица закони и декрети уточнили правомощията на този университет и начините на функциониране му. Той имал за задача да формира един общ модел на младежи от буржоазията. Министърът на просветата Луи дьо Фонтан председателствал Съвет, който давал на преподавателите разрешение да преподават. Представителите на Съвета имали правото да инспектират всички учебни заведения.

В края на империята Франция имала повече от сто лицея. Учащите се подчинявали на военна дисциплина. Влизали в клас под звуците на барабан. Строго надзиравани от полицията, те били изключвани при най-малкото провинение. Уеднаквеното образование давало по-голям превес на модерните дисциплини. Църквата, която имала дълъг опит в средното образование, била представена в Съвета от абат Емери и виконт Дьо Боналд – един твърде безкомпромисен католик.

Висшето образование било в още по-голяма степен повлияно от желанието да се формират инженери, преподаватели, учени и техници. Специализирани училища, често основани при Революцията, се занимавали с тяхното обучение: Висшето педагогическо училище и Политехническото училище, Централното училище, Минното, Медицинското и Правното училище.

Единствено основното образование било оставено на Църквата. Наполеон искал модерен елит и не се грижел за огрмотяването на масите. Братята от християнските училища продължавали мисията си в основното образование, учейки децата да четат Катехизиса. Но именно при империята били открити първите училища за начални учители. Те били недостатъчни, за да осигурят обучението на младите французи. Църквата трябвало да се заеме с това.

За да станеш част от бъдещите кадри на буржоазното общество, трябвало да притежаваш диплома за завършено средно образование, така наречения бакалореат. Империята ежегодно подготвяла около две хиляди бакалаври. Те ставали адвокати, педагози, инженери, лекари, съдии, офицери в армията, чиновници. Това била бъдещата нова буржоазия на XIX век – „буржоазия по заслуги“ както обичал да казва императорът. Тези бъдещи големци щели да бъдат задоволени: за тях имало места в администрацията и армията, постове в съветите на общините и департаментите, в народните събрания и най-сетне ордени: всички кадри трябвало да имат възможност да получат този „Почетен легион“, който императорът създал не само за да възнаграждава военни заслуги.

При империята преподавателите често били знаменити професори. Никога преди математиката и точните науките не били така блестящи: Лазар Карно, Монж, създател на Политехническото училище, Лаплас въвели модерното обучение по математика и особено дескриптивната геометрия. Инженер Льобон, Ампер били блестящи физици. Първият изобретил осветителния газ, а втори-

ят разработил нова наука – електромагнетизма. Гей-Люсак и Бертоле, Фуркроа и Вокрен извършили революция в химията, а в областта на естествените науки Ласепед продължил работата на Бюфон; Ламарк и Кювие се интересували от видовете и тяхната еволюция. Дори медицината имала своите бележити имена: Корвизар – личния лекар на императора, и прочутия хирург Ларей.

ЦЪРКВАТА ВКАРАНА В ПРАВИЯ ПЪТ

Религията, която за Наполеон била „мистерия на обществения ред", имала за задача да способства за поддържането на обществения мир, успокоявайки душите поради липса на умове. С умовете се занимавала полицията. Функцията на свещениците била в най-висока степен обществена. Трябвало да се даде на бедните надеждата, от която се нуждаели, за да се примирят със своята участ.

„Свещениците са по-ценни от разните Кантовци и всичките немски мечтате-ли" – имал навик да казва императорът. На младежта не трябвало да се преподава философия, а успокояващите гайни на религията. По този въпрос императорът споделял напълно мнението на папата Но те се различавали по въпроса за ръководството на църквата.

Настроено твърде ултрамонтански, френското духовенство занапред било склонно да се приближава към Рим толкова повече, колкото държало да се дистанцира от режима. Тази тенденция била нова за френската църква, която в миналото се проявявала като твърде галиканска. Духовенството търсело във властта на папата полезна противотежест срещу изискванията на светската власт.

Годините на размирици и разкол засилили моралното объркване на свещениците. Занапред единствената им надежда била да възстановят една универсална църква, независима от националната власт. Но Конкордатът и Органичните членове организирали френската църква като една от многото администрации: добре платените от властта „виолетови префекти" трябвало да следят да се преподава на децата *имперски катехизис*, в който били определени задълженията на французите към императора:

> „Какво трябва да мислим за онези, които не изпълняват задълженията си към императора? Отговор: според апостол Павел те се съпротивляват на реда, установен от самия Бог, и са осъдени на вечно проклятие."

Тъй като Църквата била държана под строг контрол, конфликтът с папата бил неизбежен. Духовниците, превърнали се в чиновници, били подложени на наблюдение от страна на властта. Те трябвало да се заклеват. Монашеските ордени били забранени освен някои женски ордени, чиято обществена роля в болниците и благотворителните институции била очевидна.

Освен това режимът трябвало да успее да наложи на католиците стриктно подчинение на властта. Младите свещеници, възпитани в ултрамонтански дух в семинариите на абат Емери, скоро проявили недоволството си, пренебрегвайки имперския катехизис. Йезуитите, учредявайки прикрит мисионерски ор-

ден, почти тайно си върнали колежите и обучението. Конфликтът на Наполеон с папата, който се изострил след присъединяването на папските държави към империята през 1809 г., щял да има тежки последици за духовенството: от двадесет и седем кардинали само четиринадесет присъствали на сватбата на Наполеон и Мария-Луиза. Изпратени на заточение, „черните кардинали" щели да подготвят нетърпеливо реванша на Църквата над държавата.

ИНТЕЛЕКТУАЛЦИТЕ И ИМПЕРИЯТА

Така както не успял да наложи своето пълно и трайно господство над църквата, Наполеон не получил и единодушната подкрепа на интелектуалния елит, който се опитал да „ефрейторизира".

Модният в областта на изящните изкуства академизъм естествено не бил в състояние да застраши установените ценности. Давид – художникът на Робеспиер, станал режисьор на коронясването. Той променил отчасти върху картината си разположението на присъстващите, за да се подчини на мнителността на роднините на императора. Не сложил ли госпожа Майката на подобаващо място в една ложа, въпреки че тя изобщо не присъствала на коронясването? Влечението към гръко-римския стил и героичните ценности тласкали Давид и учениците му в ръцете на императора.

Архитектите подражавали на този нов комформизъм. Персие и Фонтен построили редица триумфални арки (арката на Карусел), църкви във форма на храмове (Мадлената; Храмът на Славата), възпоменателни колони (Вандомската колона). Шалгрен проектирал Триумфалната арка, която била открита четиридесет години по-късно при връщането на праха на Наполеон. Дори мебелите и приложните изкуства сякаш били предназначени да възхваляват управлението и да го прославят в един стил, вдъхновен почти изцяло от римското изкуство. Пчелите, орлите и златните венци изпълвали буржоазния интериор.

Наполеон имал решителни противници най-вече в областта на литературата. Самият той ненавиждал „идеолозите" от института – невзрачни последователи на „философите" от предишния век. Дестут дьо Траси, Кабанис, Волне крити-кували и осмивали империята и императора заедно с писатели като Бенжамен Констан и опасната г-жа Дьо Стал. Литературният гений на епохата Шатобриан трябвало да дочака Ватерло, за да влезе във Френската академия, където бил избран през 1811 година. Наполеон не обичал писателите.

Но и те не го обичали. Жан Тюлар в „*Митът за Наполеон*" е разкрил главните теми на тази опозиция. За всички писатели Наполеон бил „чудовището"; за левицата – „узурпаторът", „източният деспот"; за десницата – цареубиецът и циничният убиец.

> „Наполеон на Шатобриан – казва Тюлар – е едновременно Скапен и Молох."

Ако Наполеон не щадял писателите и философите, то още повече мразел журналистите. Още от 1805 г. пресата била подложена на строг полицейски

контрол. Взетите по това време мерки възобновявали в още по-строга насока разпорежданията на Консулата. Бил публикуван списък на позволените вестници. Те били заплашени с ликвидация, ако печатат „статии, нарушаващи нужното уважение към обществения договор, народния суверенитет и славата на армията". В 1810 г. един генерален директор от Министерството на вътрешните работи съвсем официално цензурирал пресата на разносните на издателите на вестниците. Печатарите трябвало да се закълнат. Съществували четири ежедневника: *„Газет дьо Франс"*, *„Монитьор"*, *„Журнал дьо л'Ампир"* и *„Журнал дьо Пари"*. Във всеки департамент бил разрешен само един вестник, който се намирал под опеката на префекта. Свободата на печата не съществувала. Академията за духовни и политически науки протестирала срещу този режим на насилие, но била чисто и просто закрита.

МНЕНИЕТО НА НОТАБИЛИТЕ

Френското общество приемало тези посегателства спрямо либерализма, защото живеело в постоянно състояние на война. Армията била наборна. Всеки французин от двадесет до двадесет и пет години трябвало да отбие военната си служба. Около 40% от наборниците били обявени за негодни за военна служба или освободени по семейни причини. В началото на управлението императорът не използвал всички наборници. С теглене на жребий заминавали само „лошите номера" (30% от признатите за годни през 1804 г., 100% десет години по-късно!). Освобождаване от военна служба ставало срещу заплащане на сума от 1900 до 3600 франка, което облагодетелствало 10% от донаборниците – най-заможните. Въпреки разумните изисквания от началото на управлението може да се сметне, че наборната мобилизация е изпратила в армията повече от три милиона души между 1800 и 1814 г. Многочисленото селско участие във войните на Наполеон обяснява защо дълго след Ватерло по селата, където живеели толкова много бивши войници, постоянно присъства легендата за императора. Бързото издигане, предлагано от армията не само на буржоазните кадри, но и на подофицерите, които нямали военно образование, обяснява до голяма степен популярността на режима сред бойците, които можели да очакват всичко от него. Възможността, която младите буржоа имали да се освобождават от военна служба, обяснява също и защо продължаването на войната не смущавало твърде много семействата на нотабилите.

Тази част от французите, която не участвала в боевете дълго, била доволна от благоприятното за икономиката въздействие на един режим на ред. Промишлеността и селското стопанство имали изгода от отварянето на един закрилян европейски пазар. Промишленото богатство на Франция се удвоило по време на империята. Производството на фабриките и манифактурите се увеличило със 70%. Войната захранвала промишлеността. Текстилната индустрия и най-вече производството на памучни и вълнени платове използвали в голяма степен становете „Жакард", цилиндрите за печатане на платове, изобретени от Оберкампф, химическите оцветители на Кьохлин. Стоманодобивната

промишленост процъфтявала благодарение на коксовите пещи на Вендел в Лотарингия, на 800 000 тона въглища, добивани годишно към края на режима, на леярните в Бургундия и Сансероа. Машиностроенето носело големи печалби на хора като Жапи, Пежо, Кокрил. Бертоле изобретил белината и инсталирал в центъра на Париж химически предприятия. Империята разполагала със средства за организиране на първите промишлени изложения. И въпреки това Наполеон не вярвал нито на железниците, нито на парните машини.

Френското селско стопанство също се възползвало от отварянето на Европа и от спирането на задморския внос. Имениятa в Южна Франция отглеждали синилник и брош за боядисване на униформите. Учените изобретили заместители, за да компенсират липсата на колониални стоки. Захарта от цвекло заела мястото на захарта от захарна тръстика и обогатила собствениците на Север и в Парижкия басейн. Цикорията заместявала кафето.

Подобряването на пътищата и транспорта, прокарването на нови канали улеснявали голямата търговия с жито и добитък. Едрите фермери, които разполагали със складове, можели да се възползват от непрекъснатото повишаване на цените. Единствените икономически жертви на режима били дребните селски надничари и работниците в градовете, които понасяли повишението, без да могат да припечелят нещо повече. Богаташите в селата и градовете най-много се облагодетелствали от военната експанзия. Те до края поддържали императора.

Европейската авантюра и двубоят с Англия

ВЪЗОБНОВЯВАНЕ НА ВОЙНАТА С АНГЛИЯ

Войната хранела истински империята само в първите години. Тогава Наполеон не се бил отказал да удари Англия – главния неприятел, душата на коалициите. Той не приел поражението си в Египет. След като нямал средства да я засегне в задморските ѝ владения, той замислил да я удари в сърцето.

Мирът при Амиен бил само временно примирие. Бонапарт си възвърнал Луизиана от испанците. Англичаните, които се задължили да напуснат Малта, си останали там. През март 1803 г. Бонапарт поискал незабавното им оттегляне. В същото време той организирал поход до о. Св. Доминик (Сан Доминго) срещу Тусен Лувертюр. Отношенията между двете страни се влошили.

В Лондон мирът не бил популярен: високите митнически тарифи на Франция пречели на английските промишлени стоки да влизат в континента. Търговските амбиции на Франция в Европа били заплаха за бъдещето. Една добра война струвала повече от един лош мир. На ултиматума на Бонапарт за Малта англичаните отговорили с разрив. На 17 май френските кораби били конфискувани в пристанищата на кралството. Още преди да обяви война, коварният Албион заграбил товарите на повече от 1000 плавателни съда.

Отговорът на Наполеон бил: незабавна окупация на Хановър, лично владение на английските крале; съсредоточаване на войски в Булон сюр мер с цел да се подготви нашествието на острова.

За нещастие военният флот не бил на висота: адмирал Вилньов не успял да отвлече вниманието на противника в Антилите, нито да освободи ескадрата в Брест. Той нападнал Нелсън през октомври 1805 г. в открито море край нос Трафалгар. Нелсън бил убит, но Англия спечелила битката: Ламанша си останал британски.

Още един път трябвало да се търси решение на континента. Англичаните успели да създадат нова коалиция с цар Александър I и австрийския император Фридрих II. Съюзници на Наполеон били само испанците и баварците. Той незабавно отвел армията си от Булон на Рейн, след като разбрал за затрудненията на Вилньов. Австрийският генерал Мак окупирал Бавария. Преди той да успее да се присъедини към руснаците, Наполеон го настигнал, разбил го при Елхинген и го обсадил в Улм, където той капитулирал.

След тази победа французите влезли във Виена на 14 ноември. Те веднага тръгнали да преследват австрийската армия, която се присъединила към руснаците при Олмюц. Близо до селото Аустерлиц започнала най-красивата битка на империята. На 2 декември 1805 г. бил направен пробив в центъра на австрийско-руската армия, командвана от Кутузов. Руснаците побегнали и оръдията стреляли с нажежени до бяло снаряди по ледовете на блатото, в което затъвали бегълците. Били пленени 45 знамена и 20 000 души. Това било „слънцето на Аустерлиц".

ЕВРОПА НА „НАЦИИТЕ"

Картата на княжеска Германия била дълбоко променена от мирния договор от Пресбург, подписан на 26 декември 1805 година Австрия загубила Венеция и излаза си на Средиземно море. Венеция била присъединена към новосъздаденото *Кралство Италия*, което полагало началото на единството на полуострова. Бавария – приятелска на Франция страна, получила Тирол, Форарлберг и Трентино. Друга приятелска страна – Вюртемберг, получила Швабия. Бавария и Вюртемберг в миналото били електорати. Те ставали пълноценни кралства. Наполеон станал протектор на една *Рейнска конфедерация*, независима от Свещената империя, която прекратила съществуването си. Тази конфедерация се състояла от шестнадесет южни и западни княжества и от кралствата Бавария и Вюртемберг. Една федерална армия от 60 000 души била предоставена на разположение на французите. Столица на конфедерацията бил Франкфурт на Майн. Франц II приел името Франц I и останал само император на Австрия.

Наполеон мислел, че по този начин е създал нация. Той основал кралства в Италия и в цяла Западна Европа. Изгонил Бурбоните от трона на Неапол, за да постави на тяхно място брат си Жозеф. Взел за себе си короната на ломбардските крале в Северна Италия. Станал и *посредник* на Швейцарската конфедерация. За Луи Бонапарт създал кралство Холандия (бивша Батавска

република). По този начин дъщерните републики от режима на Директорията се превърнали в кралства за наполеоновите роднини или чисто и просто били присъединени към територията на френската империя.

В Германия оставала единствено Прусия. Наполеон не искал да воюва с нея. Той предложил на крал Фридрих-Вилхелм II да стане председател на една Конфедерация на Северна Германия. Под влиянието на Харденберг и на съпругата си кралица Луиза пруският крал отказал френското предложение и приел субсидиите, предложени от Лондон: така в Берлин много войнствено била формирана *Четвъртата коалиция*. Пруските офицери точели сабите си на стъпалата на Френското посолство.

Руснаците веднага се присъединили към Прусия и на 8 октомври 1806 г. пруският крал се почувствал достатъчно силен, за да принуди Наполеон да се изтегли от десния бряг на Рейн.

Французите били нащрек: 160 000 души чакали заповед за настъпление. На 14 октомври те изненадали прусаците в Йена и Ауерщаз. За пруската армия това било истинска катастрофа: повече от 30 000 пленници. Митът за непобедимостта на армията на Фридрих бил разбит. Артилерията на Грибовал извършила чудеса: френските конници само трябвало да се появят и крепостите падали. На 27 септември, след две седмици поход, Наполеон триумфално влязъл в Берлин. Прусия престанала да съществува.

Руснаците вече не бързали да се сражават. Наполеон ги изненадал: през октомври влязъл в Полша, подпомогнат от полските националисти, които посрещнали французите като освободители. 120 000 руснаци били спрени на Висла. Но зимата попречила на придвижването на френската армия, която се задоволила с превземането на Данциг. Студът обаче насърчил руснаците, които нападнали през февруари 1807 г. при Елау. Битката била ожесточена: Мюра се принудил да хвърли ескадроните си в снежната буря. Наполеон останал господар на бойното поле с 43 000 убити. Руснаците успели да се измъкнат.

Но те били победени през пролетта на 1807 г. при Фридланд. През юни Мюра и конниците му влезли в Тилзит. Междувременно Наполеон успял да договори неутралитета на Австрия и съюз с турците. На 25 юни на Тилзитския сал той сключил договор с царя за сметка на Прусия: тя загубила окончателно всичките си територии западно от Елба, всичките си завоевания в Полша, приела френската карта на Европа и френско-руския съюз срещу Англия. Наполеон обещал на царя помощ срещу турците. Някои от териториите, иззети от Прусия, щели да образуват на запад Вестфалското кралство, дадено на Жером Бонапарт. Саксонският електорат също станал кралство. Новосъздаденото *Велико Варшавско херцогство* щяло най-сетне да даде независимост на поляците, освободени от пруското иго. Двамата императори си поделили Европа.

ВОЕННАТА БЛОКАДА

Освен Прусия голямата жертва от тази подялба била Англия. За своята зараждаща се индустрия и за търговията си тя се нуждаела от европейските

пазари. За нея Тилзит бил катастрофа. Непреклонната съпротива на Англия принудила Наполеон да разшири войната в целия континент.

Когато на 16 май 1806 г. Лондон обявил блокада на френските пристанища, Наполеон вече бил отговорил с Берлинския декрет от 21 ноември, който налагал блокада на всички английски пристанища. Континенталните съюзници на Франция не можели да търгуват с Англия. Продажбата на английски стоки била строго забранена. Европейските пристанища трябвало да отказват да приемат английски кораби.

Политиката на континентална блокада предизвикала незабавен отговор от страна на британското адмиралтейство, което упражнявало абсолютно господство по море. Англичаните решили да подлагат на своето „право на посещение" всички съюзнически и неутрални кораби. Те трябвало да спрат в английско пристанище, за да купят търговски лиценз.

След Тилзит Наполеон се чувствал способен да противопостави на английското морско надмощие възможно най-пълното затваряне на континента. *Миланският декрет* от 17 декември 1807 г. бил абсолютен отговор: всеки кораб, подчинил се на заповедите на адмиралтейството – бил той съюзнически или неутрален, подлежал на конфискация. По този начин флагът вече не защитавал стоката. От меркантилна блокадата се превърнала във военна. Неутралните страни се оказали въвлечени въпреки волята си в смъртната битка между Англия и континента.

Естествено блокадата стимулирала френското промишлено и селскостопанско производство, осигурено с обширния европейски пазар, но тя предизвикала голямо недоволство в останалите страни. Изчезването на колониалните стоки задушавало търговията в специализираните пристанища на Холандия и Германия, по-специално на Хамбург. Руснаците вече не можели да продават на англичаните зърно и дървен материал. Самите френски пристанища протестирали срещу военната блокада поради затварянето на Атлантическия океан.

Истина е, че в Англия трудностите нараствали. Непродадените стоки причинявали безработица, разрушаване на машините от разгневени работници, инфлация на книжните пари. Единственият изход бил контрабандата. Англичаните построили складове на остров Хелиголанд близо до Холандия, недалеч от Хамбург, в Неаполитанския залив, по Адриатическото крайбрежие, в Рим и Португалия. Самият Наполеон бил затруднен от спирането на търговията и продавал лицензи за внос на някои необходими за армията стоки. Но той не можел да се откаже от проекта си да затвори напълно европейските пристанища. По този начин бил въвлечен в една политика на интервенция. В Италия бил принуден да анексира Парма, Плезанс и папската държава. През октомври 1807 г. изпратил войски в Португалия. Армиите му окупирали шведска Померания. Трябвало да попречи на англичаните да търгуват по тези места.

През февруари 1808 г. Наполеон решил да завладее Испания. Кралската корона била нестабилна: крал Карлос IV бил управляван от първия си министър Годоа. Фердинанд – принц на Астурия, поискал помощ от императора, за да вземе короната. Фактически при пристигането на французите в Мадрид испанците вече били принудили Карлос IV да абдикира в полза на Фердинанд.

Помолен да се намеси като арбитър, Наполеон незабавно интернирал Фер-

динанд във Валенсия в замъка на Талейран и потвърдил абдикацията на крал Карлос, който оставял короната на негово разпореждане. Карлос и Годоа били интернирани в Компиен. През май 1808 г. Жозеф Бонапарт станал крал на Испания, отстъпвайки на Мюра короната на Неаполското кралство. Наполеон сменял кралете като префекти.

Едно непредвидимо движение се появило в цяла Европа и в крайна сметка я обхванало: Наполеон искал да създава нации, но разбудил срещу френските окупатори националното чувство. Испанците почувствали срам от изгонването на кралското семейство. Извън всякакви политически или икономически съображения, противно на всякакво благоразумие, те се хвърлили в съпротивата. Отначало дори не били сигурни в помощта на англичаните. Тяхната съпротива била едновременно яростна и спонтанна.

Политиката на „наполеоновците" предизвикала и в много други европейски страни разгаряне на национализма. В Италия, Германия, Холандия срещу Наполеон, който фактически създавал национални кралства, се надигали самите нации.

На 2 май 1808 г. народът на Мадрид въстанал срещу французите. Конниците на Мюра избили бунтовниците. В Европа французите вече не били освободители, а окупатори.

На стихийното народно въстание съответствала користната поддръжка на висшите класи. Благородниците се страхували, че заедно с французите в Испания ще дойде и Революцията. Църквата искала да се сражава до смърт с врага на папата. Повече от 200 000 свещеници и монаси успели да фанатизират испанския народ, разгръщайки яростна пропаганда срещу французите.

Черната армия на бунта успяла да разпространи въстанието навсякъде: в провинциите се създавали хунти (събрания), които в името на свободна Испания обявили война на французите.

> „За да получим короната – казвал за Испания маршал Лан, – трябва първо да убием цяла една нация."

Пред французите за първи път в Европа се изправила не една армия, а въоръженият, добре обучен за партизанска война *(герила)* народ.

Разгромът при Баилен, където една френска дивизия капитулирала сред полето, накарал Наполеон да се намеси. Генерал Дюпон били изненадан от андалуските партизани. Пленили го, без да окаже съпротива. Жозеф веднага напуснал Мадрид и потърсил убежище в Пиренеите. Англичаните дебаркирали в Португалия, където генерал Жюно капитулирал при Синтра.

Преди да се намеси, Наполеон отново се срещнал с царя в Ерфурт. Александър I отказал да се ангажира напълно със защитата на Наполеоновия режим в Европа. Все пак обещал да задържи австрийците, които отново се готвели за война. Наполеон бил с развързани ръце за кратко време.

Той бързо стигнал до Мадрид, преминавайки през прохода Сомосиера благодарение на поляците от гвардията си. На 4 декември влязъл в испанската столица. Англичаните, атакувани от Ней, се предали в Ла Коруня. Цял месец бил нужен на Лан, за да превземе Сарагоса, където народната съпротива била ожесточена. Имало 40 000 убити. И от двете страни ужасите нараствали.

Най-сетне победител, Наполеон побързал да премахне феодалния режим, като конфискувал имуществата на енорийското духовенство, премахнал и Инквизицията. Но той не можел да остане дълго в Испания: Австрия се готвела за война. В самия Париж Фуше и Талейран заговорничели. Наполеон извикал Жозеф в Мадрид и му заповядал да се справи с положението. След това бързо отишъл в Париж и уволнил неверните си министри.

ВЕЛИКАТА ФРЕНСКА ИМПЕРИЯ

Англия успяла да въвлече в *Петата коалиция* срещу Наполеон само Австрия. Царят привидно останал верен на задълженията си. Прусия, в която се провеждала реорганизацията на Щайн и Шанхорст, не била готова да се намеси.

През април 1809 г. Австрия, щедро субсидирана от Англия, обявила война на Френската империя и незабавно завладяла Бавария. Тирол въстанал срещу френските нашественици, предвождан от Андреас Хофер и неговите сподвижници. Испанският патриотичен устрем овладял цяла Германия. Вестфалците заговорничели заедно с полковник Дорнберг срещу „крал" Жером.

На 22 април Наполеон и Даву удържали победа над армията на ерцхерцог Карл при Екмюхл. На другия ден те превзели Растисбон. На 13 май Наполеон отново влязъл във Виена. Отвъд р. Дунав ерцхерцог Карл разполагал все още с мощна армия. За да я настигне и разгроми, Наполеон построил мост от кораби, който започвал от остров Лобау. Този мост многократно бил отнасян от придошлите води на Дунав. При Ваграм битката се проточила без решителен край. Лан бил убит. Обградени на острова, французите били подложени на смъртоносен огън. Но артилерията им имала превъзходство. Наполеон събрал голяма батарея, която разчистила пътя на пехотата. 30 000 австрийци били убити. Ерцхерцогът поискал мир.

Виенският мирен договор, подписан на 14 октомври 1809 г., разкъсал Австрийската империя. Поляците взели Северна Галиция. Източна Галиция била дадена на царя заради помощта му. Бавария получила Залцбург и долината на Ин. Франция спечелила новосъздадените Илирийски провинции, включващи Хърватско, Каринтия и Карниола.

Господар на Европа, Наполеон основал *Великата френска империя*: в Холандия той получил абдикацията на Луи, когото преценил за неспособен. Та нали той търпял срещу пари в брой английската контрабанда и заговорничел срещу брат си с Фуше? Присъединената Холандия била разделена на девет департамента. В Брем, Хамбург, Любек, Олденбург и по бреговете на Вестфалия били назначени префекти на империята. Увеличавайки френските департаменти, Наполеон искал неговите префекти пряко да упражняват надзора на крайбрежието и пристанищата. Повече от всякога той желаел стриктно да прилага блокадата.

По същите причини той анексирал Вале (Валис) и дал Тичино на Италия, за да попречи на контрабандата през Швейцария. Папските държави на свой ред станали департаменти през май 1809 г. Така в Европа имало сто и тридесет

департамента, наброяващи четиридесет и три милиона „французи". Разводът на императора, сватбата му с Мария-Луиза – дъщеря на Франц Австрийски, раждането на краля на Рим, всичко сякаш сочело Наполеон за наследник на Карл Велики. Но това могъщество било само привидно, докато Наполеон не приключел с Англия.

Раздробяването на империята, 1812–1814 г.

НЕОБЯТНАТА РУСКА РАВНИНА

За две години Великата империя щяла да престане да съществува. В крайна сметка тя щяла да бъде разгромена от съвместната борба на Англия – господарката на моретата, и националните движения в Европа.

Все по-трудно било да се съблюдава континенталната блокада. Трябвало да се пазят постоянно хиляди километри крайбрежна ивица. Англичаните ловко се възползвали от всички възможности, за да продават стоките си. Търговските народи от Балтика се противопоставяли на мерките, вземани от французите, които ставали още по-строги след декретите от Трианон и Фонтенбло и създали истинска инквизиция срещу контрабандистите. Последните рискували да бъдат жигосани с нажежено желязо като при стария режим...

Нациите, създадени от Наполеон, се чувствали все по-угнетени от игото на френската администрация. През октомври 1809 г. един немски студент се опитал да убие императора. *Словото към германската нация* на Фихте се четяло в просветените кръгове, но най-вече в Прусия на реформаторите, които вече заставали начело на германското националното движение. Испания продължавала да се бунтува. Англичаните струпали в Португалия значително количество войски, командвани от генерал Уелсли, бъдещия Уелингтън. Масена не успял да се справи с Уелсли, който спечелил битката при Тореш Ведраш.

Самите руснаци страдали от блокадата и се възмущавали от нея. В Русия осъждали „реализма" на царя, абсурден съюзник на Наполеон. Така наречения френско-руски съюз не донесъл кой знае какво. Не можели да се откажат от доходоносната търговия със зърно и дървен материал заради едно парче от Полша.

В Швеция Бернадот – бивш революционер и генерал на Наполеон, току-що бил избран за крал. Имало опасност французите да хранят амбиции за голямата балтийска търговия. Във всяко отношение руснаците имали повод за тревога.

Царят нямал интерес от блокадата. Той вече не можел да внася колониални стоки. Неговите едри търговци не можели да изнасят стоки в Англия. В 1810 г. внезапно, без да предупреди Наполеон, царят взел решение да отвори пристанището на Рига за корабите на неутралните държави. Тази мярка има-

ла незабавни последици. Френските стоки били обложени с тежки мита и тонове английски стоки навлезли в Русия.

Наполеон разбрал, че вятърът задухал от Изток: очевидно царят се готвел за нова война. Той лично трябвало да излезе насреща му. Получил от Прусия правото да премине с армията си през нейна територия. Прусия и Австрия обещали помощ; в края на краищата Великата армия, „армията на нациите", наброявала 300 000 французи и 350 000 чужденци; такава сила не била за пренебрегване. Повече от двадесет национални били представени в батальоните, които напредвали на изток; голям брой немци, поляци, италианци, холандци, швейцарци... На 24 юни 1812 г. преминали границите на Русия: било твърде късно. Руската зима не била далеч. Наполеон разполагал само с няколко седмици хубаво време. С тези сили той разчитал на бърза и окончателна победа. Великата армия напредвала към Москва, отдалечавайки се все повече и повече от снабдителните центрове. Руските генерали отстъпвали, отказвайки да се сражават. Вилнюс паднал на 28 юни, Смоленск на 19 август.

При река Москва руснаците, които се съпротивлявали, били разбити, но успели да отстъпят. 50 000 били убити на 7 септември, след осем дни Наполеон влязъл в Москва. На другия ден пожар, запален по заповед на губернатора, разрушил града.

Наполеон се забавил в разрушената Москва. Когато на 19 октомври той най-сетне дал заповед за отстъпление, царят вече бил сигурен, че ще победи. Порив на въодушевление обединил руснаците около Александър I, мистично признат за спасител на свещена Русия. Великата армия отстъпвала сред сняг при температура -35°C. По пътя ѝ нямало нито едно обитаемо село, никакви продукти, никакви муниции. Руската армия постоянно нападала ариергарда, а зимата покосявала батальоните: едва 20 000 души били в състояние да пресекат Березина. Те преминали реката благодарение на понтонните служби на генерал Ебле.

ЗАГУБАТА НА ЕВРОПА

На 5 декември, в най-тежкия момент на настъплението Наполеон научил, че в Париж заговорничат срещу него: генерал Мале опитал да вземе властта. Бонапарт изоставил Русия, както някога напуснал Египет, оставяйки армията след себе си. Мюра бил натоварен със задачата да отведе в Германия остатъците от батальоните.

Докато Наполеон бързо напредвал към Париж, новината за разгрома в Русия се разпространила в Европа. Навсякъде правителствените канцеларии засилили дейността си, а усилието им било поддържано от английското злато. В Испания Уелсли окупирал Мадрид. Френската империя се клатела.

Настъпило времето за участие в подялбата на плячката. Пруският крал Фридрих-Вилхелм се съюзил с царя и обявил война на французите, търсейки така очаквания след Йена реванш, вкарвайки в битката една възобновена страна и армия, решена да победи. В цяла Германия мощно национално движение вдигало народа срещу французите.

Наполеон бързо събрал 250 000 наборници. 300 000 двадесетгодишни младежи били струпани по Рейн. Те не познавали военния занаят. Армията изпитвала нужда от коне и оръдия. Така съвсем импровизирано започнал походът от 1813 г.; от другата страна на Рейн Наполеон щял да срещне цяла Европа.

Побеждавайки прусаците в Лутцен и Бауцен, Наполеон мобилизирал саксонците. В този момент научил, че Австрия и Швеция на Бернадот са му обявили война. Междувременно той събрал остатъците от Великата армия. Разполагал с повече от 400 000 души, които хвърлил при Лайпциг в „битката на нациите" срещу 470 000 австрийци, прусаци и шведи. Моро и Бернадот командвали неприятеля срещу Наполеон. Моро бил убит при Дрезден на 27 август от френски куршуми. Предаден от саксонците, Наполеон загубил битката. Наложило се да изостави Германия и с битката при Ханау да отвори пътя за Рейн.

В Майанс (Майнц) армията му била покосена от тиф. Настъпило времето на нещастията. Холандия се освободила през ноември, прогонвайки окупаторите, и повикала Оранския принц. Швейцарската конфедерация обявила неутралитет. Мюра трябвало да се върне в Италия, завзета от австрийците. За да остане крал на Неапол, той отворил пристанището за англичаните, предложил съюз на Виена, предавайки Наполеон. В Испания Уелсли победил при Виктория. Френското отстъпление се ускорило. Англичаните били прекосили р. Бидасоа. Фердинанд VII се възкачил на трона. Франция възвърнала границите си от времето на Революцията.

КРЪСТОНОСНИЯТ ПОХОД НА КОРОНОВАНА ЕВРОПА

Старата Европа най-сетне успяла да получи реванш: можела едновременно да отмъсти за Луи XVI и да ликвидира Наполеон. Императорът проявявал изключителна енергичност и военен гений със своите 80 000 войници от „похода на Франция". Всички европейски владетели се били заклели във Франкфурт, че няма да се откажат от войната, докато Наполеон е на трона. Те воювали с него, а не с Франция.

През декември 1813 г. Бернадот навлязъл в Белгия. Прусакът Блюхер и австриецът Шварценбергер достигнали долината на Сена. Наполеон разбил Блюхер при Шампобер, Монмирай, Шато Тиери, Вошан. Спрял австрийците при Монро. На 1 март 1814 г. руснаци, англичани, австрийци и прусаци се заклели да не сключват сепаративен мир: това бил *Шомонският пакт*. На 29 март съюзниците били пред Париж. Малмон отбранявал столицата с 40 000 войници. На 30-и Блюхер превзел Монмартър и бомбардирал града. Решили да капитулират. Съюзниците влезли в Париж на 31-и.

На същата дата бил окупиран Лион, Уелсли бил в Тулуза, Бордо въстанал срещу империята. В Жювизи Наполеон научил за капитулацията на Малмон.

От този момент предателството станало нещо обичайно: повсеместно маршалите отказвали да се сражават, убеждавайки императора да се откаже... Той се съгласил на безусловна капитулация на 6 април.

С договора от Франкфурт (11 април) той си запазил титлата император, но

управлявал само остров Елба. На 6 април Сенатът на империята провъзгласил Луи XVIII за крал на французите. Приемствеността била осигурена с Парижкия договор от 30 май. Франция си запазвала границите от 1792 г., част от Савоя, графство Венесен, Мюлуз и Монбелиар, Ландау и Саарлуи в Саар, Филипвил и Мариенбург на белгийската граница. Франция не дължала никакви обезщетения и нямало да бъде окупирана. По този начин съюзниците удържали обещанието си: те водили война с узурпатора Наполеон, а не с Франция.

ТРИКОЛЬОРНИЯТ ПОРИВ НА „СТОТЕ ДНИ"

За да стане легендарна, Наполеоновата авантюра се нуждаела от триумфален послепис. „Стоте дни" щели да ѝ го предоставят.

Бурбоните влезли във Франция с фургона на чужденците. Съюзниците казвали, че са воювали единствено с императора. Внезапно с реставрацията станало ясно, че истинският им враг не е Наполеон, а Революцията. Невижданата реакция, която последвала часове след завръщането на Луи XVIII, мигновено насочила цяла Франция към трите цвята на Революцията. Незабавно забравили нещастията на империята и си спомняли само за нейната слава. Във въодушевлението си смесвали кокардата и почетния легион, цветовете на Революцията и знамената на победата. Цяла революционна и патриотична Франция незабавно масово приветствала завръщането от остров Елба.

Наполеон напуснал острова си на 26 февруари 1815 г. със седемстотин войници. Но само след месец бил в двореца Тюйлери. Връщането му било триумфално. Само Вандея се съпротивлявала заедно с Бордо и Тулуза. Виенският конгрес, който между два танца преправял картата на Европа, веднага отлъчил „Буонапарте". Шомонският пакт бил възстановен. Този път искали да го ликвидират окончателно.

На 12 май цяла Европа обявила война на Наполеон. Френският народ бил разбрал, че в тази битка ще се реши съдбата на Революцията и че единствено императорът я защищава. На Наполеон, който либерализирал Империята и назначил за министър стария Карно, Франция дала още 300 000 войници, чийто ентусиазъм бил необикновен. Уелингтън имал 100 000 бойци, Блюхер – 125 000. Но още 600 000 съюзнически войници чакали да влязат в боя.

Наполеон трябвало да бърза; той нападнал Белгия, победил Блюхер при Лини – село, разположено близо до Жемап, прославено революционно селище. Изпращайки срещу прусаците Груши – кавалерийски генерал, издигнат в чин маршал, той съсредоточил всичките си войски срещу Уелингтън по платото на възвишението Сен Жан. Битката при възвишението Сен Жан, кръстено Ватерло от англичаните, била хаотична и героична. Наполеон непрекъснато нямал късмет. Той не успял да завладее стабилните английски позиции и бил принуден да се сражава на десния си фланг с Блюхер, който успял да се измъкне от преследвача си Груши. Невероятният героизъм на френската армия бил безсилен пред решителността на англичаните и националната вяра на прусаците, доведени до фанатизъм от стария Блюхер.

Отново победен, Наполеон се озовал в Париж на 21 август, готов да събере нова армия. Фуше го убедил да абдикира в полза на сина си на 22 юни.

Вторият Парижки договор определял на Франция границите ѝ от 1790 г. Саар ставал пруски, Ландау – баварски, северните крепости – холандски. Франция трябвало да понесе петгодишна окупация и да плати 7 милиона обезщетения. Наполеон скоро заминал за о. Св. Елена. Бурбоните се върнали заедно с казаците. Епопеята завършила с унижение.

ТРЕТА ЧАСТ

XIX ВЕК

ГЛАВА XIII

ТРИДЕСЕТ ГОДИНИ ОТСТЪПЛЕНИЕ: 1815–1848 Г.

Двубоят с Англия бил двойно загубен: Франция не само не успяла да запази хегемонията си над стара Европа, но и не наваксала преднината, която имала Англия в промишлената област; тридесет години отдръпване, но петдесет години закъснение щели да поставят Франция много зад нейната съперничка в завладяването на света, а разрастването на европейските национализми, за чието събуждане тя имала голям принос, щяло да се извърши на континента срещу нея.

Завръщането в шестоъгълника

СЛЕДИТЕ ОТ МИНАЛОТО

В 1815 г. Франция внезапно трябвало да направи равносметка: какво е останало от близкото и от далечното минало след двадесет и пет бурни години? По какъв начин Франция на стария режим и Франция на Революцията биха могли да живеят съвместно на ограничено пространство и под строгия надзор на великите сили?

Франция от 1815 г. била почти шестоъгълна. Тя вече притежавала само остатъци от старата си империя, която се стопила през XVIII в. и практически изчезнала в постоянните войни на Революцията и империята.

Краят на войните поне ѝ дал възможност да направи равносметка: знамето на Бурбоните се веело над търговските центрове в Индия, на островите на Сен Пиер-и-Микелон, където ловели треска. Имало френски заселници в Сенегал, Гвиана, Мартиника, Гваделупа и на остров Бурбон (Реюнион). Търговията с островите можела да се възобнови. Тя все така носела големи печалби на корабопритежателите, въпреки че Виенският конгрес бил забранил търговията с роби. Но търговските връзки вече никога нямало да бъдат така цветущи, както през XVIII век.

След Трафалгар военният флот не бил възстановен. Той практически не съществувал. Търговският флот представлявал една десета от английския. Пристанищата били разрушени след десетгодишна блокада и двадесетгодишна почти непрекъсната война. Населението на Марсилия и Бордо намаляло с една трета. Нищо чудно, че тези градове били роялистки: те от дълго време желаели край на войната с Англия.

Положението било да такава степен отчайващо, че някои ултрареакционери препоръчвали чисто и просто да се изоставят военният флот и колониите и искали връщане към земята и самозадоволяване в рамките на шестоъгълника. Единствен, или почти единствен, барон Портал – министър на флота и бивш корабопритежател от Бордо, се борел срещу пораженческото течение и с много усилия поддържал възможности за бъдещето.

След войните Франция се оказала по-селска от всякога: 75% от французите живеели на село, а бившите войници се върнали в селата си. Във Франция семействата отделяли 70% от средствата си за препитание и половината от разходите си за хляб, който бил основна храна. Страната можела да живее почти изцяло от продуктите на земята. Селският капитал се намирал в ръцете на малък брой едри и голям брой съвсем дребни собственици.

Новият режим не поставил под въпрос продажбата на държавните имоти, която дала на селския капитал възможност да смени притежателите си. Духовенството заплатило за тази отстъпка на Бурбоните. Дворяните, които успели да откупят земите си, с помощта на подставени лица си възвърнали част от имуществата. Така например в Западна Франция дворянската собственост останала непокътната. Земите се обработвали от фермери и арендатори. Френските благородници, противно на английските, почти не се занимавали пряко със земеделие.

Буржоазната собственост се развила значително в най-богатите области на север и в Парижкия басейн и по-специално около големите градове. Служителите на империята, много от които запазили службата си при Реставрацията, придобили огромни владения. Един Талейран бил преди всичко едър собственик. Фуше, заточен като цареубиец, бил собственик на църковни имущества в Бри, които носели богати приходи. Той трябвало да продаде замъка си „Фериер“ на барон Джеймс дьо Ротшилд.

Парижките банкери също били закупили обширни имения. Лафит притежавал хиляди хектари в Парижка област. Едрите буржоа въвели по-съвременно обработване на земята и се стараели да осъществят революция в земеделието подобно на англичаните. Те оградили нивите, механизирали земеделието, премахнали угарите. На други места дребните селяни се опитвали да закръглят участъците си, а богатите фермери, собственици на средно големи владения, също разпространили методите на спекулативното земеделие върху новопридобитите земи. Заможните и бедните селяни не разоравали нови земи. Те искали от правителството само едно: да поддържа постоянни цени чрез протекционистична митническа политика. Под техен натиск Камарата гласувала в 1819 г. *Закона за подвижната скала*, който автоматически повишавал митата, когато цените на вътрешния пазар се понижавали. Френското селско стопанство тръгнало по пътя на самозадоволяването и протекционизма.

ПРОМИШЛЕНИТЕ И ФИНАНСОВИТЕ БАРОНИ

Общият климат на икономиката във Франция бил малтусиански: страхували се от финансовите авантюри, които биха погубили обществото. Малкият свят на Реставрацията, добре описан в романите на Балзак и Стендал, бил кастов и крайно затворен. Банкерите били дребни провинциални лихвари или едри парижки буржоа, които спекулирали с ренти или държавни капиталовложения. Аристокрацията от квартал „Сен Жермен" за нищо на света не би приела в салоните си благородниците на империята от квартал „Сент Оноре", а още по-малко банкерите новобогаташи от „Шосе д'Антен". *Нюсенженовците* на Балзак в действителност се наричали Лафит, Терно, Джеймс дьо Ротшилд (който се установил във Франция през 1811 г.). Обществото от „Шосе д'Антен" се отнасяло с пренебрежение към средната търговска буржоазия, живееща в кварталите „Маре" или „Сен Дени".

И едрите, и дребните буржоа проявявали една и съща предпазливост в сдел-ките си, един и същ страх от спекулативната авантюра. При отсъствието на истински финансов пазар дейността се ограничавала до познатите стари сдел-ки, Парижката борса била учудващо спокойна. Банкерите се страхували да рискуват капиталите си в промишлени сделки поради липса на достатъчен пазар. Никой не насърчавал производството: нито деловите кръгове, които се опасявали от липса на продажби, нито властите, които не искали да увеличават броя на фабричните работници. Целта била да се произвежда малко, за да се задоволят с помощта на митническата протекция ограничените национални нужди. При тези условия промишленото развитие било много слабо. Механизацията отбелязала разумен напредък в най-развития сектор – текстилното производство. Памукопредачеството разполагало с голям брой машини, тъкачеството с по-малко. Надомният труд се използвал все още в голяма степен. Една трета от нормандския памук се предял ръчно! Парните машини били въведени в текстилното производство едва през 1825 г. главно в Елзаските памукопреработвателни фабрики. В 1830 г. имало все още два пъти повече ръчни, отколкото механични станове в производството на памучни платове. Изоставането спрямо британската промишленост по това време било значително. Единственият сектор, който наистина се развивал, бил производството на коприна в Лион: за две години броят на тъкачните станове нараснал десет пъти.

Черната металургия почти не напредвала: оставала много разпръсната. Все още обработвали желязото с дървени въглища в семейни предприятия. Леярните в горските области естествено работели с дърва. Топенето с кокс, което изисквало съсредоточаване на работна ръка и капитали, както и организация на транспорта на тежките материали, било изключение. Все пак се развивали няколко металургични центъра близо до въгледобивните мини: Льо Крьозо, Деказвил, Тионвил. Химическата, хранително-вкусовата промишленост напредвали, но зависели страшно много от конюнктурата. Без митнически протекционизъм те не можели да просъществуват.

Подобряването на пътищата, прокарването на канали спомагали за подема на вътрешната търговия, но само в национален мащаб. Бургундският канал, Нивернеският канал, каналът от Рона до Рейн и от Марна до Рейн, Берийският канал започнали да действат по това време. Двадесет години покъсно те служели на промишлената революция. Преди 1830 г. те само помагали за подобряването на вътрешния обмен. В 1830 г. Франция имала само 30 км железопътни линии: по примера на Наполеон французите не вярвали в железниците.

„ОБЩЕСТВОТО" И „СТРАДАЩИТЕ КЛАСИ"

Умишленото малтусианство на икономическите и политическите ръководители имало само едно предимство: стабилните цени. Но негова последица било тясното подчиняване на икономиката на капризите на селскостопанската конюнктура. Ако се случели лоши реколти, промишлеността затваряла вратите, търговците се разорявали, безработните бързо ставали просяци. Нищо не се правело за повишаването на жизненото равнище, а още по-малко за обществеността осигуряване.

Селяните, често неграмотни, представлявали инертна маса, която не искала да се бунтува. Те помнели терора и „великите страхове" от времето на Революцията. Въпреки че като цяло не обичали Бурбоните и питаели все по-голям култ към паметта на Наполеон, те не вярвали на републиканците. Работниците, които в салоните наричали „опасните класи", най-често били пръснати в малки работилници, но в някои области били съсредоточени в големи маси: повече от 400 000 в Северната област. В Лион, Мюлуз и Париж те били вече доста много на брой и образували помежду си тайни сдружения, забранени от закона „Шапелие", който още бил в сила.

Понижаването на надниците, несигурните работни места, ужасните условия на труд и мизерните жилища поддържали работническата класа в едно опасно състояние на апатия и неподвижност. Малко работници били признавани за годни за военна служба. Условията, при които живеели и се трудели, разрушавали здравето им. Те започвали да работят във фабриката съвсем млади заедно с майките си. Малцина от управляващите се замисляли за мизерията на тези „страдащи класи". Тя им се струвала в реда на нещата. Но вече имало хора, които разсъждавали за дълбоките причини на тази мизерия и за средствата, които могат да я премахнат.

Няколко интелектуалци, повечето самоуки, изразили с икономически или социални термини проблема за мизерията и експлоатацията. За Сисмонди виновна за всичко била машината. Да се насърчава промишлената концентрация било грешка и заблуда. Не било такова мнението на граф Анри дьо Сен Симон: не трябвало да се презира промишлеността, тя била способна да преобрази света и бързо да подобри условията за живот на планетата, стига само да не ѝ се пречи.

Но властващите в обществото спирали разпространението на машините, вместо да го насърчат. Трябвало да се премахнат тези пречки пред разви-

тието, да се даде възможност да управляват „капацитетите“, инженерите и банкерите, а не неефикасните нотабили, генерали, префекти, епископи... „Прит чата“ на Сен Симон, която вдигнала голям шум, предлагала за една нощ да се унищожат ръководителите паразити и да се заместят веднага от нови ръково дители, които по-късно щели да бъдат наречени „бароните на завода и желез ницата“.

> „Просперитетът на Франция – гръмко завършвал Сен Симон – може да се постигне само вследствие и като резултат от напредъка на науките изкуствата и занаятите... Сегашното общество е наистина обърнат наопа ки свят.“

Да се поставят на власт „капацитетите“ означавало разрушаване на ста рия малтусиански строй и начало на промишлената авантюра. Друг писател - Шарл Фурие, разобличавал недъзите на търговската организация. За този бивш тър-говски служител обществените злини можели да се излекуват не чре организация на производството, както твърдели сенсимонистите, а чрез ре форма на потреблението. Той мечтаел да създаде *„фаланстери“*, където хората ще живеят в хармонични общности, получавайки блага според потреб ностите си.

Тези социални възгледи все още намирали много малък отзвук сред работ ническата класа, но се разпространявали сред писателите и журналистите които винаги били готови да възприемат нови идеи. Единствената критика н режима като ред, въведен от Реставрацията, идвала от литературата или о научните среди на Висшето педагогическо училище и Политехническото училище. По това време Франция имала първокласни учени, републиканци по сърце. Геометърът Дьо Нанси в *„Люсиен Льовен“* е републиканец, както и младият Люсиен – студент от Политехниката и лейтенант в кавалерията, син на богат парижки банкер. Републиканци били и хора като Коши, като Еварис Галоа – откривателя на алгебрата, като Френел – основател на оптиката, ка то Карно – откривател на термодинамиката. Химикът Шеврьой, историците Тиери и Гизо били до голяма степен „либерали“, както всички философи Сорбоната.

В литературата чувствата били по-разделени. Първите романтици като Шатобриан, Вини. младият Юго и Балзак били монархисти и дори легитимис ти. Но скоро Мюсе, Стендал, Ламартин, Жорж Санд и Юго от времето на *„Ернани“*, предизвикали в „Републиката на литературата“ едно вихрообраз но движение, предизвестяващо избухването на старата роялистка машина Светът на литературата не можел да остане дълго време безразличен към анахроничното оцеляване на едно общество на традиция и потисничество момент, когато промишлената революция с всичките си обществени и човеш ки последици нямало как да не избухне – като тенджерата на Папен, по лорнетите на аристократите с перуки от Стария континент.

Луи XVIII и режимът на бялото знаме

ПОЛИТИЧЕСКАТА РЕАКЦИЯ

Реставрацията искала да бъде режим на реакция, в смисъл че както казвал Шарл Мора, думата реакция предполага „акция". За „ултрите", сред които имало и непримирими мислители като Дьо Местр и Дьо Бонал и завърнали се с Бурбоните емигранти, жадни да си получат обратно привилегиите и имотите, духовници от „Конгрегацията", разглеждащи Франция като мисионерска земя, ставало дума да се „реставрира", след като се направят формалните отстъпки, записани в Хартата, една Франция на стария режим, една теокрация, превръщаща трона и олтара в основа на обществената постройка – накратко, да се отрече и унищожи гражданското общество, родено от Революцията и Наполеоновия кодекс.

И така французите от 1815 г. ни най-малко не желаели да живеят мирно в шестоъгълника и да постигнат някакво едва ли не семейно разбирателство. Привържениците на бялото знаме – така наречените *„ултри"*, искали да властват и да намалят броя на тези, които носели трицветната кокарда: двете Франции се сблъскали.

Колкото и умерен да бил Луи XVIII – един фин и интелигентен човек, той не можел да не удовлетвори господстващата идеология на реакционерите. Обезкръвената Франция от 1815 г. била готова на всякакви отстъпки. Провалената реставрация от 1814 г. била последвана от една успешна реставрация. Навлезлият в шестдесетото десетелетие мъж, който се чувствал неудобно на трона, оставил „белия терор" да вилнее в Южна и Западна Франция. Убивали републиканци в Марсилия, протестанти в Ним. Генерал Брюн бил разстрелян в Авиньон, Ла Бедоаер и Ней в Париж, Константен Фоше в Бордо. Фуше и Талейран били отстранени от властта и Камарата, избрана съгласно принципите, изложени в *Конституционната харта,* наброявала 350 ултри от 402 депутати. Ултрите, или „остриетата" от „невъзможната Камара"[1], веднага след избирането си поискали чрез устата на депутата Ла Бурдоне „окови, палачи, изтезания" за всички врагове на стария режим.

Луи XVIII бил твърде ловък политик, за да позволи отмъщението да продължи дълго време. Той не искал да дели двете Франции: Хартата от 1814 г. потвърдила намерението му да запази като цяло обществото, родено от 1789 г. Хартата обещавала да спазва обществените свободи и не поставяла под въпрос придобиването на националните имоти. Кралят разполагал с изпълнителна власт и законодателна инициатива: *Камарата на перовете,* съставена

---

[1] „Невъзможна Камара", буквално „ненамираема Камара" *(Chambre introuvable).* Камарата била толкова роялистка, че Луи XVIII смятал, че не е възможно да се намери друга такава. – *Бел. пр.*

от назначени от краля членове, които заседавали доживотно и по наследствено право, се придружавала от *Камарата на депутатите*, избирана за пет години и която трябвало да гласува законите и данъците. Изборите били с имуществен ценз и изпращали при урните само гражданите, които имали декларация, че са платили най-малко триста франка преки данъци. За да бъдеш избран, трябвало да се платят хиляда франка данъци. Ето кое отдалечавало от депутатските кресла представителите на „опасните“ класи!

Политическата мъдрост на Луи XVIII, който „предоставил на народа си „Хартата“ в деветнадесетата година от своето царуване“, се състояла в това да даде на буржоазията възможност да участва във властта чрез Камарата на депутатите. Но умишленото неуточняване на начина на гласоподаване, на избирателните окръзи в действителност позволявало на всеки ловък министър на вътрешните работи да изфабрикува, ако е необходимо, такава Камара, каквато му е изгодно. Друга неяснота на Хартата – положението на пресата: принципът за свобода на словото бил потвърден, но не съществувал регламент за упражняването на този принцип. Кралят превъзходно успявал да използва неточностите на своя текст. Та нали за него най-важно било да помири французите!

> „Най-скъпото на сърцето ни желание – казвал кралят – е всички французи да живеят като братя и никога никакъв горчив спомен да не смути сигурността, която трябва да последва тържествения акт, който ние днес им предоставяме.“

ЛУИ XVIII СЕ СЪПРОТИВЛЯВА НА УЛТРИТЕ

Въпреки намеренията за омиротворяване, изразени от краля, ултрите незабавно поискали да заемат цялото пространство и всички постове. За тях създали триста генерални места, а офицерите от императорската армия били освободени и минали на „половин заплата“. Църквата неправомерно възстановявала властта си, отказвайки в някои случаи да даде опрощение на притежателите на национални имоти, връщайки публичните процесии, монашеските ордени.

Ултрите нямало да спрат, преди да разрушат делото на Революцията и империята. Те поискали от херцог Дьо Ришельо, пръв министър на краля, да премахне Конкордата на Бонапарт и монопола на Университета. Благоразумният Ришельо удовлетворил само едно от исканията на Църквата: премахнал развода.

За да си осигурят властта и да обърнат в своя полза онези либерални институции, от чието създаване непрекъснато се оплаквали, ултрите пожелали да се намали избирателният ценз, за да се даде достъп до урните на селяните, които по-лесно от буржоата се поддавали на манипулация. Ришельо издържал на натиска: Камарата била разпусната през септември 1816 г. Новите избори изпратили в Париж правителствено мнозинство, „остриетата“ били победени. Те твърде много бързали. Страната не ги последвала.

В избирателният закон, гласуван веднага от новата Камара, се казвало, че

изборите ще се извършват в центровете на департаментите, а не както искали ултрите – в центровете на окръзите. Това означавало да се даде предимство на градската буржоазия за сметка на селските маси. Впрочем буржоата имали и други поводи за задоволство: законът Гувион Сен Сир, гласуван в 1818 г., позволявал на децата им, след теглене на жребий, да се откупват от военна служба. За офицерите стажът в армията станал принцип при повишаването в чин. Аристокрацията не си върнала командните привилегии. Армията си останала „национална".

Галиканските буржоа също удържали победа над ултрите: неуспехът на новия Конкордат накарал краля да поднови Конкордата на Бонапарт, съчетан с *органичните членове*. Папата щял да има много ограничено влияние върху френската църква. Партията на „конгрегацията" претърпяла поражение.

Министърът Ришельо успял да прокара либерален закон за печата, освободил окупираната територия, изплащайки предварително двете последни годишни обезщетения. Когато Ришельо напуснал властта в края на 1818 г., Франция отново била приета на равна нога сред останалите Велики сили. Позорът от 1815 г. като че ли бил забравен. Съюзниците имали доверие в „разумното" управление на Луи XVIII.

Но ако кралят бил разумен, то французите не били. Те изтълкували либералните отстъпки като знак за слабост и буржоазната опозиция се развихрила, въпреки че правителството на генерал Десол, в което влезли Деказ, Гувион Сен Сир, Портал и барон Луи, било мъдро и уравновесено. По-късно Деказ – този бивш съдия от времето на империята, съставил по свой маниер едно много толерантно правителство.

Буржоазията нямала търпение да завладее властта както в Англия и да прогони от двора „остриетата", болни на тема реванш. Сред либералите републиканците били малцинство. Буржоазията се приспособявала много добре към конституционната монархия. Интелектуалците, начело с Бенжамен Констан били на нейна страна. Оцелелият от революцията Лафайет ѝ служел за символ. Младите буржоа слушали непочтителните песни на Беранже, четяли волтерианските памфлети на Пол-Луи Курие и ходели в Камарата, за да ръкопляскат на красноречивия депутат Манюел. Четеяли *„Конститусионел"* – вестник на опозицията. Приемали, не без известни резерви, републиканците и бонапартистите, които се присъединявали към тях от омраза към Бурбоните и свещениците.

Либералите били на мода. На тяхна страна били младежта, талантите на нацията, а може би и споменът за славното и свободно време. В 1817 г. те спечелили 25 депутатски места. Естествено това не било кой знае какво, но за „остриетата" този резултат бил тревожен. В 1818 г., ръководени от банкера Лафит и индустриалеца Казимир Перие, депутатите либерали били вече 45! Сред избраните били Лафайет, Бенжамен Констан и Манюел. В 1819 г. те наброявали деветдесет души, сред които абатът Грегоар, бивш член на Конвента, избран в департамента Изер... А и тайните общества – в по-голямата си част републикански като Ла Шарбонри или Л'Юнион започвали да се изявяват. На 13 февруари 1820 г. Лувел, един от „озарените", пробол херцог Дьо Бери. Настъпил така чаканият от ултрите случай. Деказ веднага подал оставка: „Кракът му се подхлъзна в кръв", казал Шатобриан.

УЛТРИТЕ НА ВЛАСТ

Обезпокоен, Луи XVIII отново повикал херцог Дьо Ришельо, който обаче не успял да удържи невероятния натиск на ултрите. Наложило се да бъдат гласувани предлаганите от тях извънредни мерки

Със закона от март 1820 г. всеки заподозрян можел да бъде задържан за срок от три месеца, без да бъде предаден на съд, по обвинение в посегателство върху държавната сигурност. Цензурата върху печата била засилена. Новият избирателен закон давал скандално предимство на живеещите на село. Най-богатите избиратели гласували два пъти при избора на депутати.

При тези условия избраната през ноември 1820 г. Камара можела да бъде само реакционна. Тя била още по-реакционна след изборите през октомври 1821 г. Ришельо, който бил здравомислещ човек, предпочел да подаде оставка пред надигането на реакцията Граф Дьо Вилел – прочуто тулузко „остриe", бил назначен за първи министър според желанието на Камарата. Той взел Шатобриан за министър на външните работи.

Първата грижа на Вилел била да си осигури неоспоримо изборно мнозинство. „Реставрираната" камара от 1824 г. надминала очакванията му. Министърът на вътрешните работи Корбиер си бил свършил добре работата. Вече имало само петнадесет либерали, сред които прочути дейци от миналото: Перие, Констан, Роае-Колар. След този триумф Вилел прокарал закон, който определил седемгодишен мандат на законодателното тяло.

По такъв начин той вече можел да се отдаде изцяло на репресивна дейност: полицията активно издирвала членовете на тайните общества. Повсеместно били разкривани заговори: полковник Карон в Колмар, четиримата сержанти от Ла Рошел, екзекутирани публично. Тези примери имали за цел да стреснат общественото мнение.

Но трябвало да се изкорени злото от корен, да се премахне неверието на светското общество: министърът на просветата монсеньор Дьо Фрейсину се заел с университетите и висшите училища, организирайки лично репресиите. Висшето педагогическо училище било затворено, лекциите на Гизо по история били спрени, 11 професори по медицина били зачеркнати от списъка на кадрите. Правните факултети били строго надзиравани, някои професори били уволнени. За директори на лицеите и колежите били назначавани духовници. Увеличили броя на религиозните училища. Дори началните учители трябвало да представят удостоверения за благонадеждност, подписани от кюретата. След белия терор дошъл ред на черния терор.

За амбициозните хора духовната кариера станала по-привлекателна от военната: в *„Червено и черно"* на Стендал младият Жюлиен Сорел, за да напредне в обществото, избира в крайна сметка семинарията на суровия абат Пирар. Истина е, че военният занаят вече нямал голям престиж въпреки похода в Испания, организиран от Луи XVIII с цел да възвърне блясъка на бялото знаме. Крал Фердинанд VII потърсил помощта на Свещения съюз, за да се справи с испанските либерали. По молба на съюзниците Луи XVIII изпратил

ангулемския херцог, който лесно победил в битката при Трокадеро. Шатобриан комично се ласкаел, „че е успял там, където Наполеон претърпял провал". Той наистина бил единственият човек, който говорел за тази „победа" без насмешка. На 16 септември 1824 г., когато Луи XVIII умрял, общественото мнение имало чувството, че Европа е забравила Франция и че Франция е забравила монархията.

Кралят-епископ и „трите славни дни"

„ФРЕНСКАТА РЕКОНКИСТА"

Новият крал Шарл X – граф Д'Артоа, бил другият брат на Луи XVI. Баща на ангулемския херцог и на херцог Дьо Бери, той бил прекарал част от живота си в чужбина като емигрант и при управлението на Луи XVIII станал водач на реакционната Партия на „остриетата". В двореца Дьо Марсан, където живеел, той бил заобиколен от един постоянен двор от непримирими роялисти. Конституционната монархия го ужасявала. Когато взел властта, незабавно бил обкръжен от своята реакционна камарила:

„Предпочитам да режа дърва – казвал той, – отколкото да управлявам като английски крал."

За да направи впечатление на тълпата и да отбележи зрелищно връщането на стария режим, той пожелал да бъде коронясан много пищно в Реймс. Костюмът за коронацията бил виолетов. Сред парижаните, отвикнали от подобни церемонии, се понесъл слух, че кралят бил коронясан, облечен като епископ. Беранже незабавно написал песен: „Коронясването на Шарл Простия".

„Натруфен със стари лъскави дрипи – този крал, велик данъкогълтач – върви, заобиколен от поклоници..."

Първите мерки на управлението веднага възмутили общественото мнение. През април 1825 г. така нареченият „Закон за светотатството" предвиждал смъртна присъда за оскверняване на светите хлябове и доживотна каторга за кражба на църковна утвар. Кралят по свое желание можел да разпореди създаването на църковни общности. Най сетне Законът за „милиарда на емигрантите" щедро обезщетявал някои жертви на революционната експроприация. Един емигрант получавал двадесет пъти по-голям доход от този, който е получавал от имуществата си през 1789 г.

Благодарение на пълната подкрепа на краля ултрите се опитали да завладеят отново светското общество. В 1826 г. те направили опит да върнат правото на първородство за най-богатите семейства. Законът „за справедливост и любов" от април 1827 г. наложил на цялата преса огромни такси, които практически не

давали възможност да се печели от вестници. Тези два закона били отхвърлени от Камарата на възмутените перове. Дори Националната гвардия, съставена от верни на монархията буржоа, проявявала лошото си настроение. Наложило се кралят да я разпусне.

Крайностите на реакцията работели в полза на либералите, които много скоро си спечелили симпатиите на общественото мнение. Смъртта на депутата Манюел в 1827 г. била повод за внушителна манифестация, опасна за властта. Дори Шатобриан се присъединил към опозицията. Вилел загубил изборите през ноември 1827 година. С 250 срещу 200 места спечелили либералите. Трябвало да се смени правителството и да се уволни Вилел: въпреки отвращението си кралят повикал либерала Мартиняк. Шарл X се чувствал унизен най-вече от това, че подобно на британския си колега трябвало да сменя правителствения екип, когато изборите променяли тенденцията в Камарата. По този начин парламентарният режим коварно се промъквал в управлението на държавата. Мартиняк върнал на пресата известна свобода и взел мерки, които трябвало да задоволят антиклерикално настроените буржоа: забранил на йезуитите да разкриват нови учебни заведения и намалил броя на учениците в малките семинарии. Тези ограничения предизвикали яростни реакции отдясно, без обаче да привлекат либералите, които искали нещо повече от безболезнени убеждания на Конгрегацията! Но целта на Мартиняк била единствено да разведри атмосферата и да създаде нов обществен климат.

Той не успял да се задържи дълго време на власт. Тайно Шарл X обмислял гибелта му. През август 1829 г. без явна причина той намерил претекст да се отърве от Мартиняк и да повика Полиняк – реакционер, когото камарилата от двореца Дьо Марсан гледала с добро око. Бивш емигрант, прекарал голяма част от живота си в затворите на империята, Полиняк назначил за министър на вътрешните работи прочутия Ла Бурдоне, който бил изменил на императора при Ватерло. Никога лилиите по бялото знаме не изглеждали толкова непоносими. *„Журнал де деба"*, който добре представял либералното буржоазно мнение, приел Полиняк с обиди в една статия, отпечатана на 14 август 1829 г.:

> „Кобланс, Ватерло, 1815: ето трите принципа, ето трите личности в това управление. Обърнете го както поискате – от всички страни то вдъхва ужас, от всички страни възмущава... натиснете, изцедете това правителство и от него ще протекат само унижения, нещастия и опасности."

ЛИБЕРАЛНАТА ОПОЗИЦИЯ И ПОСТАНОВЛЕНИЯТА

Скоро цялата либерална преса се включила в антиправителствената кампания: *„Насионал"* крещял, *„Глоб"* и *„Трибюн"* осмивали, *„Конститюсионел"* се възмущавал. Буржоата създавали все нови и нови „лиги за неплащане на данъци". Вълненията обхванали цялата страна; много враждебни на правителството памфлети се разпространявали почти свободно. Камарата изпратила до краля „адрес", подписан от 221 депутати, в който заявявала, че трябва да се погрижи за интересите на страната, възмутена от деянията на правителството на Полиняк.

„Камарата – пишели Роае-Колар и неговите приятели – смята, че постоянното съвпадение на политическите възгледи на правителството с желанията на вашия народ е необходимо условие за правилния ход на обществените дела."

Това, накратко казано, означавало да се поиска въвеждането – или приемането – на парламентарен режим на мястото на стария режим, който Шарл X и неговата камарила твърдели, че реставрират. За Роае-Колар правителство, което не се съобразява с желанията на мнозинството в Камарата, трябвало да си върви. Адресът на 221-те бил официално искане за въвеждане на парламентарен режим във Франция.

Кралят го отхвърлил сухо: „Моите решения са непроменими" – отговорил той на Роае-Колар. Той суспендирал непокорната камара и предвидил нови избори за края на юни. Полиняк току-що бил започнал успешна операция в Алжир. Той се надявал много на възвърнатия престиж.

Постановленията, подписани от Шарл X на 25 юли 1830 г., трябвало да поправят неприятния резултат от юнските избори, които опозицията спечелила. Вместо буржоазния либерализъм кралят в крайна сметка избрал силата. Първото постановление ограничавало свободата на пресата, второто разпускало Камарата. Третото променяло избирателния закон: занапред само поземлените собственици имали право да гласуват. Патентният данък на търговците вече не влизал при изчисляването на ценза. Четвъртото постановление определяло датата на бъдещите избори през септември. Постановленията били огласени публично на 26 юли. Един свидетел е оставил разказ за заседанието на Министерския съвет от 25 юли в Сен Клу, когато ръководителите взели това решение, осъзнавайки ясно положението: те знаели, че има опасност Париж да се разбунтува.

„Преди да подпише – казва Гернон Ранвил, един от министрите, – кралят изглеждаше потънал в дълбок размисъл; той седя няколко минути, подпирайки главата си с ръка и държейки перото на два пръста от листа; след това каза: „Колкото повече мисля, толкова повече оставам с убеждението, че е невъзможно да се постъпи иначе."

„ТРИТЕ СЛАВНИ ДНИ"

Журналистите от *„Насионал"* Тиер и Арман Карел веднага застанали начело на опозицията. „Правителството потъпка закона – се казва в една петиция в *„Насионал"*, – ние не сме длъжни да се подчиним." Това означавало начало на въстание. Печатарите, студентите, журналистите излезли на улицата с викове: „Да живее Хартата!" В нощта на 27 срещу 28 август под ръководството на Годфроа Кавеняк и младите ученици от Политехническото училище по улиците започнали да строят барикади. На 28-и цялата източна част на Париж била спечелена за Революцията, на парижката „Света Богородица" издигнали

трицветното знаме.

Мармон – херцог Дьо Рагуз, командвал 8000 бойци от кралската армия. 2500 от тях били убити безрезултатно на 28-и. На 29-и революционерите вече имали надмощие, завзели Лувъра и Тюйлери. Групи деца, опиянени от радост, обикаляли улиците. Херцог Дьо Броли, който вървял из квартала „Сент Оноре", видял тези неудържими деца.

> „Близо до посолството на Англия – разказва той в своите „Спомени" – един хлапак на около четиринадесет-петнадесет години, въоръжен с бойна пушка, която едва можеше да вдигне, застана точно на средата на улицата срещу отряда (от Кралската гвардия) на около десет крачки от капитана, прицели се в него, стреля право в тялото му и не го уцели очевидно неволно, след това, тъй като нямаше нито паласка, нито патрони, постави пушката си на паважа и изгледа гордо отряда, който откри огън срещу него и не го уцели очевидно нарочно; след това хлапакът се оттегли със ситни стъпки, смеейки се, а капитанът направи знак на войниците да продължат, също смеейки се."

В квартала на Бастилията, както и в този на Арсенала, убивали на барикадите. Когато народът на Париж най-сетне станал господар на улицата, настъпило известно колебание: народното движение нямало водачи, всичко ставало спонтанно. Истина е, че либералите се събрали при банкера Лафит. Те трябвало да поемат ръководството на въстанието, което победило много рано. Нима щели да позволят на народа да провъзгласи Република?

Бързо била съставена „градска комисия" от пет членове. Орлеанският херцог бил в Ньойи и очаквал да настъпи неговият час. На 30-и нов манифест в „*Насионал*" защитавал неговата кауза:

> „Орлеанският херцог беше в Жемап, орлеанският херцог носеше трикольора в огъня на боя. Само орлеанският херцог може все още да го носи." (и манифестът заключава:) „...той ще получи Короната само от френския народ."

Всичко било готово, за да се разиграе буржоазната комедия: на 30 юни либералните депутати, събрани в Камарата, назначили орлеанския херцог за главен лейтенант на кралството. Същата вечер той влязъл в Париж. Депутатите веднага го завели в кметството, където работниците неумело се опитвали да въведат републикански режим. Херцогът се показал на балкона с Лафайет, който развявал трицветното знаме. Републиката, както казвали по онова време, била „потулена".

Шарл X, който след превземането на Тюйлери се укрил в Сен Клу, абдикирал на 2 август в полза на херцога на Бордо Анри V. Той посочил за регент орлеанския херцог. Но синът на Филип Егалите не искал в никакъв случай да приеме короната от бившия крал. 20 000 войници били изпратени в Париж, за да принудят последния да отиде в изгнание: той веднага потеглил за Англия. На 7 август Камарите дали короната на Луи-Филип. На 9-и той се заклел в „Конституционната харта". Бил коронясан в Парламента.

Трицветната монархия: 1830–1848 г.

БУРЖОАЗИЯТА НА ВЛАСТ

С Луи-Филип – „краля на барикадите“, на власт дошла част от буржоазията. От тридесет милиона французи в 1830 г. около един милион плащали патентен данък и само сто хиляди гласували. Дребната и средната буржоазия нямала достъп до урните. Това положение не можело да продължава. Бавното, но постоянно забогатяване на буржоазната класа трябвало да разчупи твърде тесния калъп на „законната страна“. Но новият режим разширил твърде недостатъчно малкия кръг на избирателите и избираните: избирателният закон от април 1831 г. бил образец на благоразумие и недоверие: той разпореждал, че за да бъде избирател, всеки французин трябва да плаща двеста франка данъци (включително патентен данък), и петстотин франка, за да бъде избиран. Числеността на електората не се и удвоила: от 100 000 избирателите станали 168 000. Законът включил в държавното управление средната градска буржоазия. Той изключил дребната буржоазия.

За да запази политическите си придобивки, едрата буржоазия, която щяла да господства при това царуване, използвала Националната гвардия само за социална защита. За да учавстваш в нея, трябвало да платиш оръжието и екипировката. Гвардейците избирали своите офицери. Те трябвало да покажат голямата си вярност към краля. Всеки дребен буржоа мечтаел да стане гвардеец като бакалина от Нанси от *„Люсиен Льовен“*.

> „Националната гвардия – казвал законът – е създадена, за да защитава конституционната монархия, Хартата и правата, които тя е провъзгласила.“

И така в неделя дребният буржоа се перчел в редовете на милиция, защитаваща режим, който му отказвал правото да гласува.

В началото едрата буржоазия се постарала да уточни съответните правомощия на краля и на камарите: кралят на французите вече не налагал католицизма като държавна религия. Буржоата волтерианци от *„Насионал“* били много твърди по този въпрос и синът на Филип Егалите нямало да им противоречи. Светското общество било потвърдено в основните си принципи: можело да си французин и евреин, французин и протестант, французин и невярващ. Всеки французин можел, по думите на Волтер, „до отиде на небето по пътя, който му харесва“. Новият режим твърдял, че въвежда истинско светско общество. Религиозното равенство било гарантирано. Яростният антиклерикализъм на революцията от 1830 г. можел да бъде успокоен само с обещанието, че държавата отново ще овладее в дълбочина училищната система. Гизо се нает с тази задача. Царството на Конгрегацията приключило. Нямало да има разрив, а ново *статукво* между държавата и Църквата. Както при Бонапарт.

Буржоазията знаела как се ползват конституциите. Тя в известен смисъл имала страст към тях. Англичаните никога не написали своята. Обратно – френските буржоа уредили в подробности и на книга отношенията между изпълнителната и законодателната власт: камарите имали законодателна инициатива. В Камарата на перовете била извършена чистка. Длъжността пер вече не била наследствена. Перовете били назначавани доживотно от краля. Сигурна по този начин в покорството на Високата камара и господарка, поради *цензa*, на Камарата на депутатите, буржоазията най-сетне имала режим, който ѝ подхождал – именно този, който желаела в 1789 г. Тя можела да си позволи да премахне цензурата върху печата: та нали тя плащала на журналистите.

КРАЛЯТ С ЧАДЪРА

С поведението си кралят сякаш бил символ на новия режим. На мястото на краля-епископ дошъл крал-буржоа с шапка и чадър. Женен за тъжната Мари-Амели, дъщеря на неаполския крал, от която имал осем деца – всичките изучени на чиновете в лицея „Анри IV", Луи-Филип при предишното управление старателно се грижел да не го забелязват. Той разумно управлявал богатството си. Почитател на *„Таймс"*, той бил в течение на всички икономически информации, идващи от Англия.

Подобно на Гизо той се възхищавал от английския парламентарен режим. Без никаква вътрешна съпротива той приел една наистина конституционна монархия. Той се погрижил да назначи начело на правителството богати и опитни хора (например банкера Лафит или индустриалеца Казимир Перие), способни добре да ръководят френските финанси и да вразумят всички бунтовници, страдалци. мечтатели или размирници.

Цялата идеология на режима и по-специално неговата социална политика била вдъхновена от Англия. По свой начин Гизо и Тиер били за реда и прогреса. За тях социалният проблем имал само едно решение: бавното и постепенно забогатяване, което щяло да превърне всички французи в пълноправни граждани. Тази „теория за средните класи", внесена направо от Англия, без никакво лицемерие и даже с пуританско благоговение превръщала парите в двигател на обществото и на човешкия прогрес.

За Тиер и Гизо Юлската монархия била нещо като Революцията от 1789 г., възкачена на трон. Ето защо те искали да направят от трицветното знаме нещо повече от прост символ. Френските буржоа били силно привързани към трите цвята, а новата монархия искала да бъде национална. Политическите ръководители се борели срещу реставраторския дух, който царувал в армията вече петнадесет години. Те имали също така амбицията да дадат отново на Франция международна роля, съчувайки конформистките и легитимистките рамки на Свещения съюз. Но в тази област благоразумието на Краля с чадър трябвало да успокоява хаотичните и великодушни пориви на човек като Тиер, твърде повлиян от спомените си за времето на Наполеон.

ОПОЗИЦИЯТА НА НЕГОВО ВЕЛИЧЕСТВО

Орлеанистката буржоазия добре знаела, че трябва да се съобразява с две непримирими опозиционни течения: най-напред на легитимисткото общество, отстранено от властта със сила и непрестанно мечтаещо за реванш. Берие и Шатобриан оглавили в *„Котидиен"*, в *„Газет дьо Франс"* и в салоните на херцогините от квартал „Сен Жермен" една упорита и безрезултатна кампания срещу Краля на барикадите. Впрочем по селата и в провинциалните градове легитимистки настроеното дворянство и духовенство имали значителна тежест. Орлеанистите си дали сметка за това на изборите. Кандидатът на „замъка" често побеждавал кандидата на „дюкяна". Старото общество твърдо се съпротивлявало.

Другите по-активни и по-опасни противници на режима били републиканците. Естествено републиканската идея почти не се приемала от дребната буржоазия. Тя плашела, защото се била превърнала в синоним на безпорядък и социална война. Въпреки това тя имала свои привърженици сред интелигенцията, свободните професии, журналистите, техническите кадри и някои военни. Ръководителите на републиканската партия били журналисти като Арман Карел и Арман Мараст, адвокати като Гарние-Пажес, учени като Распай или буржоазни големци като Кавеняк. *„Насионал"*, който създал новия режим, скоро се отметнал и се впуснал в кампания в защита на републиканската идея. Създавали се тайни общества, подготвящи бъдещата революция. Вестници като *„Приятели на народа"* или *„Правата на човека"* се опитвали да привлекат работниците. Тези общества се борели за всеобщо избирателно право и за огрaмотяване на народа. Как да накарат работниците да гласуват, ако не знаят да четат?

ЛИБЕРАЛИЗМЪТ В ДЕЛОВИТЕ СРЕДИ

Изправен срещу тези две опозиции, режимът се колебаел между две политики: едната била либерална и си поставяла за цел да прилага Хартата в еволютивна насока, да разшири колкото се може по-бързо рамките на „законната страна", да привлече максимален брой французи в обществените дела. Тази тенденция, представлявана от банкера Лафит, не господствала дълго: кризата от 1830 г. била отначало икономическа. Предприятията били принудени да уволняват работниците си. Безработните в градовете се бунтували. През декември 1830 г. в Париж избухнал тридневен бунт. В резултат на антиклерикални размирици някои църкви били плячкосани – например „Сен Жермен Л'Оксероа", посещавана от висшето легитимистко общество, което благоговейно честувало в нея годишнината от смъртта на Луи XVI. На 13 март 1831 г. Лафит си подал оставката в атмосфера на обществен конфликт и постоянни размирици.

Тогава на власт дошла втората тенденция, която била оглавявана от Кази-

мир Перие. Тя била за либералната непреклонност. Хартата веднъж завинаги фиксирала обществения статут. Задължение на режима било да поддържа твърдо реда, който единствен можел да гарантира упражняването на свободата. Стачкуващите или бунтуващи се работници нарушавали свободата на труд. Те щели да получат подобрение на участта си единствено чрез социалната дисциплина.

„Работниците трябва добре да знаят – заявил Перие. – че единствено търпението и примирението могат да излекуват болките им."

В Лион работниците в копринената промишленост, така наречените „канути", поискали помощ от префекта срещу собствениците, които не искали да им повишат заплатите: „Да живее префектът – викали те, – да живее нашият баща". Но според Перие не било функция на държавата да застава на страната на една класа срещу друга. Тя трябвало да осигурява свободата на договорите. 36 000 души били изпратени във въстаналия град. Заплатите, които дал префектът, били отменени, той бил уволнен. Възцарил се либералният ред.

В Лион имало повече от шестстотин убити и ранени. Въстанието на канутите останало в работническата памет като ярък пример за първите борби. Друго политическо, а този път и републиканско въстание избухнало в Лион след смъртта на Казимир Перие през април 1834 г. Сут, който ръководел правителството, го потушил с голяма жестокост.

Но брожението, разпространявано от тайните общества, обхванало и Париж. Министърът на вътрешните работи Тиер изпратил за потушаването му 40 000 души, водени от Бюжо. Въстаниците били обкръжени в квартал „Сен Мартен" и унищожени. Една колона, която минавала по улица „Трансонен" и по която били изстреляни няколко куршума, изклала всички обитатели на една къща. Домие бил наблизо. Той е оставил една вълнуваща картина от това изтребление.

Въстанието от 1834 г. не било първо по рода си: две години преди това погребението на генерал Ламарк станало повод за бунт на републиканците от столицата. Те били разбити в манастира „Сен Мери". Тиер се възползвал от тероризма, за да засили репресиите: „адската машина" на Фиески, поставена на 28 юли на булевард „Тампл", за да убие краля, причинила двадесет и осем жертви в ескорта му.

Пресата не трябвало да говори за тези репресии, за вездесъщата полиция, за цинизма на министрите, натоварени с постоянния надзор на страната. Тиер държал под око журналистите. Разбира се, цензурата не била възстановена, но с подмолни действия вестниците били принуждавани да мълчат. Наказанията били значителни, ако се докажело, че статиите им предизвикват „омраза към краля". Директорите били принудени да прибягват до автоцензура, за да не бъдат лишени от вестника си. Вестници, който публикували карикатури, като *„Шаривари"*, били подложени на цензура и трябвало да получат предварително разрешение.

Републиканската преса почти не оцеляла след такива мерки. Тя не можела да не критикува властта. Легитимистите се справяли по-добре, въпреки че

и те много заговорничели против трона. Те били опитали – нищо работа – да отвлекат цялото кралско семейство по време на един бал в Тюйлери в 1832 година... Малко след това херцогиня Дьо Бери пристигнала в Марсилия, за да разпали въстание на Юг. От Марсилия, където претърпяла провал, тя отишла в Нант и Вандея. Тя била заловена и авантюрата ѝ завършила комично. Но тя е симптоматична за една епоха, когато властта зависела от всеки успешен удар – бил той републикански, бонапартистки или дори легитимистки. Това било време на заговори и бягства: Триумфалната арка била открита набързо в 5 часа сутринта от Тиер. Кралят не отишъл на церемонията. Твърде много бивши войници и млади „кресльовци" (*bousingots* – така наричали републиканците) бродели край площад „Етоал".

Истина е, че режимът държал в ръка законната страна. Той периодически „организирал" избори. Верните префекти не се колебаели да използват всички средства, с които разполагали, за да накарат „добрите" поданици на краля-гражданин да гласуват „добре". Ако полицията и префектите пазели краля, той нямало защо да се занимава с подстрекателите от крайната десница и крайната левица. Забогатяването и общото благоденствие щели с времето да премахнат тези повърхностни опозиции.

ЗА ПОЛИТИКА НА ПРЕСТИЖ

И въпреки това кралят и министрите му знаели, че за да укрепят режима, се нуждаят от известен престиж. Не било достатъчно да се окачи трибагреникът по официалните здания: голяма част от обществото желаела да се приключи с унижението, с колениченето на Бурбоните пред чужденците.

Луи-Филип успял предвидливо да привлече към себе си бившите величия на Империята, раздавайки им почести и постове: от четиринадесетте първи министри по време на неговото царуване трима били бивши висши офицери на Наполеон: Сут, Жерар, Мортие... Кралят подбирал префектите си сред бившите служители на империята. Той върнал статуята на Наполеон на мястото ѝ върху Вандомската колона. През декември 1840 г. изпратил принц Дьо Жоенвил на о. Света Елена, за да донесе праха на Наполеон. Връщането на праха на императора станало повод за тържествена церемония от площад „Етоал" до Дома на инвалидите. Това не попречило на властта да сложи край на бонапартистките заговори, на бунта на Луи-Наполеон в Страсбург в 1836 г. или на неговото „дебаркиране" в Булон в 1840 г. Режимът, който демонстрирал почитта си към наполеоновата епопея, държал затворен в крепостта „Ам" племенника на императора.

Също така двойствен бил Юлският режим и в областта на външната политика. Той повсеместно декларирал, че ще спазва мира, но не пропускал нито един случай, за да наложи френското присъствие в света: именно при Луи-Филип било извършено завоеванието и колонизирането на Алжир. Бюжо победил емира Абд ел Кадер и 100 000 френски заселници се заели с разработването на новите земи. По на юг Рьоне Кайе изследвал пустинята. Френските изследователи се отличили по всички географски ширини: Дюмон д'Юрвил

оглавил експедиции в полярната област, отец Юк пътешествал в Тибет.

В много части на света се наложило търговско присъствие: губернаторът на Сенегал Буе-Виломез увеличил броя на търговските агенции. В Далечния изток мисията Лагрьоне получила в 1844 г. търговски предимства. В Ориента Франция поддържала Мехмед Али паша, а лионците установили мрежа от търговски връзки в Ливан и Сирия. Англичаните наблюдавали с недоверие френското проникване в тази част на света. Истина е, че при най-малкото намръщване от страна на Англия кралят отстъпвал. Хора като Адолф Тиер, които искали да го тласнат към конфликт, постоянно били разочаровани: Луи-Филип искал мир и икономическо развитие. Подобно на буржоата от Ливърпул и Манчестер той мислел, че войната никога не е добра сделка.

Гизо и прогресът в рамките на реда

БАВНОТО УСВОЯВАНЕ НА ЖЕЛЕЗНИЦИТЕ

Не било лесно да се спечели френското обществено мнение за промишлената революция: едрите буржоа се страхували, че ще загубят парите си, дребните се опасявали от конкуренцията, а публиката като цяло смятала, че нововъведенията са безполезни и опасни. Промяната и експанзията не били на мода. Дори поетите пишели стихове срещу локомотивите. Франция не приемала машините.

Гизо насърчавал прогреса както можел, разбирайки, че една много бърза еволюция рискува да попречи на „обществената хармония" и споделяйки всъщност по въпроса за социалната еволюция малтусианските възгледи на Тиер. Не било желателно много хора да забогатеят много бързо „без причина", както казвал Тиер.

Ето защо промишлената революция, революцията на парната машина и железниците трябвало да изчакат друго управление, за да се осъществят. Господата от Юлския режим не искали да ускорят движението напред.

Безспорно те помагали за построяването на железопътни линии, но много разумно продължавали да инвестират парите на държавата в канали и плавателни пътища. Каналите на Ен и Марна били изкопани по време на Юлската монархия. За железопътните линии голямото начало щяло да бъде поставено със закона „Гизо" от 1842 г.: държавата поемала изграждането на железопътната инфраструктура и давала концесии на акционерни компании, които се грижели за оборудването и поддържането ѝ.

Опасна инициатива, мислели финансистите: законът бил последван от засилване на спекулациите. Много истински или фиктивни компании пуснали акции, като предизвикали през 1847 г. тежка финансова криза. Тази железопътна мания позволявала да се мисли, че малтусианците имат право: тя водела до хаос на финансовия пазар без реални постижения в икономиката.

По време на Юлската монархия много висши чиновници демонстрирали голямо недоверие към железниците. Първите катастрофи (Париж, Версай в 1842 г.) дали храна на полемиките срещу железните пътища, чийто отявлен противник бил Тиер. Себестойността на железопътното строителство (370 000 франка за километър) била много висока. Твърдели, че железниците никога няма да бъдат рентабилни.

При тези условия изграждането им било много бавно. Капиталите били привличани само от най-леките маршрути, които имали най-бърза рентабилност: например линията Париж – Северна Франция, осъществена от Джеймс дьо Ротшилд, Париж – Руан или Париж – Орлеан.

Истина е, че било трудно да се мобилизират големи капитали при един несъществуващ финансов пазар. Големите индустриални дружества, както и банките, си оставали семейни предприятия. Парижката борса естествено отбелязала напредък от 1830 г., но количеството на сделките било смешно в сравнение с това Лондонската или Амстердамската борса. Банките продължавали да дават назаем пари на държавата и да спекулират предпазливо с ограничен брой ценни книжа. Стабилният франк и постоянната рента си оставали догма. Страхували се, че увеличението на индустриалните акции ще наруши тази финансова стабилност, а след това и общественото равновесие. Тиер се обявявал против разрастването на кредита, което би позволило да се появят много нови предприятия, които да влязат в яростна конкуренция със „старите фирми", съществуващи от петдесет години. Общо взето промишлената конкуренция била нещо лошо.

След всичко това не бива да ни учудва скромната промишлена експанзия: несъмнено производството на желязо се утроило благодарение на изграждането на коксови пещи. Началото на железопътния транспорт довело до развитие на металургичната промишленост и машиностроенето. Но през 1847 г. във Франция имало само пет хиляди парни машини. Напредъкът на производството бил категоричен само в текстилната индустрия, където механизацията се въвеждала с ускорени темпове. Но дори и в този сектор надомната работа и ръчните станове запазвали предишното си значение. В резултат на континенталната блокада Франция развила производството на захарно цвекло: хранителната промишленост отбелязала голям напредък, но трябва да се подчертае, че захарта от цвекло през 1847 г. представлявала едва 13% от общата консумация на захар във Франция. Напредъкът на промишлените предприятия бил бавен и непрекъснат, а не впечатляващ както в Англия.

РАБОТНИЧЕСКИЯТ ГНЯВ

Въпреки плахата индустриализация броят на работниците във Франция нараснал: през 1847 г. те били осем милиона, от които 1 300 000 работели във фабриките. Съсредоточаването на големи маси работници било достатъчно тревожно, поради което немалко хора се интересували от съдбата им.

Първите „анкетьори" работели за своя сметка от любопитство или поради социално великодушие: в 1834 г. Вилньов-Баржмон публикувал едно изследване

на пауперизма, а в Нант доктор Гепен показал физическата деградация на работниците, живеещи в мръсни коптори. Доктор Вилерме предприел обширна анкета за работниците в текстилната индустрия, която била най-механизирана и с най-голяма концентрация на работна ръка. Резултатите му били още поизумителни от тези на неговите предшественици: пауперизацията заплашвала работническата класа с физическа гибел. Мъжът печелел два франка на ден за най-малко тринадесет часа труд; жената – 20 су, детето – 10 су. Един килограм хляб струвал тридесет сантима, един мъжки костюм – осемдесет франка. Шестдесет % от младите работници били освободени от военна служба поради физическа негодност. Средната продължителност на живота на един фабричен работник не надминавала тридесет години.

Нищожните надници в промишлеността не били защитени, те можели да намалеят в случай на криза. Работникът нямал никаква законова или материална гаранция. Всеки ден той можел да се превърне в просяк. След бунта на лионските тъкачи, потушен от пехотна дивизия, той знаел, че не може да разчита на държавата, за да го защити.

При тези условия заплахата от работническия гняв била неизбежна. Интелектуалците продължавали да се интересуват от проблемите на работническата класа. На тонът се променил. Публикациите на първите „социалисти" вече не били абстрактни разсъждения за икономическите закони: „частната собственост е кражба" – заявил Прудон, бивш печатарски работник. В списанието си *„Йоропеен"* Бюше настоявал да се отстранят всички собственици. Буанароти разпространявал революционните и егалитаристки идеи на бабьовистите от 1793 г. Журналистът Пиер Льору проповядвал социализма сред буржоата републиканци. Той основал списанието *„Ревю сосиал"*, в което щяла да пише Жорж Санд. Луи Блан искал да се създадат обществени работилници, които да гарантират труда на работниците. В *„Попюлер"* на Кабе възхвалявали радостите на колективния живот. Дори католицизмът станал „социален" с Бюше и Озанам. Ламьоне, Лакордер, Монталамбер отново призовавали за католическа дейност, но по-скоро в либерална, отколкото в социална насока. Те искали разделянето на църквата от държавата, свобода на печата и образованието. В *„Слова на един вярващ"* Ламьоне с топли чувства застанал на страната на работниците срещу потисниците.

> „Вие сте – казвал им той – в Египетската земя, навели гръб под скиптъра на фараона и камшика на неговите насилници. Обърнете се към Господа, вашия Бог, и след това станете и излезте всички заедно!"

Католическите дейци искали да откъснат Църквата от един режим, който не бил неин, и да върнат на вярващите тяхната свобода. По този начин християните също можели да присъстват на бъдещите барикади. Дейността на социалния католицизъм давал очевидни резултати, след като през 1847 г. дружеството „Сен Венсен дьо Пол" на Фредерик Озанам наброявало 10 000 привърженици.

Въздействието на социалистическите идеи било засилено и от създаването на съпротивителни движения в работническите среди: отначало работниците, които имали контакти с републиканските дружества, не свързвали исканията

си с политическа програма. Но репресиите срещу републиканците, наложени след 1834 г., засягали и дружествата за работническа взаимопомощ, които също били тайни, защото не били разрешени от закона; по този начин между работници и републиканци възниквала солидарност, полицията ги принуждавала да се сближат.

Работническите дружества бързо се политизирали, те се превърнали в „семейни" или „сезонни" дружества. Едновременно с това републиканците станали по-чувствителни към социалната дейност. Обикновените участници в тези движения се обединявали. Бланки и Барбес, водачи на революционното републиканско движение, смятали работническите дружества за най-мощните си съюзници. И нима можело да бъде другояче, след като ръководните среди не правели нищо за подобряване на работническия живот? Под въздействието на ожесточените стачки от 1840 г. Камарата била принудена да проучи един проект... за регламентиране на детския труд. Тя не била способна да сложи край на тази особено отблъскваща форма на експлоатация; ограничила се само с въвеждане на осемчасов работен ден за децата от осем до дванадесет години! И при това тази мярка останала само на книга поради липса на ефикасна инспекция по труда...

РЕПУБЛИКАНЦИТЕ И РЕФОРМАТА

Човекът, който от 1840 г. държал юздите на реформата, бил калвинист от Ним, бивш професор в Сорбоната, чийто баща бил гилотиниран по време на Революцията. Гизо бил убеден, че прогресът трябва да се извършва в рамките на реда и че държавата трябва да поощрява еволюцията на обществото, без да го дразни. Така например не трябвало да се взема на всяка цена страната на работниците срещу работодателите. Трябвало само да се помага на работниците да се издигнат в обществото, като им се предоставят необходимите средства.

В този дух той предприел редица реформи в областта на образованието, с които искал да подлее вода на републиканците. Последните отдавна настоявали за огрaмотяване на френския народ. Гизо се заел с това. Неговият закон от 1833 г. поставил принципите на началното образование: общините трябвало да построят и издържат поне едно училище. Във всяко средище на кантон държавата щяла да отвори основно училище. Щяло да има по едно училище за начални учители на департамент. По този начин при Гизо посещаваемостта нараснала от 2 000 000 ученици през 1830 г. на 3 500 000 през 1848 г. Тези резултати били насърчителни и все пак по липса на помещения и кредити образованието не могло да стане задължително и безплатно. Нямало достатъчно светски учители, за да бъде то наистина еднородно и всеобщо. В цели области все още имало неграмотни.

Отвсякъде обвинявали Гизо, че поддържа една политическа система, закриляща замръзналото общество на едрите буржоа малтусианци. Движението на научната и литературната мисъл било срещу системата. Властта била смятана за потисническа, старомодна, угнетяваща поради конформизма и цинизма си. Ампер, Араго, Огюст Конт били водачите на позитивистката мисъл,

идеолозите на републиканската партия. Скулпторът Рюд представил републиката на Триумфалната арка като силна и решителна жена, която чупи веригите си. Готие и Банвил мразели буржоата. В *„Изповедите на едно дете на века"* Мюсе нарисувал портрета на една разочарована младеж, а в своята пиеса Лорензачо вдъхнал на главния герой намерението да извърши политическо убийство единствено по политически подбуди: необходимо е човек да открие смисъл в безсмисленото, форма в сивотата. „Ако републиканците бяха мъже...", мечтаел Лоренцо.

Делакроа, Юго и Дюма не се съмнявали в запасите от енергия, които притежавала Франция на Луи-Филип. Те чакали бунта и се надявали. Делакроа нарисувал славната *„Свобода на барикадите"*, Юго показвал Революцията по сцените на театрите. В 1846 г. Мишле публикувал книгата си *„Народът"*, описваща пътя, който „опасните класи" трябвало да преминат, за да постигнат човешко достойнство. Творците от 40-те години създавали модата на Революцията. Всичко, което се играело или печатало, било скандално; оперите на Берлиоз се играели на празни сцени. Курбе и Домие рисували идейно ангажирани картини, които противопоставяли на обществото на богатите черната реалистична и груба картина на човешката мизерия.

Протестът срещу застоя в обществото не се ограничавал само с художниците и писателите. Дори в деловите среди имало недоволни. Младите кадри от банките и големите промишлени предприятия четяли Сен Симон и Фурие. Те се възмущавали от факта, че промишлената революция тръгвала по тесен път, че затъвала в гешефтарство и тесногръдие. Едва ли някога притчата на Сен Симон е имала такъв отзвук, както през 1847 г.: капацитетите искали властта.

Но тя била в ръцете на Гизо. Невъзмутим, той се противопоставял на всичко, което предизвиквал. Той бил глух за виковете, за глъчката на „кресльовците", както и за скандалите на романтиците. Той отхвърлил избирателната реформа, която би разширила ценза. По този начин той отхвърлил либералите, които искали „ценз от сто франка", както и републиканците, привърженици на всеобщото избирателно право.

През цялата 1847 г. протестното движение се засилвало. Банкетите, речите, манифестациите искали реформа. Ледрю-Ролен основал вестник, който защитавал програмата на либералите. Гизо погрешно си въобразявал, че е достатъчно да владее законната страна, за да продължава да управлява в рамките на реда, и че в политиката не трябва да държи сметка за модата на парижките салони. Потънал в своите навици на изборна корупция, описани в *„Люсиен Льовен"*, режимът упорито отказвал реформата. Много скоро той щял да бъде изправен пред революция.

ГЛАВА XIV

ПОЛИТИЧЕСКИЯТ ВЗРИВ ОТ 1848 Г.

В историята на Франция гладът играе първостепенна роля. За да бъдат принудени мъже, жени, а дори и деца да грабнат паветата, пренебрегвайки куршумите, са нужни голяма нищета и много лишения. Така било през 1789 г. така станало и през 1848 г.

Европа умирала от глад. Реколтата от 1847 г. била много лоша. Страшната зима на 1847–1848 г. погубила много хора – около един милион ирландци. В Берлин работниците мрел като мухи. Те не издържали на влажния студ с празни стомаси.

Във Франция от 1846 г. липсвали зърнени храни и най-вече картофи. Грудките гниели в пръстта, засегнати от странна болест. Френското население било все още в по-голямата си част селско: ако селата гладували, промишлеността не работела. Работниците оставали без работа, а след това живеели от помощи. Даже финансистите били засегнати. Богатите не били така богати и се страхували за златото си. Спекулантите фалирали. Френската банка внезапно повишила сконтовата си лихва. 20% от миньорите и 40% от текстилните работници вече не работели. Строежите на жп линии били преустановени по липса на кредити.

Кризата здраво разтърсвала цяла Европа. Но във Франция тя имала най-зрелищни последици, поставяйки едновременно политическия проблем за смяна на режима и може би за първи път в Европа обществения проблем на класовата борба.

Февруарският взрив

Както през 1789 г., вълненията избухнали най-напред по селата, които никога не били така многолюдни и поради това така чувствителни към глада. В промишлените градове работниците, изхвърлени на улицата, чупели машините.

„Погледнете какво става с работническата класа – казва в парламента Алексис дьо Токвил... – Не виждате ли, че нейните желания от политически са станали социални? Не виждате ли, че в нейните редици постепенно

се разпространяват идеи, които нямат за цел само да отменят някакъв закон, да сменят някакъв министър или някакво управление, а да преобърнат цялото общество."

Започнала наистина с викове „Да живее Реформата", Февруарската революция от 1848 г. под въздействието на републиканците и социалистите бързо шяла да стане революция срещу обществото на парите.

Един банкет за Реформата бил предвиден в Париж за 22 февруари. Той трябвало да отбележи края на националната кампания, подета от либералите и републиканците. Всички депутати от опозицията били обещали да участват. Враждебните на властта вестници от дълго време известявали събитието.

На 22-ри рано сутринта войската пазела улиците, по които манифестирали работнически групи. Те започнали да издигат барикади. Барикадата при „Сен Дьони" била отбранявана от 3000 души. Водачите на опозицията наредили да се избягват провокациите. Силите на реда, разположени в Париж на 23 февруари, наброявали 23 000 войници. Постепенно народът излязъл на улицата, търсейки набързо каквото и да е оръжие.

В Тюйлери кралят поискал оставката на Гизо и повикал граф Моле. Бунтът затихнал спонтанно, тъй като Гизо не бил популярен. Кралят обещавал Реформа. За либералните буржоа било опасно да се прекрачи тази граница.

Едно произшествие запалило искрата на пожара. Внезапно бил простреляна един войник, който пазел Министерството на външните работи, където се бил укрил Гизо. Войската отвърнала на изстрела. За няколко секунди били убити тридесет и шест души. Телата били пренесени на каруци през цял Париж. На 24 февруари всички улици на столицата били преградени с барикади. Работниците искали република.

Луи-Филип се опитал отново да успокои бунтовниците, като поискал оставката на граф Моле. Той повикал Тиер и Одилон Баро. Тиер бил на мнение, че столицата трябва да се евакуира. Баро не можел да попречи на народа да обсади Тюйлери. Било твърде късно да се напусне двореца. Баро сгрешил, като отнел командването от енергичния Бюжо, когото войниците обожавали. След това вече нищо не можело да се противопостави на въстанието. Два полка преминали към въстаниците. Кралят абдикирал в полза на внука си – графа на Париж, и веднага заминал за Англия. Орлеанската херцогиня напразно се опитала да провъзгласи регенство в двореца Бурбон. Там тя заварила въстаниците, които приветствали Републиката. Било съставено временно правителство, в което влизали Ламартин, Араго, Ледрю-Ролен, Гарние-Пажес, старият Дюпон дьо Л'Йор, Мари и Кремьо, журналистът Мараст, социалистът Луи Блан, работникът Албер. Републиката била провъзгласена.

„НАЙ-ВЪЗВИШЕНАТА ПОЕМА"

В историята на Франция 1848 г. е един вид пришествие. Всеобщото избирателно право, правото на труд, всеобщото безплатно обучение били внезапни завоевания на въоръжения народ, незабавно поставени под въпрос, след като буржоазията си връща властта, но и така категорични, както завоеванията от

1789 г. Макар че всеобщото гласоподаване се фалшифицирало, вече няма как да не му си признае дължимото. Макар че след юни 1848 г. правото на труд било премахнато, скоро след това се признало правото на работниците да стачкуват и да имат законова закрила. През февруари 1848 г. Революцията получила много повече, отколкото би могла да очаква. Бил отворен нов път – пътя на трудовото достойнство в заводите и мините, пътя на достойнството на гражданите, които най-сетне били равни пред избирателните урни. Благодарение на социалния страх една нова класа била приета и призната като такава. Работническата класа заместила в политическата терминология изрази като „страдащите" или „опасните класи". При провъзгласяването си Републиката не плашела никого. Църквата я приветствала и свещениците благославяли дърветата на свободата, които засаждали в чест на щастливото събитие. Веселият народен празник след победата преминал в Париж в невероятна обстановка от импровизирани клубове, където всеки можел да казва всичко. Във *„Възпитание на чувствата"* Флобер надълго описва Париж, който за няколко дни се превърнал в гигантски „Хайд Парк", където всички, дори и лудите можели да вземат думата. „Пролетарият от Назарет" бил честван възторжено от народа с благословията на кюретата. Светското и религиозното общество се помирявали в анархията.

„Ние заедно ще напишем най-възвишената поема" – казал членът на временното правителство Ламартин на народа, събран пред Парижкото кметство. Новото правителство се самоназначило, като членовете му избирали постовете си според компетентността си. Мараст се заел с пресата, Луи Блан с работниците, Гарние-Пажес с финансите, а Мари с обществените строежи. Членовете на правителството представлявали всички тенденции от либералните републиканци до социалистите. Министър на вътрешните работи бил богатият адвокат Ледрю-Ролен, приятел на Жорж Санд и на социалистите, но приятел и на либералите и враг на всяка крайност. Ламартин, който също бил умерен и склонен на всякакъв вид великодушие, но и на всякакви политически маневри, получил портфейла на външното министерство, но фактически бил душата на правителството.

А това правителство за няколко дни щяло да извърши едно неорганизирано, но значително дело. Поетът веднага премахнал смъртното наказание за политически дела. Било отменено задържането за дългове – наследство от Реставрацията, както и робството в колониите (по предложение на Виктор Шьолшер). Била възстановена свободата на пресата без никакви ограничения. Провъзгласили свобода на сдруженията. Всички френски граждани при желание можели да бъдат членове на Националната гвардия. Всеки пълнолетен французин, живеещ повече от шест месеца на дадено място, можел да бъде избирател. Избраните получавали подходящо парламентарно възнаграждение. Изведнъж Франция вместо с 240 000 се оказала с девет милиона избиратели.

БОЛЕЗНЕНИЯТ СОЦИАЛЕН ВЪПРОС

Тук временно трябвало да свърши поезията. Въоръженият народ искал право на труд и продукти. Финансовата, икономическата, промишлената и сел-

скостопанската криза били така остри, че наличните пари се криели. Банките затваряли гишетата си. Резервите на „Банк дьо Франс" били сведени до нула. Курсовете на борсата се сринали. Дори рентата, свещената рента, загубила две трети от стойността си. Трите процента паднали от 73 на 32 франка.

Буржоата открили ефикасно оръжие в организирането на финансова паника. Изтегляйки наличните пари от движение, те поставили временното правителство в изключително трудно положение. Благодарение на този организиран хаос връщането към реда било желание, а скоро и категорично искане на широките социални слоеве на нацията.

Министър Гарние-Пажес всче бил принуден да наложи фиксиран курс на банкнотите, припомняйки по този начин на обществото най-мрачните спомени от Великата революция. Същевременно той увеличил данъците с 45%. Селските стопани веднага се настроили враждебно към тази данъчна република. В провинцията, където комисарите на републиката упражнявали властта, се увеличил броят на местните инциденти. Емил Оливие в Марсилия, Шарл Делесклюз в Лил използвали всички средства, за да намалят недоволството както отляво, така и отдясно – недоволство, което в този климат на безпокойство и лишения придобивало всеобщ характер.

Повече от половината парижки работници били безработни. Пропорцията била същата и в провинцията. Въоръжените безработни били опасни. Един от тях на име Марш връчил на 25 февруари на правителството петиция, настояваща за *правото на труд*. То незабавно било признато. На 26-и правителството решило да отвори „национални работилници", за да даде работа на безработните. Щели да разкрият обекти за терасиране, за строеж на жп линията до Кламар, на Западната гара и на линията Орсе – Со.

Работниците не били доволни. На 28-и те нахлули в кметството, настоявайки да се учреди Министерство на труда и да се въведе десетчасов работен ден. Веднага била създадена Правителствена комисия за трудещите се начело с Луи Блан. Тя заседавала в двореца Люксембург.

Взети в напрегнат момент, тези мерки не дали конкретни резултати. *Люксембургската комисия* щяла да се превърне, както жестоко се изразили по онова време, в „конференция за глада пред гладните". Националните работилници, организирани от правителството по военному, за няколко дни дали известни средства на безработните, без да осъществят нищо сериозно.

В действителност правителството било разделено между буржоазната либерална тенденция на Ламартин и Араго и социалистическата тенденция, представена от Луи Блан и Албер. Социалистите искали с всички средства да осъществят незабавно социалната демокрация; либералните буржоа искали да спрат при мерките от хуманен характер и да реализират единствено политическа демокрация. Те не желаели да променят сериозно обществения ред.

17 МАРТ 1848 Г.

Правителството нямало нито пари, нито полиция. Ледрю-Ролен, съзнавайки, че републиката се нуждае колкото се може по-бързо от организирана военна

сила, учредил 24 батальона от 1000 младежи, които получавали всекидневно възнаграждение. Работниците, опасявайки се от създаването на репресивен апарат, излезли на улицата на 17 март. Целта на манифестацията им била да отсрочат колкото се може повече датата на изборите. Социалистическите водачи знаели, че парижкият народ е пленник на своето основно завоевание: всеобщото гласоподаване. Голямото мнозинство от французите в никакъв случай нямало да гласуват за социална демокрация. Имало опасност по селата да бъдат избрани много кандидати антирепубликанци. Трябвало да се попречи на буржоазията и на нотабилите да използват всеобщото гласоподаване, което парижани извоювали, борейки се срещу тях. Нужно било време, за да се образоват политически масите и да се развие пропагандата.

Самото временно правителство било разделено по въпроса за изборите – както пише Ламартин: „...водачите на социалистическата секта и вождовете на промишлената класа трепереха от страх, че с идването на провинциите в Париж трибуните им ще бъдат преобърнати, а влиянието им преустановено." Луи Блан и Албер искали да се отсрочат изборите, но парламентарното мнозинство желаело да се приключи с тях; решили да гласуват по-рано. Неуспехът на акцията от 17 март, организирана от Бланки и приятелите му, открил пътя към урните. Националната гвардия викала: „Долу комунистите!" Умереният републикански строй не можел да бъде избегнат. Щели да гласуват на Великден, 23 април.

ПЪРВИТЕ ИЗБОРИ ПРИ ВСЕОБЩО ГЛАСОПОДАВАНЕ

Народът при урните! От тридесет години републиканците очаквали събитието. Девет милиона избиратели били призовани в центровете на кантоните. На село понякога трябвало да се измине два часа път, за да се стигне до урните. Хората отивали заедно като на война. Гласували по департаменти и по избирателни листи. Само 16% от французите се въздържали. Гласоподаването имало небивал успех сред народа, изборите били спокойни, освен в няколко града като например Лимож. Недъгавите и болните били занесени до урните на каруци. Навсякъде нотабилите и свещениците подчертавали значението на изборите и приканвали населението да гласува за умерените кандидати. Обратно, социалистите успели да разгърнат своята пропаганда само в няколко промишлени града. Естествено умерените републиканци, кандидати на нотабилите, масово спечелили.

Вестникът на Арман Мараст *„Насионал"* подкрепил кампанията на умерените. Те получили 550 от 880 места. Консерваторите претърпели поражение: имали само 200 места, от които 130 за легитимистите. Няколко орлеанисти били избрани, както и около петдесетина либерални католици, предвождани от Монталамбер; всички те съставяли десницата. Победени, социалистите имали все пак няколко депутати; Барбес, Бланки и Кабе, които се кандидатирали, пропаднали. Истина е, че отдясно Адолф Тиер бил една от жертвите на всеобщото гласоподаване. Ламартин и членовете на временното правителство били избрани в департамента Сена. Ламартин постигнал триумф.

РАБОТНИЧЕСКИЯТ БУНТ

Социалистите знаели, че са станали жертва на машинации: ето защо те се опитали да организират на 15 май нов Ден в традициите на 1793 година. Учредителното събрание, свикано на 4 май, за първи път провъзгласило тържествено Републиката. По предложение на Ламартин била организирана „изпълнителна комисия", председателствана от Араго. Ламартин, Гарние-Пажес, Мари и Ледрю-Ролен влизали в нея, но Луи Блан и механикът Албер не били включени. Буржоазията си възвърнала властта по легален път. Социалистите можели да прибегнат единствено до помощта на улицата.

Малко преди 15 май в народните квартали бил разпространен манифест на Бланки с призив към бунтовниците. На Площада на Бастилията демонстрантите викали „Да живее Полша!", защото Революцията от 1848 г. била обхванала цяла Европа и Полша била неин символ. Сутринта на 15 май шествието се отправило към площад „Конкорд", предвождано от Бланки. То достигнало до Камарата на депутатите, която окупирало за три часа. Въоръжените „младежи" на Ледрю-Ролен не помръднали в очакване на заповеди.

Водачите на манифестацията провъзгласили разпускането на Народното събрание „в името на народа". Те назначили временно правителство, което включвало всички социалистически водачи: Луи Блан, Албер, Бланки, Распай и Барбес... На буржоазното правителство вече се противопоставяло едно народно контраправителство. Сблъсъкът бил неизбежен.

Инициативата дошла от Ламартин и Ледрю-Ролен. Яхнал кон, поетът се присъединил към Националната гвардия и я хвърлил срещу бунтовниците. Мнозинството от работниците от националните работилници последвало Ламартин. Барбес и Албер били затворени. Манифестацията се разпръснала във всеобщо огорчение. Разривът между социалистите и либералните буржоа бил осъществен. Гвардията стреляла по народа.

ЮНСКАТА КОНТРАРЕВОЛЮЦИЯ

Кавеняк, назначен на 17 май за министър на войната, успял да овладее силите на реда. Той арестувал Бланки и другите виновници за заговора от 15 май. В голямото си мнозинство провинцията одобрявала репресиите. Та нали водачите искали да оспорят резултатите от всеобщото гласоподаване?

Не всички парижки безработни последвали лозунгите на Бланки, но възприемали социалистическата пропаганда, дори след неуспеха на бунта. Буржоазните ценности, рентата, наемите се сринали, предизвиквайки бурно недоволство сред собствениците. Сблъсъкът на обществените класи можел да се поднови в особено опасен климат, тъй като нервите на парижките работници били опънати докрай. Армията, която Кавеняк здраво държал в ръка, била готова да се намеси. Провинцията още веднъж щяла да подкрепи репресиите поради омразата си към хаоса.

Фалитът на националните работилници щял да се ускори през юли. Държавата вече нямала с какво да плати на 120 000-те безработни, които получавали помощ от един франк на ден. Оставени без работа, хората били обезсърчени. Имало опасност да ги увлекат, независимо на чия страна: те били готови за гражданска война.

Комитетът по труда, ръководен в този момент от твърде консервативния католик Фалу, се плашел от тази маса незаети работници. Той решил да затвори работилниците. На уволнените работници предложили да влязат в армията. Тези, които отказвали, можели да намерят работа в провинцията по големите национални строежи като например жп линиите.

Новината за затварянето на работилниците била посрещната много зле от трудещите се. В продължение на цял месец революционната пропаганда им доказвала, че са жертва на „тайната власт на парите". Когато на 21 юни проектът за разпускане на работилниците влязъл за обсъждане в Народното събрание, социалистическите ръководители подготвили ново въстание.

На 22 юни около хиляда манифестанти се стекли пред двореца Люксембург. В народните квартали спонтанно се събирали групи хора. Кавеняк наредил да бъдат разпръснати.

Първата барикада била издигната на 23 юни сутринта на улица „Сен Дени". Постепенно цялата източна част на столицата въстанала. Безработните представлявали основната част на войските на новата революция. Били около 20 000, без истински водачи, предвождани от неизвестен журналист и шестдесетгодишен обущар. Кавеняк разположил гвардейци, жандармерия и редовна войска: още от самото начало силите не били равностойни. Жандармерията се състояла от селяни, които искали „да дадат да се разбере" на парижката революция. Гвардейците идвали от буржоазните квартали и горели от желание да възстановят реда. Националната гвардия от източните квартали застанала на страната на бунтовниците.

Кавеняк не искал да повтори грешката на Бюжо. Той държал войските си на едно място и изоставил паметниците, които въстаниците заплашвали. Командвал като на бойното поле, разделяйки армията си на три корпуса: Ламорсиер на Големите булеварди, Бедо в Отел дьо вил, Дамен на левия бряг на Сена... Офанзивата започнала на 24 юни, след като Кавеняк бил сигурен в готовността на войските си. Той нападнал най-напред квартала Поасониер, освободил кметството и Пантеона. Борбата била ожесточена, имало повече от четиристотин барикади. Няколко генерали били убити, генерал Бреа – разстрелян.

Кавеняк извикал подкрепления от провинцията. Обсадил квартал „Сент Антоан". Парижкият архиепископ, опитал да се намеси, намерил смъртта си при неясни обстоятелства. Умерените твърдят, че негово преосвещенство Афр бил разстрелян от въстаниците. Във всеки случай тази новина обезсърчила бойците от квартала, които се страхували, че са отишли твърде далеч. Те искали да извършат „акция", а не да започват гражданска война, още повече че Кавеняк обещал снизхождение за всички онези, които сложат оръжие.

На 26 юни квартал „Сент Антоан" бил отново превзет от силите на реда. Там била основната част на въстанието. Едно вторично огнище в квартал „Вилет" било потушено по-лесно. Имало около 100 убити и от двете страни.

Повече от 15 000 парижани били арестувани, 4000 – депортирани в Алжир. Париж бил във военно положение. В провинцията само Марсилия се надигнала и въстаниците лесно били победени.

РЕПУБЛИКАНСКИЯТ РЕЖИМ

Като по чудо финансовата тенденция се преобърнала веднага след края на въстанието. Кредитът възкръсвал от пепелта си; отворената отново борса се оживила. „Банк дьо Франс" си върнала наличностите, а рентата достигнала нивото от преди събитията. Токвил обяснил положението по следния начин:

> „Въстанието не бе политическа борба, а класов двубой, един вид гражданска война."

Френските социалисти като цяло не взели пряко участие в това въстание – до голяма степен спонтанно или, според думите на Анри Гиймен, до голяма степен предизвикано. Ламартин обвинил Кавеняк, че е позволил бунтът да се разрасне с цел да засили репресиите. Тиер искал да остави Париж на въстаниците, за да го превземе след това. Бунтовниците нямали нито водачи, нито ефикасна организация, нито лозунги. Те действали импровизирано, вярвали на легендата за успешните „дни" от миналото. Маркс публикувал в Лондон прочутия „Комунистически манифест". Неизвестен във Франция, той бил напълно чужд на този бунт на глада, който тласкал „страдащите класи" срещу обществения строй. Маркс по-късно извлякъл поука от събитието:

> „Това беше – казва той – борба за запазването или унищожаването на буржоазния строй... Официалните представители на френската демокрация бяха до такава степен в плен на републиканската идеология, че им бяха нужни няколко седмици, за да започнат да разбират смисъла на юнската борба. Те бяха стъписани от барутния дим, в който изчезваше тяхната въображаема република."

В действителност пушките на генерал Кавеняк не разрушили само мечтите на утопичните социалисти, но и бляновете на Ламартин и Ледрю-Ролен: енергичният Кавеняк – добър и лоялен републиканец, който трябвало да връчи меча си на властта, след като въстанието приключи, си мислел, че е защитил един режим, а всъщност спасил един строй. Юнските репресии обрекли Февруарската революция, която доказала на буржоата своята неспособност.

Дори работниците вече не признавали една република, която ги принудила да мълчат; победители през февруари, удряни с палки през март, избивани през юли, от сега нататък те, без да се съпротивляват, щели да позволят да се извърши една неизбежна еволюция на демокрацията към еднолична власт. Колкото до селяните, те били особено чувствителни за пропагандата на „партията на реда", която представяла парижките работници като „използвачи", желаещи да си присвоят земите и богатствата и да установят комунистическа

държава. С гласовете си и с ръцете си те щели да подкрепят всеки режим на реда, представящ се за защитник на собствеността.

Победители от юни били нотабилите републиканци, тези „умерени", които не проявили способност нито да предвиждат, нито да репресират. Те обаче само извадили кестените от огъня. Орлеанистката буржоазия, близка до тези нотабили, чакала, свита на сянка, възможност за реванш. Кавеняк ѝ отворил пътя. Тя смятала да се възползва пълноценно от това.

Републиката на нотабилите

„ТРАНЗИТНА" РЕПУБЛИКА

Легалните репресии последвали скоро след победата на Партията на реда. Известен брой законодателни мерки, гласувани набързо, имали за цел да попречат на нов народен взрив: свободата на печата била премахната с едно драсване на перото, военното положение било запазено колкото било необходимо, за да се извърши спокойно наложителната чистка. Частните събрания били забранени, тайните общества – разпуснати. Продължителността на работния ден била увеличена до дванадесет часа. Искали работническата класа да си плати заради юни.

Токвил, Одилон Баро и юристът Кормьонен написали набързо конституция. Не трябвало да се позволи да се проточи незаконната ситуация от февруари, трябвало да се изведе Републиката от нестабилното и неофициално състояние. Конституционният комитет, работейки трескаво, предложил за гласуване на 12 февруари един окончателен текст, който учредявал Втората република. Президентът, избиран с пряко всеобщо гласоподаване за четири години, назначавал чиновниците и министрите, командвал армията и ръководел дипломацията, подписвал договорите и обявявал война. Той не можел да бъде избиран два пъти.

Тази президентска конституция не се харесвала на всички нотабили. Републиканците имали резерви. Така например Жюл Греви се опасявал от избор с всеобщо гласоподаване; нима някой принц – наследник на монархията или империята, не можел да се добере до властта по законен път и след това да удуши републиката? „Трябва да оставим нещо и на Провидението" – отвърнал лирично настроеният Ламартин.

Не било предвидено нищо при евентуален конфликт между президента и законодателната власт, която принадлежала на едно Събрание, избирано за три години с всеобщо гласоподаване. Събранието гласувало законите и не можело да бъде разпускано. То не можело да свали правителството, което отговаряло само пред президента. Евентуалният конфликт между тях можел да се реши само насилствено.

Идеологията на конституцията оставала вярна на либералния и демократи-

чен дух на нотабилите републиканци. В преамбюла се заявявал суверенитетът на народа, като по този начин се посочвало, че всеобщото гласоподаване е решително и окончателно завоевание на Февруарската република. Старият принцип от 1789 г. за разделението на властите бил тържествено потвърден и интерпретиран със строгост, която заплашвала от самото начало оцеляването на новия режим. Този принцип позволявал фактически да се установи силна президентска власт, каквато никога не била съществувала през революцията от 1789 г.

Работниците били контролирани от самата Конституция: тя не възприела „правото на труд", говорела само за „право на помощ". В замяна на това тя утвърждавала гръмко „свободата" на труда, което позволявало да се поставят извън закона работническите сдружения. Текстът на Конституцията носел отпечатък от юнските битки. За да бъде приложена, трябвало незабавно да се избере президент.

Кандидати не липсвали: Кавеняк – „юнският касапин", ръководител на временната изпълнителна власт. Той си мислел, че буржоазията ще му благодари за твърдостта му. Всъщност тя била ужасена от суровостта на репресиите и не обичала републиканските генерали. Единствено умерените от вестник *„Насионал"* поддържали кандидатурата на Кавеняк, който обещавал „да намали данъ-ците наполовина" и „да премахне данъка върху напитките".

Демократите поддържали Ледрю-Ролен. Орлеанистите създали изборен комитет, кръстен *Комитет от улица „Поатие"*, ръководен от Тиер – бившия министър на Луи-Филип. Много ловко, вместо да търсят кандидат сред изхабените герои на юлския режим, орлеанистите посочили Луи-Наполеон Бонапарт, за когото Тиер казвал презрително: „Той е глупак, когото ще водим за носа."

НАСЛЕДНИКЪТ

Избягал от крепостта „Ам", Луи-Наполеон живеел в Лондон. След Февруарската революция той взел кораба и доста дискретно се установил в Париж, очаквайки часа си. Временното правителство не му разрешило да се установи в столицата. Наложило му се да изчезне. Но след юни за него всичко се променило: двама от братовчедите му били избрани в Събранието. Той самият няколко дни преди въстанието събрал гласове в провинцията и в Париж.

Обърканата буржоазия приела внушението на Тиер. Тя финансирала кампанията на принца, който изхарчил много пари за своята пропаганда. Изобретателният Персини, негов доверен човек, се стараел да събуди спомените за Наполеоновата легенда. Сечали медали с образа на Луи-Наполеон и ги раздавали безплатно в търговската мрежа; пуснали кибритени кутии и гравюри с портрета му. Разпространявали бонапартистки вестници, брошури и песни.

Допълнителните избори позволили на принца да се кандидатира през септември в Париж, както и в още четири департамента. Конституцията не забранявала многобройни кандидатури. Кампанията на принца била за демокрация, той ни най-малко не претендирал да вземе властта. Понякога републиканците

го поддържали срещу старите си врагове орлеанистите, а орлеанистите гласували за него против републиканците.

Благодарение на първите успехи личността на принца вече вдъхвала доверие. Във влиятелните среди се интересували все повече и повече от него. В *„Прес"* Емил дьо Жирарден застанал на негова страна. *„Либерте"* станал официален вестник на кандидата. Монархистите от *„Газет дьо Франс"* го поддържали срещу републиканците.

В Събранието той произнесъл доста ловка реч:

„Аз не съм – казал той – амбициозен човек, който мечтае ту за империя и война, ту за прилагането на подривни теории. Възпитан в свободни страни, придобил опит в училището на нещастието, аз винаги ще остана верен на задълженията, които ще ми наложат вашите гласове."

Изборната му програма успокоявала буржоата. Той се обявил за защита на реда и на собствеността, за свобода на печата и за външен мир. Комитетът от улица „Поатие" поставил на негово разположение могъщата си изборна организация. Спечелили за него гласовете на провинциалните нотабили, на селските благородници и техните привърженици. Цяла реакционна Франция, възмутена от събитията през 1848 г., виждала в лицето на Луи-Наполеон сигурен спасител. Работниците, уморени от юнските републиканци, щели да гласуват за него от яд, а не защото били прочели *„Краят на пауперизма"*, както често се твърди. Селяните щели да гласуват за наследника на великия Наполеон, за едно осветено от легендата за Бонапарт име.

На 10 декември 1848 г. – няколко месеца след юнските събития, принцът получил 5 400 000 от 7 500 000 гласа. Кавеняк и Републиканската партия имали едва около един милион и половина гласа; Ледрю-Ролен – 370 000, Распай – 36 000. „Червените департаменти" гласували за Луи-Наполеон, например Ла Крьоз и От-Виен. Само легитимисткият Запад избрал Кавеняк, защото мразел хората от улица „Поатие". Карл Маркс изтълкувал събитието по свой начин: за него изборите от 10 декември били един вид велика жакерия, реванш на селяните над „господата" орлеанисти, които обаче агитирали да се гласува за принца.

„Наполеон – пише той – за селяните не беше човек, а програма. Те отиваха при урните със знамена и под звуците на музиката, викайки „Стига данъци, долу богатите, долу републиката, да живее императорът!" Зад императора се криеше жакерията... На 10 декември се извърши превратът на селяните... Работниците също постигнаха своя реванш, защото за пролетариата изборът на Наполеон означаваше свалянето на Кавеняк, анулирането на юнската победа."

В действителност избирателите свалили всички ръководители на Юлската република:

„Колкото и различен смисъл да придобиваше името Наполеон в устата на различните класи, всяка от тях пишеше с това име на своята бюлетина: „долу партията на „Насионал", долу Кавеняк, долу Учредителното събрание, долу Буржоазната република"!" *(Карл Маркс)*

ПАРТИЯТА НА РЕДА И ВЛАСТТА

На 20 декември Бонапарт станал официално президент на Втората република.

„Името Наполеон само по себе си е цяла програма – заявил в Събранието принцът-президент. – То означава ред, авторитет, религия и благосъстояние на народа вътре в страната; национално достойнство вън от нея."

Съставът на правителството задоволил Комитета от улица „Поатие": Одилон Баро бил негов водач, Тиер и Моле били министри. За да не пренебрегне нито една партия, принцът назначил за министър легитимиста Фалу, както и републиканеца Биксио. Популярният генерал Шангарние командвал Парижката дивизия. След като съставил кабинета, Луи-Наполеон побързал да подготви изборите за парламент, които трябвало да се проведат на 13 май 1849 г.

Тези избори щели да потвърдят смазването на умерените републиканци; от 6 700 000 гласоподаватели (32% въздържали се) те получили само 500 000 гласове и 80 места. Ламартин, Гарние-Пажес, както и Мари били победени. Спечелилите били кандидати на Партията на реда, която обединила всички десни сили; тя имала 490 депутати и получила 3 300 000 гласа! Западна, Централна и Северна Франция, както и част от Югозападна Франция гласували за реда. Социалдемократите повели активна кампания: техните предизборни брошури и вестници били написани от Агрикол Пердигие, Йожен Сю. Те успели да спечелят 2 300 000 гласа. По този начин в Събранието щели да влязат 180 депутати от крайната левица, твърдо решени да не позволят задушаването на Републиката. За социалистите или „напредничавите републиканци" това бил значителен успех.

Тази опозиция смущавала Партията на реда, която използвала първия случай, за да я обезглави. В Рим по искане на Мацини току-що била обявена република. Тя изпратила папата в изгнание. Френското правителство, което не можело да откаже нищо на папата, решило да изпрати в Рим генерал Удино със 7000 войници. В началото на юли французите върнали папата във Вечния град.

За републиканците новината била като плесница. Ледрю-Ролен, поддържан от социалистите и от така наречените монтаняри, поискал думата в Събранието, за да заяви, че походът на Удино „противоречи на Конституцията", тъй като е нарушил свободата на един народ... Монтанярите често били избраници на източните квартали на Париж, на тези квартали, които оказали съпротива на Кавеняк. Дали за момент са мислили да завземат отново „властта от улицата"? Във всеки случай на 13 юни 1849 г. те свикали на Бастилията всенароден събор. Прочели публично декларация, която поставяла извън закона правителството на президента на Републиката. Поискали помощта на Националната гвардия и на армията, за да защитят Конституцията.

ПОСЛЕДНИЯТ ДЕН

Демонстрацията потеглила от Бастилията и била разпръсната от войниците на Шангарние, които били селяни, докато се насочвала към „Шанз-Елизе". Опитът на Ледрю-Ролен да установи в „Арз е Метие"[1] въстаническо правителство претърпял фиаско. Работниците се страхували от ново въстание, водено от един от виновниците за бъркотията от юни 1848 г. По липса на войски монтаняpите от „Арз е Метие" отказали да се сражават. Десет депутати били арестувани незабавно. Ледрю-Ролен успял да избяга в Англия. Тридесет и шест монтаняри били изключени от Събранието. Левицата била обезглавена.

От този момент Париж престанал да играе каквато и да е роля на френската политическа шахматна дъска и така било до Комуната през 1871 г. Левите депутати избягали или били в затвора, електоратът се колебаел – привържениците му били неспособни отново да издигнат барикади и вече нямали оръжия, за да отвърнат на репресиите, които се стоварили върху столицата. Оцелелите монтаняри занапред щели да имат за водачи неизвестни депутати като зидаря Мартен, Надо или адвоката Мишел от Бурж. Но парижката демонстрация този път имала отзвук в работническите градове в провинцията: имало сражение по улиците на Лион и няколко убити. Размирици избухнали в редица градове и даже в някои села, по-специално в Алие.

РЕАКЦИОННИТЕ ЗАКОНИ

Един арсенал от репресивни закони вече щял да служи на президента и правителството. Не ставало дума да се засегне принципът на всеобщото гласоподаване, но трябвало на всяка цена да се избегне избирането на така пречещите леви депутати: през април 1850 г. авторът на *„Парижките потайности"* Йожен Сю, прочут автор на романи подлистници, бил избран в Париж вместо един кандидат на Партията на реда. Имало опасност с течение на времето левицата да вземе някой ден властта по легален път. Законът от 31 май изключвал от списъка на избирателите тези, които не са живели в съответната община поне три години. По този начин работниците, които често сменяли работното място и местожителството си, загубили правото да гласуват. Три милиона избиратели били отстранени от урните. В Париж една трета от избирателното тяло било накарано да мълчи. Съотношението било 50% в северните градове и 40% в Руан. В замяна на това селските избирателни райони запазвали всички свои избиратели.

След като по този начин прочистила избирателното тяло, реакцията можела да щурмува пресата, обвинена в най-тъмни помисли. Та нали именно социалистическата преса била виновна за успеха на левицата на изборите? Трябвало да млъкне окончателно. Руше се заел с това. Законът, гласуван по негово пред-

[1] Висше промишленно-занаятчийско училище. – *Бел. пр.*

ложение, възстановявал гербовия данък, увеличавал гаранциите и разноските за публикация. Трябвало да си богат както за да си позволиш лукса да издаваш вестник, така и за да го купуваш. По този начин бедните вестници, които се издържали от доброволно сътрудничество, били обречени. За афиширане на вестниците на улицата било необходимо разрешение на префекта. Статиите, публикувани в пресата, трябвало да бъдат подписвани, за да може авторите им да бъдат съдебно преследвани. Същевременно едно репресивно законодателство засегнало клубовете, които били затворени, и театрите, които за всеки спектакъл трябвало да искат разрешение от министъра на вътрешните работи.

Законът за образованието, изготвен от легитимиста Фалу, допълнил реакционния арсенал: трябвало да се предпази младежта от влиянието на левите идеи. В Събранието Монталамбер обяснил защо законът „Фалу" ще въведе религията във възпитанието: „...не за да унищожи разума, а за да го научи на ред и дисциплина, за да го проясни и прочисти."

> „Трябваше – казвал Монталамбер – да помогнем на „кюрето да защити реда" срещу учителя, който копнее да всява смут, разпространявайки социалистическите учения."

И наистина учителите били под прицела на Партията на реда. Тиер искал да ги уволнят, казвал, че е готов по-скоро да предостави основното образование на Църквата, отколкото да предаде младежта на „антисоциалните елементи". Либералните католици като Монталамбер и монсеньор Дюпанлу се борели за „свободата на образованието", т. е. за това държавата да се откаже от монопола си в университетското образование. Те не искали да използват този монопол единствено в полза на църквата. Законът „Фалу" от 15 март 1850 г. дал на префектите правото да назначават началните учители. Те можели да бъдат и духовни лица. Образованието трябвало да бъде контролирано от светските и религиозните власти в департамента. Всеки, който можел да удостовери известни способности, имал право да отвори основно училище. Всеки бакалавър можел да отвори средно училище. Висшият съвет на народното просвещение, както и съветите на Академията били отворени за представителите на духовенството.

Законът отново дал на духовенството правото да се разпорежда с образованието. Братята от християнските училища възвърнали всичките си правомощия в началния курс, където законът „Гизо" за момент ги бил застрашил. Църквата за кратко време отворила повече от 250 000 средни училища. Повече от 600 светски учители били уволнени. Религиозните основни начални училища, където през 1850 г. се учели 15% от малките французи, петнадесет години по-късно приемали 21%. За момичетата съотношението било 55 към 44. В средното училище близо половината момчета получавали религиозно образование. Буржоазията масово изпращала децата си в йезуитските колежи, въпреки че самата тя си оставала невярваща. От класов страх тя забравила стария антиклерикализъм. Единствено висшето образование все още успявало да се спаси от клерикалната зараза.

Конфликтът между президента и депутатите

ТРИТЕ ДЕСНИЦИ

Сигурна в господството си над значителна част от обществото, управляващата класа не била доволна от несигурния политически климат. След победата над левицата десните политически сили били по-разединени отвсякога; обхваната от антиорлеанистка страст, легитимистката десница гласувала за Републиката. Тя мразела еднакво социалистите и железниците, банкерите от времето на Луи-Филип и антиклерикално настроените нотариуси. Тя не защитавала обществото, а „своето" си общество, божия, а не обществения ред. Ако в крайна сметка и противно на желанието си тя се присъединила към Партията на реда, то това станало с надеждата за реставрация, отговаряща на желанията ѝ. Тя мразела Тиер толкова, колкото и принца-президент. Нищо не ѝ било така чуждо, както цинизмът и „позитивизмът". Тя искала политика на идеала.

От своя страна орлеанистите трябвало да приемат възгледите на Адолф Тиер, който бил реалист и малтусианец. Дребният човек с кипяща амбиция не се бил отказал от възстановяването на монархията. Но чувствал, че трябва да се печели време и да се остави за малко Бонапарт да се поперчи. Орлеанистите твърде много били обвинявани, че са отговорни за безредиците, за да не платят дълга си с мълчание. Трябвало да подкрепят решенията, въдворяващи ред, дори и ако те били временни. Единствената десница, която без задна мисъл поддържала принца-президент, била авторитарната десница, която мечтаела за плебисцити, диктатура и овладяване на Събранието. Нотабилите от Партията на реда, които много държали на своите свободи и на парламентарния контрол, нямало как да не влязат в конфликт с принца и приятелите му, които започнали да мислят за държавен преврат.

Монархистите не можели да се обединят около една-единствена кандидатура за трона. Легитимистите твърдо държали за Анри V – граф Дьо Шамбор, наследник на Шарл X. Орлеанистите, неполучавайки от привържениците на Шамбор никакви гаранции, мислели да предложат принц Дьо Жоенвил за кандидат на бъдещите президентски избори. Луи-Наполеон не бездействал: съзнавайки колко непопулярен в страната е всеки опит за реставрация, той направил промени в кабинета си и засилил пропагандата. Отстранил от правителството министрите орлеанисти, наречени нашега „бургграфове", назначил верните си приятели Руше, Бино, Ашил Фуд. Той обиколил Франция, показвайки се във всички градове и най-вече в индустриалните области, които искал да привлече. Раздавал ордени в селските общини, използвал всички възможности да се изкаже публично, потвърждавайки доверието си в народа и вярата си в един обществен строй, който няма да бъде на реакционната десница, а ще способства за прогреса. Обиколките в провинцията му позволявали методично да посещава цялата страна. Той давал наляво и надясно лични мнения

за политическото бъдеще. Твърдял, че е за силна изпълнителна власт, която единствено може да сложи край на разделението, за ограничение на правата на парламента, който той дискредитирал при всеки удобен случай. „Трябва, казвал той, да се направи поправка на конституцията." С народа щели да се съветват най-вече с плебисцит.

> „Франция – казал той в Дижон – не иска връщането на Стария режим, замаскиран под каквато и да е форма, както и не желае да опита пагубните и неприложими утопии. Именно защото съм противник и на едното, и на другото, тя ми е гласувала доверие."

ПРЕВРАТЪТ ОТ 2 ДЕКЕМВРИ

Луи-Наполеон не забравил да покаже на армията своята привързаност към нея: през октомври 1850 г. на проверката в Сатори войската извикала: „Да живее Императорът!" Шангарние, който командвал, бил дълбоко засегнат и се опитал да реагира на очевидните симптоми на бъдещото *pronunciamento*. Принцът-президент веднага го разжалил, приветстван от офицерите. В този момент монархистите разбрали, че армията е узряла за държавен преврат. „Империята е факт" – казал Тиер.

Няколко демагогски мерки ускорили събитията. През ноември 1851 г. принцът-президент предложил на депутатите да възстановят всеобщото гласоподаване, орязано от избирателния закон. Депутатите отказали, за да не дадат право на глас на работниците. По този начин Събранието било дискредитирано, защото отказало да промени Конституцията, за да не даде възможност на принца-президент да бъде преизбран. То опитвало напразно да се сдобие с правото да изисква непосредствено намесата на въоръжените сили, за да се бори против заплахата от държавен преврат. Мнозинството от депутатите гласувало против този проект, който можел да спаси парламентарния режим. Царяло пълно безумие.

Един комитет от приближени подготвял държавния преврат в обкръжението на принца: Морни, неговият полубрат Персини, генерал Дьо Сен Арно, който бил командващ в Африка, и префектът на полицията Мопа. Датата за превратa била определена за 2 декември – годишнината от Аустерлиц. Идеята била да се арестуват наведнъж всички депутати от опозицията, да се неутрализират Националната гвардия и печатниците и да се оповестят две прокламации към армията и към народа.

На 1 декември в Елисейския дворец имало голям бал. През нощта 30 000 войници били разположени в Париж и по-специално около Камарата на депутатите. Тиер, Ламорсиер, Кавеняк и Шангарние били арестувани. Прокламацията на принца била окачена навсякъде. В нея се твърдяло, че всеобщото гласоподаване било „възстановено" и че се въвежда обсадно положение. Държавният преврат бил представен като операция, насочена срещу парламентаристите от Партията на реда. Предлагало се на народа да поиска от принца-президент да подготви нова конституция.

СЪПРОТИВАТА ВЪТРЕ В СТРАНАТА

Съпротивата не успяла да се организира: 250 парламентаристи едва имали време да се съберат в кметството на X район, за да провъзгласят „сваляне-то на президента на републиката". Те веднага били арестувани. На 3 декември депутатите републиканци се опитали да вдигнат на крак източните райони. Били построени няколко барикади, на които намерил смъртта си депутатът Боден. Но Сен Арно смазал всякаква съпротива. През нощта срещу 4 декември Париж бил подчинен.

Провинцията стихийно оказала съпротива в промишлените райони и в „червените" селски области като Долните Алпи, Ла Крьоз, Алие: в тридесет и два департамента било обявено военно положение. Тази опозиция оправдавала репресиите. Работниците гласували за принца: той арестувал републиканските водачи. Във всеки департамент били учредени комисии, които трябвало да съставят списъци на заподозрените. 26 000 опозиционери били арестувани, 10 000 били депортирани, повечето в Алжир. Във Франция вече нямало републиканци. Виктор Юго, който напразно протестирал срещу държавния преврат, заминал в изгнание, където останал деветнадесет години.

С плебисцит Луи-Наполеон получил на 21 декември пълномощия да промени Конституцията. Около 7 500 000 гласа „да" срещу 640 000 „не" одобрили държавния преврат. Втората република престанала да съществува.

НОВИЯТ РЕЖИМ

Във всички слоеве на общественото мнение резултатът от плебисцита бил посрещнат с облекчение. Февруарската революция от 1848 г. не била обикновен политически бунт като тази от 1830 г. Тя сериозно поставила под въпрос обществения строй, което революцията от 1789 г. не посмяла да стори дори през 1793 г. Собствеността, свободата, либерализмът били подходящите жертви на народното въстание. В това отношение революцията от 1848 г. можела да мине за първия работнически бунт – репетиция на Парижката комуна. Защото тази революция оставала до голяма степен парижка. Тя била последвана съвсем слабо в провинцията, където защитата на реда била по-лесна. Било сравнително просто да се насочи влюбената в обществения мир провинция срещу парижките смутове. Това било извършено от буржоазията на нотабилите от улица „Поатие".

На провинцията се облегнал и принцът-президент, когато взел решение да се отърве от „бургграфовете". Той добре разбирал, че орлеанистите били за него врагове без войска, защото техните войски предпочитали реалната власт на един популярен вожд пред фалшивата власт на дискредитираните парламентаристи. Цялата стратегия на принца се състояла в това да доведе докрай това дискредитиране, да го разпространи едновременно в работническите среди отляво и в селата на дълбоката провинция. По този начин той се пре-

върнал в избраник и на работническите квартали, и на селата. Франция, уморена от бъбриви парламентаристи, от стари семейства и нови кавги, била узряла за империя.

Но империята модернизирала цветовете си. Тя нямала нищо общо с този паметник в гръцко-римски стил, издигнат от основателя на династията. Естествено принцът се ласкаел, че е получил наследството на великия Наполеон, това повишавало престижа му в провинцията и в армията. Но трябвало да се спечелят и новите класи, деловите и търговски среди, отстранени вече тридесет години от урните от едрата буржоазия. Трябвало де се спечелят кадрите и дори работниците от промишлените предприятия. Тази клиентела била на разположение. Тя нямала солидни връзки със старите нотабили на републиканската партия. Тя не желаела реставрация и ненавиждала безпорядъка. За всички французи реалисти империята не била връщане на миналото, а обещание за революция в дълбочина, за тази революция, която възвестявал преди 1830 г. чудатият пророк граф Дьо Сен Симон: промишлената революция.

И най-сетне империята можела да се похвали, че е отнела от републиканците народната им клиентела в градските среди. Работническите лидери заплатили с каторга за социалистическите си идеи. Републиката донесла разруха, безработица, несигурна социална помощ. Империята обещавала просперитет, активност, а скоро и право на стачки. Империята искала да бъде социална.

Тя твърдяла също така, че е демократична. Луи-Наполеон подчертавал народния произход на новия режим. Републиканските нотабили фалшифицирали изборните закони. Орлеанистите искали да използват демократическата институция в своя полза. Империята се гордеела, че чрез плебисцит и без никакво мошеничество е осъществила истинското настъпване на всеобщото гласоподаване.

Между афишираните намерения и избирателните реалности естествено съществувала пропаст. Префектите на империята съумели по-добре от своите предшественици при Юлската монархия да манипулират един странно увеличен електорат. Империята щяла да изобрети методи за управляване на всеобщото гласоподаване. По отношение на демокрацията Луи-Наполеон щял да покаже същия цинизъм, както някога неговият чичо по отношение на Църквата. Във Франция отново на власт дошъл Макиавели.

Двусмислеността на преврата от 2 декември била очевидна, той не удовлетворил нито една партия, но създал у всяка впечатлението, че нейният противник има още по-големи причини от нея да бъде недоволен. Републиканците наистина били засегнати, но държавният преврат преди всичко дискредитирал монархистите. Техните водачи били затворени, а кадрите им изпратени в изгнание, но привържениците им били доволни, че републиканците са осъдени на депортиране в Алжир.

Неутрализирането на опозицията било една от задачите на новия режим редом с обещанието за напредък на индустрията и за едно силно завръщане на Франция на международната сцена. След повече от тридесет и пет годишно отстъпление това било значително утешение.

ГЛАВА XV

РЕВОЛЮЦИЯТА НА ВТОРАТА ИМПЕРИЯ

След революцията на хората от 1848 г. в продължение на двадесет години се извършва дълбока революция на нещата. Човекът, който през 1852 г. поема властта под балдахин, комично украсен по модата на бившата Империя и увенчан с охранен орел с лъскави пера, няма почти нищо общо със своя чичо извън декора, в който управлява: от Империята той в известен смисъл наследява само мебелировката. Той няма намерение да яхне коня на Александър, нито да потегли към Москва. Подобно на Луи-Филип страната, от която се възхищава най-много, е Англия.

Луи-Наполеон Бонапарт е човек без предразсъдъци, но не и без образование. В двореца Тюйлери войнишката грубост на чичото е заместена с елегантния „дендизъм" на един богат наследник, който не трябва да вади меч, за да си извоюва място. Той носи къса брадичка, тънки мустаци, обича английските коне и намира време да ухажва дамите, което, както казват, не било навик на „великия" Наполеон.

В политиката Луи-Наполеон има опит в две неща: книгите и конспирациите. Бившият карбонаро е използвал рецептите на нелегалния живот и приятелите от тайните общества, за да достигне до върха. У хората той цени както верността, така и компетентността. Не са му нужни нотабили и „държавници", предпочита да има за помощници твърди хора.

Книгите, които е чел императорът, са необичайни, философски, пророчески. Затворен продължително време в крепостта Ам – „Амския университет", както казва той, той е чел Сен Симон, „социалната" литература, позитивистки трудове. „Главата на Наполеон е зайчарник, в който идеите се плодят като зайци" – казвал Палмерстон. Негови учители не са Монтескьо и Русо , а Огюст Конт и Сен Симон. Той вярва в науката и организацията, защото вярва в бъдещето. В това отношение той наистина е човек от своето поколение. Едва стъпил на власт, без да се грижи много за политическата обстановка, той се заема с осъществяването на мечтата на Гизо: експанзия на икономиката и обществото. Но в началото се освобождава от страховете и предразсъдъците на старата френска буржоазия.

Прогрес в рамките на реда: 1852–1860 г.

ПОЛИТИЧЕСКИЯТ ДЕКОР

От демокрацията той запазил само формата: всеобщото гласоподаване. След превратa от 2 декември Конституцията от 14 януари 1852 г. премахнала всякаква надежда за орлеанистка реставрация. Президентът на републиката се избирал с всеобщо гласоподаване за десет години. Само от него зависели изпълнителната и законодателната власт.

Трите събрания, които Конституцията учредявала, били паметници на бившата империя: *Законодателното тяло* гласувало законите, разглеждани от *Сената*, който трябвало да обяви дали са съобразени, или не с Конституцията. Сто и петдесет сенатори били назначавани пожизнено от президента на републиката. Някои от тях били членове по право. Солидните възнаграждения, които сенаторите получавали, гарантирали режима срещу всяко желание за критика или опозиция. Те били храненици на режима.

Депутатите от Законодателното тяло били избирани за шест години с всеобщо гласоподаване. Те гласували данъците и разисквали проектозаконите на президента, който лично назначавал председателя на Законодателното тяло. Пак той уточнявал времетраенето и датата на откриването на заседанията. Някои законодателни мерки, *senatus consultes,* не били разглеждани от Събранието. Те директно били одобрявани от Сената. Проектозаконите, внесени в Законодателното тяло, не подлежали на никакво изменение. Дебатите не били публични и не били обнародвани. Правителството отговаряло единствено пред президента на Републиката.

Едно трето събрание – *Държавен съвет,* имало чисто техническа роля: четиридесет или петдесет съветници подготвяли законопроектите, предлагани за одобрение от президента, и ги защитавали пред другите две събрания.

Фактически тази Конституция била имперска. Достатъчно било да се превърне президентът в *император*, за да се установи нов режим. Няколко манифестации, повече или по-малко спонатанни пожелания, изказани от главните съветници, били достатъчни, за да се организира *плебисцит*: една реч, произнесена от императора в Бордо, трябвало да успокои Европа. „Империята – казал той, – това значи мир."

ИМПЕРИЯТА – ТОВА ЗНАЧИ РЕД

На 21 ноември 1852 г. със 7 800 000 „да" срещу 250 000 „не" и 2 милиона въздържали се империята била приета от френския народ. Тя била официално провъзгласена на 2 декември по случай годишнината от превратa. Наполе-

он III като чичо си станал *Император на французите*.

Политическата цел вътре в страната била помирение в рамките на реда:

„Като Императора – казал той в Бордо – аз трябва да извърша няколко завоевания. Искам, подобно на него, да спечеля за помирението опозиционните партии и да върна в огромната народна река враждебните отклонения, които ще се загубят без полза за никого."

По този начин империята се установявала в един вид народна легитимност – легитимността на плебисцита и всеобщото гласоподаване. Опозиционерите били представени като маргинална прослойка, която се стремяла заради частни интереси да постави под въпрос хармонията и националния консенсус.

Следователно всеобщото гласоподаване, използвано както подобава, било алибито на новия ред. Режимът вече не страдал от угризения по повод ценза. Той не трябвало да пази нотабилите, които били негови врагове. За да им нанесе удар, той постоянно се позовавал на народната воля. Защо да се даде свобода на вестниците на нотабилите, които говорят толкова лоши неща за императора? Печатът бил заставен да мълчи с един извънредно строг закон за надзор и репресии (декрет от 17 февруари 1852 г.). Законодателното тяло нямало никакво право да контролира бюджета, който гласувало изцяло, по министерства. Министърът на вътрешните работи Персини организирал система на „официални кандидатури". Нали трябвало да се предпази народът от коварната пропаганда на нотабилите? Той трябвало веднага да разпознае „добрите" кандидати.

„Как е възможно – казвал Персини – осем милиона избиратели да се разберат, за да направят разлика между толкова кандидати, препоръчани по различни критерии? Много е важно правителството да осведоми избирателите по този въпрос."

И така префектите получавали инструкции как да облагодетелства единствено кампанията на кандидатите на властта. Те имали бели афиши, поставени на най-подходящите места, техните предизборни разноски били поети от държавата. Официалният печат, който единствен владеел терена, ги поддържал.

Благодарение на тези методи изборите не можели да донесат и най-малката изненада. Министърът на вътрешните работи предупредил за това префектите в едно прочуто циркулярно писмо: правителството нямало нужда от опозиционни депутати.

„Правителството – казвал той – не се интересува от политическото минало на кандидатите, които приемат искрено и честно новия ред. Но същевременно то иска от вас без колебание да предпазите населението от онези, чиито известни възгледи не са в духа на новите институции."

При тези условия изборите можели да носят успех само на мнозинството: опозицията била обезсърчена. Отдясно легитимистите препоръчвали въздържане. Графовете и маркизите от Западна Франция се оттеглили в замъците си, изоставяйки обществените си постове на кметове и главни съветници. Това

било по думите на Рьоне Ремон „третата емиграция“. Републиканските дейци, които оцелели след непрекъснатите репресии, били депортирани в Ал-жир. На изборите през 1852 г. били избрани само трима опозиционери, които отказали да положат клетва. През 1857 г. те били пет, с Жюл Фавр, Ернест Пикар и Емил Оливие. Само 65% от французите гласували, но последвали съветите на префектите.

Това схващане за всеобщото гласоподаване довело до фактическа неутрализация на Парламента: той не само имал малко правомощия, не само му отнели съществената част от законодателната власт, но и членовете му били избирани в резултат на невероятен предизборен натиск. Политическият режим не търпял и най-малката заплаха. Луи-Наполеон бил специалист по заговорите и тайните общества: той забранил сдруженията освен тези, които са получили официално разрешение от правителството. Атентатът на Орсини през януари 1858 г. дал възможност на привържениците на твърдия режим да увеличат още повече силата на репресивния апарат: един Закон за всеобщата сигурност давал на правителството власт да арестува опозиционерите и да ги депортира без присъда.

По този начин редът бил осигурен, и то със строгост, за която Гизо не би могъл и да мечтае. Истина е, че Гизо не бил демократ! Старите либерални принципи бодро били потъпкани. Народните маси не съжалявали за тях, защото те твърде много обслужвали системата на кастите. Желанието на империята да бъде изцяло авторитарна радвало сърцето на тълпите: независимо дали били работници или селяни, французите не оплаквали произвола, на който били подложени приятелите на г-н Тиер и въпреки че имали, както казвал Сен Симон, „чувствително сърце“, през 1860 г. вече напълно забравили прокудените през 1851 г. републиканци.

ИМПЕРИЯТА – ТОВА ОЗНАЧАВА ВОЙНА

Военният престиж от първите години на управлението бил достатъчен, за да се забравят репресиите, тъй като върнал на Франция и на армията ѝ известен ореол. Императорът не пожалил нищо в тази насока, армията си възвърнала фанфарите, кожените калпаци и новите униформи на „стоте гвардейци“ по нищо не отстъпвали на облеклото на „старата гвардия“: дори имената на офицерите напомняли победите.

Те обаче не се печелели лесно: в Крим Наполеон си осигурил съюз с англичаните. Бил изпратен смесен експедиционен корпус под претекст от френска страна, че ще охранява Светите места, застрашени от руския цар. Войната продължила две години и превземането на Севастопол от Мак-Махон през 1856 г. позволило да се подпише Парижкият мирен договор: Черно море било неутрализирано, Турската империя – гарантирана от европейските сили. Новият режим излязъл извисен от това изпитание.

Войната с Италия била по-трудна, но и по-зрелищна. И този път французите нямали явна причина да воюват, но императорът винаги изпитвал към Италия бонапартистка любов. Освен това той бил убеден, че бъдещето на Европа ми-

нава през формирането на нови нации. Той бил чел „*Мемориала от Света Елена*".

Още един път французите посъветвали принца да се откаже от трансалпийската авантюра. Един ловък пиемонтиец – Кавур, успял да го убеди и намерил начин да го разчувства. Обединението на Италия си струвало една военна намеса. Бил сключен съюз между Франция и кралството Пиемонт-Сардиния след среща в Пломбиер между Наполеон и Кавур. Обявили война на Австрия, която била окупационна сила в Италия.

Войната била кратка (от април до юни 1859 г.), но изключително кръвопролитна. Мак-Махон удържал победа при Мажента, но много по-трудно спечелил битката при Солферино: 17 000 французи били убити. Договорът от Цюрих, който сложил край на сраженията, дал Миланска област на Пиемонт, но Австрия си запазила Венеция и присъствие в Италия. Истина е, че скоро след това се създало кралство Северна Италия, в което влизали Пиемонт, Тоскана и Емилия. Със съгласието на Кавур Франция организирала плебисцит в графство Ница и Савоя. Италия още не била осъществила обединението си, но Франция дооформила шестоъгълника си. Престижът на империята никога не бил толкова голям.

В официалната преса се радвали, че Франция е измила „позора" от 1815 г. Фактически френската дипломация била в центъра на европейския мир на Парижкия конгрес, както и при подписването на договора в Цюрих. От четиридесет години били забравили, че Франция си оставала главната континентална сила в Европа, докато не били създадени новите нации. Парадоксът е, че Империята със своята политика на националностите щяла да докаже обратното.

Революцията в деловата сфера

СЕНСИМОНИСТИТЕ ВЗРИВЯВАТ БАНКОВАТА СИСТЕМА

Именно в областта на деловия и стопанския живот се извършила революцията, в която, трябва да признаем, императорът взел дейно участие. Кримската война, кратката намеса в Италия взели много жертви и донесли престиж, но не засегнали страната в дълбочина. В замяна на това железниците, които се изграждали в продължение на десет години, веднага мобилизирали силите на нацията и променили от горе до долу всекидневието на французите.

За извършването на тази революция банките трябвало да осъществят – по думите на братята Перейре – „всеобщото гласоподаване на капиталите". От 1848 г. спестяванията били замразени. Временното спадане на рентата уплашило дребните вложители. Но империята щяла да се възползва от редовния и масов приток на австралийско и калифорнийско злато. Количеството на металите в обращение щяло постоянно да се увеличава, пораждайки постоянно повишение на цените и стимулирайки за продължителен период всички предприятия.

За да се извади натрупаното злато, трябвало само да се разполага със средства за изграждане на банкова система, организирана, за да се инвестира, а не като старите орлеанистките банки – за да се получава семейна печалба с ограничен риск. Братята Перейре, бивши служители на барон Дьо Ротшилд, били чели Сен Симон. Заедно с Олиндес Родригес, Анфантен и другите ученици на „Бащата" те били убедени, че за да се развива индустриалната революция, трябва да се взриви старата банкова система.

Техният *„Креди мобилие"*, създаден през ноември 1852 г. с помощта на Наполеон III, влял огромните капитали на дребните вложители в големите начинания на века: железници, парно корабоплаване, нови индустриални предприятия. За сенсимонистите спящите пари били престъпни, а тези, които ги трупат – крадци. Единственият легитимен капитал бил този, който се движи, създава дейност, работа, живот. Парите трябва да носят не само печалба, а дейност плюс печалба. Трябвало да се премахне проклятието на Средновековието върху даването на заем с лихва. Печалбата не е прокълната, ако помага на хората да живеят по-добре.

В резултат на един закон на правителството, който позволявал да се създават без разрешение дружества с ограничена отговорност, Анри Жермен – лионски предприемач, създал в 1863 г. *„Креди лионе"*, който в голяма степен надхвърлил регионалните рамки, за да се превърне в голяма национална банка. От септември 1852 г. *„Креди фонсие"* започнал да предоставя дългосрочни заеми срещу първа ипотека, които послужили не толкова за финансирането на селскостопанската дейност, колкото за големите градски строежи. Безразборно се учредили и други банки, желаещи да играят роля в невероятната икономическа експанзия: *„Компани имобилиер"*, *„Сосиете женерал дьо креди ендюстриел"*...

Истина е, че големите орлеанистки банки запазили своята мощ и своя кредит. *Банката „Ротшилд"* например, която водела ожесточена битка с братята Перейре в областта на жп линиите, банката „Фуд", банката „Мале"... Привилегията на *„Банк дьо Франс"*, която останала държавна, била подновена през 1857 г. Нейната мисия била да регулира монетарния пазар. Държавните ценни книжа след Кримската война били пряко предложени на населението без посредничеството на гишетата на големите банки. Това било най-разпространената форма на вложения сред французите. През 1860 г. се изчислява, че 20 милиарда инвестиции били направени най-вече в държавни ценни книжа, 5 % (9 милиарда) – в рента, в железниците (6,5 милиарда) и най-сетне, на последно място – в индустриални акции. Това е една от характеристиките на националния темперамент: противно на англосаксонците, френските спестители се доверяват повече на държавните ренти, отколкото на акциите от промишлеността. Братята Перейре и другите сенсимонисти не успели да изменят този мантилитет.

ФРЕНСКИЯТ „ДАЛЕЧЕН ЗАПАД"

Железниците изразили по зрелищен начин нечуваните по грубостта си сблъсъци между банковите групировки по повод изграждането на железопътната

мрежа. В речта си в Бордо императорът обещал експанзия:

„Ние – казал той – трябва да разработим огромни територии, да прокараме пътища, да изградим пристанища, да направим плавателни много реки, да завършим железопътната си мрежа."

В действителност тази мрежа щяла да стане обект на подчертано внимание от страна на държавата и на безмилостно съперничество между старата и новата банкова система.

Като верен последовател на Сен Симон императорът искал също така и да „коригира географията", прокопавайки тунели под планините и построявайки чугунени мостове над реките. Той знаел, че френската мрежа е твърде недостатъчна със своите 4000 км релсов път през 1848 г. За пет години той се увеличил два пъти, за осемнадесет – пет пъти. Много плахите и несигурни локомотиви от началото бързо били заменени с машини, които се движели със 100 км/ч. В Париж заводите „Кай" за известен период изработвали по един локомотив на ден! В началото на империята Франция имала по-малко от 1000 локомотива. В края имала пет пъти повече. За да се отиде от Париж до Средиземно море с влак, били нужни шестнадесет часа, а с дилижанс – една седмица.

Тези резултати били постигнати в атмосфера на ожесточено съперничество между фамилията Ротшилд, която експлоатирала от времето на Юлската монархия най-рентабилния маршрут: Кале – Лил – Париж, и братята Перейре, които трябвало да се задоволят с по-незначителни линии. В битката за контрол над линията Париж – Лион – Марсилия (ПЛМ) фамилията Ротшилд спечелила благодарение на Полен Талабо. Перейре успели „да отмъкнат" линията Париж – Тулуза, която открили в твърде американски стил – всеки един от братята изминал половината от маршрута, качен на локомотив. Пресата била поканена на мястото на срещата, където двамата братя се тупали по рамото под звуците на музиката... Пускането на „голямата централна линия", която дублирала ПЛМ през Централния масив, станало повод за мащабна рекламна операция. Братята Перейре пуснали акции в цял Париж. Но техническите трудности били такива, че начинанието скоро се оказало губещо.

Гарите, наричани „стоварища", занапред щели да играят голяма роля в експанзията на градовете. Построени обикновено на края на града, те бързо ставали център на нови градове. Железниците увеличавали броя на работните места: за седалището на компаниите, за гарите и подвижния състав трябвало да се наемат, обучат и задържат нови работници. Изграждането на жп линии и на съответното оборудване дало решителен тласък на развитието на металургията. Но обществените строежи също отбелязали сериозен скок напред. Някои от тях били причина за решителни технически нововъведения: така например тунелът под Мон Сьони, дело на савойския инженер Сомейе, бил причина да се открие компресорът. Техниката на изработване на големи чугунени конструкции отбелязала забележителен напредък благодарение на изграждането на гари и жп мостове. И най-сетне релсите на жп линиите изисквали все по-голямо производство на стомана, а не на чугун, което тласнало стоманодобива в нови пътища.

НОВАТА ИНДУСТРИАЛНА КАРТА

Във всички области въвеждането на парната машина се разпространявало с голяма бързина: в индустрията парните съоръжения за двадесет години от 5000 станали 28 000. Броят на параходите само се удвоил поради постоянната и активна конкуренция на големите платноходи по Североатлантическите линии – така наречените клипери, но и поради липсата на канали, свързващи океаните. Откриването на Суецкия канал, дело на сенсимониста Фердинан дьо Лесепс, станало едва през 1869 г. Във Франция все пак били създадени две големи плавателни компании: *„Компани женерал трансатлантик"*, основана от братята Перейре, която конкурирала компанията „Кънърд Лайн" към американския Запад, и компаниите от Хамбург към балтийските страни – *„Месажри маритим"*, които обслужвали Ориента и Далечния Изток от Марсилия, а после и от Бордо.

Пристанищата били обект на огромни капиталовложения: те били едновременно крайна точка на новите жп линии и отправна точка на параходите от новия флот; тонажът им бързо нараствал едновременно с водоизместимостта им. В 1820 г. средният тонаж бил 148, а в 1870 г. – 317 тона. Големите параходи от Северния Атлантик достигали 3000 тона. Всички големи пристанища били модернизирани; снабдени с по-дълбоки акватории, с по-дълги вълноломи, с по-ефикасно подемно оборудване, често движено с пара. Марсилия, Бордо, но най-вече Хавър, Дюнкерк и Сен Назар били подготвени за международната си мисия. В края на режима тази подготовка била факт.

Въвеждането на парната машина разтърсило всички стари производства. Текстилната промишленост в 1848 г. представлявала най-съществената част от промишлеността. Механизацията отбелязвала постоянен напредък в памукообработвателните центрове на Елзас и Нормандия, в производството на коприна в Лион и даже в производството на вълнен текстил, въпреки че занаятчийските навици били запазени и че надомната работа продължавала да съществува до голяма степен в селските области.

Колкото и мощни да били текстилните групировки през 1870 г., те не били най-динамичният сектор на икономиката. Сент Клер Дьовил открил в 1854 г. преработката на боксита – основа на алуминиевата индустрия. Вече умеели да добиват големи количества натрий. Все по-бързо се разработвала тайнствената област на електричеството. Електрическият телеграф вече бил предоставен на обществото. Откриването на метода „Бесемер" през 1854 г. позволило да се увеличи четири пъти производството на стомана и три пъти производството на чугун.

Напредъкът на индустрията се почувствал дори и в селското стопанство: благодарение на железниците излишната селска работна ръка успявала да достигне лесно градовете.

На село имало тенденция към окрупняване на земите, чиято цена се увеличавала. Селскостопанските работници били по-малобройни, надницата им се повишила с около 50%. Поради постоянното повишение на цените на селско-

стопанските продукти едрите собственици можели да си позволят да инвестират. Те купували модерно оборудване, железни плугове „Фаулър", парни вършачки, жетварки „Мак Кормик" и естествени (перуански нитрат) или изкуствени (калциев фосфат) торове.

Наполеон III се заел с увеличаването на полезните площи, отводнявайки Солон, пресушавайки Домб и Брен. Никога селскостопанските строежи с национално значение не били толкова мащабни. В Ланд задържали дюните, за да засадят прекрасна борова гора. Постепенно Франция придобивала съвременния си облик. Странна революция се извършвала и в пейзажа.

Лангдок се покрил с лозя поради тенденцията към монокултурно земеделие, развита от железниците. Захарното цвекло заело всички равнини в Северна Франция и захарната индустрия никога не била така цветуща. Градовете били заобиколени с пояс от зеленчукови насаждения. Цели области се специализирали в животновъдството – Нормандия, Шароле, Морван. Зърнопроизводството придобило промишлен характер в равнините на Северна Франция и Парижкия басейн. Ръжта била изоставена за сметка на житото и пшеницата.

Животът по селата се подобрил, те вече не били изолирани производствени центрове. Близостта на гарите, развитието на пътната мрежа дали възможност на едрата търговия да изпраща и там своите стоки. Започнали да покриват селските къщи с керемиди, които изместили сламата. Купували мебели, храненето им било по-балансирано, консумирали по-малко зърнени храни, повече месо, пиели вино. Селянинът започнал да става потребител. Можели да му продават текстилни и манифактурни стоки, произведени в градовете.

„ДАМСКО ЩАСТИЕ"

Нарастването на търговията било всеобщо, но едно нововъведение имало дълбок отпечатък върху манталитета: появата на „универсалните магазини". В романа „Дамско щастие" Емил Зола е описал това неудържимо разрастване на големите търговски комплекси, които унищожавали дребните магазинчета. „Льо Прентан", „Льо Лувр", „Ла Самаритен", „Льо Бон Марше", „Ла Бел Жардиниер" са рожби на Втората империя. Впечатляващо количество коли, истинска армия от кочияши, коняри, продавачи, разносвачи всекидневно сновели насам-натам във всеки един от тези кошери. На новите щандове, ръководени от служители на магазина, клиентите можели да намерят на подобра цена почти всичко, произведено във Франция.

Наполеон III лично се заел с представянето на френските стоки на чуждестранната публика, организирайки в Париж големи „всемирни изложения". Изложението от 1855 г., посетено от повече от пет милиона души, показало на публиката алуминиевите кюлчета на Сент Клер Дьовил. Изложението от 1867 г. на „Марсово поле", което имало повече от единадесет милиона посетители, представило най-новите технически изобретения като например компресорите.

В търговската област императорът бил либерал. Той мислел, че премахването на митническите граници можело само да служи на промишления прогрес, като го ускорява и усъвършенства концентрацията на предприятията. В този

дух договорът за свободна търговия, подписан през 1860 г. с Великобритания, бил поддържан от сенсимонисткото обществено мнение, което искало да има конкуренция и най-добрият да спечели. Мишел Шьовалие от френска страна, Ричард Кобдън – от английска, водели преговорите за договора: английските стоки вече нямало да бъдат забранени във Франция. Те само щели да бъдат облагани с мито според тарифа, която с течение на времето щяла да намалява. Френските продукти и по-специално вината щели да бъдат приемани свободно в английските пристанища. Други аналогични договори били сключени с Белгия, Германия, Италия и другите европейски нации. Колониалният пакт бил премахнат. Франция навлизала в индустриалната ера с развързани ръце.

ЗЛАТНИЯТ ВЕК НА НЕДВИЖИМИТЕ ИМОТИ

Френското общество се движело по-бавно от икономиката си; стабилността на селските маси била забележителна. Въпреки железниците 69% от французите в края на империята били селяни. Количествено промишлеността засягала малцинството от нацията, а не както в Англия – мнозинството. Забогатяването все още не било последвано от нарастването на средните класи.

Естествено спекулацията изкушавала всички буржоа – дребни и едри, но тя носела печалби най-вече на едрите. И въпреки това Втората империя била златен век за новите хора, за авантюристите, за новобогаташите от борсата, железниците и недвижимите имоти.

Спекулациите с недвижими имоти улеснявала бързото натрупване на богатство. В градове като Лион, Марсилия, Лил се строяло много. Тези градове все още са запазили облика си от онова време. Улица „Паради" в Марсилия, както и авеню „Фош" в Париж датират от Втората империя.

Но най-вече Париж на барон Осман се превърнал в гигантска строителна площадка благодарение на „Креди фонсие", който финансирал строежите. Били създадени две оси: едната – Север–Юг: от Източната гара до Обсерваторията през булевардите „Севастопол" и „Сен Мишел", другата – Изток–Запад: от „Насион" до „Етоал" през квартал „Сент Антоан", улица „Риволи", авеню „Шанз-Елизе" била дублирана по левия бряг на Сена от булевард „Сен Жермен". Големите булеварди опасвали Париж със своите широки кръстовища като това на Операта, които при случай можели да позволят на войските лесно да маневрират в столицата. В периферията били създадени гори – Булонският лес и Венсенският лес. Построили Оперния театър, освободили мястото около някои стари паметници като Парижката Света Богородица, реставрирали ги по идея на Виоле льо Дук.

В Париж „големите семейства" придобили навика да се установяват в „красивите квартали" на Запад. Селцата Отьой, Паси, околностите на Трокадеро се изграждали с пълна сила. Работниците се приютили по възвишенията на Белвил и Менилмонтан, в източните квартали, в долината Батиньол на север и в долината Гренел на югозапад. На старите квартали и предградия, където продължавали да живеят парижките занаятчии, се противопоставили занапред новите извънградски квартали на парижките работници.

СТРАДАЩИТЕ КЛАСИ И ТЪРЖЕСТВУВАЩИТЕ КАСТИ

Условията за живот на работниците частично се подобрили по време на империята; надницата на квалифицираните работници в Париж се увеличила с една четвърт. Истина е, че общото повишение на цените унищожавало чисто номиналното увеличение на заплатите. Увеличаването на наемите в центъра на Париж изхвърлило работниците в квартали, отдалечени от работните им места. Социалната сегрегация започнала.

Работникът на Втората империя, който работел на пълен работен ден и печелел и от допълнителен труд, бил по-добре нахранен, по-добре облечен и по-щастлив от своя предшественик от Юлската монархия. Начинът на живот се променил. Парижани имали повече развлечения и по-практични превозни средства. Но делът на богатите бил безкрайно по-голям.

Буржоазното общество почти напълно погълнало бившата аристокрация. Дъщерите на банкерите започнали да се омъжват за херцози. Печалбата нивелирала висшите класи така, както изпратила в изгнание бедните. Парижкият празник, който Зола описва в романите си и нарича „висш разгул", разгръщал блясъка си от Операта до двореца Тюйлери, от частните дворци на „новата Атина" (бившия квартал „Пигал", тогава обитаван от банкери и художници) до богатите каляски по авеню „Дю Боа" и малките дворци на големите „кокотки". Та нали Пайва живеела на „Шанз-Елизе"? Нали Теофил Готие и всички знаменитости на Париж се събирали в нейния салон, където на тавана тя била изрисувана съвсем гола от Бодри? Някога елитът посещавал херцогините. При империята той се събирал при кокотките.

По време на републиката Зола бичувал висшето общество на империята, което сурово осъдило на обезщетение за причинени щети Бодлер заради „Цветя на злото" и Флобер за „Мадам Бовари". Нима със своите безнравствени измислици те не нанесли вреда на обществото? Разюзданият парижки разгул не попречил на прокурорите да осъждат хора на изкуството, нито на тълпата парижки зяпачи да заплюват презрително платната на Мане. Та нали той в своята „Олимпия" имал дързостта да покаже вместо гола богиня някаква безсрамна прислужница? Нали той в своята „Закуска на тревата" разсъблякъл напълно една от гостенките, докато всички останали били облечени? Какво означавал този маскарад, освен покана за разврат? „Живото изкуство" на Курбе също било безмилостно отхвърляно от критиците. Намирали го твърде народно, твърде вулгарно. Погребението в Орнан изглеждало тъжно, портретът на неговия приятел Прудон обезпокоявал. Епохата обичала да вижда как край гарите работници строят големи чугунени църкви. Тя не обичала изкуство, което тревожи. Изкуството трябвало да успокоява като малко тъжните платна на Миле или картините от светския живот на Константин Гюис.

Империята, която искала мир, искала и социален мир. Тя много разчитала, че църквата ще успокои работниците.

„Искам да спечеля за религията – казал Наполеон III в речта си в Бордо, – за морала, за благополучието тази още толкова многочислена част от

населението, която в една страна на вярата едва познава учението на Христос."

Наполеон бил разочарован – през 60-те години Църквата го изоставила: неговата италианска политика, която изолирала папата за сметка на националистите обединители, предизвикала недоволството на католиците. Постепенно Пиемонт присъединил цяла Италия, включително и Папската държава. Императорът напразно пишел под псевдоним оправдателни пасквили: никой не искал да го чуе: „Колкото територията е по-малка – казвал той, – толкова по-голям ще бъде споменът", но папата не одобрявал начина, по който Наполеон III се грижел за неговите дела. Ултрамонтанците във Франция поддържали папата срещу императора. Луи Виейо остро критикувал в *„Юнивер"* римската политика на режима.

Католическият патронат[1], който по отношение на работниците си провеждал патерналистична социална политика, много зле приел договора за свободна търговия, задължаващ Франция да се стреми към по-голяма конкурентоспособност спрямо Англия. Нито Църквата, нито патронатът поддържали вече режима. Те търсели ново политическо решение, което да гарантира едновременно реда и техните интереси. Наполеон трябвало да потърси нови съюзници сред новите класи, които спонтанно били антиклерикално настроени: работници, кадри, търговци, служители. За да ги спечили, той трябвало да либерализира режима.

Към парламентарна империя: 1860–1870 г.

ДИАЛОГЪТ МЕЖДУ ВЛАСТТА И ОПОЗИЦИЯТА

Империята не можела да просъществува дълго на авторитарна основа. Тя трябвало да потърси солидна социална база – било като се обърне към новите прослойки, било като се либерализира, приемайки „либералната", т. е. буржоазната опозиция, опозицията на нотабилите, хвърлени за дълго време в затвор или осъдени на мълчание.

„Либералната" империя се родила от една малка фраза, произнесена от самия император през ноември 1860 г.: той приел, че Сенатът и Законодателното тяло могат да гласуват всяка година един *адрес* за политиката на правителството като цяло. Този адрес до императора рискувал де се превърне в събитие, след като позволявал на парламента да се изкаже. Освен това Законодателното тяло получило право да променя законите.

Това означавало да се върне престижът на парламента и да се направи първата крачка към една парламентарна империя. *„Журнал офисиел"* трябвало да

[1] Сдружение на собствениците на предприятия. – *Бел. пр.*

публикува *in extenso* отчета на парламентарните заседания. През 1861 г. решили да гласуват бюджета на всяко министерство по сектори, а не да го представят изцяло. По този начин депутатите можели по-лесно да контролират и да се намесват в правителствените проекти. Те имали власт да оказват ефикасен надзор над разходите на държавата.

Веднага се учредила опозиционна партия. Тя се наричала *Либерален съюз*. Бивши влиятелни орлеанисти и млади републиканци – често със свободни професии, бдително критикували действията на правителството. На изборите от 1863 г. Либералният съюз спечелил 32 депутатски места и получил 2 000 000 гласа срещу 5 милиона на официалните кандидати. Това не бил слаб резултат. За няколко месеца опозицията на влиятелните личности доказала, че съществува. Сред 32-мата избраници половината били умерени републиканци, а други като Тиер или Берие били роялисти.

След избирането си Тиер веднага красноречиво поискал „необходимите свободи": свобода на личността, свобода на печата, „електорална" свобода: „Не трябва – казвал той – правителството „да може да диктува избора и да налага волята си в изборите." Той поискал право на интерпелация на министрите в парламента и пожелал въвеждането на истински парламентарен режим с отговорност на правителството пред парламента.

Речта на Тиер имала огромен отзвук. Но моментът за установяване на либерална империя още не бил назрял. Властта продължавала да търси привърженици и наляво. С тази цел една *Трета партия*, ръководена от Емил Оливие, положила усилия, за да събере гласовете на недоволните, които искали да се смени политиката, но не и режимът. Тази Трета партия – също либерална, щяла да има 63 депутати в Парламента, които щели да поискат реформи. Те се конкурирали с депутатите на Либералния съюз, които в 1865 г. приели в Нанси обща програма за децентрализация и свобода. Тази програма била одобрена от републиканци като Карно и Жюл Симон и монархисти като Фалу, Берие, Монталамбер. Десните опозиционери се обединявали срещу режима.

ВЛАСТТА РАЗИГРАВА СИНДИКАЛНАТА КАРТА

Наполеон III не се стараел бързо да удовлетвори либералите. Още през 1862 г. той помогнал на една делегация от 183 представители на парижките занаяти да отиде на всемирното изложение в Лондон. Някои от тях като Толен имали голям опит в работническите борби. Те познавали трудовете на Прудон и на други писатели социалисти. Пътуването до Лондон им дало възможност да проучат намясто функционирането на английския модел на либерален синдикализъм, така нареченото трейдюнионство, което искали да пренесат във Франция.

Наполеон III също познавал Англия и нейните политически нрави. В 1863 г. той забелязал, че работниците във Франция гласуват за опозицията. Той знаел, че трябва много бързо да откъсне работническата класа от либералите, ако не иска електоратът на опозицията на бъдещите избори да нарасне значително. Трябвало да се вземат бързи мерки.

През февруари 1864 г. бившите членове на лондонската делегация публикували *Манифест на шестдесетте*, който настоявал за синдикални свободи. Те отчасти били предоставени със закона от 24 май 1864 г.: работниците получили право на стачка. Но все още нямали право на сдружения.

Дали тази частична мярка щяла да бъде достатъчна за спечелването на работническия електорат? През 1864 г. бил основан *Първият интернационал*. Навсякъде били създадени национални секции, които били във връзка с *Постоянния комитет* в Лондон и се намирали отчасти под влияние на Карл Маркс. Толен организирал френската секция. Тя бързо събрала 3000 привърженици, сред които и буржоа като Жюл Симон. Републиканците се внедрили в нея с цел да ги разединят, но се сблъскали с много твърди лидери като Валес и Лонге, които ненавиждали буржоазния реформизъм. Под влияние на това твърдо крило френската секция бързо заела своя позиция на политическия терен, като обезсърчила републиканците реформисти и разколебала официалната политика на отвореност: синдикалистите осъждали военните закони и постоянната армия. Те критикували френската намеса в Италия. Приобщаването на работническата класа нямало да се осъществи в близко бъдеще. В 1868 г. Френската секция на Интернационала била закрита.

„ЧЕРНИТЕ" ТОЧКИ НА ВЪНШНАТА ПОЛИТИКА

Авантюристичната външна политика щяла да попречи на приобщаването на либерално настроените нотабили. В тази област Тиер щял да се окаже най-строгият цензор на империята.

В Италия Наполеон III не можел да остави Пиемонт да завладее Папската държава, без да протестира. Той изпратил един експедиционен корпус, който победил доброволците на Гарибалди при Монтана в 1867 г. По този начин той развалил отношенията си с италианските националисти, без обаче да се помири с католиците, които смятали, че той е виновен за бъркотията в Италия. Тиер и нотабилите не пропуснали да подчертаят крещящите противоречия на италианската политика.

Негодуванието им, придружено с блестящи ораторски ефекти, се изляло и по повод рискованата политика на въоръжена намеса в Мексико, неразумно предприета от императора. Били похарчени 300 милиона и пожертвани 6000 души, за да се постави на мексиканския трон австриецът Максимилиан. Експедицията, чиято заявена цел била да се вземе обратно един голям френски кредит, миришела на гешефтарство. Базен, който командвал армията, замалко не предизвикал, както било на мода в страната, едно *pronunciamiento*. В края на краищата Максимилиан бил разстрелян от войските на мексиканския националистически водач Хуарез. Унижени, французите трябвало да потеглят обратно.

Международният престиж на императора непрестанно намалявал. През 1866 г. той оставил Прусия да бие Австрия при Садова, без да се намеси. Присъствието на една голяма пруска държава на Рейн се превръщало в заплаха за Франция. Имало опасност обединението на Германия да се извърши про-

тив нея. Наполеон III поддържал в Европа в съответствие на *Мемориала от Света Елена* принципа на националностите, а ето че едва възникналите млади нации се превръщали във врагове.

Тези неуспехи, които пораждали все по-остри критики към правителството, създали у императора чувството, че за да обезоръжи опозицията, трябва да предвижи напред реформите. Империята имала тенденция да се либерализира под влияние на пораженията, разочарованията и неудачите.

И все пак външната политика предлагала и някои поводи за задоволство, но те били лошо използвани от властта, докато неуспехите били изтъквани с възхитително умение от лидерите на опозицията. Под натиска на ловкия Руер империята възстановила колониалните си владения, които не били за пренебрегване. Като губернатор на Сенегал от 1854 до 1865 г. Федерб завладял цялата страна, поставяйки солидни основи за бъдеща експанзия. Един поход в Китай позволил на генерал Кузен-Монтобан да наложи на китайците договора от Тиен Цин, който предоставял на френската търговия седем големи пристанища. През 1867 г. флотът завладял Кохинхин и постигнал подписването от страна на краля на Камбоджа на договор за протекторат.

Политиката в Египет позволила на Фердинанд дьо Лесепс да доведе докрай прокарването на канала, който бил открит през 1869 г. Французите притежавали повече от половината акции на компанията. Очертавала се една добра възможност за френско влияние в Средиземно море с центрове Египет, Алжир, който бил държан трудно в подчинение, и Светите места. През Суец Франция имала достъп до Далечния Изток, където тя заедно с Англия имала добри търговски позиции. Това, което пропуснал да извърши в Мексико, императорът постигнал в Средиземно море: Марсилия най-много спечелила от тази политика.

НОВ ЦИКЪЛ РЕФОРМИ

В 1868 г. тези успехи изглеждали скромни в сравнение с явните провали, претърпени на други места. Когато през януари 1867 г. императорът се съгласил да даде на Парламента право на интерпелация, тази мярка била оценена като доказателство за слабостта му. Законът за печата от 1868 г., който премахвал предварителната молба за разрешение и намалявал регистрационните разноски, също не бил приет добре. Опозицията видяла в този акт възможност да разшири своята политическа пропаганда. И най-сетне Законът за обществените събрания, гласуван същата година, позволявал фактически на партиите да се възстановят, а на нотабилите да възвърнат влиянието си върху своите привърженици. Отново парите щели до ръководят печата, а замъците – политиката. Нима империята била паднала толкова ниско?

В действителност надеждата и плановете на режима били свързани с поведението на новите социални прослойки, които се ползвали от благополучието и забогатяването. Нормално те трябвало да поддържат империята. Те били спечелени за политиката на прогрес и социален мир. Но на практика те можели да имат положително отношение както към една либерална империя, така и

към една република на реда. Те били на разположение и републиканците знаели това.

Опозицията на републиканците се извършвала най-вече в пресата: всички републикански вестници през 1869 г. имали огромния за епохата тираж от 100 000 екземпляра. Братята Юго издавали *„Рапел"*, адвокатът Жюл Фери ръководел *„Л'Еклерьор"*, Делеклюз- *„Ревей"*; *„Лантерн"* на полемиста Рошфор се четял много, защото бил твърде дързък. *„Ревей"* се осмелил да обяви подписка за издигане на паметник на депутата Боден, умрял на барикадите от 2 декември „заради 25 франка". Защитникът на *„Ревей"*, който бил даден под съд, се наричал Гамбета. Всички литературни и политически темпераменти на новото поколение се срещали по страниците на републиканските вестници в края на империята. Всички тези млади хора приемали шегата на Рошфор:

„Като бонапартист предпочитам Наполеон II – това е мое право!"

При изборите от 1869 г. републиканците били изготвили прочутата *Белвилска програма*: тя много умело дозирала чисто либерални искания – свобода на личността, пълна свобода на пресата, честно прилагане на всеобщото избирателно право, право на сдружения и събрания, безплатно обучение, разделяне на Църквата от държавата – с искания, внушени от младите водачи на работническото движение: например премахване на постоянната войска и изработване на социална данъчна система. След като властта забранила Френската секция на Интернационала, работниците преминали при републиканците. Обратно, увеличаването на кръвопролитните стачки, описани в *„Жерминал"*, превръщало младите адвокати републиканци в естествени защитници на стачниците. Така например републиканците щели да се заемат с искането за синдикални права. Империята не успяла да привлече нотабилите, така както и да приобщи работниците.

ПОСЛЕДНИЯТ УСПЕХ НА РЕЖИМА

Изборите от 1869 г. били неуспешни за империята: привържениците на режима били с 500 000 по-малко (4,5 милиона вместо 5). Опозицията получила 3 300 000 гласове. Нейните депутати били тридесетина републиканци и 40 либерали. Безусловните поддръжници на империята, или както ги наричали – „мамелюците", били само стотина, а династичните либерали от Третата партия също били около сто. Републиканците били избрани предимно в големите градове – Париж, Марсилия, Лил. И този път селото гласувало за реда.

След тези изборни резултати основателите на империята смятали, че трябва да предадат щафетата: „колкото до хората от 2 декември като мене – казвал Персини, – ролята им е свършена." На 2 януари 1870 г. императорът поставил начело на правителството водача на Третата партия Емил Оливие.

С Оливие режимът намерил сред своите хора възможен реформатор. „Руерението", или управлението на Руер, свършило. Нов цикъл реформи тласнал още по-напред либерализацията: Законодателното тяло получило право да избира свое бюро и свой председател. То имало законодателна инициатива, гласу-

вало бюджета по глави, разширило още повече правото си на поправки. Правителството можело да се състои от министри, избирани сред депутатите. Оливие поискал да отговаря непосредствено пред Камарата. Наполеон III отхвърлил този последен етап от осъществяването на истински парламентарен режим, но позволил на Емил Оливие свободно да състави кабинета си, като си запазил правото да назначи само министрите на войната и на флота.

Нов етап по пътя на либерализацията на режима бил преминат през април 1870 г.: със *senatus consulte* императорът превърнал Сената в истинско парламентарно събрание, което загубило своето право за промени в Конституцията.

„Конституцията – уточнил той – може да бъде изменяна само от народа по предложение на императора."

Сенатът имал вече само обикновеното право на законодателен контрол. Той престанал да бъде пазител на съдбините на режима.

Императорът се задължил да се допитва до народа с плебисцит за мерките за либерализация като цяло. Изборът на този популярен ход фактически означавал, че Наполеон III иска да докаже легитимността си пред урните.

Републиканците не се заблудили. Те се хвърлили с всички сили в яростна кампания против режима. Либералните буржоа в началото на 1870 г. вече почти не ги следвали: твърде много се страхували от революционния натиск. Империята победила в допитването със 7 300 000 гласа срещу 1 570 000 за опозицията и повече от 2 700 000 въздържали се. И този път опозицията получила гласовете единствено на големите градове. Верните села избрали империята. Тя се оказала, както казал Гамбета – „основана за втори път". Разгромът в предстоящата война щял да я отнесе.

РЕЖИМ, ВЪВЛЕЧЕН ВЪВ ВОЙНА

Франция не била добре подготвена за истинска европейска война. Прусия станала голяма военна сила благодарение на оръдията на Круп и железниците. Тя с лекота победила Австрия при Садова. Действащата армия от 800 000 добре обучени войници, с която разполагал пруският крал, далеч превъзхождала всяка европейска армия.

Франция можела да мобилизира само 300 000 души. Законът „Ниел", гласуван в 1868 г. от Парламента, с чувствителни облекчения се стараел да въведе девет години военна служба чрез теглене на жребий и запас от четири години. Всяка година набирали 80 000 души, което при мир давало теоретически на Франция армия от 500 000 души и запас от 300 000. „Добрите номера" в случай на нужда можели да бъдат мобилизарани в подвижната гвардия. Последната обаче никога не била сериозно организирана.

Единственият благоприятен за френската армия елемент бил въоръжението: новата пушка, зареждаща се откъм затвора – „шаспо", и първата картечница. Но артилерията ѝ била по-изостанала от немската, а логистиката била твърде недостатъчна.

Ала Прусия притежавала най-вече необикновен дух, а другите немски

държави, които се присъединили към нея, имали съзнанието, че водят национална борба за изграждането на една обединена нация.

Бисмарк много добре използвал пред немското обществено мнение исканията за посредничество на Наполеон III по време на конфликта с Австрия. Френският император пожелал да му се заплати за неутралитета чрез преотстъпване на немски земи: на левия бряг на Рейн той искал д получи баварската територия Палатинат. Желаел и Люксембург и в замяна обещавал на Бисмарк да толерира анексирането на южните немски държави. Но докато продължавал пазарлъка, тези държави побързали да се разберат с Прусия. Бисмарк много умело събудил патриотични чувства. крайно враждебни спрямо французите.

От този момент поводът за конфликта нямал голямо значение: Прусия била готова както във военно, така и в политическо отношение. Принц Леополд Хоценцолерн бил кандидат за вакантния испански трон. На 3 юли 1870 г. въпреки враждебното отношение на Франция Бисмарк наложил официалното признаване на тази кандидатура от Европа. Френската преса на свой ред приела войнствен тон. Но правителството на Оливие отлично преценило опасностите от военна авантюра. Френският посланик бил изпратен в Емс, където пруският крал бил на водолечение. с мисия да успокои нещата, молейки краля да отхвърли тази кандидатура. На 11 юли пруският крал обявил, че кандидатурата на Хохенцолерн е оттеглена.

Една истинска Партия на войната се изявила в този момент в Тюйлери в обкръжението на императрицата. Тя упрекнала в миналото императора, че не е помогнал на католическа Австрия срещу Прусия. Под влияние на императрицата министърът на външните работи Грамон телеграфирал на френския посланик Бенедети да поиска от пруския крал гаранции за бъдещето. Кралят отново приел да успокои духовете, одобрявайки безрезервно отказа на принц Хохенцолерн от испанския трон. Веднага телеграфирал на Бисмарк, за да го постави в течение на нещата.

Бисмарк съвсем съзнателно искал война, за да довърши обединението в ущърб на Франция. Той подправил текста на императорската телеграма, представяйки я като разказ за груб отказ на аудиенция. Френският посланик бил направил на Прусия унизителни предложения. Тя гордо отказала. Така едновременно в Париж и Берлин пламнал националистическият пожар.

ПОРАЖЕНИЕТО НА ФРАНЦУЗИТЕ

Франция веднага взела съответните мерки. Генерал Льобьоф – министър на войната, се опитал да мобилизира 350 000 души. Дипломатите полагали усилия, за да постигнат съюз с Италия и Австрия и неутралитета на южните немски държави. Въпреки опозицията на Тиер и Жюл Фавр на 17 юли парламентът одобрил обявяването на война.

На 2 август генерал Льобьоф успял да разположи на границата само 250 000 войници. Благодарение на находчивото използване на железниците прусаците и съюзниците им вече били на Рейн с 500-хилядна армия и мощна

артилерия.

Френските сили били разделени на няколко групи: армията на Елзас, командвана от Мак-Махон, наброявала 67 000 бойци. Базен предвождал армията на Лотарингия със 130 000 души. Останалата част от войската се съсредоточила по-близо до Париж. Императорът искал лично да поеме командването.

Още от 4 август прусаците отблъснали Мак-Махон, чиито офицери нямали дори генералщабни карти на района на сраженията. Победен при Висембург, а на 6-и и при Фьоршвилер, Мак-Махон напразно приел да пожертва алжирските стрелци и кавалерийските полкове. Героичната атака при Райхсхофен била особено безполезна и неефикасна: тежките кавалеристи се заплитали в лозята на Елзаската равнина под страшния огън на баварските пехотинци. На тя за дълго време щяла да навестява народното въображение.

Армията отстъпвала, изоставяйки Елзас на врага, който можел да прекоси Рейн както си иска. Единствено Страсбург и Белфор все още се съпротивлявали. Армията на Базен вече се сблъскала с прусаците, които бързо напредвали. След разгрома в Елзас Мак-Махон решил да оттегли всичките си войски към Мец. Той получил заповед от императора да се насочи към Шалон, за да се присъедини към останалите френски сили. Фактически в лагера в Шалон отстъпващите войски заедно с ефективите, които се съсредоточавали там от няколко дни, представлявали 145-хилядна сила, която разполагала с 400 оръдия. Какво да се прави с тази армия?

Знаейки, че е преследван от прусаците, Мак-Махон решил да отстъпи към Париж, за да защити столицата, изоставяйки Базен, който се сражавал при Борни, Резонвил, Гравелот и Сен Прива. Но вместо да се възползва от своето предимство, той се оставил да го обсадят в Мец. Трябвало ли да се присъединят към него?

Императрицата също имала свои виждания за войната. Заедно с генерал Кузен-Монтобан, който заместил Емил Оливие начело на правителството, тя успяла да убеди твърде слабия и болен император, че той и Мак-Махон трябва да помогнат на Базен. Връщането на победения Наполеон III в Париж би било политическа катастрофа.

Прусаците атакували при Седан идващата на помощ армия. 240 000 души и 500 оръдия обстрелвали безкрайната и неорганизирана френска колона, която наброявала 110 000 войници. Мак-Махон бил ранен в началото на битката, което довело безпорядъка до кулминационната му точка. Императорът нито за момент не успял да овладее положението. Пруските оръдия бомбардирали непрекъснато Седанската котловина. Прекрасните атаки на кавалерията на Маргьорит и на Галифе не успели да разчистят пътя на армията, заклещена в пруското менгеме. Наполеон III решил да предаде меча си и да капитулира безусловно пред Молтке. Френската армия дала 25 000 убити и ранени. Немците дълго си спомняли за „Седантаг", където удържали нечувана по бързина, но и по жестокост победа. За няколко часа героизмът, проявен и от двете страни, станал легендарен: епизодът с последните патрони от френска страна е пример за спомена от загубената и отчаяна битка при Седан, който живеел в народната памет след 1870 г.

И така на 2 септември 1870 г. Наполеон III бил пленник на пруския крал. Но въпреки това войната продължавала: Страсбург все още се съпротивлявал,

както и Селестат, Фалсбург, Рокроа. Базен продължавал да държи Мец със своите 170 000 души и 1600 оръдия. Нима всичко било загубено?

РУХВАНЕТО НА ИМПЕРИЯТА

На 4 август в Париж тълпата превзела Парламента. Тя искала свалянето на пленения император, когото обвинявала за катастрофата. Гамбета и Жюл Фавр повели тълпата в Отел дьо Вил. Те незабавно съставили *Правителство на националната отбрана*, в което влезли единадесет членове на Законодателното тяло – оцелелите от 1848 г. Жюл Симон, Рошфор, Кремиьо и Гарние-Пажес също участвали в него. Предложили на генерал Трошю, който бил популярен в Париж, поста министър-председател. Императрицата вече била избягала в Англия. *„Седантаг"*, празнуван радостно от победоносната немска армия, бил първият ден на новата република и във всеки случай последният ден на империята.

Дали наистина войната била причина за нейното рухване? Имал ли режимът шанс да продължи да съществува още дълго време, ако бе успял да запази мира? Може да се отбележи, че той претърпял чувствителен неуспех в приобщаването на новите социални прослойки. Той загубил влиянието си в градовете, които предпочели републиканските лозунги. В крайна сметка, преди да си отиде, негови привърженици били нотабилите и селските жители, които дори през април 1870 г. предпочитали да гласуват за имперския ред, отколкото за републиканската авантюра или орлеанистката неефикасност.

Силата на империята идвала от слабостта на опозициите: опозицията от вчерашния ден, тази на старите републиканци, на приятелите на Тиер или на роялистите, обединила се от носталгията по едно политическо минало, което голямото мнозинство от французите не желаело да се възроди, защото то било образът на техните разногласия. Колкото до опозицията на утрешния ден – тази, която някога можела да вземе властта, в 1870 г. съществувала само като обещание. Тя присъствала хаотично в септемврийското временно правителство. Младите вълци като Гамбета участвали в него редом с „изкопаемите" от 1848 г.

Впрочем имало голяма двойственост в позицията на младите противници на империята: ако протегнели ръка на социалистите, докъде щели да стигнат в изграждането на социалната демокрация? Хора като Гамбета и другите автори на *Белвилската програма* естествено не били социалисти, а либерални демократи. Те побързали да съставят временното правителство именно защото се страхували, че ако се забавят, ще трябва да включат в него и социалистите.

Имало опасност от явен конфликт между тези млади бъдещи нотабили и революционните водачи, изплували от неизвестността, които малко по-късно щели да оглавят Парижката комуна. Преди да се установи, Републиката трябвало да се освободи от социалистическата ипотека. Следователно тя нямала политически средства да замести империята, след като за общественото мнение през 1869 г. тя била синоним на социална демокрация.

Но и старите нотабили, също както и младите, не разполагали със средства да свалят режима. Би ли могъл Тиер да се прави на крал? Монархистите били по-разединени отвсякога на орлеанисти и легитимисти. Те не били съгласни нито по политическите форми, нито по възгледа за обществото. Всички опозиционери били съгласни само по едно – общата борба против империята. След като императорът бил в плен, те излезли от развалините, неорганизирани и нетърпеливи да вземат властта.

Републиката от 4 септември била доста крехка: родена преждевременно, тя се намирала и под заплахата (която не била малка) на пруските оръдия. Трябвало ли да се остави републиканският режим да подпише акта на капитулация? Републиканците и техните противници обсъждали този въпрос. Но за да отдалечат подобна катастрофална възможност, те проявили слабостта да повярват, че една нова масова мобилизация в духа на 1793 г. ще помири всички французи в нова освободителна война. В най-лошите възможни условия новороденатa република потеглила на война.

ГЛАВА XVI

Републиката на срама

Империята била поддържана почти до края си от провинцията и за нея по бойните полета на Елзас, Лотарингия и Арденските се сражавали пак младежи от селата. И все пак държавата при Наполеон III напълно отговаряла на централистичния модел, наследен от Наполеон I. Префектите налагали повече от всеки друг път волята си и провинцията често трябвало, за да бъде чута, да прибягва до нотабилите от опозицията.

С цел да бъдат изразени законните интереси, които с течение на времето можели да бъдат застрашени от едно твърде бюрократично столично правителство от типа Руер, императорът приел либерализацията и благоприятствал зараждането на една опозиция, свързана със Стария режим – тази на Емил Оливие. Събитията от 1870–1871 г. щели да нанесат силен удар на парижкия централизъм.

Бонапартистката държава нямало да издържи на разгрома, а републиканското якобинство нямало да надживее Комуната. „Републиката на срама" щяла да бъде поета в своите противоречиви съдбини от нотабилите в провинцията. Тя щяла да бъде, по думите на Алеви, „Република на херцозите".

Пруска война и гражданска война

АРМИИТЕ НА ГАМБЕТА

„Няма да отстъпим нито педя от нашата територия – казвал Жюл Фавр, – нито камък от нашите укрепления."

Същият този Жюл Фавр тайно щял да води с Бисмарк в замъка Ферие преговорите по условията на капитулацията на 28 януари 1871 г. На републиканците щяло да им бъде трудно да накарат хората да забравят, че са продължили войната напразно.

Защото провинцията в своята цялост не разбирала причините за това про-

дължаване. Когато виното е наточено, то трябва да се пие, казвали нотабилите. Колкото пó се бавели, толкова по-невъзможно за пиене ставало то.

Но Париж бил жаден за реванш. Воден от републиканците, той отново подел митологията на песните от Революцията. Уви! Още на 19 септември 1870 г. Париж бил завзет от прусите. Той трябвало да познае страданията на една продължителна обсада. Гамбета и още двама членове на временното правителство били принудени да напуснат града с балон, за да потърсят помощ в провинцията. Те успели да съставят няколко армии: по Лоара с Шанзи и Д'Орел дьо Паладин; на север с Федерб; на изток с Бурбаки. Общо близо 500 000 души. Но на 27 октомври Базен капитулирал в Мец с всичките си войници.

Републиканските армии нямало да издържат дълго на удара на прусите: първата армия на Лоара била победена на 8 декември. Тази на Шанзи била сразена през януари в Ман. Федерб не успял да освободи Париж, а Бурбаки, отказвайки се да освободи обсадения Белфор, оставил войниците си да преминат в Швейцария, където те били пленени. В Париж всеки опит за пробив пропадал. Трябвало да се иска примирие. Републиканската война се оказала серия от провали. Патриотичният плам не можел да компенсира недостатъчната обученост.

ПАРТИЯТА НА РЕДА И КАПИТУЛАЦИЯТА

Бисмарк искал да преговаря с едно отговорно правителство. За тази цел трябвало бързо да се подготвят избори. Те се провели на 8 февруари. Мерките, предложени от Гамбета за отхвърлянето на кандидатурите на онези, които са заемали официални длъжности по време на империята, не били приети от умерените републиканци като Жюл Симон, които искали законно допитване. Републиканците имали време само да сменят префектите и да започнат набързо пропагандата си.

Призивът бил отправен на 2 февруари, а гласуването започнало на 8-и: за един ден били избрани всички депутати. По-бързо от това не можело и да се действа.

> „Горките хора, призовани по този начин – отбелязва Алеви, – занаятчии, селяни, дървари, повикани от вдън горите, рибари от открито море, подканяни да отговорят на безброй неясни за тях въпроси: мира, войната, ликвидиране на миналото, изграждане на бъдещето, монархията, Републиката, Империята... От двадесет години... те упражнявали правото си на гласуване и били свикнали постоянно да следват указанията на префектите, кметовете или свещениците. Но при тези бързи обстоятелства префектите били без авторитет, администрацията не си вършела работата."

За кого да гласуват? Бонапартистите били сметнати за отговорни за разрухата. Никой не ги искал повече. Републиканците току-що били изгубили войната, а кой би желал в разорена Франция от 1870 г. завръщането на кралете?

„Горките хора" на Алеви гласували този ден за своите господари; не за блестящите парижки оратори, които те не познавали, а за господарите на за-

мъците, заводите, миите и горите, за „работодателите", способни да закрилят бедните, да им осигурят работа и помощ. В разорена и окупирана Франция у простите хора се събуждали рефлексите на „унижените" от късната империя. Те си търсели разумни защитници.

Така че в Камарата на депутатите пак се върнали известните имена от провинциите на Франция: Ларошфуко, Ноай, Броли, Д'Аркур, едрите предприемачи като Казимир Перие и Ернул, принцовете от другите режими, Д'Омал, Дьо Жоанвил. Традиционната десница се срещнала отново, събрана около масата на властта от тревогата на французите.

Болшинството били явно роялисти. Единствено парижаните и жителите на големите градове гласували за републиканците. Те били само 200 – срещу 200 орлеанисти, и 200 легитимисти и трийсетина бонапартисти. Успехът на роялистите се дължал до голяма степен на обещанието за мир, давано от всички кандидати. На републиканците били отказани гласове поради това, че те искали продължаването на войната. Роялистите спечелили лесно, показвайки безполезността на съпротивата на републиканците, както и на опасностите от парижката якобинска треска. Отново се утвърдила волята за ред, но по-силно от всеки друг път.

Новата Партия на реда, превърнала се в Партия на мира, била единодушна по важните политически и морални въпроси, но не и по въпроса за формата на управление, което трябвало да се установи. Легитимистите били фанатиците на реакцията. В желанието си на всяка цена да изтрият миналото те държали на бялото знаме, символ на старото теократично общество, което искали отново да възстановят. Те били привърженици на завръщането на власт на граф Дьо Шамбор. Тази „лека кавалерия" не обичала капиталистическата система, която смятала за виновна за „обществото без Бог" и за революционните смутове. Тя обвинявала орлеанистите, привърженици на граф Дьо Пари, че се съюзили с богатите делови среди и прокарвали техните интереси пред тези на морала и религията.

Републиканците били обединени само привидно. Крайната левица, *радикалите*, оставала вярна на *Програмата от Белвил*: Гамбета, Клемансо искали да скъсат окончателно с Църквата, да установят истинско гражданско общество. Те си поставяли за цел да спечелят „новите социални слоеве" и искали да осъществят смели реформи, които да привлекат работническата класа и да я отклонят от опасните идеи на социализма.

Умерените републиканци били най-многобройни. Те следвали тримата Жюл: Фери, Греви, Фавр, които били много по-близки до орлеанистите, отколкото до радикалите. Те искали като тях мир и обществен ред. Упреквали радикалите за прекалената им любов към риска и за якобинския им авторитари-зъм. Това били провинциални знатни, ратуващи за справедливост, свобода, ред в обществото. Били наследници на големите юристи от 1789 г., докато пламенните радикали се хвалели, че са близки по-скоро до трибуните-демагози и патриоти от 1793 година.

Избран от двадесет и шест департамента, Адолф Тиер бил силният човек на това Събрание: бивш орлеанист, неговото непрекъснато противопоставяне на империята му спечелило симпатиите на умерените републиканци. Така че той бил предпазлив относно бъдещето на управлението. За него нямало особено

значение дали това ще бъде конституционна монархия, или република от знатни. Той желаел само новият режим да е определено консервативен.

Новото Събрание било очевидно отблъскващо от гледна точка на напредничавите републиканци. Младите журналисти се подигравали на „селяните", заседаващи във Версай „сред един театрален декор", казвал Зола, който пишел в *„Клош"*:

> „Десницата е невероятна; тези господа са пристигнали скорострелно, за да си поделят властта. Но Гарибалди в червен сюртук, с широка филцова шапка, с груб и спокоен вид на войник е много по-интересен от голите темета на болшинството, което провинциите са изпратили в Националното събрание."

„Селяните" бързали да гласуват ратифицирането на преговорите за мир: те назначили Тиер за „глава на изпълнителната власт на Френската република". Те искали от него да не предприема нищо, засягащо конституционното бъдеще на страната, докато не бъдат възстановени мирът и редът. Това бил „договорът от Бордо", който оставил въпроса за Републиката неразрешен. 250-те едри поземлени собственици, които господствали над цялото Събрание, искали да имат време, за да се споразумеят относно организирането на управление според своето желание. Те не искали първата работа на новата монархия, която очаквали, да бъде поставянето на унизителния подпис на договора за мира от Франкфурт.

ПАРИЖ СЕ БУНТУВА

Междувременно в Париж резултатите от изборите били почувствани като унижение. Въодушевлението на селяните от гласуването за незабавен мир пренебрегвало страданията на парижани, тяхната отчаяна съпротива. 260-те въоръжени батальона на Националната гвардия представлявали политическа сила, с която би трябвало да се съобразяват. Гвардията създала „комитети за бдителност" в кварталите на Париж. Един „централен комитет" изпълнявал ролята на правителство. Той упражнявал фактическа власт над членовете на временното правителство от 4 септември, останали в столицата. В парижкото кметство бил учреден „Комитет за обществено спасение". Париж бил готов за бунт.

Настаняването във Версай на Събранието от Бордо възпламенило страстите: провинцията умишлено игнорирала Париж. Тя се доверявала на Тиер, ненавиждан от парижани като бивш шеф на Комитета от улица „Поатие" и някогашен съучастник на убийците от юни 1848 година.

Мерките, взети от Събранието, веднага станали непопулярни. То премахнало мораториума над наемите: те трябвало да се събират незабавно. В един град, който току-що излизал от продължителна обсада, в който не съществувала икономическа дейност, хиляди търговци и занаятчии били заплашени от фалит. Премахването на ниската заплата на националните гвардейци лишавало 350 000 бойци от всякакви средства. Обстановката се нажежавала.

Изглежда че Тиер нарочно предизвиквал скъсването, търсейки инцидент. За предпочитане бил бързият удар пред една неясна и заплашителна атмосфера. Той решил да изпрати армията, за да прибере оръдията, които Националната гвардия била струпала в Белвил и Монмартр. Тези оръдия след примирието трябвало да бъдат предадени на пруситe. Но Париж не искал да ги върне.

През нощта на 17 срещу 18 март 1871 г. войниците, изпратени от Тиер, се побратимили с населението. Генералите, които ги командвали, били пленени, обиждани, разстреляни. Била обявена гражданска война.

ПАРИЖКАТА КОМУНА

Тиер организирал нова обсада на Париж. Той обградил столицата, поставена в състояние на блокада, със съучастничеството на пруситe. Набързо върнал 100 000 войници от пленническите лагери, въоръжил ги и накарал началниците да ги подготвят. Генерал маркиз Дьо Галифе, който се държал храбро в Седан, застанал начело на тези „версайци". Всичко било готово за едно ново клане.

На 26 март в Париж била избрана „Комуна", която завзела цялата гражданска и военна власт. Тя искала да управлява не само Париж, но и цяла Франция и настояла в различните градове да се учредят по неин пример „Комуни". Избрала си за емблема червеното знаме и променила календара, възстановявайки стария революционен календар.

По всичко личало, че в Комуната господствали най-крайни тенденции. Тиер бил доволен от това, тъй като познавал разделенията, които от дълго време противопоставяли едни на други революционерите от всякакви кланове. И наистина, в съвета на Комуната влизали дори умерени! Те (23 на брой) трябвало да се откажат да заседават и да отстъпят мястото на 67 революционери от всякакви настроения: бланкисти като Риго и Фере, привърженици на насилието и диктатурата, стари якобинци като Делеклюз, станал известен с противопоставянето си на империята; социалисти, членове на Интернационала, като Варлен и Вайан, които в сравнение с бланкистите изглеждали умерени; няколко анархисти като Жюл Валес. Разделението в тенденциите бързо се изразило чрез разминаване в политиката им, още повече че Комуната щяла да просъществува в затворен съд, без връзка с останалата част от страната: призивите за бунт били чути в няколко провинциални града, но в Лион, както и в Марсилия или в Сент Етиен смутовете били бързо потушени. За Париж епизодът с Комуната изглеждал като продължение на обсадата. Столицата била обградена, обсадена. Тя скоро щяла да бъде завзета.

ПРОГРАМАТА НА „КОМУНАРИТЕ"

Централният комитет на националната гвардия бил събрал 200 000 въстаници, от които само 30 000 били в състояние да се сражават. Комунарите знаели, че нямало да могат да осъществят програмата си, ако не я разгласят широко в страната. Тази програма била амбициозна в своята смелост. Тя била опре-

делена на 26 март от „Манифеста на комитета на 20-те района на Париж“. Позовавала се на децентрализаторската, антидържавна революционна традиция. Трябвало да се обединят свободните комуни, за да се състави една нова държава, която да не е потисническа.

„Комуната е основа на всяка политическа държава – се казвало в нея, – както семейството е зародиш на обществата.“

Тази комуна трябвало да бъде „автономна“ и да запази свободата и суверенитета си.

„Автономията на Комуната гарантира на гражданина свободата, реда в града, а обединяването на всички комуни увеличава взаимно силата, богатството, пазарите и ресурсите на всяка от тях, давайки им възможност да се ползват от усилията на всички тях.“

По този начин Комуната се разграничавала твърдо от централизаторското якобинство, тя търсела корените си в най-далечните бунтове от Средновековието:

„На 18 март 1871 г. победи онази комунарска идея, започнала от XII век, утвърдена чрез морала, правото и науката.“

За да даде пример, Парижката комуна, изразявайки по този начин волята си да скъса с потисническото минало, премахнала префектурата на полицията и постоянната армия. Тя карала войниците да избират офицерите от Националната гвардия, отговаряща за реда. В действителност тя била принудена да вземе спешни мерки, невинаги съобразени с принципите, но предназначени да възстановят реда в Париж и да успокоят жителите му: мораториумът над наемите бил запазен; тези, които били взели пари назаем от „Заложните къщи“, за да оцелеят, имали право на допълнителни срокове, за да върнат дълговете си. Комуната поискала аванс от „Банк дьо Франс“, тъй като не желаела да разполага незаконно със златните ѝ резерви!

ГРАЖДАНСКАТА ВОЙНА И РЕПРЕСИЯТА

Версайците обявили, по думите на генерал Дьо Галифе, „непрекъсната и безпощадна война“ на обсадения Париж. Комуната трябвало да се справи с всички сили, с които можела да разполага. За да отговори на версайските провокации, тя взела заложници, главно свещеници. Тази мярка не попречила на версайците да разстрелят почти всички пленени въстаници.

Насилието поражда насилие. В страха си от репресии, в ужаса от връщане на „юнските дни“ от 1848 г. парижките въстаници се развилнели. Вандомската колона – символ на тиранията, била разглобена, Наполеон – съборен, дворецът Тюйлери – опожарен. Започнали да сриват със земята частните домове, за да нанесат удар по имотите на буржоата. Домът на Тиер на площад „Сен Жорж“ бил унищожен. Заложниците били разстреляни. Сред тях бил и прелатът Дарбоа.

Терорът не давал на комунарите оръжие срещу фанатизираната армия на маркиза, който представял пред войниците си комунарите като предатели и крадци. На 3 април комунарите тръгнали към Версай, но били разбити пред възвишението Валериен. Оттогава Комуната била принудена да мине към отбрана.

Пред очите на прусите на 21 май започнала „кървавата седмица": укрепленията Иси и Ванв били пометени. През вратата Сен Клу, която не била пазена, версайците влезли в Париж. Те атакували над 500 барикади. Боевете продължили чак до неделя, 28 май. Последните сблъсъци станали сред гробовете на „Пер Лашез": 20 000 били убити или разстреляни без присъда; 13 000 били осъдени да бъдат депортирани в Алжир или в Нова Каледония. Революционното движение било обезглавено. Социализмът изчезнал от Франция за десет години.

Символ на работническата съпротива, Парижката комуна би могла да изглежда като първото революционно въстание, поставило си за цел завземането на политическата власт от пролетариата. Но сам Маркс в един от трудовете си по критически анализ показва защо Комуната не била истински пролетарска: твърде много тенденции разделяли революционерите, които нямали достатъчно ясна представа за своята дейност. За Жак Ружри – историк на Комуната, това е „последната Революция на XIX век, последна и крайна точка на френската революционна епопея от XIX век". Би трябвало да се добави: на Парижката епопея. Париж щял да престане да бъде централна точка за раждане на революции. Никога вече Париж нямало да диктува на Франция революционни закони. Това, което Шарл X не могъл да направи, което Луи-Филип не пожелал да направи, Тиер най-после го осъществил. Той можел да се похвали, завземайки Париж, че е изтръгнал от него Революцията. Признателните републиканци ще му изплетат венци, преди отново да издигнат, камък по камък, опожарения му дом на „Нова Атина".

Колебливата Република: 1871-1877 г.

АДОЛФ ТИЕР, ВЪЗСТАНОВИТЕЛЯ

От тук нататък бъдещето било ясно: новото управление, което щяло да се установи във Франция – републиканско или не, щяло да бъде консервативно.

Това било очевидност и за самите републиканци. Дали Тиер, победителят от 1871 г., бил станал републиканец? Неговото орлеанистко минало го карало да преценява трудностите, които биха се появили при обединяването на роялисткия лагер. След като републиканците били за реда, защо страната да не гласува за тях?

Частичните избори от 2 юли 1971 г., които се провели почти веднага след потушаването на Парижката комуна, потвърдили тази преценка. От 114 избрани депутати страната посочила 99 републиканци.

Националното чувство наклонило везните в тяхна полза само няколко седмици след подписването на мира. На 10 май, в разгара на въстанието, много тежките условия на Бисмарк били направени публично достояние: според Франкфуртския договор Франция губела Елзас, част от Лотарингия и трябвало да плати на прусите военно обезщетение от 5 милиарда! Тя отстъпвала 1 600 000 жители на Елзас-Лотарингия, залежи от каменни въглища, желязо, сол, орна земя, гори, процъфтяваща памучна промишленост в равнината на Елзас. Загубите в хора поради войната и Комуната възлизали на 140 000 души. Гласът на народа явно означавал, че са му омръзнали политическите разпри. След като роялистите, хвалили навсякъде връщането към мира на Бисмарк, не били единогласни помежду си, републиканците от тук нататък изглеждали най-способни да осигурят реда и най-вече да възвърнат достойнството на страната.

Законът „Риве", гласуван на 31 август 1871 г., правел Тиер президент на Републиката, макар той да си оставал шеф на правителството. В продължение на две години той щял да бъде безспорен господар на страната, първият „спасител" на един режим, който щял да познае и много други подобни.

Първата цел на Тиер била освобождаването на територията: той успял да пусне заем, който позволил пълното покриване на 5-те милиарда в злато, искани от Бисмарк. През септември 1873 г. – 18 месеца по-рано от предвиденото по календар, пруските окупационни войски напуснали националната територия. Вътрешният ред бил запазен благодарение на продълженото обсадно положение в Париж и на закона Дюфор, който строго наказвал всяка социалистическа дейност.

Втората цел била да се реорганизира държавата. Дали да се вземе решение за възстановяване на централизираната бонапартистка държава, или да се даде щедро известна регионална автономия на нотабилите? Тиер, разбира се, се ползвал с доверието на провинциите. Но негов дълг било да възвърне на нацията – Франция, изправена срещу имперска Германия, ефикасността на една модерна държава.

Приетите решения приличали на компромис: префекторалната администрация, наследена от империята, била изцяло запазена. Префектите засилвали своята власт на попечители над Генералните съвети. Но последните били избирани както общинските съвети, които избирали кметовете си, освен в Париж и в големите градове, където изборът на кметовете изцяло зависел от властта. Така местните интереси имали своите защитници, които скоро щели да изберат свои представители в Сената. Но те трябвало да отстъпят пред националните интереси, представлявани от префекта, чиято главна мисия продължавала да бъде запазването на реда и подготовката за изборите.

Реорганизацията на държавата се вдъхновявала във всички области от грижата за опазване на интересите на господстващата буржоазия. В данъчната администрация например Тиер привилегировал косвените данъци, които засягали цялостното потребление, а не директните данъци, които биха могли да засегнат богатството и високите заплати. Военният закон също облагодетелствал буржоата: той определял (през юли 1872 г.) петгодишна служба с призоваване само на половината от годишния контингент. Младежите с дипломи за средно образование подлежали на 12-месечна намалена служба. Освобожда-

ването от нея било често явление и от него се възползвали най-вече наборници от богатите семейства, както и младежи, осигуряващи прехраната на семействата си.

Тиер се грижел за интересите на селското стопанство и на новоразвиващата се промишленост: той възстановил митническите такси, ограничаващи вноса на първични суровини. Убеден малтусианец, той бил привърженик на едно умерено икономическо развитие, което да не прави Франция зависима от чуждите страни и да предпази едрата буржоазия от прекалено голямата работническа концентрация. По този начин той започвал едно развитие, което довело до тарифата „Мелин" от 1892 г., премахваща изцяло законодателството за свободната търговия от времето на империята.

НОВАТА РЕПУБЛИКАНСКА ПАРТИЯ

За Тиер тези промени били всъщност възстановяване на либералната държава, на която той бил служил през цялата си кариера. За него нямало особено значение, че тази държава е обсебена от републиканците. Те постоянно печелели на частичните избори и развивали от избори на избори една все по-консервативна пропаганда.

„Ето ги – казва Алеви – тези подофицери от републиканската армия, които ще преобразят Франция... Тези мъже, способни да действат единно по цялата територия на страната, откъде ли идваха те?"

За Алеви произходът им е без съмнение: те идват от новите тайни общества.

„Зад Гамбета и приятелите му – казва той – присъства франкмасонството и след като всички режими имат нужда от ръководна класа, именно то се подготвя да доставя членовете ѝ."

Републиката на масоните е тази на „комитетите" – до вчера комитети за национална защита, превърнали се за кратко време в предизборни комитети.

„Хората вече не манифестират – казва още Алеви, – хората гласуват, те пускат в урните бюлетината, която комитетът е изготвил, която републиканците от града, ветеринарят, търговецът на вино ги съветва да пуснат."

Спечелването на електората от републиканците е бавно, но сигурно. Срещу кандидата от замъците от сега нататък ще стои навсякъде кандидатът на комитета от десницата, наречен кандидата от кафенето на празните политически дискусии.

Гамбета от своя страна публикувал редовно статии във „Френската република" – вестника на нотабилите от неговата партия. Той обикалял Франция, произнасяйки реч след реч по време на продължителните републикански банкети, където ораторите тръбели своите лозунги:

„Що се отнася до мен - казвал той, - аз вярвам в републиканското бъдеще

на селата и провинциите. Това е въпрос на малко време и на по-добре разпространявана просвета."

Защото учителите, излезли от Висшите педагогически училища, създадени по време на империята от Виктор Дюрюи, щели да станат усърдни пропагандатори на републиканската идея. Политическата цел на борбата с неграмотността била да се печелят всеки ден нови читатели на предизборната преса и местните ежедневници, издавани от приятелите на комитетите. Учителите в същото време били секретари на кметствата и местни кореспонденти на вестниците. Те щели да повлияят на избора на политическия персонал, поставяйки на първо място борбата срещу църковните училища, срещу Църквата. Ако републиканците се надявали един ден да вземат властта, това щяло да стане чрез борба срещу свободното училище, което правело от децата им бъдещи монархически избиратели.

Голям брой републикански брошури били издадени през 70-те години, за да се извършва пропаганда на партията и режима. „Демократична библиотека", „Народна библиотека", „Книжарница Франклин", „Републиканска библиотека", „Общество за републиканско образование" издавали малки, обикновени книжки, общодостъпни, в които се разказвала историята на Великата революция, където се величаели великите митове на гражданското общество: справедливост, равенство, нация.

Републиката искала да успокоява и републиканците се стараели да се интегрират в живота на провинциите, на селата по всички възможни начини. Например те издавали картички с пожелания и поздравления за младоженците или по случай раждането на деца, организирали по селата клубове или републикански асоциации, в градските квартали – библиотеки за заемане на книги. В страната се развивала задълбочена пропаганда. Тя използвала, разбира се, канала на все по-многобройните масонски ложи сред „новите обществени слоеве".

НЕУСПЕХЪТ НА ТИЕР

Тиер трябвало да даде гаранции за републиканската кауза, която той смятал за все по-приемлива. Той направил това по характерния си начин, шумно. На 13 ноември 1872 г. той заявил от трибуната на Събранието:

„Републиката съществува. Тя е законното правителство на страната. Да се иска друго, би довело до нова Революция, при това най-страшната."

От този момент нататък той ставал отявлен враг на монархисткото мнозинство.

Каквито и успехи да имала Републиканската партия, тя все още не била доминираща в Събранието. Така че не била в състояние да поддържа Тиер. Монархистите не били единодушни относно формата на управление, но били напълно единни да отхвърлят Републиката. Те се обединили срещу Тиер около херцог Дьо Броли, който станал шеф на едно консервативно мнозинство, състоящо се от двете роялистки формации и малката бонапартистка група.

На 13 март Събранието гласувало закон, който забранявал на Тиер да говори от трибуната, без да е поискал разрешение за това. Вече се страхували от неговите избухвания. Страхували се и от успехите на републиканската левица.

Частичните избори потвърждавали постоянния ѝ напредък, а в републиканския лагер радикалите били облагодетелствани въпреки техните „напредничави" идеи. В Париж приятелят на Тиер граф Дьо Ремюза бил победен от радикала Бароде, който идвал от Лион. Изборът му вдигнал голям шум, тъй като граф Дьо Ремюза в момента изпълнявал функциите на министър на външните работи. В Лион един друг радикал, бивш участник в Парижката комуна, бил избран без никакви затруднения. Радикалите били вече 90 в Събранието.

Монархистите с основание упреквали Тиер за политиката му, която вкарвала в Събранието не умерени и консервативни републиканци, а крайни радикали. Дьо Броли се качил на трибуната, за да поиска от Събранието да наложи поради опасността една „определено консервативна политика". Събранието незабавно гласувало срещу правителството: Тиер бил свален. Той си подал оставката. Маршал Мак-Махон бил избран за президент на Републиката. Херцог Албер дьо Броли станал министър-председател. Бил установен духовният ред.

НОВИЯТ „ДУХОВЕН" РЕД

„С Божията помощ, предаността на нашата армия, подкрепата на всички честни хора ние ще продължим делото за освобождаването на територията и възстановяването на духовния ред в страната ни."

Тази малка фраза на маршал Мак-Махон щяла да има голям успех: „Републиката на херцозите" била прекръстена в „Режим на духовния ред".

Църквата и старото общество минали отново в настъпление срещу радикализма, социализма, антиклерикализма и всички „модерни бичове на гражданското общество, родило се след Революцията", които папа Пий IX изрично бил осъдил. Трябвало да се възстанови Бог в държавата, в града, в семейството.

Франция отново се превърнала за Църквата в мисионерска земя. Гражданските „грешки", честите революции, смутовете, работническите бунтове налагали това задълбочено настъпление, което всъщност по начина си на протичане било революция. Работническите и селските маси били негова главна цел и Църквата щяла да изиграе в него съществена роля със съвременни средства.

Защото тя напълно се била приспособила към новите техники за формиране на общественото мнение. Наред с широката преса, с „Фигаро", „Л'Юнивер", „Солей", много католически вестници, издавани под ръководството на асомпсионистите[1], „Ла Кроа", „Пелрен" и многобройни трудове щели да подкрепят движението за духовен ред.

Правителството взимало незабавни мерки за подпомагане на „настъплението". Гражданските погребения били забранени през деня. Питейните заве-

[1] Асомпсионист – член на религиозна организация, основана в Ним през 1845 г. от Еманюел д'Алсон; издават в. „Ла Кроа". – *Бел. ред.*

дения – тези огнища на радикализма на село, били подложени на строго наблюдение. Републиканските вестници като „Френска република“ на Гамбета, „Рапел“ на синовете Юго, „Сиекл“, ляв републикански орган, „Пти Паризиен“ на Андрийо били забранени за улична продажба.

Асомпсионистите и другите религиозни ордени организирали зрелищна пропаганда на Църквата: процесиите следвали една след друга, при което те забивали тържествено кръстове по селата, организирали „мисии“ за развиване на култа към Дева Мария, на който от 1870 г. Ватиканът давал силен тласък. От това време водят началото си религиозни практики като „месецът на Мария“ или култът към „непорочното зачатие“. Чудесата, надлежно описани и легализирани, създавали възможност да се предоставят нови теми на вярващия народ. Лурд, малко изоставен по време на империята, се превърнал в културно място, както и Понмен, Паре льо Мониал, Ла Салет. Бил положен първият камък на базиликата „Сакре Кьор дьо Монмартр“ в Париж като „изкупление на престъпленията на Комуната“. Всички монархистки депутати присъствали на процесията в Паре льо Мониал пеейки религиозни химни на Сакре Кьор на Христос.

Религиозната реакция се придружавала от политически мерки. Както по времето на Втората империя, учителите били поставени под попечителството на префектите. В администрациите и най-вече в правосъдието се провеждала чистка. Премахнат бил законът, според който кметовете се назначавали чрез избор от общинския съвет. Духовният ред завладявал държавата.

Херцог Дьо Броли бързал да сложи край на него. Републиканската пропаганда ставала яростно антиклерикална, колкото повече ставали религиозните прояви. Учителите и родителите, които били враждебно настроени към светското училище, се обединили в Лига на образованието. Вместо да се впечатлят от размаха на реакцията, републиканците се организирали за борба с нея. Времето работело за тях.

Монархистите разбирали, че е необходимо колкото се може по-скоро да се обединят около една кандидатура за трона. На 5 август 1873 г. граф Дьо Пари направил визита на граф Дьо Шамбор: в дух на съглашателство и за да не се провали реставрацията, той му предложил да застане начело на монархисткото движение.

„Анри V – отговорил Шамбор – не може да се откаже от знамето на Анри IV.“

След този абсурден въпрос за знамето монархистката реставрация пропаднала.

„Граф Дьо Шамбор е френският Вашингтон – твърдял Тиер, – той основава Републиката!“

Дьо Броли се опитал отново да спечели време. Той прокарал закона от 20 ноември 1973 г., според който президентският мандат ставал седемгодишен. Депутатска комисия, надлежно избрана измежду Партията на реда, подготвяла бъдещата конституция.

Легитимистите се сърдели на херцог Дьо Броли, обвинявайки го за провала

на реставрацията. Те гласували против проекта на правителството, като прибавили гласовете си към тези на републиканците. На 16 май 1874 г. херцог Дьо Броли се оказал в малцинството.

РЕПУБЛИКАТА ВЛИЗА ПРЕЗ ПРОЗОРЕЦА

Възможно било само едно мнозинство – това, което би обединило орлеанистите и умерените републиканци. Именно това мнозинство гласувало двусмислените конституционни закони от 1875 г., които определяли управление, което еднакво можело да бъде конституционна монархия или република на нотабилите. Валон, един от членовете-републиканци, натоварени да съставят конституцията, успял да вмъкне поправка, гласувана с болшинство от един глас – неговия собствен, която въвеждала думата „Република“ в текстовете във връзка с член, определящ условията за избор на президента.

Тази срамна република, която едва се осмелявала да си каже името, се състояла от две камари: консервативният Сенат обединявал 75 сенатори, назначени пожизнено от събранието, и 225 депутати, избрани чрез косвено всеобщо гласуване, много изгодно за селските маси. Камарата на депутатите била избрана чрез пряко всеобщо гласуване. Президентът на Републиката бил избиран от двете камари заедно. Той се разпореждал с изпълнителната власт, назначавал на гражданските и военните длъжности, предлагал заедно с Камарите законите. Бил в правото си да разпуска Камарата, ако Сенатът бил съгласен. Той не носел отговорност, а правителствата отговаряли пряко пред Парламента. Конституцията била вдъхновена от либерални, орлеанистки идеи.

На монархисткото Събрание не му оставало друго, освен да се раздели. През март 1876 г. Републиканците били мнозинство в новата Камара. Избирателните комитети били вече по-силни от префектите. Републиканците били 360 срещу 155 монархисти и бонапартисти. Легитимистите били сразени. Единствен Сенатът оставал все още монархистки.

Мак-Махон назначил за министър-председател един умерен републиканец – Дюфор, бивш министър на Луи-Филип. Дюфор не успял да надвие мнозинството, което искало изцяло републиканско правителство. Наложило се да прибягнат до Жюл Симон.

Жюл Симон се намирал между два огъня – Елисейския дворец и Сената, които били монархистки, и най-действащата част на републиканската партия, която искала да се сложи край на духовния ред. Атаката се водела от Гамбета, който искал незабавно да се пристъпи към политика, твърдо насочена срещу клерикализма. Нали епископите организирали прояви с цел връщането към папата на папската държава? Жюл Симон се съгласил на един дневен ред, предложен от Гамбета. На 16 май Мак-Махон отказал да го приеме. Той се възползвал от първата предоставила му се възможност, за да се отърве от кабинета. Започвала криза.

КРИЗАТА ОТ 16 МАЙ

На 18 май Мак-Махон изпратил съобщение до камарите, в което обяснявал поведението си: виждал се принуден да разпусне Камарата. Жюл Симон подал оставка на 16 май. Мак-Махон помолил херцог Дьо Броли да състави правителство. Републиканците реагирали особено остро на това предизвикателство, 363 депутати веднага написали протестен „адрес".

„Министерството – се казвало в адреса – не се ползва с доверието на представителите на нацията."

Така че според Събранието министър-председателят можел да управлява само в съгласие с мнозинството. Но за Мак-Махон не можело и въпрос да става да се допусне едно правителство, което да не е съставено съобразно политическите възгледи на президента. Така президентският принцип влизал в противоречие с правилото за парламентарното управление. Събранието и президентът нямали еднакво разбиране за управлението.

В обяснението си от 18 май Мак-Махон припомнял, че имал конституционното право да разпуска Камарата, ако не е съгласен с мнозинството. Той възнамерявал да се възползва от това си право.

„Тази сериозна мярка – казвал той – днес ми се струва необходима. Никое министерство не би могло да се задържи в тази Камара, ако не потърси съюза и не приеме условията на Радикалната партия. Едно правителство, принудено да прибегне до такава необходимост, не е вече господар на действията си... Точно с това не поисках повече да се съгласявам."

На 25 юни разпускането било фактически обявено.

„ДА СЕ ПОДЧИНИШ ИЛИ ДА СЕ ОТКАЖЕШ"

Кризата нямало да бъде разрешена, ако в Камарата пак бъде избрано ново републиканско мнозинство. В този случай президентът би трябвало да си отиде. Управлението в своя принцип задължително щяло да понесе последствията от това.

Едва родена, Републиката била оспорвана от монархистите. Те мечтаели да я премахнат веднъж завинаги. Републиканците пък искали да сложат край на президентската фикция и да установят парламентарно управление. Те се стремели към триумфираща демокрация.

И в двата лагера с въодушевление се готвели за избори. Префектите на духовния ред получили заповеди да разгърнат най-широка дейност в полза на „добрите" кандидати, горещо препоръчвани впрочем по страниците на католическата преса и в проповедите на свещениците. В треската били отзовани или преместени някои служители. Републиканските вестници били преслед-

вани. Самият Мак-Махон се хвърлил в борбата и обиколил страната, за да подкрепя своите кандидати по примера на Наполеон III.

Гамбета използвал всички възможни средства. Той бил душата на републиканската съпротива. Използвал до максимум енергията на младите републикански бойци, предаността на учителите, усърдието на масонските ложи. Той отговарял на нетърпението на „новите слоеве", които искали да изгонят реакционерите от държавата. „Когато страната се произнесе –казал той в речта си в Лил, – ще трябва да се подчиниш или да се откажеш." Той ходел така от банкет на банкет, неуморим, подхвърляйки хапливи изрази, разобличавайки „враговете на Републиката". Републиканската преса подхващала думите му, акцентирала на заповедите му, сравнявала Мак-Махон с Луи-Наполеон, с „Баденге"[1]. Погребението на Тиер на 3 септември в Париж станало повод за внушителна републиканска манифестация. Усещало се, че тези избори щели да бъдат решаващи за бъдещето на управлението.

Те разочаровали всички: двете Франции се сблъскали почти наравно. Републиканците победили само наполовина. Преди били 363, сега – 323. Те събрали 4 200 000 гласа срещу 3 600 000 за монархистите. Все пак запазвали мнозинството си в Камарата, а за Мак-Махон това било сериозно поражение.

Дьо Броли трябвало да си подаде оставката на 20 ноември. Въпросът се поставял отново по същия начин: бил ли Мак-Махон в състояние да наложи на Камарата едно нежелано от нея правителство? В последна сметка тя приела Дюфор и Мак-Махон признал поражението си:

> „Упражняването на правото на разпускане – казал той – не би могло да бъде въздигнато в система на управление."

Признанието било от особена важност. То поставяло началото на парламентарното управление: от този момент нататък правителствата на Републиката, впрочем съобразно Конституцията, щели да отговарят само пред камарите. Правомощията на президента на Републиката били стриктно ограничени, вече никога до края на управлението един президент нямало да се осмели да се възползва от правото си на разпускане. Победителите-републиканци изпразнили президентската функция от съдържанието ѝ.

---

[1] Баденге́ – презрително прозвище на Наполеон III. – *Бел. ред.*

Републиката на републиканците

ОБСАДАТА НА ДЪРЖАВАТА

Кризата от 16 май наистина създала Третата република. Оставало само републиканците да завземат властта.

Завземането започнало от основите, на ниво общини. „Революцията на кметствата“ издигала на власт дори и в най-малкото селце представителите на „новите слоеве“, за които говорел Гамбета: учители и нотариуси, лекари, дребни предприемачи и търговци. От сега нататък в провинцията гласували масово против кандидатите-благородници. Завземането на сенатската цитадела ставало съвсем възможно.

Това било осъществено при първата смяна на Сената на 5 януари 1879 г. Северните и западните департаменти, настроени консервативно по традиция, избрали 66 републикански сенатори срещу 13 монархистки. Републиканците вече били мнозинство в Сената: 174 срещу 126. „Великият съвет на френските общини“ се подсилвал с нови консерватори, предани на новия режим. Сенатът щял твърдо да пази вече законите и традициите на селската република.

Мак-Махон имал пред себе си две републикански камари: оставало му само да си подаде оставката. За да стори това, използвал един претекст от 30 януари 1879 година. Жюл Греви бил незабавно избран за президент на Републиката. Без да чака повече, той подчертал:

> „Искрено отдаден на великия закон на парламентарния режим, аз никога няма да се противопоставя на народната воля, изразявана от конституционните ѝ органи.“

Една по-късна поправка в Конституцията ще постанови, че за президенти на Републиката няма да бъдат избирани членовете на кралски семейства, и ще премахне след изтичането на мандата им постовете на несменяемите сенатори. Републиканците най-после държали цялата власт.

Оставало им да завладеят държавата, висшата администрация, истинските командни постове на нацията. През 1879 г. те реорганизирали висшето военно командване. През 1881 г. Гамбета назначил за началник на Генералния щаб генерал Дьо Мирибел. Той настоявал висшите офицери от армията да не бъдат непременно републиканци, за да могат висшите постове да се заемат според способностите и заслугите, а не да зависят от интриги и политическо влияние. Гамбета, който не преставал да мисли за реванш срещу Германия, искал една нова армия, която да служи на Франция. Да се назначават начело на нея офицери от Републиканската партия, би било грешка. Трябвало преди всичко да се деполитизира армията, тя да бъде държана настрани от политическите борби.

Висшите армейски власти били прочистени, например Държавният съвет. За три месеца била преустановена несменяемостта на съдиите, за да могат да

бъдат заместени: не особено красив, но сигурен подход. Обратно на армията, в правосъдието навлезли хора със строго републикански убеждения. Роялистите не били ли завзели от 1871 г. съдебните заседателни зали? Републиката не се нуждаела от съдии, които да вярват в Бога и да окачват разпятието в заседателните зали. Тя искала светски съдии, в служба на гражданското общество.

Но в служба и на властта. Ако франкът бил стабилен през целия XIX век, префекторалната администрация не била. Префектите щели още веднъж да „валсират" и най-дребният околийски началник нямало да бъде застрахован срещу преместване или отзоваване. Префектите на херцозите играли и загубили от Републиката. Трябвало съответно да си понесат последиците.

Всички министерства минали през контрол. Гамбетистите масово завзели Народното просвещение, където веднага започнали да осъществяват проектите на Жюл Фери. В „Ке д'Орсе"[1] пенсионирали старите дипломати на империята, които били проявили особена некомпетентност. Насърчавал се достъпът до кариерата на млади републиканци, завършили висшите училища и най-вече Висшето педагогическо училище. Новата власт завършила завоеванието си с промени в академиите, околийските управления и консулствата.

Победата на републиканците била пълна, окончателна. Разбира се, в общи линии тя се дължала на подкрепата на малка част от електората. За да бъде трайна, тя трябвало да продължи с успешна политика, удовлетворяваща вълненията на страната. В продължение на близо 20 години новият републикански екип щял да укрепва завоеванията си, прилагайки в политиката, според думите на Реймон Поанкаре, методите на експерименталната наука. Тези позитивисти мечтаели да построят с подръчни средства едно ново общество, което да вярва в прогреса, в нацията, в социалния напредък. Заради липсата на догматизъм у тях, свободомислието и политическата им гъвкавост те били наречени опортюнисти. В действителност били умерени републиканци.

РЕПУБЛИКАТА И ДЕЛОВИТЕ СРЕДИ

Републиката на опортюнистите не била срамна. Тя била доказала силата си и своята ефикасност, докато завземала властта. Оставало ѝ да се наложи над деловия свят, който дотогава подкрепял едно след друго орлеанизма и до известна степен бонапартизма.

Икономическата равносметка от десетгодишното възстановяване на реда не била лоша. Франция от 1880 г. процъфтявала. Тя се възползвала от изключителния устрем на Втората империя. Световната криза, очертала се в Англия и Америка след 1873 г., пощадила Франция, хитро обградена от Тиер от митнически бариери. Продължавали да се строят жп линии, пътища и канали. Годините на добра реколта позволили да се поддържа успешно развиващият

[1] „Ке д'Орсе" – крайбрежен булевард на р. Сена, който става нарицателно за Министерството на външните работи. – *Бел. ред.*

се вътрешен пазар.

Франция не изоставала в използването на промишлените патенти, в надпреварата за изобретения: Всемирното изложение през 1878 г. било голям успех. То имало над 12 милиона посетители. Методът „Бесемер" позволявал да се строят релси с широчина 12 метра и направил сензация. За пръв път се показвали телефон, грамофон и електрически свещник. Асансьор с марка „Еду", инсталиран на Трокадеро, се изкачвал на 60 метра.

Индустрията не пострадала много от анексията. Франция можела да експлоатира една част от рудата в Лотарингия, а елзаските индустриалци се настанили от другата страна на Вогезите. Производството на стомана се удвоило между 1870 и 1873 г. Методът „Тома" позволявал да се обработва лотарингската желязна руда и Франция изнасяла 45% от производството си на руда.

Земеделието понесло някои неуспехи: началото на кризата поради филоксерата[1] и общият спад на цените причинили трудности на земеделците, най-вече в Лангдок. Но този спад бил в голяма степен компенсиран от по-голямото потребление на селскостопански продукти в градовете. Положението на село било, общо взето, задоволително.

Впрочем стабилността на франка предпазвала банките от всякакви изненади. Те продължавали финансовата си концентрация и политиката си на „капиларизация" в провинциите и дори по селата, където техните представители ходели да привличат спестители, предлагайки на селяните изгодни вложения. В 1872 г. били създадени Парижката и Холандската банка, в 1875 г. Банката на Индокитай, в 1878 г. „Л'Юнион женерал", Католическата банка на Бонту.

БАНКАТА НА АРХИЕПИСКОПСТВОТО

Крахът на тази банка в 1882 г. поставял политически проблем. Управлението било обвинено, че фаворизира интересите на една малка група от деловите среди – протестанти и евреи, наричана „синдикат". Католическата десница твърдяла, че провалът на духовния ред се дължал на финансирането на републиканските кампании от синдиката. Така че католиците си втълпили, че чрез банката „Бонту" могат да образуват нещо като проповедническа (религиозна) групировка, използваща финансовата си мощ за възстановяване на католическата вяра в Европа.

Фактически банката „Бонту" провеждала в чужбина много неразумна инвестиционна политика. Например в Австрия тя свързала съдбата си с тази на католическия и реакционен кабинет на Таафе. Получила концесии в балканските жп линии, чиято рентабилност била от най-съмнителните. Банката на австрийските страни, създадена през 1880 г. от „Л'Юнион женерал", била предназначена да оказва финансова помощ на всички ония, които в Австро-Унгария се мъчели да избягат от централизаторския капитализъм на еврейските банки във Виена.

---

[1] Филоксера – болест на лозата. – *Бел. ред.*

Не е сигурно, че Гамбета не е насърчавал по свой начин едно мероприятие, което рискувало да допринесе за сближаването на Виена с Париж, да отдели австрийците от германската финансова орбита. Но затова пък е съвсем сигурно, че Бонту нямал нужда да се занимава с политика, за да сключва неизгодни сделки. Католическата банка на Бонту, в която участвали някои известни членове на висшето духовенство, раздала на акционерите си през 1880 г. дивиденти от 32%! От 1880 до 1881 г. стойността на ценните книжа, котирани на борсата, се увеличила с 20%. Бонту участвал повече от всеки друг в спекулативните операции. Крахът на банката през 1882 г. се дължал на неразумното ѝ управление.

Той причинил общ спад на борсовия пазар. Милиардите, похарчени от държавата в проекта „Фрейсине" и предназначени за строежа на департаменталните жп линии, постигнали нещо повече от развитието на икономиката; те благоприятствали спекулацията. Хората виждали как едри собственици разпродавали набързо имениятa си, за да играят на борсата. Те често изгубвали всичко. След краха спекулацията престанала изведнъж. Курсът падал пропорционално на времето. Клиентите продавали акциите си, за да купят злато или държавни ценни книжа. Френската банка почти удвоила лихвения процент (от 2 на 3,8%), малките и средните предприемачи нямали кредити. Много бързо се появила безработицата. Франция изживявала първата капиталистическа криза в своята история.

ВЛАСТТА, ИЗПРАВЕНА ПРЕД КРИЗАТА

Добрите адвокати, журналисти и нотабили, които взели властта във Франция, били напълно объркани от размаха на финансовите явления, имащи преки последствия върху индустриалната дейност и заетостта. Сред републиканците нямало особено много икономически мозъци. И нямало да има, впрочем, с малки изключения, чак до края на Третата република.

Борсовата паника оставила траен отпечатък върху бъдещето на спестяванията и манталитета на французите. Купувайки държавни капитали, дребните вложители залагали върху стабилността на франка, строгия бюджет, сигурността на режима. Те гласували за умерените републиканци. Развитието на финансовото положение, предизвикващо у хората известна паника, засилвало следователно властта на нотабилите, гарантиращи реда и стабилността. В продължение на петдесет години дребните вложители щели да се доверяват политически на ония, които им обещаели да водят добре сметките и да внимават за равновесието на везните...

Освен вниманието, което част от политиците им оказвали, дребните вложители се превръщали и в интересна за маневриране маса за банкерите, които щели да пласират растящ брой чужди ценни книжа на френския пазар. Една значителна част от спестяванията щяла по този начин да бъде отклонена от инвестициите, от които директно би могла да се възползва националната експанзия. Вярно е, че осъществявайки доходни операции от чуждите заеми, банкерите имали съзнанието, че служат по най-добрия начин на външната поли-

тика на Франция. Финансовото оръжие вече принадлежало на арсенала на канцеларите. Човек си създавал приятели или неприятели, приемайки – или отказвайки – подписката за котировката на чуждите ценни книжа на Парижката борса.

От 1890 г. републиканците били залети от кризата, която обхващала всички страни на Европа и се превръщала наистина в международна. Шумният фалит на банката „Баринг" в Англия обезпокоил всички вложители. Тя била една от най-старите европейски банки. Френската банка, която заела пари на Англия, за да ѝ помогне да се справи с кризата, била принудена да затегне още веднъж кранчето на кредита. Тя причинила фалита на уязвимата компания за Панамския канал. Известен брой финансови учреждения били пометени от бурята, без правителството да се опита да направи нещо, за да ги спаси: Сметната палата например, чийто директор Данфер-Рошро се самоубил и предизвикал обществено вълнение.

Държавата се задоволявала да подпомага доколкото можела земеделието, засегнато също от кризата, без да се грижи особено за финансите и промишлеността. Без помощта на републиканците на власт може да се каже, че селскостопанската криза от 80-те години би била изключително сериозна. В края на XIX век делът на земеделието представлявал близо половината от националния доход. Много селяни притежавали ниви, по-малки от един хектар (над 2 милиона собственици през 1892 г.), още повече били дребните имения от един до десет хектара (два милиона и половина селяни). Имало около 30 000 едри собственици с над сто хектара. Така че подкрепата на земеделието и на земеделските цени налагала по-скоро социален и политически, отколкото икономически избор от страна на управляващите.

Катастрофалният спад на цените, който бил световно явление, и филоксерата оправдавали подкрепата от правителството. Таксите „Мелин" през 1892 г. определяли мита, стигащи дори до 20%, налагани на вносните земеделски произведения. Цената на житото била насилствено повишена, за да могат дребните стопани да оцелеят. Жюл Мелин станал изключително популярен по селата. Както и рентиерите, селяните вече щели да гласуват безотказно за умерените републиканци.

Помощта за индустрията била косвена: тя зависела от поръчките или от финансовата поддръжка от държавата. Оръжейните поръчки например, значителни през 90-те години, щели да благоприятстват развитието на химическата и металургичната индустрия. Застоят достигнал връхната си точка в леката и хранителната промишленост: в текстилната и в хранителната се наложили съкращения на персонала. Затова пък в металургията се осъществил значителен технически прогрес (с метода „Тома"), позволяващ нарастване на производителността и по-нататъшно развитие. Някои големи строежи като тези в плана „Фрейсине", Айфеловата кула, започната през 1887 г., стимулирали металургията: производството на чугун нараснало от 1 700 000 тона през 1885 г. на 2 300 000 тона през 1895 г., себестойността на чугуна и стоманата непрекъснато намалявала поради спада на световните цени, от една страна, но и заради нарастването на производителността. Открита през 1889 г., в разгара на кризата, Айфеловата кула тежала близо 7000 тона. Подпорите ѝ от чугун и стомана станали известни по цял свят.

Кризата стимулирала изследователската работа и модерните индустрии, а републиканците насърчавали изследванията за военни цели. Във Фрож, в Алпите, една новосъздадена компания открила първата леярна за алуминий в Европа. Пешине открил завод в департамента Гар: от 1896 г. годишно се произвеждали 13 тона.

През 1899 г. един гениален майстор-любител – Луи Рено, построил първия завод за автомобили в Бийанкур. През 1895 г. Берлие създал първата си кола. От 1891 г. всяка година заводите „Пежо" в Болиьо пускали автомобили. Първите модели на Панхард и Льовасор били осъществени през 1891 г., в разгара на финансовата криза.

За построяването на своя завод Луи Рено разполагал само с 60 000 франка. Той нямал нужда да привлича вложители и да притежава котиращи се ценни книжа, за да построи гаража си... Братята Мишлен не били много по-богати, когато измислили по същото време автомобилната гума и въздушната камера. Те създали своето предприятие в Клермон-Феран, в центъра на Франция. По това време братята Люмиер, родом от Лион, създали кинематографа и основали едновременно технически център и продуцентска къща, която трябвало да изпраща оператори по цял свят. Съществуват филми от Япония, снимани от братята Люмиер, които датират от 1895 г.! Дали пък изобретателният и технически гений изведнъж не бил станал френски?

Истина е, че кризата все още пречела на тези изобретения да се превърнат в масово производство. Липсвали капитали, за да могат изобретенията да бъдат пуснати на пазара. В несигурния период, последвал борсовата криза, тези капитали се криели „под дюшека" или се влагали в сигурни пласменти. Времето не било за експанзия. Държавата ограничавала помощта си до корабостроителните и военните поръчки или подпомагала големите строежи. Помощта ѝ не стигала за работниците и безработните. Ето защо те се отвърнали от нея.

„ПРОЛЕТАРИИТЕ" И ВЛАСТТА

Десет години след Комуната революционните идеи пак започнали да си проправят път в една особено засегната от кризата среда. Относителното стабилизиране на обществените маси премахвало твърде силното напрежение на борсата на труда в индустрията. Миграцията от селото към града след 1870 г. била много отслабнала и в раждаемостта в градовете се забелязвала тенденция към спад. Но безработицата, липсата на правова защита, на социално подпомагане сериозно щели да влошат положението на работниците. През 80-те години френските работници щели да открият, че са „пролетарии".

Както и империята, републиканците искали да привлекат към себе си работниците, да ги превърнат в своя политическа клиентела. Те не се били старали да ги изключат от Републиката. Валдек-Русо, велик буржоазен либерал, прокарал закона от 1884 г., който най-после разрешавал легалното образуване на синдикати във Франция.

В действителност работническото движение, което можело по този начин

да се обединява и изразява, щяло да бъде насочено срещу умерените републиканци, собствените му благодетели...

За десет години обединяването в рамките на различните професии позволило да се обедини синдикалната дейност и да се създаде една голяма централа – Общата конфедерация на труда. Членовете на френските синдикати не искали и да чуят за политическа дейност срещу или за властта. Те не били също така и реформисти. Искали да сринат капиталистическото общество и смятали, че работническата дейност трябвало да бъде единствено революционна. Оръжието на работниците била общата стачка. Те трябвало да завземат икономическата власт и да не се интересуват от парламентарната фасада на буржоазното управление. „Анархо-синдикализмът" имал все по-голям успех сред френските синдикати. Той се вписвал в традицията на борещите се работнически общества, които се вдъхновявали от идеите на Прудон или Бакунин. Членовете на първите синдикати плащали членски внос в рамките на своя занаят. Първото така създадено обединение било това на работниците-шапкари. След тях се нареждали книжарите и едва тогава миньорите и железничарите. Обединенията по занаяти се прегрупирали в Парижката борса на труда, след това в борсите на труда в големите провинциални градове. Борсите включвали по места различните обединения по занаяти. Те били 14 в цялата страна. ОКТ[1], ръководена от Виктор Грифюел, била следователно обединение от хоризонтални (занаятите) и вертикални (Борсите на големите градове) съюзи. Тя трябвало постоянно да прави равносметка на корпоративните искания и интересите на различните области. Анархизмът на старите членове придавал на цялото онази окраска, специфична за френския синдикализъм, който искал да бъде аполитичен не поради реформизъм, а поради недоверие към буржоазната политическа система на националното представителство.

Така че всички ония, които вярвали в ефикасността на политическата дейност, се изразявали в рамките на социалистическите партии. Скоро депутатите социалисти щели да разтреперят четирите колони пред Камарата на депутатите. На изборите през 1885 г. социалистическите избиратели изпратили 12 депутати в Париж. Сред тях бил селянинът Тиврие, пристигнал от департамента Алие с работна престилка и дървени обувки, който предизвикал, като им говорел в коридорите на „ти", колегите си, „говорещи на латински", епископите и маркизите. Тези избраници на „червените" села или на индустриалните предградия били силно изкушени да се обединят с радикалите от крайната левица, доста близки до тях в политическо отношение. Но те отказвали всякакво сближаване и не пропускали нито една възможност да потвърдят революционната си воля. Отначало 12, социалистите скоро щели да бъдат сто. Дали щели да поставят отново под въпрос „равновесието" на буржоазната република?

---

[1] ОКТ – Обща конфедерация на труда. – *Бел. ред.*

Републиката на златната среда пред политическите кризи

СТАРОТО ОБЩЕСТВО СРЕЩУ РЕПУБЛИКАТА

Изборите от 1885 г. разкрили двойна опасност за умерените републиканци: Камарата наброявала освен дванадесетте социалисти стотина републиканци от крайната левица, радикалите. Тя наброявала също в дясната си половина над 200 консерватори. Правителственото мнозинство се свеждало до 260 депутати. То било заплашено от криза.

Изборите отразявали в дълбочина недоволството на доста категории французи. Най-напред хората вдясно не били удовлетворени от образователното дело на Жюл Фери: на власт от 1880 г., Фери заедно с Пол Бер се заел да превърне в „светско" образованието във всички степени и най-вече да го изтръгне от ръцете на Църквата.

Жюл Фери не искал война: той се стремял да създаде училище „без Бог", а не срещу Бога. Вярно е, че законът от 1880 г. отнемал на свободните университети присъждането на научни степени. Но той само връщал състоянието на монопол, за което настоявал Наполеон I. На членовете на неразрешените конгрегации се забранявало да преподават. Но те запазвали правото да искат това разрешение. Всичко зависело от духа, в който щял да бъде приложен законът.

Йезуитите не могли да запазят колежите си. Те били разпуснати, а тяхното изгонване предизвикало бурни протести. Да се затворят йезуитските колежи означавало да се посегне на институцията; но в последна сметка вече имало подобни прецеденти: Жюл Фери чрез действията си само продължил галиканската традиция с исторически корени.

Всъщност умерените поискали да останат в мирни отношения с Църквата. „Служителите по религиозните въпроси" наредили при прилагането на закона да се избягват инцидентите. Разрешенията за преподаване били доста често издавани. Това, което десницата не прощавала в дейността на Жюл Фери, било не толкова „преследването" на свещениците, колкото въвеждането на една ефикасна система за светско образование.

Гласуваните през 1881 и 1886 г. закони постановявали наистина безплатното, задължително и светско обучение в дух на търпимост, но чрез мирно настъпление. Най-добрите университетски умове се посветили на това: на новото образование да се дадат граждански идеал и морална значимост. Ернест Лавис – професор в Сорбоната, директор на Висшето педагогическо училище, не сметнал за унизително за перото си написването на „История на Франция" за началните класове, по която щели да се обучават цели поколения французи. Училището се превръщало, така да се каже, в републиканска люлка. Монархическата десница не можела да приеме това.

Организирането по модела на Фери на основното образование на момичетата, дотогава възпитавани „в лоното на Църквата", било сметнато за предизвикателство. Първите девойки, получили научна степен, били първите феминистки. Те се борели срещу старите идеи. Ален Деко е проследил началото на тяхната кариера в своята „История на французойките":

„Госпожица Дюгар – пише той – преподава пред празни чинове. Вече не я поздравяват на улицата. Пълен остракизъм. Госпожица Дюгар е започнала работа в лицея в Реймс непосредствено след излизането на закона от 1880 г. Скандал сред търговците на Шампан. Ученическа стачка."

Жените нямали право на никаква работа. Отварянето на образованието за тях било равносилно на революция в нравите. По същия начин скандал предизвикала първата жена-адвокат. Делото на Фери е неразделно свързано с онази обща воля за освобождение, която обединила много жени и мъже французи около републиканската идея, но която и отдалечила от нея много други. Две общества се противопоставили.

Либералните закони, гласувани от опортюнистите за организирането на една модерна държава, шокирали също така привържениците на старото общество. Пресата била вече напълно свободна, както и гражданите, които можели да изразяват мнения, да се ползват от *habeas corpus* (свобода на личността) по английски маниер, да се срещат свободно. Това внезапно отваряне на законодателната власт към свободата на личността се оказало парадоксално: то създало на републиканците повече врагове, отколкото приятели. За онова време законите изпреварвали нравите.

БУЛАНЖИЗМЪТ СРЕЩУ „СИСТЕМАТА"

Това, в което най-много упреквали Гамбета, Фери, Фрейсине и техните приятели опортюнисти, била склонността им към спекулативни сделки: опасно обвинение по време на криза, когато не е добре да се ползваш с репутацията на човек, който печели пари, когато толкова честни хора са лишени от тях по вина на правителството. Фери паднал през 1885 г. след Тонкинската афера. Клемансо го упрекнал от трибуната, че забравя интересите на Франция и „синята линия на Вогезите" в полза на търговските сделки по внос-износ с Индокитай, Тунис и всички територии, изискващи от французите пари за данъците и кръвта на войниците. Атаките на крайната левица били добре чути в крайната десница. Икономическата криза довела до увеличаване броя на недоволните сред дребната и средната буржоазия: „наивници", измамени от борсовата спекулация, търговци, застрашени от фалит поради падането на цените и безработицата, рентиери, възмутени от съмнителното управление на държавните приходи, щели да съставят маса, манипулирана от противоречиви пропаганди, тласкана към кризисни моменти, към опасни за режима бунтовни действия. В карикатурите на десницата Фери бил представян заедно с Ротшилд да се плиска в „блатото на патиците". Нямало нищо по-лесно от това да се настройват недоволните срещу системата. Те били готови на всякакъв вид действия.

Аферата „Буланже“ илюстрира добре това състояние на духа. Изключително враждебен към умерения екип на Жюл Фери и на неговите приятели, „генерал Реванш“ бил издигнат на власт от радикалите. Под силния натиск на Клемансо Фрейсине му поверил Министерството на войната през 1886 г. Найотявлените националисти сред радикалите като Дерулед, създател на Лигата на патриотите през 1882 г., го поддържали срещу опортюнистите, обвинявани, че отстъпват всичко на Бисмарк.

Буланже станал без особени усилия популярен в армията, след като накарал до боядисат в трите цвята постовите будки в казармите, заменил канчетата с чинии в гарнизоните, разрешил на военните да ходят с брада. Той подготвял закон за наборниците, който предвиждал дългата военна служба, създадена от Тиер, да бъде намалена, да се превърне в „по-национална“, без освобождаване от нея. Той възвръщал престижа на армията, като организирал големи военни паради в Лоншан, възпети от поетите. През април 1887 г. той станал известен на широката публика, правейки преглед на зашитните войски по време на аферата „Шньобле“ – френски полицай от граничен пост, хванат от германците и после пуснат под натиска на „Ке д'Орсе“. Националистическата преса приветствала кимвания на „генерал Реванш“

„Нашите селяни – казвал Барес – преди Буланже не знаеха нито едно име на министър...“

И все пак Буланже трябвало да напусне министерството с падането на кабинета Фрейсине. Умерените благоразумно го назначили на работа в Клермон-Феран. Една внушителна манифестация се опитала да попречи на тръгването на влака му от Лионската гара. Депутати радикали се били покатерили на локомотива.

Буланже, толкова популярен, – да бъде обиждан от опортюнистите! Дясната опозиция нямала нужда от чак толкова много: той се превърнал в сборен пункт не само на десницата, но и на всички недоволни от центъра и левицата. Зародило се в средите на радикалите, движението бързо обхванало противниците на Републиката: бонапартистите, дори самите монархисти щели да подкрепят финансово и да последват Буланже. За всички той олицетворявал надеждата.

Служебно пенсиониран през март 1888 г., той бил избран в много департаменти и даже в Париж на изборите през януари 1889 г. По време на предизборната кампания той издигнал радикалния лозунг: „разпускане, учредително събрание, ревизия“. Основната идея на доктрината „Буланже“ била действително премахването на парламентарната система с цел да се възстанови авторитетът на изпълнителната власт. Нали радикалите първи били изявили волята си да сложат край на двусмисленото управление на нотабилите републиканци, което затъвало в склонността си към спекулативни сделки?

Вярно е, че за голяма част от привържениците на Буланже „ревизия“ означавало реставрация. Трябвало чрез него да се свали Републиката. Мак-Махон бил доста стар и реакцията мислела, че най-сетне е намерила „сабята“, която й трябвала. За първи път опозицията на режима имала възможност да се опита чрез преврат да атакува републиканския строй.

НЕПРЕДВИДИМИЯТ ГЕНЕРАЛ

На върха на популярността, когато бил на две крачки от властта, на Буланже не му достигнала решителност. Привържениците му възторжено го акламирали на Площада на Операта. Министрите на Жюл Фери били съвсем объркани. „Господин генерал, в Елисейския дворец!“ – извикал Дерулед... Но Буланже, също както някога Наполеон III, искал да бъде избран от народа. Той отказал да действа чрез сила.

В законово отношение републиканците можели, не без рискове, да се опитат да се противопоставят. Енергичният министър на вътрешните работи Констан забранявал многото кандидатури, за да не може генералът да бъде подложен на плебисцит. Той разпуснал Лигата на патриотите, силно разбунена. Убедил генерала да избяга в Белгия, ако не иска да бъде арестуван. Генералът наистина заминал. И бил веднага забравен.

Световното изложение през 1889 г. съвсем откъснало хората от Буланже. Той се самоубил от мъка на гроба на любовницата си, госпожа Дьо Бонмен. По силата на една издадена присъда той не можел вече да бъде избиран. Републиката се справила добре с нещата. Тя била възнаградена за това: на изборите републиканците спечелили 366 места срещу 22 за консерваторите.

„Той умря, както бе и живял: като младши-лейтенант“, ще каже за него безмилостният Клемансо. Не без горчивина левите радикали, монополизирали якобинския патриотизъм след Комуната, наблюдавали как десницата благодарение на Буланже отново се кичела с Националната кокарда. „Генерал Реванш“ накарал да забравят нотабилите „капитуланти“ от 1870 г. Национализмът се превръщал в полза на десницата в революционна сила, която безспорно била увлякла голяма част от населението на Париж. Париж от времето на Комуната, замесен в опит за държавен преврат срещу Републиката? Новото положение било важно... то не било успокояващо нито за дясното, нито за лявото крило на Републиканската партия.

То трябвало да подскаже на управниците възможността, а след това и необходимостта от разрив. След аферата „Буланже“ станало ясно, че в своето цяло десницата на консерваторите не приемала нищо от режима, нито пък от републиканското общество. Дали било нужно, за да се продължи с една консервативна политика, да се продължи да се търси присъединяването на десните сили и в частност на католиците? Не било ли крайно време, 15 години след Комуната, Републиката да застане вляво? Буланже дал тема за размисъл на радикалите: те вече се готвели за атака.

РЕПУБЛИКАТА И СКАНДАЛИТЕ

Панамската афера с нищо не улеснявала нещата: финансовата криза много бързо се превърнала в политически скандал, в който били компрометирани

самите радикали. Срещу тях и срещу опортюнистите националистката десница използвала докрай възмущението на общественото мнение срещу „сто и петдесетте таланта“ на Камарата, които били взели подкупи, за да гласуват един закон в полза на изпадналата в затруднение компания.

Барбес в „Техните лица“ заклеймявал тези корумпирани депутати, които за него били символ на републиканския строй. Но той се подигравал също и с цинизма на отговорните личности, привърженици на Фери:

> „Мъдрите – казвал той – или, да си го кажем направо, главните участници в управлението (например един Карно) счита, че е пагубно в една либерална политическа система, крепяща се на пазарлъци и шантаж, всичко да принадлежи на търговците, които знаят най-точната цена на съвестта и които вече притежават цял асортимент от разписки за купуването ѝ. Обхванати от страх, епидемична болест в Бурбонския дворец[1], те считали, че е добре за съхраняването на обществото изобщо да не се размътва канализацията, където се събират неизбежните мръсотии на парламентаризма... Радикалите, чиято гърбина е винаги малко слаба, мечтаели да удушат тлъстите опортюнисти.“

Но в скандал били забъркани всички, както доказвала анкетата.

Панамската компания, създадена от Фердинанд дьо Лесепс по модела на тази за Суецкия канал, срещнала много големи технически и финансови затруднения. Тя имала нужда от помощта на парламентаристите, за да може да пусне заеми, изплащани чрез теглене на жребий. Тези заеми не успели да спасят Компанията от фалит през 1888 г., а с това и нейните акционери. В продължение на три години скандалът бил прикриван. Той избухнал през 1891 г., когато Фалиер, канцлер на Държавния печат, заповядал да се започне съдебно следствие.

Десните националисти, които подели в пресата силна антисемитска кампания, обвинявали депутатите, че са спечелили пари за сметка на вложителите, с които се били подиграли. Един банков посредник, Жак дьо Ренак, обвинен от антисемитския журналист Дрюмон, внезапно починал. Комисията за парламентарна анкета направила обществено достояние списък от 104 депутати, които били получили пари. Тези „чекаджии“ станали жертва на шумна вестникарска кампания. През 1893 г. един бивш министър от обществените работи бил обвинен в присвояване на обществени средства. Той бил осъден. Останалите парламентаристи били оправдани. Лесепс, Айфел, инженерът на Кулата, също били осъдени, но после помилвани. Републиката „преглътнала“ скандала.

Вярно е, че много републиканци трудно щели да се съвземат от аферата. Само фактът, че имената им били публикувани в пресата, бил достатъчен да ги дискредитира за дълго време. Такъв бил случаят, сред много други, с Лубе и Клемансо, а също и с Шарл Флоке, с бившия министър на финансите Рувие. Имената им били споменавани твърде често, за да останат без последици. Нови хора, които вече били заемали важни постове в държавата,

---

[1] Бурбонският дворец – сградата, в която заседава френският парламент. – *Бел. ред.*

но били некомпрометирани, можели за щастие да поемат щафетата. Ако Републиката не успяла да се провали изцяло заради Панамската афера, това се дължало на факта, че едно второ поколение републиканци напирало да влезе във властта – поколението на Поанкаре, Вивиани, Жорж Лег, Барту, Делкасе.

РЕПУБЛИКАТА, ПОДЛОЖЕНА НА ИЗПИТАНИЕ ЗАРАДИ КРИЗАТА „ДРАЙФУС"

Десницата успяла да дискредитира Републиката: тя не успяла да я свали. Аферата „Драйфус" щяла да ѝ даде нов повод за тази цел.

Бивш възпитаник на Политехниката, завършил Военното училище, капитан Драйфус, родом от Елзас, служел в Генералния щаб, когато бил обвинен в шпионаж и арестуван. Новината била съобщена в *„Свободна дума"*, антисемитски ежедневник, от Дрюмон, който настоявал да бъде изцяло изяснено предателството на един „офицер-евреин". Лансирала се нова тема на националистическа кампания в обстановка на подозрителност и антисемитизъм. Искало се назидателно наказание за предателя и арестуване на неговите съучастници. Генерал Мерсие, военен министър, бил обвинен в снизходителност.

Правителството било заблудено относно вината на Драйфус от рапорта на военните, натоварени със следствието, заслепени от антисемитската омраза, която вилнеела по това време във висшите кръгове на армията. Едно „тайно досие" било изпратено на военните съдии, които осъдили Драйфус на доживотна каторга. Капитанът бил разжалван и изпратен на Дяволския остров през декември 1894 г. Правителството останало пасивно, убедено, че кампанията ще спре след присъдата. Никой от лявото пространство не се заинтересувал от аферата. Дори самият Жорес твърдял, че си измива ръцете за съдбата на този „капитан-евреин" и че не било негова работа да се бърка в „семейните разпри на буржоазията". Братът на Драйфус с помощта на журналиста Бернар Лазар се опитвал обаче да получи справедливост. Двамата намерили неочакван помощник в лицето на един офицер от разузнавателните служби, полковник Пикар, който открил истинския виновник. Ставало дума за един благородник от унгарски произход, потънал в дългове, Естерхази. Той, а не Драйфус, бил имал отношения с военния аташе от германското посолство, Шварцкопен. Пикар осведомил за това началниците си, които го изпратили в Южен Тунис.

Приятелите на Драйфус, поставени в течение на откритието на Пикар, информирали Шьорер-Кестнер, заместник-председател на Сената, и директора на вестник *„Сиекл"* Жозеф Ренак. Започнала журналистическа кампания за преразглеждане, която правителството се постарало да предотврати. „Няма афера „Драйфус", твърдял от трибуната на Камарата председателят на Съвета Жюл Мелин.

Оправдаването на Естерхази, обвинен от привържениците на ревизията, било произнесено през януари 1898 година. Емил Зола, който публикувал във в. *„Л'Орор"* статията „Аз обвинявам", насочена към военните и политическата власт, на свой ред бил даден под съд и осъден по настояване на Генералния

щаб в разгара на антисемитската кампания, отново предизвикана от националистите. Генерал Кавеняк – военен министър, за да успокои духовете, прочел един документ от „тайното досие" от трибуната на Камарата. Речта му, която потвърждавала „безспорната" вина на Драйфус, била закачена на видно място във всички общини на Франция. На другия ден се разбрало, че документът, прочетен от трибуната, бил безспорен фалшификат.

Един офицер от разузнавателните служби – полковник Анри, бил изфабрикувал този фалшификат „с патриотична цел". Арестуван незабавно, полковникът се самоубил в килията си. Преразглеждането течало.

След оставката на генерал Дьо Боадефр, началник на Генералния щаб, и на министър Кавеняк аферата се превърнала в политическа. Касационният съд обявил искането за преразглеждане за приемливо. Започвал нов процес в Рен.

ПРИСЪДАТА В РЕН И СПИРАНЕТО НА АФЕРАТА ОТ ВАЛДЕК-РУСО

Никога дотогава не било имало такъв силен сблъсък на двата противникови лагера в общественото мнение: за антиревизионистите Републиката била корумпиран режим, неспособен да защитава военните ценности, съсипващ религията, семейството и обществото. Да се задържи Драйфус в каторгата означавало да се спаси редът и да се свали Републиката. Членовете на „Френското отечество", на „Лигата на патриотите", на „Аксион франсез" скоро поискали завземането на властта от националистите.

През февруари 1899 г. в Париж избухнал бунт във връзка с погребението на Феликс Фор. Лубе, компрометиран в Панамската афера, бил освиркан, докато минавал. Чували се викове: „Да живее Панама !" Дерулед се мъчел да отведе в Елисейския дворец генерал Роже. През юни Лубе бил набит с бастун от един младеж роялист насред хиподрума в Лоншан. Арестуван и съден, Дерулед крещял по време на своя процес:

> „Да живее армията! Да, да живее армията, която е последната останала ни чест, последната ни надежда, последната ни закрила!"

По този начин ревизионистите се превръщали, доброволно или не, в защитници на Републиката срещу развилнелите се членове на лигата. Било време, което, с изключение на масовите кланета, напомняло времето на Религиозните войни. В лявото пространство също се образували *лиги*: Лига на образованието, Лига за правата на човека. Дори и в крайната левица партиите се обединявали. В столицата спонтанно се създавали *комитети за бдителност*. Социалисти и радикали се побратимявали: това, което войната не успяла да направи, аферата „Драйфус" постигнала за известно време. Когато Валдек-Русо бил натоварен на 22 юни да състави новото правителство, двете Франции се противопоставяли една на друга. Разделение се наблюдавало дори в семействата. Било наложително да се спаси редът чрез възстановяване на мира.

Валдек-Русо успял да постигне това много лесно. Той взел в правителството си един отхвърлен социалист – Александър Милеран, и един неоспорим за

десницата военен – генерал Дьо Галифе, командвал версайските войски по време на Комуната. Едно кратко циркулярно писмо на Галифе до армията било достатъчно да успокои духовете: „Инцидентът е приключен..."

Оставало капитанът да бъде съден втори път. Армията не можела да се откаже от себе си: тя го осъждала. Правителството не можело да остави безредиците да продължат: на Драйфус се признавали смекчаващи вината обстоятелства. Тези, които го били защитавали с най-много плам – Жорес, Пеги, Клемансо, се възмущавали от присъдата, съветвали обвиняемия да откаже помилването, предложено му от президента на Републиката. Но Драйфус бил страдал твърде много. Той щял спокойно да дочака реабилитирането си. Помилването слагало край на възбудата.

Веднага след присъдата правителството на Валдек обезглавило националистическото движение: 24 водачи били предадени на Върховния съд и осъдени, сред които и Пол Дерулед. Антидрайфуската преса, в по-голямата си част католическа, получила различни глоби, които я принудили да спре да излиза отчасти: вестниците „Кроа", „Пелрен" се запазвали, но конгрегацията на асомпсионистите, истинския подбудител на католическата преса, била разпусната.

Репресията срещу анархистките действия, извършена от страна на умерените републиканци през 1893–1894 г., предизвикала омразата на социалистите към тях. Като дискредитирала за дълго време умерените политически дейци, вече доста пострадали от Панамската афера, драйфуската криза отваряла за крайно левите републиканци вратите към властта. Социалисти и радикали ставали господари на терена. Дали щели да съумеят да се разберат, за да го завземат?

Силно разнородното революционно движение, наречено общо социалистическо, взело късно и само отчасти страна в аферата. За сметка на това пък радикалите масово участвали в нея. Краят на аферата „Драйфус" сякаш предвещавал съюз на левите сили. Дали те щели наистина да обединят дейността си? На основата на каква програма? И какво щяло да стане в тази политическа конюнктура с общото дело, изграждано от 20 години от опортюнистите както вътре, така и навън? Несъмнено левицата сама била спасила републиканския строй. Щяла ли тя да приеме консервативния ред?

През 1899 г. не забравяли, че Републиката била оцеляла след всички бури: буланжистката криза, внезапния стрес от анархистко насилие, последвал Панамския скандал, голямото изпитание на аферата „Драйфус". Дълбоко в себе си френското общество вече било приело режима и ценностите, които той представлявал: търпимост, светски характер на образованието, икономически и социален прогрес, патриотизъм без предизвикателство, колониална експанзия без авантюризъм. Скандалите и кризите дори укрепили Републиката. Различните заговори на старото общество не успели да използват недоволството за сваляне на режима. Консервативната република успяла: тя предавала наследството на „развитата" Република.

ГЛАВА XVII

Разцветът на Републиката

Между опортюнистите и радикалите нямало разлика по същество, а различия в методите и начина на мислене. Клемансо, който минавал за радикал, бил кмет на Монмартр по време на Комуната. Обвинен от въстаниците, че е изневерил на каузата им и е предал оръдията на версайските генерали, Клемансо, силно засегнат, изоставил Комуната. Голям почитател на Луиз Мишел, която била заточена в Нова Каледония, той определено се чувствал като човек с леви убеждения; именно той заповядал на войската да стреля по стачниците от Дравей.

Жюл Фери идвал от десницата. Този нотабил от Лотарингия имал гъсти бакенбарди и вдъхващо доверие коремче като „господата в редингот". Той бил наистина журналист-републиканец по времето на Империята, но зетят на елзаския индустриалец Рислер, племенникът на Шьорер-Кестнер и на Шарл Флоке нямал нищо общо с един авантюрист като Гамбета. Той бил приет тържествено в една Ложа на Великия Ориент[1], искал, както сам казвал, „да създаде общество без бог и без цар". Той създал светско училище и дал на „движението на Франция" най-главното ѝ оръжие срещу „Франция на реда".

Фери и Клемансо се различавали по всичко в областта на външната политика, на икономическата политика и дори в разбирането си за политическото действие: те били напълно съгласни обаче, че трябвало да се запази буржоазно-либералната социална система. Ако Клемансо проявявал прибързаност в социалните реформи, това било само защото той бил по-импулсивен, неговата Република била „по-развита". Опитът щял да покаже, че това била една и съща Република.

Радикалите, които взели властта във Франция в началото на XX век, получили значително наследство. „Срамната Република" от 75-а година се била превърнала в победна, уверена в бъдещето си въпреки кризите и скандалите. Това наследство било в голямата си част положително. Радикалите щели да съумеят да го направят плодоносно.

---

[1] Ложа на Великия Ориент – масонска организация, в която и днес членуват видни участници във френския политически живот. – *Бел. ред.*

Наследството на опортюнистите

„ОБЩЕСТВО БЕЗ БОГ И БЕЗ ЦАР“

„Обществото без бог“ било създадено за свободни хора. Създателите на Републиката – Фери, Греви, Валдек-Русо приели важните закони от 1881 г., определящи правото на хората да се събират, пълната свобода на пресата, както и свободата да се съюзяват – със закона от 1884 г. Общинският закон от 5 април 1884 г. определял кметовете да се избират от общинските съвети, въпреки че в Париж все още кметовете по райони се назначавали от властта.

По този начин се гарантирали обществените свободи. Всеобщото избирателно право, прилагано по честен начин, гарантирало демократичното избиране на държавниците. Кариерата на един бъдещ консул често започвала от някой общински съвет. Препасан с трибагреника на кмет, той се кандидатирал за Генералния съвет, после за депутат. Веднъж избран, той се записвал в една от комисиите на Народното събрание, където способностите му можели да бъдат забелязани от Бургравите. По този начин след няколко добре написани доклада той ставал „избираем за министър“. Преди министерския портфейл му поверявали пост на държавен секретар или заместник-секретар. Добре било да се започне със стремеж към техническо министерство, където работните качества, сериозността и търпението биха могли да бъдат оценени. Едва на една по-улегнала възраст можело да се претендира за политическа длъжност, когато вече човек се е доказал. Така че всеобщото избирателно право не институционализирало безредието, а благоприятствало набирането на един нов политически персонал, където се назначавали не само най-верните и най-преданите, но и най-способните.

Защото „Републиката без бог“ вярвала преди всичко в способностите. И точно за да ги открива и формира, тя създала светското училище. Опортюнистическата програма за народна просвета, която следвала в общи линии осъществяването на проекта, замислен от Виктор Дюрюи по времето на империята, представлявала надеждата за реализация на една от най-силните идеи на лявата политическа мисъл през XIX век: трябвало всички френски деца да имат равни шансове, да могат благодарение на образованието съзнателно да избират своите представители, да могат да ги контролират и да се интегрират в институциите на своята страна. Основното училище формирало съвсем приемливи общински съветници. Кметствата също се нуждаели от кадри. Французите трябвало да се чувстват отговорни за нацията като общност. А човек не се чувства отговорен, когато не знае да чете... В 1880 г. 25% от мъжете и 35% от жените на Франция били неграмотни. За 10 години след приемането на законите „Фери“ вече останали такива само 15% от мъжете и 24% от жените. След още десет години делото било практически завършено: малката неграмотност била на път да изчезне. За 25 години опортюнистите изпратили Франция на училище.

ЧЕРНИТЕ ХУСАРИ НА РЕПУБЛИКАТА

Този успех бил резултат от истинска светска апостолска дейност. Учителите, завършили педагогически училища, давали с твърдост и съвестност, които можели да служат за пример, еднакво образование на всички. Подготовката на самите учители отговаряла точно на нравствения идеал на отговорните политици от опортюнистическия лагер.

Те понесли с горчивина поражението от 1870 г., още повече че били враждебно настроени към империята. Били убедени в моралното превъзходство на своите врагове. Втората империя за републиканците била символ на упадък, отпускане, безотговорност: началниците в армията, в дипломацията били некадърници. Държавата била зарязала някои основни задачи: например да образова и да защитава. За истинското възраждане на Франция трябвало да се промени манталитетът на хората: училището и армията се натоварвали с тази задача.

Училището трябвало да покаже на младите французи смисъла на труда, да ги научи да обичат истината, точността и послушанието. То трябвало да ги включи в една динамична национална общност, чиято цел бил общественият напредък във всички области: свободомислие, благоденствие, социална справедливост – такъв бил идеалът, преподаван в училище.

Методите и дисциплините били съобразени с този идеал: на историята в тях се отделяло широко място, а „малкият Лавис" допринасял за създаване у децата на чувство за национална приемственост от кралете до Републиката. Но училището им разкривало и съвременния живот. *„Обиколката на Франция от две деца"* позволявал на учителите, които четели в клас този роман с продължение, да им покажат обектите на съвременна Франция от Сен Назер до Крьозо. „Предметното обучение", чудесно изобретение на учителите, разкривало на децата защо водата ври, тебеширът пада, фасулът покълва, а майският бръмбар лети – онези бръмбари, които учениците затваряли в кибритени кутийки и ги пускали всеки четвъртък сутрин в час по вероучение.

Защото вероучението вече се провеждало извън училище, най-често в църквата. Преподавал го самият свещеник по малки учебници, издадени в епископството и подвързани с *разрешението за напечатването им*. Вероучението имало доктринерски вид и било задължително както самото училище. Физическите наказания не били рядко явление в училище. Учителят вкарвал с пръчка простото тройно правило в главата на непослушните, както неговият колега и пример за подражание – пруският учител.

Цяла Франция изпитвала странен комплекс за малоценност пред Прусия: тя копирала всичко от нея в своите училища, както Прусия копирала някога Франция след поражението при Йена. Републиканците обвинявали тради-ционното общество за всички пороци и всички злини: с развети брада, те ненавиждали голобрадите лица на свещениците и тънките мустачки на светските мъже. Грубите им щръкнали бакенбарди предполагали морален ангажимент: отново да бъде открита у народа силата, грубата откровеност на фактите,

смелостта и надеждата, както и отново да се даде възможност на всички налични сили в тази страна да се изявят, да нараснат, да се обединят за реванш, а не за реставрация на едно омразно минало. Само научният и моралният прогрес можели да дадат на Франция равностойно оръжие срещу Прусия.

Ако законите „Фери" организирали светското училище и конкретизирали надеждата за подем на цяла една част от френското население, те с нищо не ощетили религиозното обучение. То не можело да бъде премахнато с един замах, защото отговаряло на нуждите на някогашна Франция в основните ѝ стремежи. Това обучение все още наброявало 52 000 ученици в средния курс през 1894 г. срещу 84 000 в държавните лицеи. Това показва до каква степен опортюнистите тълкували законите в дух на разбирателство и отстъпчивост. Повечето религиозни учебни заведения се възползвали от системата на разрешения.

Светската апостолска дейност не можела да атакува позициите на Църквата в „доброто общество" на Париж и провинцията. Цяла една част от френското обществено мнение, преди всичко във „висшите класи", обвинявало новото държавно образование, че е тесногръдо, агресивно, че възпитава едновременно пренебрежение към бога и омраза към обществото. „Фабрики за анархисти" – така наричала лицеите здравомислещата буржоазия. Религиозните колежи никога не били имали толкова добра репутация поради страха на обществото, който нараствал с разпространението на социализма: в Париж колежът „Станислас", училището „Босюе", „Жерсон", „Сен Жан дьо Паси" подготвяли друга раса французи, различна от тази на лицеите „Анри IV", „Сен Луи" или „Лаканал". Религиозното образование запазвало позициите си и се получавало в богатите квартали. Някога Църквата била свързала каузата си с политическите режими: от сега нататък тази кауза щяла да бъде свързана със съдбините на една класа.

ПРИСЪЕДИНЯВАНЕТО НА КАТОЛИЦИТЕ

Мъдрият папа Лъв XIII посочил опасността: католиците не можели да откажат да следват развитието на обществото, ако не искали да се окажат последни защитници на един остарял строй. Нужно било да се подхване отново апостолската работа, да се покръстят новите социални класи, пролетариите от заводите и мините, обградени само от социалистите. Те не биха могли да се борят срещу светската република, организирайки защитата на свещеническите домове в енориите. Епископите трябвало да оставят предколедните си проповеди и да тръгнат към републиканците.

В такъв смисъл бил тостът, вдигнат в град Алжир на 12 ноември от кардинал Лавижери. Тост за Републиката! Историята предизвикала скандал и свещениците, ужасени, оставили без последствие тази воля за отваряне към републиката.

Лъв XIII в своята Енциклика от 20 февруари 1892 г. поставил огромния си авторитет на везните: той препоръчал *присъединяването* на френските католици към републиканското управление. Той ясно уточнявал, че това „присъ-

единяване“ било тактическо, а не доктринерско. Църквата не се отказвала от теократичното си схващане за обществото. Единствен Бог трябвало да притежава власт, той единствен познавал пътищата за постигане на справедливост. Но за Църквата щяло да бъде по-изгодно да започне борбата на противников терен: тя трябвало най-вече да има кандидати на изборите, които да не позволят към републиканците да отидат гласове от народа, като им препоръчат да гласуват за роялистите.

Скоро след това имало трийсетина депутати, „присъединени“ към Камарата около Жак Пиу и граф Дьо Мьон. Умерените републиканци, враждебно настроени в немалко отношения към радикалите, приели добре тези отстъпници от „белите“, тези католици, изоставящи партията на г-н Дьо Шарет, за да приемат новия свят на гражданското общество. За да насърчат *присъединяването*, умерените запазвали бюджета за култовете, подкрепяли католическите мисии в чужбина, показвали отстъпчивост в прилагането на образователните закони. Опортюнистическата политика желаела постепенно сдобряване между французите, установяване в дълбочина на републиканския режим чрез „спечелване на сърцата“. Тя имала най-голяма нужда срещу радикалите и социалистите от този десен електорат, чиито гласове били глупаво отклонени в полза на въображаеми кандидати. Малкият успех на кандидатите на присъединяването разочаровал умерените. Техният провал говорел за трудността, с която републиканските идеи си пробивали път сред десницата: те се сблъсквали със социалните и религиозните табута.

ВОЕННИТЕ ЦЕННОСТИ

Републиканците добре знаели, че за да се сдобрят двете Франции, било необходимо „обединение около знамето“. Единствено националната идея била способна да обедини отново десните сили. Нужно било Републиката да докаже, че е единственото управление, способно да придаде на националната идея едно конкретно, живо, динамично съдържание.

Още Гамбета обграждал с много грижи новата армия. Опортюнистите, които внимавали да не се вдига войнствен шум по границите, останали верни на неговата максима – когато питали Гамбета защо не споменавал за „реванш“, той отговарял: „Мислете за него винаги, но не говорете за него никога.“ Републиката трябвало да състави една истински национална армия. Превъоръжаването било преди всичко морално: наред с училището армията трябвало да създава французи само по един калъп. В Германия пруската армия била създала единството на „немското отечество“. Баварците умирали до прусите по бойните полета на Елзас и Лотарингия. Във Франция една голяма национална армия би създала единството на страната, разкъсвана от вътрешни борби. Преди да стане оръдие за империалистическа експанзия, армията трябвало да бъде институция за национално обединение.

Галифе, Дьо Мирибел, Дьо Боадефр не били републикански офицери. Гамбета знаел това. Той имал много подробен каталог с имената на всички офицери, които посещавали или не посещавали църковната служба. Ако опортю-

нистите назначавали във Висшия генерален щаб известните имена сред аристокрацията, то било, за да осъзнаят всички началници, че армията принадлежи на Франция, а не само на републиканския режим. Излизащи главно от колежа на йезуитите от улица „Де Пост", най-добрата подготовка за Политехническото училище, висшите офицери от армията били в по-голямата си част католици-консерватори, макар че от 90-те години се принудили да отстъпят няколко места на атеисти, протестанти и евреи. Републиката елиминирала всички политически проблеми в армията, поставяйки начело на командването хора, които не били измежду нейните привърженици.

Дали вече били престанали да виждат „синята линия на Вогезите"? Тази армия, командвана от йезуитски възпитаници, била всъщност проникната от духа на Политехниката: тя искала да бъде знаеща, научна, действена. План „XXIII", съставен от Боадефр в 1894 г., предвиждал много бързата евентуална мобилизация на 1 400 000 души, плюс 400 000 за граничните укрепления и 750 000 запасняци. Армията, подготвяна от бившите възпитаници на Политехниката, била добре екипирана, добре въоръжена, добре поддържана от предостатъчните военни бюджети, голяма част от които била предназначена за научни изследвания. Артилерията имала забележителни снаряди, едно отлично оръдие за бърза стрелба – „75" (който изстрелвал 20 снаряда в минута), един експлозив за оръдие с изключително ефикасен заряд, мелинит (стопена пикринова киселина). Пехотата разполагала с чудесната пушка „Лебел".

Разбира се, тази армия била все още твърде привързана към сантиментални ценности, наследени от миналото: тя отдавала твърде голямо значение на кавалерството, запазвала неразумно червените и сините униформи, които правели уязвими войниците. Но обучението на новобранците било особено задълбочено. То започвало всъщност още в училище, където децата от 12 до 14 години получавали основите на физическата и моралната тренировка на войниците.

Явяването пред „военна комисия" представлявало по селата истински ритуал, както и заминаването „в казармата". За селските младежи казармата била повод да пътуват, да сменят обстановката, да се обогатят. Ако учителят на драго сърце преподавал войнишката етика, подофицерът продължавал по свой начин обучението на новобранците, което в спортно отношение било понякога съвсем пълно. Французите били свикнали да прекарват част от младостта си в армията, без да имат чувството, че си губят времето. Духът на времето бил такъв, че те, напротив, имали убеждението, че са изпълнили много важен дълг. Дори Жорес, критикуващ военната организация, нямало да постави под въпрос, а напротив – щял да изтъкне дълга за самозащита на младите французи.

АВАНТЮРИСТИТЕ В ОТВЪДМОРСКА ФРАНЦИЯ

Във Франция колониите не се ползвали с добро име: колониалните експедиции били смятани за излишни разходи. Политиците от „колониалното лоби" минавали за корумпирани. Войниците, които правели кариера в колониите, се смятали за некадърни, а самите колонисти – за мързеливци, които не биха могли да успеят във Франция.

Ето защо опортюнистите били напълно подкрепени от цялата републиканска партия, когато се осмелили да започнат една по-амбициозна европейска политика. Те дълго време видимо проявявали уважение към дипломатическата система, която Бисмарк установил в Европа. Но военният съюз с Русия, сключен в Санкт Петербург от Боадефр, позволявал да се наруши обкръжението. Френските моряци могли да изсвирят „Марсилезата" в Кронщадт. Франция получила уверение за „едновременна и автоматична" руска мобилизация в случай на опасност. Години наред споразумението било скривано от обществеността. То станало известно едва в 1897 г. Предната година царят и царицата дошли в Париж, където им устроили триумфално посрещане: „Да живее царицата!", пишело с яркочервени букви по оградата на Халите.

Френско-руският съюз бил най-голямото международно събитие за общественото мнение по онова време. И все пак колониалното дело на опортюнистите било още по-значително: Републиката дълго време изпробвала армията и най-вече флотата си чрез участие в завоюването на света, започнато едновременно от европейските сили: през 1900 г. Франция била метрополия на една голяма колониална империя, съставена от по-големи или от по-малки части и която се дължала на инициативата на неколцина авантюристи.

Депутат от Оран – Йожен Етиен, приятел на Гамбета, застанал начело на група, упражняваща истински натиск сред опортюнистите: така че „авантюристите" били сигурни, че в Париж ще намерят поне един поддръжник, който да ги изслуша. През 1883 г. Тунис приел договор за превръщането му във френски протекторат. От 1883 г. до 1896 г. нищожен брой войски успели въпреки упоритото противопоставяне на Англия да завладеят Западна Африка. Смели инициативи позволили около 1900 г. завземането на по-голямата част от Сахара. Така Черна Африка била свързана със Северна Африка, макар единствените средства за връзка да били камилите на Туарегите.

Офицерите от висшите училища командвали боевете начело с Галиени, за да бъде завоюван Мадагаскар през 1895 г. От 1882 г. до 1893 г. по инициатива на Фери „Тонкинеца" въпреки силната съпротива от страна на Китай бил завзет Индокитай заедно с Тонкин. Жюл Фери много пъти бил давал обяснения относно целите на тази колониална война: за него те били от икономически характер:

> „Колониалната политика – казвал той – е дъщеря на индустриалната политика... Износът е съществен фактор за общественото благоденствие и полето за използване на капиталите, както и търсенето на работа, се измерват по широтата на външния пазар... Всички днес искат да предат и тъкат, да коват и рафинират. Цяла Европа произвежда захар в повече и иска да я изнася."

Това е Фери – малтусианецът, ученик на Тиер, обърнал се към колониалното владичество: след като не може да се попречи на индустриалната експанзия, защо тя да не намери „пазари" на протежираните територии?

Френските делови среди се интересували най-вече от най-рентабилните колонии, пренебрегвайки останалите. Френските капитали по традиция инвестирали много малко в колониите. Вярно е, че в сравнение с богатите англий-

ски колонии териториите, завладени от Франция, изглеждали жалки. Но те били толкова обемни, че предлагали неограничено поле за заселване, за използване. Тунис и Индокитай били идеалните колонии, привличащи капитали. Банките и навигационните компании много бързо финансирали построяването на пристанища, на няколко жп линии, градско оборудване, плантации и мини. Индокитайската банка създала Каменовъглената компания в Тонкин. Големите колонизаторски компании използвали надземните и подземните богатства на Алжир още преди 1900 г. Половин милион европейци живеели в Алжир. Губернаторите (Камбон, Жонар) били важни консулски личности, които успели да издействат създаването на Алжирски съвет за управление. Колонията се развивала към известна автономия, от която се възползвали изключително французите.

Френските индустриални компании и най-вече онези, които търгували със захар и памук, разбрали, че няма „туземец", който да е толкова беден, че да не може да си купи няколко бучки захар и памучни платове. В това отношение успехът на Манчестер бил показателен. Колониите били интересни не толкова заради първичните си суровини, колкото заради перспективите на привилегировани пазари. Ето защо в последна сметка парижките министерства се заинтересували от завладяването на Черна Африка. В Екваториална Африка Франция скоро се настанила в Конго. В крайния изток тя притежавала малката територия на Джибути и Сомалия. Намерението на коменданта Маршан през 1898 г. било да разшири френските владения на изток от Конго. През Чад той стигнал до Нил, където се натъкнал на британска колона, командвана от Кичънър във Фашода. Министър Делкасе в 1898 г. жертвал Маршан заради възможността за важен френско-британски съюз. Оста от Нил до Кап щяла да остане английска. Но основите на един троен съюз (Франция – Англия – Русия) били поставени, когато радикалите дошли на власт.

Велика Франция от 1900 г.

УПОРИТОТО ТЪРСЕНЕ НА СЪЮЗИ

В продължение на десет години радикалите настоятелно провеждали политиката на експанзия и сигурност, към която се стремели опортюнистите. За кратко време и с малко средства Франция станала втората колониална империя в света с 10 000 000 км^2 площ и над 60 000 000 население. Тя нямало да спре да увеличава и укрепва позициите си.

Дошлите на власт радикали изоставили тесногръдото виждане за реванш. Те разбирали, че за да имат решителен превес в една война, която рискувала да се превърне в световна, трябвало да провеждат световна политика. Колониите веднага придобивали стратегическо и военно значение. В същото време в Германия Вилхелм II се отказал от изключително европейската гледна точка

на Бисмарк, за да се хвърли на свой ред в една „световна политика".

Колониите нямали чак толкова голямо значение, че да предизвикат трайна враждебност между Франция и Англия. Вече свързана с Русия, Франция на Теофил Делкасе се стремяла много настойчиво още от 1898 г. към съюз с Лондон. Германия била свързана с Италия и Австро-Унгария чрез Тройния съюз. Делкасе искал да създаде още един троен съюз от подобна важност, за да уравновеси силите в Европа.

1898-а била годината на Фашода. Като министър на външните работи до 1905 г., Делкасе се стараел да накара Франция да забрави унижението си. Съюзът с Русия бил укрепен през 1899 г. и през 1901 г. В това отношение радикалите следвали опортюнистите. Споразумения, сключени през 1898 г. с Италия, поставяли началото на едно икономическо сътрудничество. През 1900 г. френската дипломация развързала ръцете на Италия в Триполитания срещу взаимното предимство, получено за Мароко. Посланикът в Рим, Барер, бил свършил добра работа.

По-трудно било да се убеди Англия: политиката на военноморско превъоръжаване на Германия много скоро я разтревожила. Агресивността на германските „търговски пътници", провеждащи дъмпингова политика върху промишлените стоки в цял свят за сметка на английските, настройвала враждебно правителството на Лондон. По онова време англичаните не понасяли тяхната военна флота да не превъзхожда поне двете най-големи флоти в света, взети заедно. Това те наричали правилото за *two powers standard*.

Пол Камбон, посланик на Франция в Лондон, не можел да не се възползва от тези благоприятни обстоятелства. Още повече че самото Ке д'Орсе се сблъсквало с германските колониални претенции. Дълго време спирана от Бисмарк, Германия закъсняла за подялбата на света. Френската експанзия в Африка не я обезпокоила. Но тя имала търговски интереси в Мароко. През 1905 г. избухнала първата френско-германска криза във връзка с Мароко. За да избегне войната, Делкасе подал оставка. На международната конференция в Алжезирас подкрепата на Англия помогнала на Франция да не падне на колене. Тя оставала с развързани ръце в Мароко, като същевременно отстъпвала място и на германските интереси. Мароканската криза показала ефикасността на споразуменията, сключени между Лондон и Париж през 1904 г., чрез които се осъществила замяната на Египет срещу Мароко. *Сърдечното разбирателство* работело добре.

Оставало да бъдат сдобрени Англия и Русия, чиито интереси се разминавали в Далечния изток, за да се създаде една действена система на съюзяване. Това станало в 1907 г. чрез англо-руското морско споразумение. Балканската криза от 1908-1909 г. щяла да покаже, че съюзът с Русия си има граници. Франция укротявала Русия, вместо да я поддържа в империалистическите ѝ претенции. Съюзът, сключен с Англия, не бил по-малко условен: той имал защитен характер, но не предвиждал конкретни военни намеси. Партньорите запазвали пълна свобода на мнение освен в случаите, когато единият от тях станел обект на определено нападение.

Радикална Франция потвърждавала междувременно съставянето на своята колониална империя. Гуро въдворявал мир в Гвинея, преследвайки в 1898 г. големия шеф Самори. През Алжир била построена жп линия чак до Колон-

Бешар. Възстановен бил редът в оазисите на Южен Алжир. В 1900 г. три експедиции се насочили към езерото Чад: едната тръгвала от Алжир, втората от Судан, третата от Конго. Единството на френските владения в Африка било практически осъществено.

Оставало Мароко: Лиоте организирал „мирното проникване" от Алжир. Смутовете, които непрекъснато избухвали, давали възможност за нескрита намеса срещу султана Абд ел Азис, а след това и срещу Муле Хафид. Единствено Германия оставала враждебна към окончателното настаняване на Франция в Мароко.

Френската администрация се организирала в останалите колонии: по примера на Алжир, където асимилацията надделявала, но където местната администрация постепенно успявала да получи автономия, тъй като главният губернатор бил подпомаган от финансови делегации, избирани от колонистите, Тунис си извоювал в 1907 г. консултативен орган. През 1895 г. Западна Африка била административно организирана. За Екваториална Африка това щяло да стане в 1900 г. Индокитайският съюз съществувал от 1887 г. Във всички области, включително и в тази за подпомагане на католическите мисии, приемствеността в политиката на Франция била пълна. Радикалите се били превърнали в най-ревностните защитници на империята.

ВРЪЩАНЕ КЪМ БЛАГОДЕНСТВИЕТО

Те се възползвали от промяната в икономическата конюнктура: след 1895 г. и особено от 1900 г. световната тенденция към спад в цените се обърнала: експанзията отново станала възможна. Запазването и дори засилването на протекционистките закони от радикалите вписвали тази експанзия в едно протежирано пространство.

Тежката промишленост бележела решителен напредък. Металургията се радвала на поръчки от държавата вследствие на политиката на превъоръжаване и оборудване на колониите с пристанища, мини, железници. Франция произ-веждала 40 милиона тона каменни въглища през 1910 г. срещу 28 милиона през 1895 г. Производството на желязо и стомана се увеличило 4 пъти! В металургията били заети два пъти повече работници.

Несъмнено в традиционните индустрии работели все още най-големите маси трудещи се: в текстилната промишленост те съставлявали 40% от промишления числен състав. Франция държала първото място в Европа за коприна, второто за вълнени прежди и памучни тъкани. Но тя поемала решително пътя на втората индустриална „революция" – тази на петрола и електричеството.

Благодарение на боксита от Прованс тя станала втория производител на алуминий в света. Хидро-електрическата енергия в Алпите произвеждала електрически ток много преди 1914 г. Франция играела ролята на пионер в производството на автомобили и самолети. Блерио успял да пресече Ламанша в 1909 г. През 1913 г. Ролан Гарос пресякъл Средиземно море. Франция пускала всяка година 45 000 коли и камиони. Колите „Рено" с 16 к. с. достигали средна скорост от 60 км/ч. Състезателните коли щели бързо да подобрят тази средна

скорост: машина, пилотирана от Емри, щяла да достигне нечуваната за онова време скорост от 202 км/ч през 1909 година.

Тези модерни дейности контрастирали с относителния застой по селата.

Радикалите чудесно били разбрали техниката на умерените в отношенията им със селския свят. Трябвало на всяка цена да се запази демокрацията на село, ако искали Републиката да задържи „равновесието" си. Понятието социална умереност било наследство от опортюнистите. Радикалите го пазели грижливо.

Покачването на селскостопанските цени в световен план улеснявало задачата им. Земеделците можели да вложат неочакваните парични постъпления за модернизиране на производството си. Те използвали все повече изкуствени торове, подобрявали добивите. Вярно е, че политическото решение за защита на дребните собственици било пречка за решителния прогрес, тъй като те били твърде бедни, за да си купуват земеделски инвентар.

Въпреки изоставането си в техническо отношение дребните земеделци можели да се обединяват чрез кооперативното движение, за да си купуват общо посевите и да защитават произведенията си при продажба. По-многобройни, те можели най-вече да разчитат на по-голямата защита от страна на държавата. Така че те съставлявали привилегирования електорат на радикалната партия, понеже се нуждаели повече от останалите от подкрепата на депутатите и сенаторите. Насърчаването на дребната собственост бил един от ръководните принципи на новата Радикална партия, която определяла своите рамки и начини на действие в началото на века.

Насърчаването на селскостопанското производство било съвсем закономерно в една страна, чиято икономика си оставала до голяма степен земеделска: Франция била първият селскостопански производител в Европа; тя държала челното място по производство на вино, второто – за жито, третото – за картофи, четвъртото – за кръмно цвекло. Животновъдството и зеленчукопроизводството постоянно се разраствали благодарение на увеличаващите се пазари в градовете. Големите области започнали тясно да се специализират: плодородните земи в Северна Франция и в Парижкия басейн – в производството на цвекло и зърнени култури, Нормандия и планинските райони – в животно-въдството, Южна Франция и Бретан поради топлия климат – в производството на плодове и ранни зеленчуци, Лангдок – в лозарството. Железниците спомагали за това специализиране, което създавало сериозни проблеми. Свръхпроизводството на вино било в основата на бунта на лозарите от Лангдок през 1907 г.

ФРЕНСКИТЕ ВЛОЖИТЕЛИ И РУСКИТЕ ЗАЕМИ

Печалбите от производствената система се проявявали в очевидното увеличаване на спестяванията: те скочили от два на пет милиарда златни франка. Забележителната стабилност на валутата благоприятствала спестяванията във всички среди: от земеделците до дребните буржоа и дори някои работници. Насочвани от много ефикасна банкова организация, спестяванията се ориен-

тирали към сигурните ценности, например държавните заеми.

Но банките все повече и повече се стремели „да пласират" сред клиентите чужди заеми или акции, които носели на посредниците тлъсти комисионни. Приходът от държавната рента бил сигурен, но слаб – 2,5%. Чуждите заеми носели 5%, понякога 6%. Тези вложения можели следователно да изкушат дребните вложители, стига те да бъдели сигурни в предназначението и стабилността им.

Пласьорите на банките вероятно са свършили добра работа, защото в 1913 г. Франция имала 60 милиарда, пласирани в чужбина, от които само една десета в колониите ѝ. Най-значителни пласменти били направени в Русия, както и в Египет и Латинска Америка, в Централна Европа и балканските страни, включително и в Австро-Унгария.

Руските заеми станали предмет на истинска пропаганда. Парите, които царят вземал назаем от Франция („Франция, това е каса" – казвал граф Дьо Вит, министър на финансите), били частично реинвестирани във френските вестници, чиято задача била да успокояват вложителя, да го накарат да усети силата, огромността на своята вярна съюзница. В Русия или в останалите европейски страни по-голямата част от вложенията се насочвали към държавните фондове, но някои от тях отивали в железопътните компании, в мините, в промишлеността. Това изтичане на френското злато в чужбина нанасяло особени щети на икономиката. Неустоимото привличане на руските фондове отклонявало спестяването от инвестициите, които биха позволили да се модернизират индустриите, които определено изоставали от чуждестранните си конкурентки, като текстилната промишленост например.

Освен това опитът показвал, че чуждите капиталовложения били рисковани, дори опасни, че вложителят би понесъл по-малко щети, като купува френски индустриални ценни книжа, ако рекламата за тях била умело направена. Но почти семейната структура на главните френски предприятия – дори на най-значителните от тях – не харесвала нарастването на капитала и борсовите операции.

Френският капитализъм бил плах, защото приключенският дух почти липсвал на предприятията. Както и земеделците, индустриалците в по-голямата си част се надявали на закрилата на държавата. На тях им липсвал състезателен дух: големите чужди пазари им се изплъзвали. Те се задоволявали да продават на национален и колониален терен. Богатството на Франция държало на защитените пазари, на големите приходи от парите, вложени в чужбина. То било следователно зависимо от международната конюнктура. Демографският застой (800 000 деца годишно вместо един милион 30 години преди това) говорел за остаряването на едно население, превърнало се в малтусианско и в привърженик на „само дете в семейството". За своята индустрия Франция в 1900 г. вече използвала един милион чуждестранни работници.

ПАРИЖ – СТОЛИЦА НА ЕВРОПА

Радикалите, както и умерените, не обичали Париж. Но чужденците го обичали много. Чрез своите забавления Париж правел реклама на Франция. Индус-

стриални празници най-напред: голямото изложение от 1900 г. събрало над 50 милиона посетители; за тази цел бил построен мостът „Александър III“ в чест на руския съюз. Царят накарал да построят дворци с куполи по бреговете на Сена. Престижът на Айфеловата кула служел за триумфа на електричеството, което се спускало като цветни каскади чак в краката на зрителите. Светските увеселения, конните надбягвания, спектаклите свидетелствали за международната жизненост на един град, който цял свят ухажвал: за да се укрепи съюзът с Англия, нямало нищо по-добро от това да бъде поканен в Париж Уелският принц. Руските князе прекарвали разкошни вечери в „При Максим“. Милионери от цял свят се тълпели в салоните, в луксозните кабарета, по трибуните на хиподрумите. Едмон Ростан представял „Сирано дьо Бержерак“, а Сара Бернар изпълнявала „Орлето“. Куртелин забавлявал булевардите, а Анатол Франс – салона на госпожа Дьо Кайаве. „Бел епок“ имала своите знаменитости: прочутият Бони дьо Кастелан поканил 3000 души на бала в Булонския лес по случай рождения ден на жена си; кралиците на Мулен-Руж и куртизанките от авеню „Дю Боа“ били там сред принцесите. Министрите радикали охотно се появявали на тези увеселения, така както и в политическите и литературните салони, където се изковавали кариерите. Ако Клемансо бил стигнал в кавалерството си дотам да напише пиеса и да накара да я поставят в „Опера комик“ от любов към една певица, много млади радикали щели да заговорничат във „висшето общество“, за да бъдат забелязани от някой потенциален председател на Министерския съвет.

Столицата си оставала център на икономическата дейност и предприемчивия дух. По тази причина също тя била търсена от чужденците. Те идвали да се възхищават на строителните обекти и първите пуснати линии на прословутия Метрополитен. Те гледали булевардите, изпълнени с автомобили, които, тръбейки, шумно си пробивали път сред конските впрягове. Живеели в „богатите квартали“ в западната част, току-що построени, с тежки сгради с резбовани фасади. Всички големи фирми, дори и провинциалните, имали свои седалища в Париж. Тази неповторима смесица от лекомислие и деловитост придавала на „парижкия живот“ привлекателност, на която не можели да устоят провинциалистите на Фейдо или високопоставените гости от всички кралски дворове на Европа. От Ке д'Орсе зависело записването за котировката на чуждестранните заеми на Парижката борса. Всички страни, закъсали за пари, идвали и се стараели да се харесат, за да получат право на това записване. Те не се скъпели на нищо, само и само да си го осигурят.

ЗДРАВАТА РАДИКАЛНА ПРОВИНЦИЯ

Политиката, и най-вече радикалната, никога не набирала елита си сред представителите на „парижкото общество“. Най-видните политици произхождали от средната и дребната провинциална буржоазия. Клемансо „Вандеецът“, Поанкаре „Лотарингецът“, син на служещ, Барту „Пиренеецът“, Бриан „Нантча-

нинът“ били адвокати или лекари. Те представлявали онези „средни класи“, завзели политическата власт. Франция от 1910 г. наброявала 500 000 рентиери, 600 000 служещи, безброй много собственици на магазини, нотариуси, търговци от най-различен характер: такъв бил политическият скелет на страната. Той гласувал ту за радикалите, ту за опортюнистите в зависимост от тенденцията, традицията и конюнктурата.

Жителите на селата, които представлявали половината от населението, гласували понякога за социалистите в Централна или Южна Франция, но най-често за умерените или радикалите. Заедно с дребните и средните буржоа те придавали здравина на републиканското управление. Париж господствал само външно: политиката се правела фактически от провинцията. За да бъде избран някой, той трябвало да се обучи точно там. Човек от Париж, пристигнал току-що в някой избирателен район, без връзки на място, имал малко шансове да бъде избран. Силата на провинцията се дължала на неизменните ѝ знатни, които се запазили въпреки всички пречки през целия XIX век. Разширените рамки на нотабилите, които вече включвали всички дребни буржоа, правели основата на радикалната република още по-широка и по-здрава; но те я правели и още по-зависима от провинцията.

РАБОТНИЦИТЕ, ПРОТИВОПОСТАВЕНИ НА РЕПУБЛИКАТА

Също както и умерените, радикалите нямало да успеят да приобщят работническата класа към политическия живот. Вярно е, че условията на живот за работниците се подобрили. Ако все още работели поне по десет часа на ден, освен в мините, те се ползвали от по-голяма законова защита благодарение на мерките, взети в техен интерес от опортюнистите. Но материалното им положение си оставало несигурно. Трудностите при обединението сред работническата класа идвали от условията на живот, които били твърде различни според професиите, структурата на предприятията, мястото на дейност. Не можело да се сравняват един майстор на бронзови изделия от квартала „Маре“ в Париж, работещ в малка работилница с прилична заплата, и миньор от рудниците на Северна Франция, който живеел в мизерно жилище, не си дояждал, бил подложен на професионални заболявания и непрекъснато бил заплашван от намаляване на работното време или от безработица. Разликата между заплатите в Париж и провинцията била крещяща, както и тази между заплатите на мъжете и жените. За изхранване отивали поне половината от разходите в един работнически бюджет. Работникът понякога отделял 40% от заплатата си за наем. Той почти не можел да си купува дрехи...

Подобрението в жизнения стандарт се дължало главно на повишаването на реалните заплати, което за най-облагодетелстваните било с 45% от 1875 г., а така също и на въвеждането на застрахователна система за старост и трудови злополуки. Но нямало застраховки срещу болест, а рискът от безработица, дори и в период на разцвет, през 1900 г. бил от порядъка на 10%. Работникът,

за разлика от дребния буржоа, живеел „без резерви", в материална несигурност. Той нямал средства да осигури бъдещето и успеха на децата си.

Организирането на синдикалното движение било дело на най-осъзнатите и най-образовани работници. Мерхайм, един от ръководителите на ОКТ, бил съвършен работник, чийто занаят бил да изработва казани от мед, индивидуалист, просветен, възприемчив към идеите и открит за хората. Набирането на синдикални членове представлявало един вид апостолска работа. Не било лесно да се убеждават хора от всички социални слоеве, дошли от най-различни места, в необходимостта от съгласувана дейност. Броят на членовете на френското синдикално движение бил доста малък: в 1911 г. ОКТ наброявала 700 000 души, т. е. 7 членове на 100 работници. По същото време това съотношение в Англия било 25 на 100.

Представяни в Парламента от все по-голям брой депутати социалисти, но също и от радикали или опортюнисти, които събирали значителен брой работнически гласове, трудещите се слабо присъствали физически в света на политиката: само 10% от депутатите били от работнически произход срещу 80% от буржоазен произход. При това самите лидери на социалистическото движение често били буржоа, като Жорес и по-късно Леон Блум.

Недобре приобщена към републиканското общество поради синдикалните революционни тенденции на своите представители, френската работническа класа, която не била забравила за Комуната, която била чела „Жерминал", не се била отказала от насилието, нито от бунта.

Изостаналото френско трудово законодателство благоприятствало революционната пропаганда: през 1914 г. само миньорите имали право на 8-часов работен ден. Законът за почивните дни през седмицата бил от 1906 г. Работническите пенсии нямало да бъдат разглеждани в Парламента преди 1910 г. Все пак в 1906 г. било създадено Министерство на труда. Неговата дейност била прекалено бавна, за да даде резултати. В политическо отношение работниците били безразлични към предимства, които получавали твърде късно. Те имали чувството, че само много сериозна синдикална дейност може отново да изтръгне от собствениците мерки за справедливост. В социално отношение радикалите не се показали много по-смели от опортюнистите.

РЕПУБЛИКАТА „НА ПРОСВЕЩЕНИЕТО"

Много често франкмасони, понякога атеисти, четящи много философите от XVIII век, Конт, Тен и позитивистите-радикали, чиито предшественици, както добре е показал това Жан-Тома Нордман, датират от самото начало на века, издигали в култ научния прогрес. Те поощрявали с цялата си енергия научните и техническите изследвания. Анри Поанкаре – математик, Бранли – физик, Бертело – химик, щели да дадат имената си на градски площади, лицеи, колежи и щели да станат национална слава, също както Пастьор, който бил почти канонизиран. Популярността на откривателя на ваксината против бяса била толкова голяма, че Люсиен Гитри написал за него булевардна театрална пиеса!

Откриването на урана и на неговите свойства благодарение на работата на Бекерел, на радия от Пиер и Мария Кюри щяло да нареди Франция на първо място по изследвания.

Научният прогрес впрочем съвсем не довел до разрешаване на всички въпроси чрез науката. Спиритуализмът се утвърждавал по блестящ начин в първите трудове на Анри Бергсон: „Опит върху непосредствените данни на съзнанието“ от 1889 г. и „Творческата еволюция“ от 1907 г. Съвсем парадоксално триумфиращият радикализъм върнал на мода своята противоположност – антипозитивизма, изследването на „допълнителната душа“, и дал силен импулс на мисълта и католическата дейност. Вследствие на енцикликата *Rerum Novarum* екипът на вестник „Сийон“, съставен от Марк Сание, се стараел да съчетае католическата мисъл с борбите и въжделенията на века, връщайки религията към призванието ѝ да контактува с най-онеправданите. „Сийон“ бил сериозно осъден през 1910 г. от папата, но зърното, посято от него, щяло да покълне в душите на хората. „Ле кайе дьо ла Кензен“ на Шарл Пеги били вдъхновени от него. Те щели да продължат чак до навечерието на войната идеята за католическото обновление, изтъкано от отвореност и щедрост.

Ако мисълта и науката изпреварвали времето си, литературата изоставала от него: тя възвеличавала тогава официалните ценности. Буржоазният роман във френската традиция бил представен от Пол Бурже, Анатол Франс или Пиер Лоти. Радикализмът бил триумфът на автора на „Пръстенът с аметист“ или на „Пекарната на Кралицата с гъши крака“. Младите романисти и поети като Пруст, Валери, Аполинер, Жид и Клодел имали по онова време съвсем ограничен брой читатели, главно сред литературните кръгове и специализираните списания. Подобно било положението и с живописта, където се откроявали Сезан с обемните си платна, Гоген с тревожните си произведения, блестящият Ван Гог, Фламинк и Матис, първите фовисти, Брак и Пикасо, първите кубисти; те предвещавали революция в изкуството, към която скоро щели да се присъединят и разбунтуваните духове от периода непосредствено след войната. Но за момента тези млади хора все още далеч не били нашумели. Републиката на Клемансо се възхищавала на художници като Моне, Реноар, Сизле и Писаро. В живописта тя била за импресионизма, а в литературата – за символизма. Маларме, починал през 1898 г., отново се връщал на мода.

Но по онова време блестели скулптурите на Роден, Майол и Бурдел, музиката на Дебюси, Равел, Форе и Пол Дюка. В 1909 г. Париж открил Руския балет на Дягилев. Повече от всеки друг път световните събития в изкуството ставали в Париж.

Политиката на радикалите

РАДИКАЛИТЕ

Нямало голяма разлика между Републиката на опортюнистите и тази на радикалите във всички области на живота във Франция. Очевидно вътрешната политика и условията, в които тя се провеждала, щели да определят новия стил на управление. Радикалите искали Франция много бързо и веднъж завинаги да поеме пътя към едно истинско гражданско общество, скъсала с ценностите от миналото, обърната към прогреса и демокрацията. За тази цел те щели най-демонстративно – нещо, което опортюнистите не били поискали – да скъсат с големия враг на новото общество – Църквата. Битката на XX век била започнала.

Радикалите били сигурни в своя терен. Спечелването в дълбочина на умовете било осъществено отчасти благодарение на учителите, мисионери на светския дух. Дълбоко уважаван на село, учителят водел битка за прогрес, хигиена, огрмотяване, по-добър живот и строги републикански принципи. Той бил едновременно преподавател, политически пропагандист и селски културен деятел. Много често той бил член на някоя от онези масонски ложи, истинска люлка на водещата мисъл и голяма подкрепа за радикалите в провинцията.

Защото обществото на радикалите било най-вече провинциално. Париж от Буланже насам гласувал за десните сили. Парижкият радикализъм – якобинството, съществувал като тенденция, но не вече и като електорална сила. Радикалите скоро взели превес в Южна Франция, Лангдок, Средиземноморието, в Югозападната част, Лионската област и в Централна Франция. Те се настанявали на север. От 1902 г. преобладавали в предизборните допитвания, жънейки победа след победа с нарастващото участие на социалистите. Господари на терена с предимство от 200 000 гласа на изборите през 1902 г., те повторно спечелили изборите през 1906 г. и имали в Камарата 247 места срещу 74 за социалистите. Те получили надмощие и през 1910 г. и даже през пролетта на 1914 г. благодарение на коалицията Кайо – Жорес.

От 1901 г. радикалите се били организирали в истинска партия. Те имали местни комитети, обединяващи низовите членове. Департаментите имали свои *федерации*. В национален мащаб *Парижият комитет от улица „Дьо Валоа"* организирал годишните конгреси и избирал председател на партията.

Освен предизборните комитети, които играели определяща роля за връзката между парламентаристите и мнението на редовите членове, партията разполагала чрез провинциалната преса с невероятно средство за пропаганда. В годините 1895–1900 старите консервативни вестници изчезнали, заместени от други с голям тираж и на ниска цена. Вестниците „Депеш" в Тулуза, Лион, Лил били радикални органи, представящи се за местни информационни вестници. Те имали специални тиражи за всеки департамент и покривали големи области.

Освен с тях радикалите разполагали и с известен брой ключови постове в политиката и администрацията, които им позволявали отчасти „да държат" селата и провинциалните градове: вътрешното министерство и префектите, народното образование и учителите, селското стопанство, субсидиите и земеделските конкурси.

Основен господар на републиканска Франция, Радикалната партия не била нито лишена от таланти, нито ѝ липсвала предизборна дисциплина. Тя излизала от аферата „Драйфус" с ореола на новата слава на Клемансо и неговите кампании в „Л'Орор". Леон Буржоа – голям масонски шеф, бил търсен за мнение всеки път, когато се съставяло някое министерство и дори когато се избирал президент. Едуар Ерио и Жозеф Кайо поели след 1910 г. щафетата на елита.

Твърде индивидуалисти, радикалите били разделени в различни направления: едното било за разбирателство на всяка цена със социалистите; неговата максима била: „Без врагове вляво." Другото, по-умерено, предпочитало центристки формули на управление. Но всички тенденции се обединявали в защита на основните цели на партията.

И преди всичко: либералното управление. Депутатите, както и избирателите, били яростни защитници на принципа на частната собственост и икономическата свобода. Според думите на един от тях радикалите носели „сърце отляво и портфейл отдясно". Съюзът им със социалистите бил само предизборен. Те се разделяли веднага, щом трябвало да изпълняват министерски отговорности. Разбирали се, често едва на втория тур на изборите, само за да провалят кандидатите на десницата в името на „републиканската дисциплина".

Вярно е, че политически различия противопоставяли и социалистите: някои след конгреса в Сен Манде през 1896 г. последвали Милеран и привържениците на идеята за „участие", за да влязат в „буржоазните" кабинети. Самият Милеран приел портфейл в кабинета на Валдек-Русо. Жорес дълго време трябвало да защитава реформистката идея за участие във властта срещу марксиста Жюл Гед и срещу Вайан. На социалистическия конгрес в Амстердам през 1904 г. участието било изрично осъдено. През 1905 г. била създадена ФСРИ (Френска секция на работническия Интернационал) и социалистите-дисиденти начело с Милеран напуснали новата партия, за да станат „независими социалисти", сред които щели да бъдат набирани министрите на радикалните кабинети.

Радикалите, както социалистите, били единодушни срещу един общ враг: клерикалната десница. На конгреса в Нанси радикалите приели демократична програма за действие, чийто главен член бил разделянето на Църквата от държавата.

РАДИКАЛИТЕ СРЕЩУ ЦЪРКВАТА

От 1899 г. до 1902 г. кабинетът Валдек-Русо, ликвидаторът на аферата „Драйфус", осъществявал прехода между опортюнистическата и радикалната Република. Самият Валдек идвал от средите на опортюнистите и бил министър на вътрешните работи в известния кабинет Гамбета от 1881 г. Умерен, Валдек

трябвало обаче да вземе мерки срещу националистическите лиги и асомпсионистката преса. В речта си в Тулуза през октомври 1900 г. той осъдил „монасите – членове на коалиции, и монасите – делови хора". Хвърлил обиди срещу членовете на конгрегации, които, казвал той, осъждали Франция да има „два вида младеж", разобличил „милиарда на конгрегациите".

Това означавало разпалване на свещена война. Целта на Валдек не била да премахне религиозното образование, а само да го контролира. Законът за асоциациите, гласуван на 2 юли 1901 г., задължавал конгрегациите да искат разрешение за преподаване. Тази молба щяла да бъде представяна за обсъждане в Парламента. Неполучилите разрешение конгрегации можели да бъдат разпускани с обикновен декрет. Валдек прилагал закона без излишно усърдие и преждевременната му оставка през 1902 г. след току-що спечелените от него избори оставяла съмнение по отношение на истинските му намерения: остър в езика, но умерен в действията си, дали Валдек се е стремял да избегне, или да ускори *разделянето*?

Може да се допусне, че както Мелин или Поанкаре, или дори Бриан, той искал „студено", а не „горещо" разделяне. Междувременно положението бързо се влошило при управлението на Емил Комб от 1902 до 1905 г.

„ТАТЕНЦЕТО КОМБ" РАЗСИЧА ГОРДИЕВИЯ ВЪЗЕЛ

Бивш семинарист, „татенцето Комб" бил войнствен антиклерикал, който щял да организира светската война срещу конгрегациите. През 1903 г. той затворил всички ония, които не били получили разрешение да преподават. Молбите за разрешение били отхвърлени всички заедно от Камарата. Законът от юли 1904 г. отнемал съвсем несправедливо разрешението за преподаване на конгрегациите, получили го от предишното правителство. Имотите на религиозните ордени били конфискувани и разпродадени.

През 1903 г. Рим се сдобил с нов папа – Пий X, който не бил търпелив като Лъв XIII. Той се възползвал от първата предоставила му се възможност да скъса дипломатическите отношения с Франция: президентът Лубе бил на посещение на италианското правителство в Рим. Папата, който се преструвал, че понася присъствието на институциите на италианската държава в Свещения град, сметнал за „обида" посещението на френския президент и показал открито това. През 1904 г. Ватиканът и Париж отзовали посланиците си. Ставало невъзможно прилагането на Конкордата във Франция и назначаването на епископите в съгласие с папата. Църквата взела инициативата за скъсването.

Известни политически затруднения принудили Комб да се оттегли. Аферата „с фишовете" на генерал Андре разобличила някои методи на радикалното правителство, основани на издайничеството и надзора над „съвестите".

Андре „каталогизирал" всички офицери от армията според религията, политическите им убеждения, приятелските им връзки и т. н. Повишението в чин на офицерите било извършвано в зависимост от техните „републикански чувства". „Бонапартизмът без величие", по думите на Франсоа Гогел, установявал „другарски" режим, а самото „татенце Комб" заявявало на приятелите си

радикали, че те трябва да се стараят да оказват на приятелите на властта „благоразположението, с което разполага Републиката". Тази политика не му носела само приятели.

„ГОРЕЩОТО" ОТДЕЛЯНЕ

След падането на Комб трябвало да се вземе някакво решение. Комб оставял след себе си обтегнато положение. „Горещото" разделяне ставало неизбежно, за да бъдат ясно уредени след поведението на Светия престол отношенията между държавата и Църквата.

Правителството на Рувие, дошло на власт след това на Комб, веднага си дало сметка за трудностите в това начинание. То трябвало да осъществи отделянето само, без всякаква връзка с Ватикана, пред откритата враждебност на цялата църква, а също и на западните и североизточните провинции, както и на Централна Франция, останали силно привързани към религията. Дали радикалите нямало да подпалят религиозна война във Франция?

Аристид Бриан, вносител на закона, се стараел да го направи колкото се може по-приемлив за епископите, с които поддържал тайни връзки. Гласуван на 9 декември 1905 г., Законът за разделянето на църквите и държавата гарантирал свобода на съвестта на французите, като същевременно посочвал, че Републиката не субсидира и не признава никакъв култ. Културни асоциации, образувани от вярващите, щели да получат имотите на църквите след надлежно извършена инвентаризация. Държавата се отказвала от контрол над Църквата. От тук нататък тя била вече свободна.

В този си вид законът за разделянето щял да бъде рязко отхвърлен от Светия престол. Енцикликите *„Vehementer Nos"* и след тях *„Gravissimo Officii"* изрично осъждали резделянето. Папата забранил образуването на културните сдружения и поискал от духовенството и вярващите да не се съгласяват с инвентаризациите. Така че френската църква била застрашена да загуби наведнъж всичките си имоти без никаква компенсация. Папата, насърчаван от най-безкомпромисните католици във Франция, сякаш тласкал вярващите към най-лошото.

Неговото послание било чуто: в Бретан, в Лозер селяните, въоръжени с вили, се противопоставяли физически на инвентаризациите, предвождани от свещениците. Баските довеждали диви мечки на площадите пред църквите, за да разкарат жандармерията. Имало смутове в парижката област, един убит в едно селце на север и друг в департамента Горна Лоара. Навсякъде, където ставали индиценти, правителството викало войската. Но нямало онова общо надигане на общественото мнение, на което може би разчитали в Рим. Общо взето, по-голямата част от френския народ приемала разделянето. Нямало да има религиозна война.

КЛЕМАНСО И СОЦИАЛНАТА ВОЙНА

Оставала социалната война: конгресът в Амиен през 1906 г. определил хартата и потвърдил единството на революционния синдикализъм. Синдикатите заявявали, че са независими от каквото и да било политическо влияние, в частност социалистическо, но потвърждавали в замяна на това волята да променят обществото и класовите отношения, вземайки властта по насилствен начин: икономическата, а не политическата власт. Трябвало да се действа „директно срещу" собствениците, а не да се борят с парламентарната фасада на буржоазната държава. Директното действие означавало всеобща стачка.

От 1906 до 1910 г. анархо-синдикализмът се домогвал до властта във Франция, като си служел с всички средства, с които разполагал. Но властта държала в резерва един ударен мъж, когото да му противопостави: бившия кмет на Монмартр по време на Комуната, Жорж Клемансо. „Първо ченге на Франция", както самият той се наричал, изиграл ролята на „Господин Тиер" в лудите години от началото на века.

Председател на Министерския съвет, Клемансо, глух за яростните нападки на Жорес, защитавал силно републиканския ред срещу революционните стачки. Първият сериозен инцидент била стачката на миньорите от Ланс. За да ги овладее, Клемансо не се поколебал да повика войската, която по този начин се превръщала в основно оръдие за опазване на реда. „Социалната война" започвала.

В Камарата, говорейки за смелостта на работниците, Жорес произнесъл прочувствени слова:

> „Вие прекъснахте – се обърнал той към Клемансо – старата песен, която приспиваше човешката нищета, и човешката нищета се пробуди с крясъци."

Не е достатъчно да се образова народът, да бъде освободен той от религиозните вериги, да бъде доведен до урните, трябва да му се даде – казвал Жорес – „мястото, широкото място под слънцето, което му се полага".

Нещата вече съвсем не вървели между радикали и социалисти. За известно време те осъществили „блока на левите сили" в антиклерикалната борба. Но бързо разбрали, че нямат единомислие по нищо във всички останали отношения. Клемансо, защитник на либералния режим, щял против волята на социалистите да употреби сила срещу стачниците навсякъде, където бъде необходимо.

„ВОЙНИЧЕТАТА ОТ 17-И ПОЛК"

В Лангдок през 1907 г. той бил изправен пред истински религиозен бунт. Непрекъснатият спад в цената на виното – резултат от свръхпроизводството и конкуренцията от страна на алжирските вина, довел до образуването във всички

селски общини на комитети за защита, каквито скоро щели да възникнат и в градовете. Католици и социалисти подкрепяли това движение, като никога единни против радикалите. Един народен трибун – Марселен Албер, който говорел на стария език ланг д'ок, обявил същински кръстоносен поход, апелирайки към привържениците си.

В Париж Клемансо не разбрал веднага обхвата на бунта. Но през лятото на 1907 г. Марселен Албер и неговите приятели издигали лозунги, следвани от много хора: никой да не плаща вече данъци, кметовете и съветниците да си дадат вкупом оставката, всичко да бъде сринато пред Париж. Цялата област организирала саботаж на администрацията и се бунтувала. Всеки град си имал своите водачи като Ферул – кмет на Нарбон, наречен Ферул Косматия, който носел яркочервен карамфил на ревера си и се бил затворил в своя град като някой феодален владетел.

„Граждани – апелирал Ферул, – а сега да пристъпим към дела. Утре в 8 часа вечерта аз ще затворя кметството, ще издигна черното знаме и при камбанния звън на мизерията ще хвърля трикольорната си лента в лицето на правителството."

На 9 юни 1907 г. Лангдок се намирал в състояние на неподчинение както при Луи XIII.

Клемансо заповядал на войската да стреля. Имало петима убити пред кметството на Нарбон. Префектурата в Перпинян била нападната и завзета от протестиращите. Войниците от 17-и пехотински полк, изпратени като подкрепление, се предали, пеейки „Интернационала". Клемансо наредил да арестуват подстрекателите, подкупил Марселен Албер, за да го злепостави, успокоил духовете, като взел мерките, очаквани от лозарите: борба срещу контрабандата при вината, покачване на изкупните цени. През 1910 г. всяко вълнение било вече прекратено.

В парижката област избухнали сериозни смутове. Всеобщата стачка засегнала като епидемия всички професии. Дори и държавните служители стачкували – нечувано за времето събитие. Парижкото население с ужас се сблъсквало за пръв път със стачка на работниците от електрическата мрежа.

Сериозни сблъсъци имало в предградията. Тогава там имало много общи работници, които се трудели по обектите на метрото. Тези силно политизирани работници били за насилствени действия. В Дравей и във Вилньов Сен Жорж извадили пясъка и чакъла, от които големите парижки строителни обекти имали голяма нужда. За да потуши генералната стачка, Клемансо повикал полкове от драгуни и кавалеристи. През юни 1908 г. имало двама убити сред работещите в пясъчната кариера, а през юли железничарите от ОКТ издигнали барикади във Вилньов Сен Жорж. Драгуните стреляли, като убили 7 и ранили 200 души. Клемансо наредил да арестуват Грифюел. Спокойствието било възстановено с цената на много тежки репресии. „Червеният Клемансо" загубил всякаква популярност сред работниците.

УСПОКОЯВАНЕТО ПРИ БРИАН

Бриан, наследил Клемансо през 1909 г., най-напред продължил социалната битка. Една железничарска генерална стачка причинила големи вреди на цялостната икономика. Този бивш адвокат, защитник на синдикалистите, не се поколебал да обяви мобилизация на стачниците в името на националния интерес. В Камарата той се осмелил сред бурните протести на социалистите да разобличи „незаконността на стачката".

Вярно е, че от 1910 г. политическата и социалната конюнктура се променили. Социалистите спечелили 100 депутатски места на изборите, радикалите – над 250. Но Блокът на левите сили бил изживял времето си. Социалната война разделила двамата партньори. Радикалите вече не били единни: някои като Жозеф Кайо били за прогресивна данъчна политика, за „данък върху дохода". Други съжалявали за крайностите в политиката на Комб и се страхували от ексцесиите на крайностите. Те разобличавали „ограничителния" характер на данъка върху дохода, изключително непопулярен сред широките кръгове на радикалния електорат.

Радикалите от провинцията били приели насилствените мерки срещу Църквата, като същевременно осъдили насилието, упражнено от войската по време на инвентаризациите. Те били впечатлени от революционния характер на стачките и държали да се дистанцират от социалистите, които поддържали бунтовниците. Тези радикали, минали вдясно, щели да подкрепят Бриан в неговото дело за социално омиротворяване, започнато в името на националния интерес. Те били готови да се присъединят към ония бивши опортюнисти, които не били компрометирани в аферата „Драйфус" и които също поддържали кабинета Бриан. Така Поанкаре и Барту след дълго отсъствие отново се оказали в средата на новото мнозинство от центъра. Достатъчно било конюнктурата да се промени отвън, за да бъде атмосферата на социална война отново заместена от една идеология на патриотичния сбор. Втората мароканска криза, която избухнала след Агадир, идвала тъкмо навреме, за да ускори тази еволюция на френската вътрешна политика и да отнеме на радикалите монопола им върху властта.

ЧЕТВЪРТА ЧАСТ

СЪВРЕМЕННА ФРАНЦИЯ

ГЛАВА XVIII

Франция и Световната война: 1914–1929 г.

През лятото на 1914 г. французите, както и германците, очаквали, че войната ще бъде кратка. Те щели да се сражават над четири години. От всички ония, които крещели „Към Берлин!" по перонните на Гар дьо л'Ест, един на всеки десет може би щял да се върне невредим. Хората се надявали на реванш за 1870 г. - война на XIX в., с една дума, а имали световна война.

И все пак Франция от 1914 г. била напълно независима, както Англия, както Германия - тя изглеждала господарка на решенията си, на съдбата си. Трите най-велики сили в Европа по онова време имали съперници в света. Съединените Щати си били очертали икономическо пространство в Карибите и Тихия океан. Русия била колония на Европа, която използвала железните ѝ находища и петролните ѝ кладенци. Япония се била изявила като сила във войната с Русия, но не като Велика сила.

Франция нямало вече защо да се страхува от абсолютната хегемония на Англия в света: разбира се, в колониално отношение тя обрала трохите, оставени ѝ от Англия. „Галският петел" в английските карикатури забивал нокти в пясъка на пустинята. Но от разнородните завоевания на „колонистите", от всички пристанища, пръснати из всички морета по света, където били спирали адмиралите, тя направила едно цяло – от Антилските острови до Тихия океан, с огромни територии в Африка. Тя имала дори зона на влияние в Близкия и в Далечния изток.

Така че била допусната при разпределението на света: заедно с Англия тя имала привилегията да бъде едновременно както най-голямата колонизаторска страна, така и най-големият банкер на континентите: Франция от 1914 г. имала пари, парите на стотици хиляди вложители и пъзи, които били инвестирани от банките в Русия, в Южна Америка, та чак до Китай... Парите били нервът на съюзите, най-доброто дипломатическо оръжие.

Точно заради проникването ѝ по света Франция не можела да не бъде въвлечена в механизма на силите, откъдето щяла да пръгне войната. Германия отдавна била излязла от границите си, за да инвестира своите марки и произведенията на своята индустрия в плодородното поле на Средна Европа. Чрез съюзницата си от Виена тя разпростирала пипалата си в Турция, а през Истанбул се надявала да стигне до Басра и бездънните кладенци от черно злато на персите. Такава била целта на железницата до Багдад. По

море тя следвала по петите Англия и параходите на Фон Тирпиц разнасяли имперското знаме до Южна Америка, до Африка и дори из Китайско море.

Германия, Англия и Балканите като поле за маневри, Виена и Санкт-Петербург, „протежирани" от Берлин и Париж, се намесвали често в ежбите между малките страни, въоръжавани от Круп или Шнайдер. Как да се запази мирът в една толкова тясна, толкова досадна мрежа от съюзи, в които са се оставили да бъдат въвлечени? Войната от лятото на 1914 г., в която отведнъж пламнала цяла Европа, фактически се подготвяла още от 1910–1911 г.

Пожарът в Европа: 1910–1914 г.

КАНОНЕРКАТА ОТ АГАДИР

Германската канонерка „Пантера" хвърлила котва в залива на Агадир с насочени към мароканския бряг дула: германците, които не постигали целите си в Мароко, били решили да пристъпят към заплаха както в Китайско море. На 1 юли 1910 г. Вилхелм II призовал Жозеф Кайо, председател на френския министерски съвет, да преговаря в Мароко. Под принуда.

Кайо веднага събрал Генералния щаб: предпазливият Жофр заявил, че ако Франция започне война, шансовете ѝ да я спечели били едва 70%. Как да се поеме рискът? Кайо предпочел да преговаря.

За да има резултат и за да се пренебрегне общественото и парламентарното мнение, настроено особено враждебно към всякакви преговори с Германия, Кайо заобиколил „Ке д'Орсе" и Парламента: той се свързал директно с германския държавен секретар към Министерството на външните работи Кидерлен-Ветхер. Той прибягнал до един делови мъж – Фондер, близък на съветника на Германското посолство в Париж, Фон Ланкен. Едновременно с това посланикът Жюл Камбон преговарял в Берлин под преките инструкции на Кайо. Френският министър на външните работи, безличният Дьо Селв, бил изцяло държан настрана от „тайните пазарлъци", както и специализираните комисии на Камарата и Сената.

В тези съвсем необичайни условия Кайо постигнал благоприятното споразумение от 1911 г., което оставяло развързани ръцете на Франция в Мароко; в замяна на това тя отстъпила на Германия една част от Конго. Споразумението било толкова добро за Франция, която от години се мъчела да се настани в Мароко, че германските националисти организирали протестни манифестации. Но разбуненото парламентарно мнение във Франция, вместо да благодари на Кайо, го свалило от власт.

ФРЕНСКИЯТ НАЦИОНАЛИЗЪМ

През 1911 г. Франция, след толкова години на социална криза, се оказала в разгара на националистическа криза. От 1908 г. движението „Л'Аксион франсез" провеждало една след друга протестни манифестации пред статуята на Жана д'Арк и на Площада на съгласието, пред статуята на Страсбург. Трескавото състояние, в което се намирала Германия на Вилхелм II, обхващало сега и Париж, като излизало от традиционно националистическите среди. Толкова малко политизирани духове като Бутру или Бергсон, философи и академици, се превръщали в идоли на една определена студентска младеж – онази, която ненавиждала радикална Франция и естетската литература. Барес, Пеги, Ернест Псикари служели за пример и водачи на студентите, обичащи действието, спортните победи, християнската и патриотичната вяра. Младите възпитаници от Висшето педагогическо училище, които предпочитали авиаторите пред учителите по гръцки език и Пеги пред Анатол Франс, не принадлежали, както студентите по политически науки, интервюирани от Масис и Дьо Тард в прочутата ‡Анкета на Агатон", към силите на десницата и на крайната десница. Патриотизмът широко излизал от моравските кръгове, за да се превърне в силна идея. Президентът на Общата асоциация на френските студенти протестирал тържествено срещу „отпускането" от Агадир.

Трябва да се отбележи, че една яростна кампания на парижката преса атакувала споразумението, подписано от Кайо, и че големите информационни издания като „Журнал" или „Пти Паризиен" били приемани от работническите среди по съвсем друг начин от социалистическите ежедневници. „Фигаро" чрез перото на Гастон, Калмет продължавал острите си атаки срещу Кайо. „Л'Оторите" на братя Дьо Касаняк говорел за предателство. Жюде в „Л' Еклер" споменавал „разгрома", а „Либерте" на Жорж Бертула, както и „Л'Еко дьо Пари" – десен католически вестник, атакували парламентаристите, които твърде много бързали да гласуват „катастрофалния договор".

В специализираните комисии на Парламента Поанкаре и Клемансо водели нападките срещу Жозеф Кайо. Поанкаре – лотарингски парламентарист, бил призован да го наследи във властта. Едно „мускулесто" министерство идвало на мястото на министерството на „отпускането". Една страница била затворена: тази на мирната Република на радикалите.

ПОАНКАРЕ – ВОЙНАТА

Поанкаре бързал да накара Сената да ратифицира подписания от Кайо договор. Той намерил чудесни думи в негова защита. Използвал всичките си качества на адвокат, за да си спечели гласове на радикали – гласовете на приятелите на Кайо, припомняйки в подходящия момент своите убеждения на лаик и дори антиклерикалното си минало, след като почти винаги се бил въздържал да гласува за Блока на левите сили в Камарата.

Тази умереност, тази предпазливост, както и голямата му компетентност по финансовите въпроси някога му били спечелили симпатиите на опортюнистите като Фери, Жюл Мелин, Дюфор. Вдъхващ спокойствие от тяхна гледна точка, той бил също и човекът, до когото прибягвали якобинците-радикали в борбата си срещу интернационалистическата пропаганда на социалистите. Но той бил преди всичко и за мнозинството, и за общественото мнение малкото човече с волева брадичка, човекът с вдигнат юмрук – „четвъртит юмрук"[1], както се пеело в заведенията – срещу Германия. Републиката намерила в негово лице наследника на Гамбета, безспорния лидер, освен за Клемансо, негов стар неприятел, на второто поколение мъже „на реванша".

Запазвайки за себе си Министерството на външните работи, Поанкаре, който усещал как бурята се надига, възнамерявал да засили колкото се може повече договорите за съюзничество. Той прочистил „Ке д'Орсе", което преценявал за твърде пацифистко, пристъпвайки към широко „движение на личния състав". Приятелят му Морис Палеолог – негов съученик от лицея „Луи льо Гран", станал директор на Политическия отдел на министерството, преди да замине посланик в Санкт Петербург на мястото на Жорж Луи, който бил вече „уморен". Палеолог трябвало да се погрижи за ефикасността на съюза с Русия в случай на война, както и за бързото обявяване на мобилизация от царя.

Поанкаре направил много тържествено посещение в Лондон с единствената цел да уточни военните аспекти на сърдечното Съглашение. За случая били извадени каляски и гирлянди. Но той успял да получи от британския кабинет само едно писмо, в което се обещавала взаимна размяна на генералщабните планове в случай на военна опасност. Това било всичко, което измъкнал от традиционната английска предпазливост. Затова пък през 1913 г. в Санкт Петербург укрепил връзките на Съюза и се уверил в ефикасността на руската армия. По време на един тържествен преглед царят му представил най-важните военни части.

Той назначил за министър на войната Александър Милеран, бивш социалист. Милеран осъществил големи промени във висшето командване. Жофр бил оставен, но трябвало да подбере около себе си висши офицери, привърженици на офанзивата, новата доктрина на Военното училище. „Нашивките от „Марсово поле" искали да се води раздвижена война, в която бързо да се вземат решения. Благодарение на Жофр бившите военни от колониалните войни, с практика в командването и известен боен опит, изместили постепенно на командните постове дипломираните военни – прекалени теоретици. Републиканската армия била готова.

Нейното въоръжение не било за пренебрегване: въпреки редовното нарастване на военните бюджети от 1900 г. нататък то далеч не можело обаче да се сравни с това на германската армия. Германските военни кредити били двойно по-големи от френските. Поанкаре силно увеличил ресурсите на армията за бойно снаряжение. Офицерите от 1900 г. не вярвали нито в картечниците, нито в тежките оръдия, нито в авиацията, която смятали за спорт без военна стойност. Тези от 1912 г. започвали да размислят. Големите усилия за обновление позволили да се започне производството на нови оръжия: за 3 години армията

[1] Игра на думи – *Poincare* звучи като „*poing carre*" (четвъртит юмрук). – *Бел. пр.*

получила 2 пъти повече картечници, една трета повече артилерия в подкрепа на пехотата. През 1914 г. Франция имала 136 бойни самолета. Изоставането било отчасти наваксано.

Колкото до военните ефективи, Франция оставала на опашката. Германия току-що била вдигнала броя на действащата си армия на 850 000 души. Франция имала на непосредствено разположение само 540 000 войници. За да се намали разликата, трябвало да се промени военният наборен закон във Франция и продължителността на военната служба да се определи на три години.

Този проектозакон за трите години предизвикал бурна полемика: за цялата левица проектът на министър-председателя бил синоним на война. Превъоръжаването означавало отказване от идеята за мир на всяка цена, включване в механизма на войната. Такава била тезата и на Жорес, и на Кайо. Но Поанкаре защитавал гледната точка на военните експерти. Целта на закона била да се повиши на 750 000 броят на бойците от действащата армия. Освен за пазене на границите нужно било армията да бъде непосредствено на разположение за светкавичен отговор от голям размах в центъра на вражеската територия.

Оспорван непрекъснато, Законът за трите години бил гласуван едва през 1913 г. благодарение на постоянното действие на Поанкаре и приятелите му. Той не могъл лично да го внесе за гласуване в Парламента. Когато възнамерявал да започнат дебатите, бил свален заради един проект за изменение в Избирателния закон. В по-голямата си част Камарата предпочела запазването на гласуването по райони, избиращи само един кандидат, пред по-справедливата система на пропорционалното представителство.

След свалянето на Поанкаре кампанията срещу Закона за трите години се разраснала, главно в пресата. Социалистическите и радикални вестници се борели против проекта в името на пацифизма. Мнението на левицата се отнасяло враждебно към доктрината на офанзивата, защитавана от Генералния щаб и приятелите му в пресата. По онова време излизал един ежедневник – „Франс милитер", чиито експерти защитавали с всички сили проекта. Военните вестници – ежедневници, тогава били много наброй и се четели много. Всички те били за закона.

Левицата обвинявала доктрината на Генералния щаб, че е разточителна на хора, и морално я осъждала. Републиката можела да мисли само за отбранителна война. Жорес публикувал през 1911 г. „Новата армия" – труд, където излагал своята собствена теория за „въоръжената нация" с дефанзивни милиции. Той искал да се премахнат военната служба и националните армии и на тяхно място да се изгради една децентрализирана система за самозащита. Радикалите-кайотисти споделяли отчасти възгледите му. Те били враждебно настроени към превъоръжаването.

ПОАНКАРЕ ПРЕЗИДЕНТ

Съществували страхове, че тази нова „коалиция на левите сили", сплотена в крайна сметка от Поанкаре и закона за трите години, ще победи в законодателните избори през 1914 г. и че Законът за трите години отново ще бъде

анулиран, ако все пак Камарата го гласува дотогава. Ето защо президентските избори от януари 1913 г. имали първостепенно политическо значение, докато дотогава този вид гласуване бил само приятна версайска церемония, ритуал без последствия от аналите на Републиката. Международната обстановка била достатъчно обтегната, за да се избира президент на Републиката, който да може евентуално да се държи като държавник. Десницата очаквала Поанкаре, ако бъде избран, незабавно да се наложи над бъдещата Камара на депутатите, която рискувала в следващите законодателни избори да се окаже отляво.

Опасността от война предизвикала около кандидатурата на Поанкаре прегрупиране на политическото мнение и дори – чрез пресата – на общественото мнение. Всички „патриотични" политически сили настоявали за запазването на една твърда правителствена линия, ориентирана към подготовката за война. Самите радикали-центристи начело с Леон Буржоа увещавали Поанкаре да се кандидатира.

„Поанкаре – Баденге!", викал Клемансо пред „делегацията на левите сили" – парламентарна прегрупировка, в която социалистите и радикалите-кайотисти се отнасяли враждебно към кандидатурата на лотарингеца. Клемансо смятал, че президентът на Републиката не трябва да се обръща към страната, като пренебрегва депутатите. Една прекалено силна личност рискувала да изкриви опасно функционирането на институциите. Клемансо предложил кандидатурата на Памс – собственик на известната цигарена хартия „Йов".

Пресата наложила Поанкаре: една яростна кампания на в. „Фигаро", а след това и на в. „Тан" обвинила за злото парламентаристите. Във „Фигаро" една статия на граф Албер дьо Мьон наложила убеждението на католиците: нужно било да се принудят да млъкнат парламентаристите, несъзнаващи опасността, и да се мисли единствено за националното знаме; отново се било върнало времето на „обединението".

Още с избирането си Поанкаре се заел да облекчи гласуването на Закона за трите години. Той назначил за министър-председател своя приятел Барту, който бил за проекта. Враждебното настроение в Камарата било силно; Жорес и Кайо стояли начело на „делегацията на левите сили" и провеждали яростна кампания срещу превъоръжаването. Законът бил приет през август 1913 г. с много малка разлика – 339 гласа „за" срещу 283 „против".

Левицата замисляла реванш, готвейки се активно за изборите през пролетта на 1914 г. „Война на войната", казвали заедно Кайо и Жорес. Те настоявали за премахването на Закона за трите години. Отхвърлянето на закона, казвали те, означавало отхвърляне на войната. Жорес говорел за солидарността на германските социалисти, припомнял конгреса от Щутгарт през 1907 г., на който започнала истинската международна пацифистка дейност. За да се запази мирът, той искал трудещите се от Франция и Германия да наложат разоръжаването на своите управници. Да се поддържа превъоръжаването било равносилно на това да се тласне страната в един необратим процес.

Кампанията на левицата била изключително пламенна и резултатна: социалистите получили 104 места, радикалите – 172, републиканците-социалисти на Вивиани – 23: тези три групи били мнозинство в Камарата.

Така че Поанкаре имал пред себе си лява Камара. Непрекъснато и упорито той й предлагал за министър-председатели хора, благосклонни към Закона за

трите години, като Александър Рибо, когото Камарата отхвърлила. Най-после той успял да убеди Вивиани в неизбежната опасност от война и в необходимостта от широко политическо обединение. Вивиани склонил да сформира правителство. Поанкаре му дал карт-бланш, за да представи пред Камарата един съществен член от програмата на левицата: данъка върху дохода. Едновременно с това той бил спасил и своя военен закон.

Свещеният съюз: 1914–1917 г.

УБИТИЯТ ЕРЦХЕРЦОГ

На 28 юни 1914 г. с телеграма се съобщавало за убийството на престолонаследника на Австрия Франц-Фердинанд и на неговата съпруга в босненския град Сараево. Лятото на 1914 г. рискувало да бъде горещо.

Поведението на Австрия, унизителният й ултиматум към Сърбия, непреклонността на Русия, безрезервната подкрепа на Виена от страна на Берлин – всичко допринасяло за това Европа да бъде хвърлена в пожара. Решимостта на Генералните щабове била най-важният фактор за разрастването на този пожар поради натиска, който те оказвали над правителствата. Дори и Франция да не желаела войната, тя не можела да не се страхува от една прекалено късна и твърде мудна мобилизация на своя руски съюзник. Макар че царят твърдял, че пристъпва само към частична мобилизация, той трябвало да отстъпи пред заповедите на военните, които му повтаряли, че в своите планове били предвидили само пълна мобилизация. Дори и ако германското правителство желаело само да подкрепи Австрия на Балканите, то не можело да остане глухо за изискванията на Генералния щаб, който искал първо да уреди въпроса за западния фронт, където били струпани най-многочислените дивизии.

Така че германската армия продължавала провокациите на запад, където французите по заповед на Вивиани били отстъпили с десет километра. След германския ултиматум от 31 юли, с който питали Франция дали ще запази неутралитет „в случай на война между Германия и Русия“, общата мобилизация започнала почти едновременно на 1 август във Франция и в Германия. След като Франция отговорила, че ще направи „това, което й диктували нейните интереси“, германският посланик Фон Шьон на 3 август връчил на Вивиани Декларацията за война на своята страна. Повод за това били редица нарушения на границите и така наречената бомбардировка на Нюрнберг от френски самолет.

На 2 август вечерта, дори преди декларацията за война на Франция, германската армия завзела Люксембург. На 4-и в 8 часа вечерта Белгия – неутрална сила, била завзета на свой ред. Англия веднага влязла във войната.

Във Виена, Петербург, Берлин и дори в Лондон тълпите акламирали войниците, които заминавали на фронта, мобилизирани набързо. Всички очаквали

ожесточена, но краткотрайна борба. Пацифистките манифестации никъде не попречили сериозно на единодушните войнствени чувства.

НА ГАР ДЬО Л'ЕСТ

В Париж шумните манифестации на Гар дьо л'Ест несъмнено се дължали на националистическите лиги. „Към Берлин!" – този призив на запасняците отговарял на призива „Към Париж!" на мобилизираните отвъд Рейн. Но заминаването било съпроводено от чувство на въодушевление сред народа, на което пацифистите не попречили. Синдикалистите не се противопоставили на мобилизацията. Не се наложило срещу тях да бъде използван прословутият „бележник В" на вътрешното министерство, който съдържал списък на „подстрекателите", които подлежали на затвор в случай на размирици.

Убийството на Жорес в кафене „Кроасан" на 31 юли смутило социалистите. Никой не можел да каже какво би било в последна сметка неговото отношение към извършеното германско нападение. Нали социалдемократите били гласували в Райхстага военните кредити? На погребението му Леон Жуо, лидерът на ОКТ, потвърдил:

„Заявяваме, че ние отиваме на бойното поле, решени да отблъснем завоевателя."

Отдавна било минало времето, когато членовете на ОКТ твърдели, че в случай на мобилизация те ще откажат да отидат по границите. На 31 юли и на 1 август имало няколко протестни манифестации срещу войната, отразени във в. „Л'Юманите", а именно в Лион и в парижката област. Но в нощта на 31 юли Конфедерационният комитет на ОКТ единодушно гласувал против генералната стачка; на 2 август голямата работническа централа признала „непоправимото". На този ден на голям митинг на социалистите в Париж Вайан заявил:

„Изправени пред нападението, социалистите ще изпълнят докрай своя дълг."

Очакванията били за 13% несъгласни, а те се оказали едва 1,5%. Дори и ако по селата липсвало въодушевление, проявите на войнствена страст били често явление по гарите на големите градове: навсякъде викали на мъжете, като им хвърляли цветя, че много скоро очакват завръщането им като победители:

„Ние тръгнахме – писал Пеги – за всеобщото разоръжаване и последната от всички войни."

Германското нападение налагало обединението на всички френски политически семейства „около знамето": на 7 август в Сорбоната Ернест Лавис и сестрата на Пол Дерулед посрещнали на една манифестация за национално спасение Дюбрьой – секретар на ФСРИ, и Жуо – генерален секретар на ОКТ.

Преди да стане парламентарна реалност, „свещеният съюз“ живеел в умовете. Скоро Вивиани съставил своя военен кабинет, в който влизали „марксистът“ Жюл Гед и социалистът Марсел Самба. Делкасе отново се върнал във Външното министерство. Единствен Клемансо останал извън широкото прегрупиране. Той пазел бдителността си за критика на гражданската и военната власт.

ПАНИКАТА ОТ КРАЯ НА АВГУСТ

Екзалтацията на офанзивата в началото тласнала французите напред и зарадвала общественото мнение. Хората мислели, че като са завзели Мюлуз, са освободили Елзас, но скоро германците си върнали града и отблъснали силните нападения в Елзас, Лотарингия и Ардените. Французите трябвало да напуснат Елзас и да се оттеглят чак до Гран Куроне дьо Нанси, на лотарингския фронт.

В очакване на бързи резултати парижките журналисти поддържали сантименталната илюзия за реванш и си затваряли очите за тревожните новини, които идвали от Белгия: голяма част от германските дивизии (40 наброй, разпределени в 3 армии) нападнали Лиеж, чиито укрепления били пометени от полковник Лудендорф, а след това и Брюксел, където влезли на 20 август. Трета армия завзела Динан, след него Шарльороа и преминала р. Мьоз. Мобьож се предал без бой. Пета армия на Ланрьозак и английският експедиционен корпус на генерал Френч отстъпили. От 24 август до 5 септември всички северни армии били в отстъпление по заповед на Генералната квартира. Жофр, оставил се да бъде изненадан, искал да преустрои силите и да реорганизира командването си. Той имал нужда също да се заеме с англичаните.

В Париж царяла паника. Отстъплението, разбира се, не означавало разгром. Но цивилното население започнало истинска евакуация: над 500 000 парижани избягали за една седмица, изоставяйки всичко след себе си. Съобщението, че германците са стигнали р. Сома, послужило за капак на паниката, която обхванала дори правителството: на 2 септември то се оттеглило в Бордо. Поанкаре също заминал. Говорело се за заговор, за предателство. Магазините „Маги“, които минавали за германски, били разграбени. Тълпата нападала всичко онова, чието име имало немско звучене. Навсякъде виждали шпиони.

РЕКА МАРНА

Жофр обаче не изпаднал в паника. Той решил да закара максимум подкрепления от изток на запад. Една нова армия, командвана от Монури, била съсредоточена по р. Сома. В центъра Девета армия на Фош се подготвяла за контраатака. Изтощените войници спрели. Дали най-после отново щели да потеглят?

При Сома и Ен позициите били неудържими. Отново до бойните единици достигнала заповед да се оттеглят. Германските сили били много по-големи, а духът на англичаните спаднал съвсем. На 1 септември армиите потеглили в посока към Сена. Сарай бил натоварен да защитава Вердюн. Галиени трябвало

да държи Париж. Между него и германците се намирала само армията на Монгури.

Германците били опиянени от победата си. Молтке искал да обгради Париж откъм запад, но Френч бил изчезнал на юг. Фон Клук, който искал на всяка цена да ги настигне и унищожи, поел напреки през източната част на Париж, без десният му фланг да е защитен.

Френските летци изненадали сивите му колони, проточили се по пътищата на Сена и Марна. Жофр, а после и Галиени били осведомени. Галиени предложил веднага да принуди Фон Клук да се оттегли. Но трябвало да се спре Френч, който бил в Мельон и продължавал да отстъпва. Жофр искал всеобща офанзива и успял да убеди английския генерал. По всяка вероятност му говорил за „честта на Англия".

„Ще се бием при Марна", казал най-после Жофр на командващите армиите. На 6 септември призори всички съюзнически единици преустановили отстъплението си, за да контраатакуват: англичаните спрели германската кавалерия, Девета армия на Фош блокирала Бюлов в блатата на Сен Гон. На запад Пета армия напредвала бавно. Германците били задържани навсякъде. Само Монури бил сериозно забавен от Фон Клук. Операцията по обкръжението на армията на Фон Клук от север успяла напълно. Германците били принудени на свой ред да отстъпят. Битката при Марна била спечелена.

В народната митология е останал главно епизодът с „такситата на Марна". В Париж Галиени бил тържествено посрещнат като спасител. Неговите зрелищни действия имали най-вече психологически ефект, но той все пак успял да заведе на фронта посред нощ парижката армия. Безпричинни упреци били отправени към Жофр от онези, които твърдели, че Галиени бил спечелил битката. Останала е прочутата му реплика:

„Не знам кой е спечелил битката при Марна, но добре знам кой щеше да я загуби."

ОКОПИТЕ НА ЗАПАДНИЯ ФРОНТ

След „чудото при Марна" френско-британската армия преследвала германските войски в отстъпление. Тя не могла да стигне много далече. След като преминали река Ен, германците се окопали, обезсърчавайки по този начин всяка фронтална атака. Французите трябвало да постъпят по същия начин. Започвала войната в окопите.

На запад от р. Оаза линията на фронта още не съществувала нито от едната, нито от другата страна: надпреварата кой да стигне по-напред до морето ставала бясна, защото всеки от противниците се опитвал да обкръжи откъм запад позициите на неприятеля. Жофр и Фалкенхайн, който заместил Молтке, победен при Марна, водили редица сражения: най-напред от 15 до 30 септември в Пикардия, след това битката при Арас и най-накрая заедно с англичаните и белгийците битката при Изер. Крал Албер, следвайки брега, успял да оттегли армията си от Антверпен при Изер. Там германците били спрени благодарение

на наводненията. Битката при Ипр, където Жофр съумял да попречи на германците да пробият фронта между английската и френските армии, показала ясно, че войната в движение вече окончателно е свършила.

В калта на Шампан и Артоа, от морето до швейцарската граница френските армии трябвало да чакат по-добри дни. На изток царят не постигнал победа и трябвало да отбива все по-напористите атаки на германците. Франция и Англия отчаяно търсели нови съюзници. Япония наистина била обявила война на Германия, но се интересувала единствено от германските владения в Далечния изток. Тя отказала да изпрати войски на фронта в Европа.

Само германците, въвличайки Турция във войната, сякаш си били намерили съюзник. А французите и англичаните изпитвали належаща нужда от човешки подкрепления. Те се обърнали за помощ към италианците, отдавайки се на безкрайни пазарлъци. Но успели само да ги накарат да подпишат тайния договор от Лондон през април 1915 г. На първо време те не обявявали война на Германия, а само на Австро-Унгария.

На тази дата германците отблъснали руския фронт, като завзели отново Варшава и пленили близо един милион души. Французите и англичаните полагали изтощителни усилия в течение на цели месеци с цел да открият втори фронт на Дарданелите. Турция държала в респект експедиционния корпус и потапяла английските кораби, които се приближавали до протоците. Загубите на съюзниците били значителни, полуостров Галиполи в крайна сметка бил евакуиран.

Французите и англичаните на западния фронт практически сами отвръщали на германските военни усилия. През 1915 г. се водили ожесточени боеве в окопите. Англичаните докарали свежи военни сили от Канада и Индия. През юли те мобилизирали 1 300 000 доброволци и въоръжили 28 дивизии, които веднага заминали на фронта. Кичнер – министърът на войната, наваксал британското закъснение.

Французите нямали оръжия и муниции. Били предвидени продоволствия за една краткотрайна война. На ден се давали от 2 до 3 хиляди оръдейни изстрела, а армията имала 4000 75-калибрени оръдия! Наложило се да извикат от фронта квалифицираните работници, жените да отидат в заводите. Положението на войниците на фронта ставало непоносимо. В много корпуси те не били получавали отпуск повече от година. Загубите в окопната война били все по-тежки. Най-кръвопролитните операции никога не били решаващи. След артилерийска стрелба, която превръщала бойното поле в лунен пейзаж, атакуващите можели да завземат с цената на тежки загуби първата и понякога втората окопна линия. Тогава те били отблъсквани от свежите сили, които пристигали по напречните „канавки". Изтощителната война намясто отчайвала фронтоваците, потънали в кал, нападнати от въшки, измъчвани от дъжда, студа, студената храна и безполезните боеве. „Прочистващите окопите", които атакували с щикове и ножове, напразно се отдавали на жестокости. Трябвало да се оцелее, да се изчака, да се издържи... Офанзивите, започнати в Артоа през май и юни и в Шампан през септември-октомври, не дали друг резултат, освен че позволили на Жофр да обяви „дълъг период на отбрана".

Стараели се да подобрят хала на войниците. След 25-дневни атаки и бомбардировки се полагала почивка или преместване на бойните единици в по-

спокойни сектори. Създадени били нови награди като военния кръст, „отличителните значки“ за полковете. Решено било да се приеме ритмична система за отпуски. Необходимо било на всяка цена да се поддържа духът на бойците, защото войната променила своя характер. На фронтоваците били раздадени нови светлосини униформи със защитни каски. Опасният „червен панталон“ изчезнал от армиите. Намалели значително случаите на дезертиране или напускане на постовете. Фронтът „държал“.

НЕТЪРПЕНИЕТО В ТИЛА

Тилът бил този, който не издържал. Войниците отпускари се връщали, отвратени от духа на цивилното население. На него нищо не му липсвало, но го непрекъснато се оплаквало. Парламентаристите губели търпение, вестниците се учудвали на бавните темпове. Хората искали офанзива.

Депутатите получили право да заседават непрекъснато и да съставят комисии, които да контролират действията на правителството във война. Взаимното недоверие на Парламента, който искал всичко да знае, и на Генералния щаб, който не искал да каже нищо, растяло в течение на дългите месеци на войната на място. Поанкаре използвал все още неупотребената енергия на парламентаристите, като искал от тях да следят за продоволствието на армиите и за съставянето на нови армии, станали необходими за войната в окопите. Под подстрекателството на Клемансо и на част от пресата започнали да обвиняват Жофр за неговата „абсолютна власт“ и за злополучния избор на висшите офицери.

Жофр си оставал безкрайно популярен в страната и парламентаристите не можели да го атакуват направо. Ето защо те нападали непрекъснато Вивиани, който най-накрая си подал оставката, заместен от Аристид Бриан. Новият министър-председател, който не обичал Жофр, побързал да назначи за министър на войната генерал Галиени, а за заместник-държавен секретар в артилерията социалиста Албер Тома. Но Галиени бил лоялен, а Тома патриот: нито единият, нито другият нападнали Жофр. Тома въодушевил производителите на оръдия и мортири за окопите. Той ги накарал серийно да произвеждат прословутите „малки мортири“, но и картечници и тежки оръдия, от които имало належаща нужда. За да провали германските офанзиви с иприт, той заповядал да се започне производството на първите прототипи на снаряди с отровни газове.

ГОЛЯМОТО НАПАДЕНИЕ ОТ 1916 Г.

Нито съюзниците, нито германците постигали победа. Френско-английският десант в Солун позволил да завземат от едно място вражеската територия, но българите попречили на напредването на експедиционния корпус и на „освобождаването“ на Сърбия.

Фалкенхайн избрал Вердюн, за да изтръгне победата на западния фронт. Подготвяйки офанзивата, той събрал пред Вердюн над хиляда голямокалибрени оръдия. Атаката започнала на 21 февруари 1916 г. На 25-и фортът „Дуо-

мон“ бил превзет.

Петен, избран от Жофр, трябвало да противостои. С десет дивизии той трябвало да се задържи на десния бряг между Мьоз и Вьовр. Той веднага заповядал да прокарат между Вердюн и Бар льо Дюк единствения път, по който можело да се извършва снабдяването с храна и муниции. Този „свещен път“ скоро бил кръстосван от над 3000 превозни средства. Помощта пристигнала, но била оскъдна, тъй като висшето командване готвело офанзива при Сома.

В продължение на шест месеца Вердюн бил същински ад. Навсякъде, от окоп до окоп, се биели. Войниците атакували, подскачайки от дупка на дупка от снарядите, затъвайки често в калта или в подвижните пясъци. Цели полкове загивали до последния човек в боя, който не спирал ни денем, ни нощем. Кота 304 и височините на Мор-т-Ом, защитавани до края от французите, позволили да бъдат задържани бреговете на Мьоз. Битката продължила яростно и от двете страни чак до края на годината. Но още от края на юни станало ясно, че тя е поражение за германците. Те не превзели Вердюн и съпротивата на този бастион на френския фронт проваляла генералния им план за офанзива на запад. 500 000 бойци били обявени за умрели, изчезнали или пленени. Адът бил такъв, че един изчезнал се равнявал на петима умрели!

ВОЙНАТА ПОД ВЪПРОС

Годината 1916 свършвала, без никой от двата противника да се е наложил. Съюзническата офанзива при Сома през юли променила съвсем малко линията на фронта, а съюзниците били хвърлили 40 дивизии в боя! От германска страна Фалкенхайн бил сменен от Хинденбург. Не можели да му простят поражението при Вердюн.

Войната, естествено, била обхванала цяла Европа, но картата на военните операции изглеждала непоклатима: румънците застанали на страната на съюзниците, но били държани в респект от германците и българите. Австрийците атакували италианците при Адидже, но генерал Кардона победил в Трентин.

Във Франция, както и в Германия, след две години военни действия населението било уморено от военните лишения. В Германия на един човек се полагали дневно едва 170 грама хляб. Германският войник ядял „хляб К“, приготвен от картофено брашно. Офанзивата на подводната война, както и липсата на работна ръка създали затруднения с продоволствието на съюзниците. Навлизали в ерата на ограниченията и купоните за храна.

Както в единия, така и в другия лагер никакъв бърз изход не изглеждал възможен. Победата вече се очаквала единствено от изтощението на противника. От този момент нататък някои кръгове на общественото мнение, дотогава поддръжници на идеята за дефанзивна война, започнали все по-често да мислят за „бял мир“, мир без победител и без победен. Пацифистката пропаганда била подета с нова сила, с риск да обезсърчи биещите се.

Така именно социалистите „в малцинство“ както в Германия, така и във Франция започнали да критикуват политиката на „свещения съюз“. В Италия всички социалисти се обявили против войната. По инициатива на италианците още през септември 1915 г. бил свикан конгрес в Цимервалд, близо до Берн в Швейцария. Двама френски и двама германски делегати сред четиридесетина участници поискали от „европейските пролетарии“ да наложат на правителствата си „мир без анексии и без обезщетения“. Друга конференция се състояла през април 1916 г. в Киентал. Пацифистката дейност не засягала още работническите маси, но смущавала синдикалния и партийния апарат. Киенталският манифест искал от депутатите-социалисти на всички воюващи страни да напуснат болшинството, което било за война, и да не гласуват военните кредити. Най-деен привърженик на тази теза бил един руски емигрант на име Ленин.

Пропагандата на социалистите в малцинство рискувала да намери подготвен терен: след смъртта на император Франц-Йосиф в края на 1916 г. германското и австрийското правителство изпратили нота до Антантата, с която предлагали незабавно да се започнат мирни преговори. Несъмнено ставало дума за една политическа маневра, чиято цел била да впечатли в частност президента на Съединените щати. Но тя идвала точно навреме, в момент, когато общественото мнение на западните страни било наистина уморено от войната.

Въвличането на американците във войната било целта на французи и англичани, която те не криели. Но Уилсън, преизбран за президент на Съединените щати през ноември 1916 г., обещавал единствено „посредничество“. През декември той поискал от воюващите страни да уточнят своите „военни цели“. Германия отказала първа, страхувайки се да не шокира Уилсън с териториалните си претенции. Това било добре дошло за съюзниците, които съставили заедно една доста обща декларация и безсрамно аплодирали произнесената от Уилсън реч за „мира без победа“. Те очаквали с все по-голямо нетърпение помощта от американските дивизии.

Тези дипломатически маневри намирали все по-голям отзвук в парижката преса и отслабвали духа на цивилното население. Военните усилия на Франция били значителни. За да не се прибягва до един твърде голям контингент от работници, в оръжейната индустрия масово били ангажирани жените. Хекатомбата при Вердюн и Сома хвърлила в траур много семейства. Общото намаляване на земеделското производство и стоките за потребление довело до недостиг в тила. Общественото мнение се възмущавало от безсмислените убийства и от неуспеха на военните действия на изток. Годината 1917 обещавала да бъде страшна.

1917 – ужасната година

ЗЛОПОЛУЧНИЯТ НИВЕЛ

За правителството на Бриан 1916 г. била тежка. Той трябвало да понася един генералисимус, когото не обичал, и един уморен, а малко след това и болен министър на войната, освен това Поанкаре и Клемансо го подозирали, че се стреми към мир „без победа". Гледан с недобро око от Парламента, който го упреквал, че държи в тайна военните операции, „чичо Жофр" незабелязано бил отстранен от командването от Бриан, желаещ да удовлетвори общественото мнение. На победителя от Марна предложили почетен пост, който той отказал. Заместен на 2 декември от Нивел, идол на кулоарите на Камарата, той получил званието маршал на Франция.

Още през януари Нивел обявил пред депутатите и сенаторите, че готви голяма офанзива за март. Той обещал да пробие фронта чрез едно безпрецедентно съсредоточаване на сили. Бриан, предпочел го пред Петен, го оставил да действа.

Нивел искал бързи действия в рамките на 48 часа. Той бил принуден да информира подробно за своята операция не само командващите армии и началниците на корпуси, но и началниците на малките бойни единици, чиято роля била определяща. Пленници проговорили и германците били в течение на френските намерения, когато Нивел издал заповед за атака. Врагът веднага освободил едно пространство от двадесет километра, за да попречи на офанзивата.

Въпреки това съюзниците атакували – англичаните между Ланс и Арас, а французите между Соасон и Реймс. Двете офанзиви били отблъснати с много тежки загуби. На 15 май Нивел бил уволнен, Бриан си подал оставката, а Петен станал главнокомандващ.

БУНТОВЕТЕ

За пет дни боеве 100 000 души загинали от страна на съюзниците. Французите вече били дали 500 000 жертви през 1915 г. и 570 000 през 1916 г. Катастрофите следвали една след друга, отслабвайки значително духа на войските и най-вече този на гражданското население.

Пацифистката пропаганда се засилвала. Бриан и наследникът му Рибо чрез различни посредници били преговаряли с централните империи. През март Бриан приел посредничеството на принц Дьо Бурбон-Парм, за да проучи възможностите за мир. Той се срещнал в Швейцария с барон Фон Ланкен, директор на политическия отдел на германското генерално правителство на Белгия. Е, най-после френското правителство не било останало глухо за предложенията

на папа Бенедикт XV, който предложил услугите си на воюващите за спиране на кръвопролитията. Тези различни опити не дали резултат, тъй като германците продължавали да отказват да върнат Елзас и Лотарингия, но породили съмнение относно истинските намерения на съюзниците.

Социалистите в малцинство печелели позиции. Стокхолмската конференция отворила очите на борците за възможността да се спрат сраженията чрез военна стачка от двете страни на фронта. Работническите вълнения в Париж се разраствали и стачките от май 1917 г. нататък следвали една след друга. През юни 100 000 души стачкували в парижката област и 230 000 в Лондон. Работничките от оръжейните заводи дефилирали по „Шан-з-Елизе" с плакати с искания за мир.

Разбира се, на 6 април Съединените щати обявили война и Уилсън казал: „Правото е по-ценно от мира." Но американската армия наброявала само 300 000 души и революцията в Русия била започнала на 8 март след големи военни поражения. След свалянето на царя правителството на Керенски не било в състояние да принуди войниците да се бият, още повече че германците пропуснали Ленин, който заминал от Швейцария за Русия в историческия „пломбиран вагон". А Ленин бил за незабавен мир.

Новините, пристигащи от Русия, проникват сред войската въпреки цензурата. От началото на април във френската армия започнали бунтове. Мъжете изоставяли постовете си пред неприятеля, имало размирици в две трети от дивизиите на фронта. Те започнали най-напред, както подчертава Педрончини, сред войските, които участвали в офанзивата Нивел, в областта между Соасон и Реймс. След това обхванали и другите воюващи зони и по-точно Вердюн. В Соасон полковете дефилирали с червеното знаме. Някои от тях избрали по примера на руснаците „войнишки съвети". Бунтове имало в над 90 полка. В останалите се провеждали пацифистки протестни манифестации. Бунтовете продължили чак до септември.

Ръководени от самия Петен, репресивните мерки били ограничени до минимум. Все пак били издадени 50 000 присъди, от които 452 за смъртно наказание. Бунтовете не се отразили върху самата война: Лудендорф разбрал за тях едва накрая, когато редът бил вече възстановен. Върховното командване съумяло да се покаже като умерено: едва петдесетина смъртни присъди били изпълнени.

Петен се погрижил за възвръщането на духа на войниците, като подобрил материалните им условия. Той следял отблизо за ритмичността на отпуските, за продоволствието, за осигуряване на достатъчно време за почивка на войските от бойната линия в тила на фронта. Той подтиквал офицерите да се заемат с хората, разяснявайки им смисъла на войната. Защо са били нужни толкова жертви, ако те не доведат до победа, до победа над войната?

Когато редът бил възстановен, трябвало да се погрижат за духа в тила: високите цени, затрудненията в транспорта, забавеният внос, лишенията в прехраната предизвикали дълбоко недоволство. Продължителните стачки безпокоели дребните буржоа и рентиерите, много от които били участвали в подписката за заеми за Държавната отбрана.

Министърът на вътрешните работи Малви съумял да прекрати движението за социални искания, без да употреби сила, но не могъл да възпре пацифисткото

течение – новото бойно поле на синдикалистите. Той открито се показвал сега в светските салони, из някои редакционни зали, като изтъквал познанството си с известни писатели като Ромен Ролан, който получил Нобеловата награда за мир през 1916 г., Анри Барбюс, Анри Батай, Виктор Маргьорит. Съществували светски пацифизъм, университетски пацифизъм, буржоазна пацифистка преса... В дясното пространство „Л'Аксион франсез", в центъра вестникът на Клемансо „Окованият човек" бичували пацифистите, като искали главата на Малви. Клемансо го обвинявал в предателство. Пред широката кампания, подета от цялата „патриотична" преса, Малви се принудил да подаде оставка на 31 август 1917 г. Социалистите решили веднага да излязат от правителството. Това бил краят на Свещения съюз.

КЛЕМАНСО НА ВЛАСТ

Слабото правителство на Пенлеве, съставено тогава без участието на социалистите, било неспособно да се бори с пацифистката вълна. Хората в малцинство, насърчени от темпа на развитие на руската революция, имали превес на социалистическите митинги, където думите на Ленин се оказвали по-силни от тези на Жорес. Социалистите очаквали края на всички буржоазни държави.

Скандалите и делата за предателство следвали едни след други във Франция. Депутатът Тюрмел бил обвинен, че бил получил в Швейцария парична сума, чийто произход не можел да докаже. Някакъв авантюрист, Боло Паша, купил „Журнал" с пари от Германия. „Драпо руж" на анархиста Алмейреда компрометирал известен брой политици. Време било да бъдат изправени пред съда онези, които в „Л'Аксион франсез" Доде наричал „предателите от бандата на Кайо-Малви".

Кой друг освен Клемансо би могъл в такава конюнктура да възпламени националните енергии? Поанкаре, който не го обичал, все не прибягвал до него. Но бил принуден да постави патриотизма пред личните чувства. Ако не предложел властта на Клемансо, отчаяната Камара рискувала да наложи Кайо и да го следва по пътя на преговорите, за който силно настоявали салоните на буржоазната левица. Камарата повикала и поверила властта на Клемансо:

> „Моята външна и моята вътрешна политика са едно цяло – заявил Клемансо от трибуната. – Вътрешна политика: воювам. Външна политика: воювам. Аз винаги воювам."

Този, когото наричали Тигъра, а скоро и „татко Победа", правел посещение след посещение на фронта, за да запази връзката с войската. Той прекарвал цяла нощ, легнал на земята, във форта на Дуомон, който французите си били върнали. Слагал си войнишка каска, когато отивал на предните позиции. Неуморимият старец скоро добил невероятна популярност в армията. Той не се колебаел да разобличи „укрилите се в тила". Той се раздавал, без да се щади, само и само да внуши на войниците чувството, че войната може да бъде спечелена, че победата е на един щик разстояние.

Вътре в страната той започнал битката с пацифизма. Цензурирал или преследвал съмнителните вестници, предавал на военен съвет всички шпиони, които били залавяни. Атмосфера на терор обхванала политическия свят. Малви, както и Кайо били арестувани за „съучастничество с врага". Бриан не смеел вече да се обади. Самият Рибо станал подозрителен.

Тази изключителна твърдост се съпътствала от един вид морална диктатура, наложена на Парламента. Единствената опозиция, която се осмелявала да си каже името – социалистическата, се чувствала стимулирана от тази диктатура. През юли 1918 г. Фросар и Кашен, привърженици на „белия мир", застанали начело на партията: Кашен щял да стане директор на „Л'Юманите", а Фросар – секретар на ФСРИ.

ПОБЕДАТА НА ФРОНТА

По същото време разбиването на руския фронт позволило на новия германски главнокомандващ Лудендорф да струпа 192 дивизии на запад, докато съюзниците имали само 170. Подписаният в Брест-Литовск мирен договор обещавал победа за германците, стига те да атакували на запад преди пристигането на американските дивизии.

Краят на войната във Франция представлявал невероятна надпревара между германските войски, които се връщали от изток по-дълго от нормалното време, и американските войски, които заминавали на фронта още щом пристигнели и бивали обучени. Първото нападение от страна на германците станало през март, при съединяването на френската с английската армия в областта Сен Кантен. В него взели участие 65 дивизии. Артилерийските оръдия, разположени съвсем близо до бойната линия, започнали да стрелят едва 5 часа преди офанзивата, за да попречат на съюзниците да изпратят подкрепления. Английският фронт бил много скоро принуден да отстъпи и изненадата позволила на германците да се придвижат напред с 60 км. За 15 дни.

В горите на Вилер Котре офанзивата срещнала съпротивата на френските подкрепления, пристигнали скорострелно. Западният фронт бил спасен. Тревогата била достатъчно силна, за да приемат англичаните за единствен командващ Фош, произведен за целта в генералисимус на съюзническите армии.

Лудендорф чувствал, че времето работело срещу него: той атакувал отново при Армантиер през април с 36 дивизии; но този път английската армия не била изненадана и германците били отблъснати. Междусъюзническото командване работело добре. Английският фронт бил пробит малко по-късно, през май, при Льо Шмен де Дам. Германците пленили 50 000 души и достигнали Марна. Но Фош и Петен възстановили положението.

В Париж, обстрелван от „дебелата Берта" – гигантско германско оръдие, достигащо целта си от над 100 километра, духът бил съвсем спаднал. Снаряди паднали над църквата „Сен Жерве" в неделята, по време на служба. Политическите среди се вълнували, сблъсъците с правителството се множали и за пореден път поставяли под съмнение върховното командване.

Клемансо, неуморим, взел на 4 юни думата в Парламента, за да оправдае своите генерали. Той получил доверието на депутатите и засилил строгите репресивни мерки срещу „враговете отвътре".

Германците атакували за последен път през юли на фронта в Шампан. Но на тази дата американските подкрепления били вече пристигнали. Германците пак били отблъснати. Скоро съюзниците щели да разполагат с два милиона американски бойци и с нападателно оръдие от нов тип – боен танк. Една първа контраофанзива на Манжен в края на юли позволила германците да бъдат отблъснати на 40 километра. Победителят Фош станал маршал на Франция. Победата изглеждала близка.

Необходими били още дълги седмици на сражения, преди германците да капитулират: най-напред френско-английската офанзива през август, после общото нападение през септември. Германците все още не се предавали. Лил бил освободен едва през октомври. На 10 ноември била освободена цялата френска територия с цената на непрекъснати усилия. Друга офанзива се подготвяла в Лотарингия, имаща за цел завземането на Германия. Фош имал 100 дивизии в запас срещу само 17 на Лудендорф. Германците продължавали да се съпротивляват, но били изтощени.

Революцията, в която пламнали градовете отвъд Рейн, им нанесла съкрушителния удар. Турция и Австро-Унгария вече били подписали примирието. На 9 ноември кайзерът абдикирал. Той намерил убежище в Холандия. В Ретонд германците изпратили дипломатически представители за преговори. На 11 ноември в 11 часа сутринта примирието било обявено с тръба по целия западен фронт. Германия била победена.

„Изгубеният мир" на 1919 година

КЛЕМАНСО ПРЕГОВАРЯ

Страната приписвала победата на Клемансо заради съвземането през 1917 г. Благодарение на Клемансо и Парламентът, а не само Генералният щаб, имал дял в тази победа. Парламентарната демокрация излизала невредима от войната: Републиката съумяла да излъчи от своите среди мъжете, способни да възпламенят националната енергия. Така че Клемансо, следвайки най-чистата якобинска традиция, не смятал да даде пълна свобода на генералите-победители.

Те споделяли неговата популярност, особено Фош – последният победител, но също така и човек, сражавал се при Марна, герой от блатата на Сен Гон. Още щом били прекратени военните действия, „Тигъра" не пропуснал да утвърди авторитета си над Фош и ясно да обяви намерението си да води мирните преговори сам. Радикалът Клемансо искал да създаде една „Европа на правото", която най-напред да протоколира премахването на „старите потис-

нически монархии". Френският и английският демократичен модел му се стрували способни да вдъхновят новите управления на новите нации.

Но Клемансо бил също така и реалист. Той бил решителен привърженик на един мир по стар образец, сключен „шумно. с биене на барабан" и накрая с хубав и здрав френско-английски и френско-американски съюз. Той искал продължаване в мирно време на военните съюзи. Смятал, че Франция няма възможност да установи мир сама, ни го пък да запази вече подписания мир. Той не допускал както италианците мисълта за евентуално скъсване с англо-саксонците, изправени пред Германия.

Той много скоро призовал сериозно към ред и дори осъдил онези военни, които прекалявали в Германия с „републиканската" политика на „скритите анексии", като например Манжен. Разбира се, Клемансо щял да се радва да види как рейнските провинции искат автономия, да ги види дори присъединени към Франция в традицията на 1793 г. Но той се пазел от всякакви желания за анексиране или чисто и просто империалистически.

Дори и да не споделял възгледите на десницата относно „повторното завладяване на френския Рейн", той бил единственият, който можел да доведе докрай един „френски мир", т. е. един победен мир с репарации и възстановяване. Клемансо бил възхваляван чак и в „Л'Аксион франсез" заради пламенния си патриотизъм. Нали той бил човекът, почистил „кайо-малвистката камара"? Той имал в Парламента едно удобно мнозинство. При най-малката трудност провеждал вот на доверие, упражнявайки по този начин през цялата година на мира своего рода морална диктатура: кой би се осмелил да го свали? Агентатът, жертва на който станал през февруари 1919 г. на улица „Франклин", му донесъл невероятни свидетелства за симпатия от една страна, в чийто символ се бил превърнал.

ДУЕЛЪТ КЛЕМАНСО – УИЛСЪН

Клемансо трябвало да се съобразява повече, отколкото предполагал, с Уилсън. Президентът на Съединените щати, противно на всички очаквания, дошъл лично в Париж през декември 1918 г. за мирните преговори. Неговите „четиринадесет точки" потвърждавали специално „правото на народите да разполагат със себе си" и забранявали всякаква анексия. Те анулирали „тайните договори", сключени между воюващите страни по време на войната. Правели много хипотетични френските претенции за левия бряг на Рейн, много пъти потвърждавани при това в последователните определения на „военните цели". Те поставяли принципа за създаването на едно *Общество на народите*, в което неизбежно трябвало да бъдат включени един ден победените.

Уилсонизмът станал за Клемансо пречка във вътрешната политика дотолковая доколкото той много бързо се превърнал в официална доктрина на социалистите в мнозинство и в малцинство, сдобрени за известно време от идеологията на „мира без победител и без победен", на „мира на народите". Социалните размирици, революционният климат на 1919 г. принудили Клемансо да държи сметка за тази опозиция, за чието съществуване Уилсън отлично знаел.

Разпространението на болшевизма в Централна и Източна Европа, заплахата от една болшевишка революция из цяла Германия придавали на Версайския мирен договор характер на мир, потискащ комунизма в Европа, както много добре отбелязва Арно Мейер. Това предразполагало към известна снизходителност към победените.

„ШВАБИТЕ ЩЕ ПЛАТЯТ"

Още повече че Уилсън и Лойд Джордж в един момент мислели да преговарят със самите болшевики за голямо съжаление на Клемансо, който издържал с пари на „Ке д'Орсе" много руски „белогвардейци". Клемансо смятал руските болшевики за обективни съюзници на германците. За него нямало голямо значение това, че германците могат да бъдат болшевизирани: по този начин би станал съвсем основателен големият кръстоносен поход на Запада, за който той мечтаел, срещу болшевизма. Провалът на конференцията в Принкипо му донесъл дълбоко облекчение: Уилсън не могъл да се споразумее с Ленин. Клемансо щял да може да наложи гледната си точка за твърдост спрямо Германия. Ако тя се заразяла от революцията, това щяло да бъде още една причина срещу нея и срещу болшевизма да бъдат взети „мерки за сигурност" по Рейн.

В мнозинството си френското обществено мнение поддържало Клемансо в тази насока: то искало твърд, „доходен" мир от рода на този, който Бисмарк бил наложил през 1871 г. Кампанията „Швабите ще платят", подета от „Матен" по време на преговорите, потвърдила волята на французите до получат не само „репарациите", които германците им дължали заради разрушенията, но и „военните разходи", след като Германия е била единствената виновница за конфликта. На министъра на финансите Клоц, който искал да увеличи данъчните постъпления, въвеждайки данък върху капитала, „Матен" отговарял: „Швабите ще платят" – почти магически израз, който сякаш уреждал наведнъж всички следвоенни проблеми: поскъпналия живот, рухването на рентата и валутата, огромните разрушения в северните и североизточните части на страната, загубите на работна ръка и транспортни средства... Кампанията на „Матен" имала политическата и парламентарната подкрепа на формациите, поддържащи мнозинството. Главният вносител на бюджета Луи Марен, депутат от Нанси, бил фанатичен привърженик на политиката на „цялостни" репарации, включващи разходите по войната. Председателят на бюджетната комисия Раул Пере споделял това мнение, както и много депутати-радикали.

Когато за всички съюзници станало съвсем ясно, че „швабите" изобщо няма да платят и че трябвало да се запитат какво всъщност можели да платят, опозицията във френския парламент надигнала още по-високо глава, насърчавана от специализираните комисии и консули като Бриан и Барту, които не били простили на Клемансо прекалената му безкомпромисност по време на войната. Дали мирът нямало отново да бъде поставен под въпрос в Камарата?

ЗАГОВОРЪТ СРЕЩУ МИРА

В един момент това изглеждало съвсем вероятно, когато обединената опозиция станала през април и май конкретна политическа заплаха за Клемансо. Щом италианците били захлопнали вратата под носа на Уилсън, защо и „Тигъра" да не направи същото? Този въпрос бил задаван много често от пресата, както и в Генералния щаб на Фош. Съзаклятниците открили съучастници не в Елисейския дворец, където Поанкаре, който споделял тяхното мнение, се въздържал да ги последва, а в Парламента – в лицето на някои сенатори като Пол Думер или на депутати като Франклен Буйон.

Клемансо бил в състояние да действа. Той можел да наложи своя мир, облягайки се на огромното мнозинство сред общественото мнение, което през май настоявало бързо да се свърши с Германия.

Твърде трудна била за него борбата с Лойд Джордж и Уилсън, които били единодушни за най-важното: да бъдат колкото се може по-скоро демобилизирани техните войници и да се възстанови икономическото положение на Германия в Европа – единствен начин да бъде спрян болшевизмът. Идеята по този пункт на Кейнс, съветник от английската делегация, била много ясно изразена. Клемансо не успял да изправи Лойд Джордж срещу Уилсън. Англичаните не били за мир, продиктуван им от други.

Мирните преговори протекли на базата на компромис между онова, което изискват англо-саксонците, и онова, което Клемансо успял да запази. Мирният договор удовлетворявал Франция в много отношения: връщането на Елзас и Лотарингия, гарантирано от „четиринадесетте точки", станало без плебисцит, а не както искали това германците и някои френски социалисти. Окупирането на Саар от французите трябвало да се извърши в течение на 15 месеца, докато се проведе допитване до народа, който да реши окончателната съдба на тази територия. Франция получавала съществени репарации, присвоявала си под настойничеството на Обществото на народите някои германски колонии (например Того и Камерун), възстановявала си техническо оборудване, доставки на въглища, търговски и промишлени изгоди (получаването на някои „патенти" в химическата промишленост например). Левият бряг на Рейн и 50 км от десния били „демилитаризирани". По искане на Лойд Джордж на Германия били оставени 100 000 души за редовна армия, най-обикновена полицейска сила.

Съюзниците трябвало да окупират една част от западногерманската територия в течение на 15 години като гаранция за репарациите. Вярно е, че тези окупационни сили били сведени до минимум и че Клемансо трябвало упорито да се бори, за да наложи този принцип. В отсъствието на каквато и да било изпълнителна сила на Обществото на народите било ясно, че съюзниците нямали материалната възможност да наложат спазването на клаузите от мирния договор, в случай че Германия реши да не ги изпълни. Тезата на Фош, който искал постоянната окупация на някои точки по Рейн, била отхвърлена.

На всички онези, които го упреквали, че е сключил мир без гаранции и

сигурност, Клемансо противопоставял обещанието за англо-саксонски съюз. В случай на нападение Англия и Съединените щати се ангажирали да се намесят незабавно с военна сила. Още през октомври 1919 г. обаче станало ясно, че Сенатът на Съединените щати щял да откаже да гласува тази гаранция. Критиките на хора като Жак Бенвил – журналист от „Л'Аксион франсез", или като Луи Марен – депутат от Нанси, се оказали последователно съвсем основателни: били изпуснали питомното, за да гонят дивото.

ЗАГУБИТЕ ОТ ВОЙНАТА

Но дали имало начин да хванат питомното? Страната била обезкръвена. Четирите години война я били разорили морално и физически. Фактически нямало победители, имало разрушени страни. Френското производство било намаляло наполовина. Липсата на работна ръка се усещала най-вече на село, от където били взети най-много хора. Производството на жито съвсем спаднало, добитъкът бил унищожен. Правителството се видяло принудено, както по време на Революцията, да повиши до максимум цените с цел да бъде избегната спекулацията.

Една десета от населението станала жертва на войната: 1 400 000 убити или безследно изчезнали, близо 3 000 000 ранени! Гражданското население пострадало много от епидемията от „испанския грип", който върлувал през 1918 г. Материалните разрушения били чувствителни: те се увеличавали още повече поради това, че германците системно изнасяли промишленото оборудване от завзетите територии. Една четвърт от френските капитали отивали за „щетите от войната". Държавата трябвало да изплаща 2 и половина милиона граждански и военни пенсии: „Те имат права над нас", казал Клемансо от трибуната на Камарата, говорейки за ветераните от войната. Когато изчислили тези права, те достигнали значителни суми.

Финансовото положение било катастрофално: бюджетният дефицит възлизал на 18 милиарда за 1918 г. Франция трябвало да изплати като външен дълг 16 милиарда на Съединените щати и 13 млрд. на Великобритания. Вътрешният дълг в плаващи съкровищни бонове бил огромен. „Печатницата за пари" била финансирала войната, предизвиквайки покачване на цените, инфлация. От 1914 г. цените се увеличили над три пъти. „Патриотичните заеми" довели до големи удръжки от личните спестявания. Външните катастрофи унищожили много капиталовложения, които някога били особено рентабилни. Нямало вече руски заеми (12 милиарда франка от 1914 г. пропаднали по този начин), нито мексикански, нито пък централноевропейски. Дребните рентиери, които живеели охолно през 1914 г., се оказали разорени: в страната те били над 500 000. Те щели да представляват протестна политическа сила, която най-вече десницата постоянно щяла да мобилизира. Промените във финансовото положение на Франция и в общ план в условията на живот щели да обусловят преразпределението на политическите сили в трудния възстановителен период от 1919 до 1929 г.

Франция през лудите години

„СВЕТЛОСИНЯТА“ ДЕСНИЦА

Версайският договор едва-що бил подписан, а французите вече мислели как да се върнат колкото се може по-бързо към предвоенния живот. Новото откриване на конните състезания в Лоншан запълвало първа страница на вестниците в самия ден на церемонията по подписването. Французите били уморени от смъртта и лишенията. Те искали да живеят. Младежта била обхваната от своего рода френетичност. Джазът и автомобилите, късите поли и копринените чорапи бързо надвили тъжното и мрачно настроение на всички загубили войната. И все пак с Германия нищо не било уредено. Преките преговори нямало да бъдат избегнати.

Отново се обособили две Франции: едната искала да забрави миналото, да се довери на съвременните форми на сигурност, опиянявала се от съвременното дотам, че допускала дори комунистическата революция; тази лява Франция скоро щяла да поиска „преразглеждане“ на Версайския договор и нормализиране на отношенията с Германия.

Но имало и друга Франция – тази на ветераните от войната, които вече се обединявали в лиги и асоциации, тази на гражданските и военните жертви на войната, на разорените рентиери и на разочарованите патриоти. Тази Франция подкрепяла Поанкаре, когато той поискал „цялостно прилагане на Версайския договор“, строга, а при нужда и насилствена политика спрямо Германия.

През 1919 г. думата имала дясната Франция: тя спечелила с много изборите през ноември. Достатъчно било да изобрази на афишите си „човека с нож между зъбите“, болшевика, представен като анархист. 437 от 613 депутати били от Националния блок, съставен от десните сили и центъра, обединили се за борба със социализма.

Кандидатите, „единни като на фронта“, често били ветерани като Ксавие Вала или Андре Мажино, бивши полкови свещеници, активни членове на новосъздадените асоциации от бивши фронтоваци като „лигата на началниците на рота“ на Бине-Валмер.

Това била най-дясната Камара, която Франция имала от Духовния ред насам. Тази „светлосиня“ Камара искала да наложи на Германия възможно най-тежките репарации и да възстанови икономиката на Франция с германски пари. Наистина ставало наложително да се обезоръжи социалното движение, което започвало да безпокои новите избраници на десницата.

НОВИЯТ СОЦИАЛИЗЪМ

Клемансо се оттеглил от властта през 1920 г. след неуспеха си на изборите за президент на Републиката. Неговото оттегляне след тригодишно властване оставило празнина, която наследниците му Милеран, Жорж Лег и Бриан не се оказали в състояние да запълнят. Клемансо държал в респект социалистическото движение. Той дал доказателство за изключителната си сила през 1919 г., заповядвайки да стрелят по манифестантите на 1 май.

Наследниците му били изправени пред непрекъснати стачки, които изглеждали оправдани от инфлацията и скъпия живот, но които в действителност имали революционен характер: от януари 1920 г. следвали една след друга транспортна стачка, на работниците в парижкото метро и в електроснабдяването. Така ключовите сектори на икономиката били парализирани, възстановяването ставало невъзможно. Растящото чувство на раздразнение, което обхващало хората, улеснявало репресиите. Дори и да нямали политически авторитет, правителствата проявявали необходимата енергия, за да спрат революционната вълна, която по сила напомняла на тази от годините 1906–1910. Добре овладяната войска след размириците от 1919 г., когато трябвало да се потушат революционните движения в гарнизоните, по-точно в Тулуза и Брест, трябвало да бъде ефикасно оръжие срещу стачниците.

Разделението на социализма и синдикализма през декември 1920 г. отслабило за известно време френското работническо движение. Разцеплението в Тур разделило *мнозинството*, приемащо болшевишката революция, и *малцинството*, по-умерено, което запазвало под ръководството на Леон Блум апарата на старата партия ФСРИ. Мнозинството начело с Кашен и Фросар създало *Френската комунистическа партия*, която най-напред бързо набрала голям брой членове, но после била надмината в това отношение от социалистическата партия, победила с голяма преднина на изборите през 1924 г. Комунистите си присвоили ръководството на в. „Л'Юманите".

От тези, които се присъединили към комунистическата партия през 1920 г., много малко останали в нея. Анархисти, сюрреалисти, естети, които щели да станат първите жертви на чистките, влезли в нея поради отвращение от социализма. Съвземането на партията щяло да бъде бавно и трудно поради този приток на често екстравагантни интелектуалци. Дълго време новият апарат щял да отказва всякакъв контакт със социалистите и щял да се явява на изборите сам, за да запази цяла революционната си сила.

Политическото разцепление вървяло заедно със синдикалното разделение: от ОКТ се разграничавала ОКЕТ (Обща конфедерация на единния труд). На конгреса в Лил комунистическото и анархисткото малцинство (ОКЕТ) напуснало старата централа и решило да се превърне в „основно училище на комунизма". Синдикализмът се оказал много отслабен от това разделение, от което изключителна полза имала десницата.

ЛУДИТЕ СЛЕДВОЕННИ ГОДИНИ

Тази десница не била единна: голяма част от нея съжалявали, че от конференция на конференция съюзниците налагали непрекъснато намаляване на задълженията на Германия спрямо Франция. Но ако политиката на финансови облекчения, провеждана от първите правителства на Народния блок, сривала националната валута, сключвайки заем след заем, то инфлацията (лирата стерлинга се равнявала на 26 франка през юни 1919 г., а се покачила на 60 франка една година по-късно) облагодетелствала спекулантите и подкрепяла сделките. Купувало се всичко, което имало някаква стойност: златни предмети, бижута, материални блага, земя, къщи, вили на морския бряг и дори произведения на изкуството. Търсенето на модерната живопис главоломно се увеличило през годините 1920–1922. Картините на Утрильо удесетерили цената си за седем-осем години. „Горещият период на Монпарнас" е преди всичко период на луда спекулация.

Хазартаджиите и спекулантите демонстративно се показвали по балнео-санаториуми, залагали огромни суми в казината на Кан и Довил, устройвали в Париж френетични увеселения, където джазът, нахлул от Америка, вилнеел в все сила. Старата Франция на достолепните буржоа и на разорените рентиери, тази на „командващите секция" и на някогашните членове на „крайно десни лиги" наблюдавала гневно как спекулантските „увеселителни влакове" потегляли всеки „уикенд" към „плажовете" на Довил или пък автобусите, претъпкани с чужденци, които печелели при обмяната на пари и пълнели големите парижки хотели. Увеселенията възмущавали също и социалистите, които издигали високо глас за „удръжки върху капитала".

„СТАРАТА ФРАНЦИЯ" НА ВЛАСТ

Недоволните, унижените, лишените от материални блага подскочили от възмущение, когато, разлиствайки вестника си, видели на една снимка как Лойд Джордж „дава урок" по голф на Бриан на някакво игрище в Кан, където се провеждала поредната конференция, имаща и този път за цел да намали германския дълг. Бриан трябвало да се раздели с властта. Поанкаре, който дошъл след него, бил натоварен да отмъсти за старата Франция. Той най-после, мислели си хората, щял „да удари с юмрук по масата".

През 1922 г. „небесносинята" Камара намерила човека, който ѝ трябвал. Едва сдържайки нетърпението си в Елисейския дворец, налагайки си резервираност, която не пасвала особено на неговия характер, лотарингецът, още щом бил свален от власт, пуснал в ход отмъстителното си перо, за да разкритикува остро външната и финансовата политика на следвоенна Франция. Неговото връщане на власт означавало твърдост вътре в страната и сурово отношение спрямо Германия.

Първата му крачка била наистина увеличаване на данъците с 20% и още-

временно свиване на административните разходи. Той сключил нов заем с Америка, за да се бори срещу спекулацията с франка. Открито заявявал, че ако се наложи, ще докара германски въглища „от самите мини".

На 11 януари 1923 г. той започнал без англичаните рурската операция. На този ден войските на генерал Дегут завзели известната индустриална област. Няколко набора френски младежи били мобилизирани, за да сложат край на „пасивната съпротива", организирана от германските икономически власти, които забранявали изобщо на миньорите да работят за окупаторите. Камарата на депутатите подкрепяла правителството на Поанкаре в усилията му. „Л'Аксион франсез" ликувал. С помощта на социалистите комунистическата партия подела изключително силна кампания срещу „Поанкаре – Войната".

Ерио и неговите приятели-радикали упреквали Поанкаре, че бил влязъл в Рур напразно. Доказателство? Той не знаел как да излезе оттам. Налагало се кога да е да се получи от англичаните и германците съгласие за подписване на международно споразумение. В чужбина рурската афера била изключително непопулярна. Английските карикатуристи изобразявали Поанкаре с островърха каска на главата. В Париж салоните, подкрепящи Бриан, осмивали (като Жироду в романа си *„Бела"*) Поанкаре-Ребандар с вечно вдигнат юмрук срещу Германия в речите му пред паметните плочи на загиналите. Дали Бриан щял да получи реванш?

В последна сметка през октомври бил свикан нов „комитет от експерти". Германия най-после се била съгласила да преговаря. *Планът „Дауес"*, изработен тогава, определял регистър с точните дати за плащане на германския дълг. Яростта, полемиките, кредитите, отпуснати за една операция, чийто край бил толкова спорен – всичко това възмущавало левицата и разочаровало десницата: „Л'Аксион франсез" осъждал Поанкаре, срещу когото на изборите през 1924 г. щяла да се бори коалиция от радикали и социалисти.

ВЪЗВРЪЩАНЕ КЪМ РЕДА ПРЕЗ 1926–1928 ГОДИНА

„Картелът на левите сили" – предизборна формация през пролетта на 1924 г. – съумял да спечели властта, но не и да я задържи. Провалът на правителствата на Картела е поучителен: той ясно показвал безсилието на левицата тогава в упражняването на властта: тя била разединена и некомпетентна по финансовите въпроси.

Провалът на Картела бил пряката причина за връщането на Поанкаре, призован от страната като спасител. Блум, Ерио, Ориол провели силна кампания през 1924 г. и спечелили изборите, подкрепяни от „Котидиен" и от радикалната и социалистическата преса. Пропагандата на учителите и дребните държавни служители, спечелени за идеята на реформистката левица, довела до спечелването на нови области и слоеве от населението. Картелът имал общо 329 от всичко 582 депутати. Левицата взела властта: радикалът Ерио станал министър-председател.

Макар че за няколко седмици съумял да ликвидира рурската афера, да започне сближаване с Германия и да установи дипломатически отношения със

СССР, Ерио още от самото начало се сблъскал с финансовия проблем. Още с идването му на власт десницата организирала изтичането на капиталите в чужбина. Дребните притежатели на ценни книжа заплашвали, че ще поискат краткосрочно изплащане на боновете. Високите лихви отивали за субсидиране на лиги като *„Патриотична младеж“* на Пиер Тайтингер или *„Лъч“* на Жорж Валоа. Католиците, разгневени от антиконкордатната политика, която новото правителство водело в Елзас, започнали да влизат в *„Католическата федерация“* на генерал Дьо Кастелно.

Тези упражняващи натиск групи всявали смут на улицата – провеждали една след друга протестни манифестации и яростна антипарламентарна дейност. Тъй като не можели да овладеят финансовата паника, радикалите гледали безучастно. Ерио, изоставен от Кайо и приятелите си, бил принуден все пак да се оттегли през април 1925 г. Правителството на Картела не издържало и една година.

Бриан дошъл след него с временно мнозинство, едва имал време да подпише със Стреземан споразуменията от Локарно, които ратифицирали френско-германското сближаване. Той бил пометен от финансовата криза. Спекулацията срещу франка на външните пазари достигнала своя връх през 1926 г., когато лирата се покачила на 250 франка! Членовете на лигите крещели около Бурбонския дворец: „Ерио – крадец! Ерио – в Сена!“ Шофьорите на таксита купували и препродавали лири, жените се карали в магазините за килограми захар и копринени чорапи.

След като Бриан паднал, Поанкаре бил посрещнат като спасител най-напред от Камарата, съставена от Картела на левите сили. Още със завръщането му „доверието“ – почти магическо явление, се върнало у хората. Спекулантите, които се възползвали от падането на франка, сега спекулирали с неговото покачване. Валутата възвръщала с всеки час стойността си на външните пазари.

С един кабинет, който включвал както Ерио, така и Луи Марен, с Бриан в Министерството на външните работи като гарант за приемствеността на една политика на сближаване с Германия, Поанкаре се заловил здраво с цялостния финансов проблем. Дали трябвало „да се възвърне стойността“ на франка, да се възвърне разменната му стойност отпреди войната, тази на добрия стар „жерминален франк“? Или пък трябвало той само да се стабилизира до една стойност, която да направи френските цени конкурентоспособни в чужбина? Поанкаре избрал второто разрешение, което не решавало проблемите на рентиерите, негови безусловни поддръжници.

Стабилизирането имало едно значително преимущество: като скрита девалвация – „4/5 банкрут“, както казвал Леон Доде, то позволявало на държавата лесно да погаси дълговете си - както външните, така и вътрешните. Макар Франсоа дьо Вендел и Едуар дьо Ротшилд – управители на „Банк дьо Франс“, да се противопоставяли на това разрешение в името на валутния конформизъм, „стабилизирането де факто“ през 1926 г. било последвано от „стабилизиране де юре“ през 1928 г., което създало *„франка Поанкаре“*, представляващ 65,5 мг фино злато. Правителството регулирало дълга си, създало каса за погасяване, която осигурявала на дребните притежатели на ценни книжа изплащане на облигациите им, дори и ако те били силно засегнати от девалвацията. Увеличаването на данъците, едно по-добро администр-

ративно управление възвърнали равновесието на бюджета. Франкът бил спасен без никаква чужда намеса.

Всичко сякаш се оправяло: селскостопанското и промишленото производство достигнали през 1929 г. нивото си отпреди войната, а в някои сектори го и надвишавали. Законодателните избори от 1928 г. били спечелени от кандидатите поанкаристи. Поанкаре се задържал на власт до юли 1929 г. Той бил прогонен от нея единствено от болестта в момента, когато внасял за гласуване в Парламента закона за погасяване на междусъюзническите дългове. Климатът на социална война от времето непосредствено след войната бил забравен. Изолацията и числеността отстъпление на комунистите като че ли гарантирали и стабилността на политическата система: една реформистка левица по английски маниер спорела за властта с една консервативна, но либерална десница, която давала на Франция през 1930 г. социални осигуровки и безплатно средно образование.

Дали бил намерен пристанът? Световната криза, подценявана по странен начин от френските управници, победата на Народния фронт и излизането на комунистите на политическата арена щели отново да поставят под въпрос това равновесие: хората скоро щели да разберат, че и Франция като Англия не можела да се държи така, сякаш не е имало Първа световна война.

ГЛАВА XIX

Франция през 30-те години

От началото на 30-те години, както и останалите европейски държави, Франция е въвлечена във войната чрез криза, без да може да се противопостави на този механизъм на силите. Нейните управници се ласкаят, че избягват кризата и отдалечават войната: двойна заблуда. Външните събития се налагат неизбежно на политическия живот в страната и обезсмислят търсенето на чисто френски решения на световни проблеми. Франция от 30-те години, толкова горда с възвърнатото си равновесие и с колониалната си „империя", се е устремила със затворени очи към една от най-големите катастрофи в своята история.

Борбата срещу световната криза, подета от десните правителства, които следват почти без прекъсване от 1929 до 1935 г., не успяла да предотврати изборната победа на Народния фронт през 1936 г., когато за пръв път от 1920 г. Комунистическата партия участвала в един Съюз на левите сили. Също както и десницата, левицата на власт не съумяла да наложи ясни решения: тя била парализирана по същия начин от системата.

Остарялото парламентарно управление изглеждало неспособно да се приспособи към новите положения: левицата печелела изборите през 1924, 1932 и 1936 г.; но тя не била в състояние да определи приоритетите, тъй като не разполагала с икономическата власт и с идейните органи. Така че трябвало да отстъпи властта на парламентарната десница. Но последната нямала достатъчно убедително мнозинство, за да наложи една ясна политика. Впрочем хората от десницата толкова се страхували от революция, че не смеели да направят спасителни коренни промени, да предприемат нужните реформи. Вдясно се боели от сътресенията, а вляво - от провал поради прибързаност. Към края на живота си Леон Блум цял да се опита да управлява като Поанкаре, с кабинет от „национален съюз".

Така че за промяна липсвали и средства, и воля. И сравнение не може да става с голямото подлагане под въпрос на Новата финансова политика в Съединените Щати. В рамките на консерватизма и страха единственото желание, което се забелязва, било желанието за оцеляване. Тази плахост на управниците съответствала в голяма степен на тенденциите на широката маса: изтощени от войната, на французите били необходими десет години, за да си възвърнат стандарта на живота и капацитета на производство. Но те не си възвърнали динамичността, нито пък оптимизма. Несигурността карала все повече и повече семейства да отглеждат само по едно дете. Спо-

койната пенсия и неделимото наследство си оставали идеал за селяните, за едрите и дребните буржоа и дори за работниците, които приличали на рибарите, ловящи риба с въдица от „Хубавият екип" – филма на Жюлиен Дювивие. Френските работници гласували наляво, а мечтаели надясно за лично щастие чрез собствеността.

Безсилието на Парламента пред кризата ставало още по-голямо пред заплахата от война, която се очертала след 1936 година: така както Народният фронт не можел да наложи на страната решенията на едно разделено мнозинство, правителствата на Даладие и Пол Рейно не били в състояние да противопоставят единен фронт на Хитлер поради объркаността на левицата и заслепението на една десница, страхуваща се много повече от революцията, отколкото от фашизма.

Френската десница и световната криза

НОВОТО РАЗДАВАНЕ НА КАРТИТЕ

Ако нивото на производство за 1929 г. можело да се сравни с това от 1913 г., то се дължало на доста чувствителни промени в производителните сили. Политическите среди невинаги осъзнавали дълбоките промени, наложени на обществото от новото раздаване на икономическите карти.

Как 41 000 000 французи от 1929 г. биха могли да се сравняват с 39 700 000, населявали територията ѝ през 1914 г.? Преди всичко се била променила самата територия: тя се увеличила със „загубените провинции". През 1919 г. французите били едва 38 700 000 с Елзас и Лотарингия и ако раждаемостта непосредствено след войната била дала известни надежди за дългосрочно нарастване, през 1928 г . тези надежди угаснали: във Франция се сключвали също толкова малко бракове и се раждали също толкова малко деца, колкото през 1914 г. Французите отново станали малтусианци.

При липсата на достатъчно френска работна ръка трябвало широко да се отворят вратите за имиграцията: през 1921 г. имало 1 500 000 чужденци (срещу 1 милион през 1914 г.). През 1930 г. те щели да се наброяват 3 милиона поляци, белгийци, испанци и италианци: за най-тежката работа вече се търсели чужденци.

Ако пролетариатът в някои предградия вече приличал на днешния, широките маси от активното население не се били променили особено: 13 милиона мъже и 8 милиона жени работели. 51% (вместо 44) живеели в градовете. Франция запазвала равновесието си. Както и преди войната, правителствата насърчавали селското население да си остава в селата чрез митническия режим, субсидиите и кооперативната политика.

Благодарение на североизточните провинции промишленото производство нараснало в съоръженията: 12 милиона тона повече каменни въглища годишно,

39 милиона тона желязо вместо 22 тона, 8 милиона и половина тона стомана вместо 5 тона. Някои индустрии започнали стремително да се развиват, като автомобилната например. Френските заводи произвеждали през 1929 г. вече 250 000 коли годишно. Съсредоточаването на работна ръка в тези големи заводи се засилило: в металургията работели двойно повече хора; производствата на коли и алуминий изисквали огромни съоръжения. Използвайки основно германски патенти, химическата промишленост осъществила показателен напредък, а Френската петролна компания създала своите рафинерии.

Малките и средните предприятия били с една трета по-малко. В някои сектори пазарът бил вече завладян от истински *тръстове*: през 1926 г. бил създаден *Стоманеният картел*. През 1928 г. фирмата „Пуленк" се сляла със Заводите на Рона и образувала компанията „Рон-Пуленк". *Общата конфедерация на френското производство* обединявала представители на едрите предприятия за определянето на една обща политика на заплатите и инвестициите. Френският капитализъм започвал да се организира. Какво можели да направят слабите парламентарни мнозинства, съставени от депутати, непознаващи, общо взето икономическите проблеми, срещу толкова могъщи сили?

Промишлените предприятия се държали здраво от банките, чиято динамичност била впечатляваща: „четирите големи" („Креди лионе", „Сосиете женерал", „Контоар насионал д'есконт" и „Креди ендюстриел е комерсиал") имали свои клонове във всички области на страната. Бизнесбанките инвестирали в авангардните сектори: *„Банк дьо Пари е де Пеи Ба"* в петрола и радиото например. Банките за вложения констатирали разоряване на средните класи и на рентиерите. Френският капитал започвал да се съсредоточава в няколко ръце. Митът за „двестате семейства" датира от 30-те години.

Щастливците, облагодетелствани от следвоенното икономическо развитие, следователно били банкерите и индустриалците от авангардните сектори (автомобили, алуминий, каучук, химия, аеронавтика). В замяна на това собствениците от текстилната промишленост вече били в затруднено положение, много търговски предприятия фалирали пред конкуренцията на универсалните магазини и на магазините с много клонове. Но големите жертви на следвоенния период били земеделците. Макар че отново бил достигнат обемът на производство отпреди войната, те страдали от непрекъснатия спад на селскостопанските цени. Обработващите земята хора били изправени пред неразрешими проблеми. Малките стопанства били обявени за продан. Вече били останали само един милион стопанства, по-малки от един хектар (вместо от два). Създаването на „Креди агрикол" през 1920 г. и разрастването на кооперативите не могли да спрат тенденцията към концентрация. Ако селата все още оцелявали, това се дължало единствено на закрилата от страна на държавата.

ФРЕНСКИЯТ ОБЛИК НА КРИЗАТА

Кризата от 1929 г. във Франция не била нито толкова бърза, нито толкова осезателна както в другите страни. Поанкаре току-що бил възвърнал стойността на валутата, така че тя можела да посрещне бурята. Златните резерви били

значителни. Земеделската дейност задържала на място една голяма част от населението. По селата можело да има мизерия, но не и безработица. В това отношение Франция не била нито Англия, нито Германия.

Рецесията се отразила на индустрията още от 1930 г., дори и на автомобилната. Текстилната промишленост първа се оказала най-засегната. Селскостопанските цени главоломно падали: с 30% житото, с 20% виното... Но законът „Лушьор" за жилищна помощ поощрявал строителството, а обменът с колониите растял. Последиците от кризата били най-осезателни през 1935 г.: производството на стомана спаднало наполовина, а на желязо – с 2/3. Производството на памук намаляло с 35%, също както и автомобилното. Дори и в строителството имало спад. Франция имала 400 000 безработни – цифра, която изглеждала огромна. Безработните и земеделските стопани били първите жертви: със сто килограма жито през 1929 г. селянинът можел да си купи един тон въглища: през 1935 г. той вече можел да си купи само половин тон.

Помощта на държавата за земеделските цени била твърде умерена, за да бъде истински ефикасна. Тя не можела безнаказано да бъде по-голяма. През 1933 г. държавата определила един минимум за цената на житото. Фактически едрите търговци, за да са сигурни в продажбите си, правели тайно отстъпки на купувачите. Как можело да им се попречи? Дейността на държавата в департаментите – производители на вино, била още по-неефикасна: как да се принудят лозарите да изкоренят насажденията си в един период на непълна трудова заетост и кредитни затруднения?

Защото вече не съществувал кредит. Неговият дефицит се увеличил заради търговския баланс. Благодарение на златните резерви валутата оставала силна на външните пазари; следователно имало сметка да се купува. Парите проявявали тенденция към изчезване от вътрешния пазар, а едновременно с това туристите бягали от Франция. Дефицитът на счетоводния баланс бил постоянен. Вече не трябвало да се разчита на германските плащания, а данъчните постъпления показвали спад. Държавата отново трябвало да сключва заеми, за да живее, и да ограничи собствения си кредит.

При това положение банките можели само да следват общата тенденция; при това някои от тях преустановили дейността си, с което предизвикали скандал от страна на вложителите. Последните вече нямали доверие нито на валутата, нито на борсата; те купували злато, трупали пари, без да ги влагат. Най-богатите сред тях изнасяли капиталите си в чужбина. Парите намалявали и поскъпвали.

Държавата била по-загрижена да закриля валутата, отколкото да даде нов тласък на икономиката. Тя пречела на потреблението на вносни предмети и храни, вървяла към икономическа изолация, придавайки на думата „империя" смисъл на затворено икономическо пространство. През 1931 г. в Париж се състояло огромно „колониално изложение". Ограничаването на кредита пречело на индустриалците да инвестират, запазването на валутата при висок лихвен процент им затваряло външните пазари. Единственият начин „да издържат" за тях бил да уволнят персонала.

Редуващите се правителства не се страхували от непопулярност, само и само да спазят валутния договор. В Европа била определена една „свободна зона" по споразумение с белгийската и швейцарската банка. Нужно било да

се направи всичко за защитата на тази зона. През 1935 г. Лавал щял да предприеме дори прословутата дефлация, която режела държавните разходи с 10%, включително заплатите на държавните служители!

Тази затворена, принудителна система предполагала силна политическа власт, която да предпазва усилията за възстановяване на страната от демагогията, от законния натиск на производители и потребители. Недоволството на французите срещало съпротивата само на слаби правителства, все повече и повече губещи доверие: от юли 1929 г. до пролетта на 1932 г. се сменили осем министерски кабинета! Звездите на политическата арена се въртели като конете в провинциалните циркове: все едни и същи – Лавал, Тардийо, Шотан и Стиг. Десни радикали и умерени центристи полагали неимоверни усилия да поправят едно все по-неспасяемо положение.

Изборите с нищо не помагали на политическото положение, напротив – те го правели още по-объркано: през 1932 г. победила радикалната и социалистическа левица начело с Блум и Ерио. Също както през 1924 г. Ерио не можел да определи една финансова политика, тъй като нямал никаква власт в тази област. Той управлявал надясно, с което веднага си навлякъл опозицията на социалистите. Камарата в този кризисен период била неуправляема. На левицата липсвали начини да провежда политиката си. Тя нямала дори и политика.

ДЕПУТАТИТЕ – В СЕНА!

Едни нови избори нямало да бъдат разрешение на въпроса: всеки път те щели да бъдат спечелвани от левицата и деловите среди незабавно щели да започват бойкот на политическата система. Също както през 1924–1926 г. те отново започнали да субсидират лигите с цел упражняване над Парламента на „оздравителен натиск". „Л'Аксион франсез" ставал все по-активен и по-яростен, особено чрез своя антисемитизъм, „Лъч" и „Патриотична младеж" ставали все по-привлекателни. „Огнените кръстове" нямали нужда от финансова подкрепа, за да съществуват. В тях влизали неколкостотин хиляди ветерани от войната: всички мъже, сражавали се на фронта, разочаровани, огорчени, възмутени от неразумността на парламентаристите и от объркаката икономика, решени да се борят за заздравяване на политическия морал, за една по-силна изпълнителна власт. Лигата на военните кръстове, ръководена от полковник Ла Рок, в началото включвала само ветераните, които били наградени с военния кръст. Но тя се разраснала значително и набирала членовете си от всички среди, включително и сред държавните служители. По този начин тя се превърнала в истинско политическо явление, в предизборна, макар и антипарламентарна сила, която можела лесно да бъде мобилизирана. „Военните кръстове" дефилирали всяка неделя по „Шан-з-Елизе" с военна униформа, каска и медалите. В обществената митология на 30-те години ветеранът от войната заемал огромно място. Той мобилизирал ентусиазма на тълпите. Много други лиги като „Френска солидарност" субсидирана от парфюмериста Коти, собственик на „Фигаро", манифестирали тогава на улицата. Но никоя не била по-популярна от „Огнените кръстове".

През 1935 г. Италия била фашистка вече от тринадесет години, а Германия – нацистка от две. Макар да не съществувало френско фашистко движение, антипарламентарните лиги разтревожили достатъчно партиите, за да предизвикат някои фрапиращи самопреценки: сред радикалите Жан Зе, Пиер Мендес-Франс, Жак Кезер, Пиер Ко, Жан Мистлер настоявали за повече яснота, повече смелост при политическия избор. Със съгласието на Даладие на конгресите на радикалите те изисквали ясна програма, политическа линия за голямо възмущение на старите избраници. При социалистите младите буйни парламентаристи като Деа, Адриен Марке, Рьонодел също се вълнували от проблемите на ефикасността и искали ново определяне на военните цели на партията. Сближавайки се с белгийските социалисти – последователи на Анри дьо Ман, те напуснали ФСРИ и основали Френската социалистическа партия (ФСП), която заложила в своята програма осъществяването на един „национален социализъм".

Всички политически и интелектуални среди реагирали пред надигащия се фашизъм: един млад радикал – Гастон Бержьори, основал „фронтисткото" списание „Ла Флеш". В католическите среди си задавали въпроса за правата и достойнството на човешката личност. През 1932 г. за пръв път излязъл християндемократическият вестник „Л'Об". Еманюел Мюние, философ и етик, основал „Еспри". Лявото католическо движение отново намирало своите основи и вдъхновение.

Големите финансови скандали довели общественото раздразнение до върхната му точка. През 1931 г. дълго време се говорело само за аферата „Устрик", но яростта на хората била предизвикана най-вече от аферата „Стависки" заради компроматите, които тя повлякла в парламентарните среди. Александър Стависки – прочут мошеник, бил покровителстван от един прокурор на Републиката, роднина на министър-председателя Шотан. Със съучастничеството на депутата – кмет на град Байон, той разбил касата на общинската банка. Директорът на банката бил затворен, но не и Стависки, който успял да избяга. В началото на 1934 г. скандалът станал обществено достояние. Министърът на колониите Далимие, който прикривал мошеничеството, трябвало да подаде оставка. Един компрометиран депутат радикал бил арестуван, а така също и двама директори на вестници. Кабинетът Шотан паднал след скандал на 27 януари, когато се разбрало, че Стависки се самоубил в една хижа в Шамони. Цялата опозиционна преса твърдяла, че той бил застрелян от някакъв полицай, за да не може да говори.

Няколко дни след падането на Шотан избухнала много сериозната криза от 6 февруари: този ден лигите събирали своите членове около Бурбонския дворец, за да манифестират срещу парламенаристите – съучастници на „крадците". Даладие, образувайки правителството си, искал да смени префекта на полицията Шиап – шурей на Орас дьо Карбюча, директор на „Гренгоар", крайно десен вестник. Манифестацията имала за цел да окаже натиск върху правителството, за да запази то префекта Шиап.

Там присъствали членовете на „Л'Аксион франсез", размахващи бастуни; членовете на „Френска солидарност" и най-вече на „Военните кръстове", които не можели да се преброят. Разбрало се, че в „червения пояс" на Париж комунистите на свой ред свиквали привържениците си. Дали че се отивало към гражданска война?

Пред Бурбонския дворец, където Даладие представял кабинета си, комунистите крещели високо „Съвети!". Десният депутат Вала напуснал заседанието с думите: „Моето място е на улицата до бойните ми другари." „Авантюрист! Провокатор!", крещял Торез на Тардийо, който му отговарял: „Признавам ви правото да говорите всичко, аз ви пратих в затвора и пак ще го сторя, когато ми се удаде възможност." Междувременно научили, че манифестантите (часът бил 19,30) разкъсали полицейския кордон при площад „Конкорд". „Стреля се", викал Скапини, който бил сляп от войната. Депутатите се биели помежду си, като за арбитри им служели портиерите-служители.

Първите ранени гвардейци нахлули в двора на Бурбонския дворец; кой дал заповед да се стреля? Този въпрос бил зададен в пленарна зала на Даладие, който бил силно затруднен да отговори. За кратко време имало десетки убити, много ранени.

„Камарата малко по малко се изпразваше – разказва Андре Корню – и най-страхливите първи си излизаха."

В края на заседанието останали само петима депутати, сред които и Ерио. Те си отишли както могли. Манифестантите искали да ги хвърлят в Сена.

Странно нещо – в най-нажежената част на деня „Огнените кръстове" не се хвърлили в последна атака. Парламентът можел да бъде завзет, а те се оттеглили под строй, мирно и кротко. Защо полковник Дьо ла Рок взел това решение? Било ли то импровизирано, или обсъдено с властта? Във всеки случай и Даладие се оттеглил, жертвайки кабинета си пред бунта. Един стар, особено популярен радикал – Гастон Думерг, бивш президент на Републиката, бил повикан набързо от Турньофьой, където прекарвал старините си, да сформира коалиционно правителство. Спокойствието временно било възстановено.

За да успокои членовете на лигите, Думерг се обърнал към Тардийо и към маршал Петен, идол на ветераните от войната. Петен оглавил Националната отбрана. Ерио станал член на коалиционното правителство като заложник на левицата.

Това правителство издържало девет месеца. Голямото обновление във френската политика чрез прегрупирането на всички леви сили, включително и комунисти, се очертавало на хоризонта. На 6 февруари французите помислили, че са на ръба на гражданска война. На 9 февруари, малко след съставянето на кабинета Думерг, комунистите организирали „антифашистки сбор", а на 12-и ОКТ издигнала лозунга за генерална стачка. Стотици хиляди манифестанти излезли на улицата и образували нещо като спонтанен „народен фронт". Присъствали всички леви и крайно десни, синдикални, политически организации и членове на лиги (като например Лигата за правата на човека). Генералната стачка била осъществена на тема „единодействие". Фашизмът и враждебността към правителствата на финансовата десница (Лавал и Тардийо) били циментът на стачката.

Народният фронт

ЛАВАЛ, БАЩАТА НА „ФРОНТА"

Защото десницата била стопроцентово за ненамеса по отношение на фашизма. Годината 1936-а била времето на първите нападения: Италия започнала война в Етиопия; хитлеристка Германия се превъоръжавала. В началото на март 1936 г. тя трябвало да превземе без бой Ренания, обявена във Версай за „демилитаризирана". Френското правителство не реагирало. Генералният щаб, чието мнение било поискано, смятал, че намеса без мобилизация не може да има. Френската стратегия си оставала дефанзивна, защитавана от линията Мажино, прекарана с цената на големи разходи от Лонгион до долината на Рона въпреки препоръките на полковник Дьо Гол, който през 1934 г. публикувал „Към професионалната армия". Петен и Уейгънд били враждебно настроени към тази концепция за „бронирана" сила, способна да се намеси с 3000 танка на един фронт от петдесет километра, извън границите. Пред предизвикателството на Хитлер Франция, която Англия не би подкрепила в тази „авантюра", се чувствала следователно с вързани ръце.

Така Хитлер можел спокойно да си прокара линията Зигфрид и да защити Рурската област от съюзниците, докато междувременно Белгия разобличила военното споразумение от 1920 г. с Франция и се върнала към неутралитета. Северната граница, незащитена от линията Мажино, от сега нататък била отворена.

Днес знаем, че Хитлер блъфирал и едно най-обикновено пастъпление на френските сили от североизток щяло да бъде достатъчно, за да провали удара, подготвян в Германия против мнението на шефовете от Райхсвера. Това първо отстъпление не било без последици: то принуждавало управниците да търсят дипломатическа сигурност, след като не можело да има военна сигурност. С такова намерение още през 1935 г. Лавал пътувал до Москва. От тези френско-съветски разговори се родило общественото одобрение, изразено от Сталин, на френската политика на превъоръжаване: от тук нататък френските комунисти щели да могат чрез антифашизъм да се превърнат в „патриоти". Партията щяла да боядиса в трите национални цвята червените знамена от своите манифестации. Тя излизала от политическата изолация, за да се включи в борбата редом с останалите леви формации. Срещу обикновени обещания от Сталин Лавал „оневинил" ФКП.

ОБЕДИНЕНИЕТО НА ЛЕВИТЕ СИЛИ

Народният фронт не представлявал разбирателство между депутати, а преди всичко обединение на масите около антифашистката тема с много

активното участие на комунистите. На 14 юли 1935 г. една величествена манифестация, организирана от всички формации на левицата, събрала 500 000 парижани, които тръгнали от Бастилията до „Площада на Републиката". Торез дефилирал редом с Блум, но също и с Даладие. Радикалите се присъединили към обединението въпреки резервите на Ерио. Съюзът на левите сили бил осъществен на улицата.

„Народното обединение" не включвало само политически партии: синдикалните централи, Лигата за правата на човека, Комитетът Амстердам-Плейел за борба срещу войната и фашизма, Комитетът за бдителност на интелектуалците-антифашисти с Пол Риве, философа Ален и Жак Сустел, Движението за борба, обединяващо левите ветерани от войната – всички тези формации провеждали митинг след митинг, настоявали за разпускането на фашистките лиги. Движението било масово последвано в провинцията. Обединителната треска обхванала синдикатите; на конгреса в Тулуза през февруари 1936 г. ОКТ и ОКТ(о) за пръв път след разцеплението през 1921 г. се събрали заедно. Двете централи отново си поставяли за цел да предприемат големи преобразувания на икономическата и социалната система и да защитават политическата демокрация.

БЛУМ, ТОРЕЗ И ДАЛАДИЕ

По онова време режимът нямал по-добър защитник от левицата. Критикуван отдясно от парламентаристи като Тардийо или Фланден, подлаган под съмнение от членовете на лигите, той бил защитаван от всички онези, които виждали в Парламента крепост на свободите срещу коварната заплаха на фашизма. Левицата искала да спечели изборите по законен път, да има надмощие в Парламента и да вземе властта.

Срещу Народния фронт, който трескаво подготвял кампанията си, десницата образувала *Националния фронт* от крайната десница на „Л'Аксион франсез" до радикалите, враждебни към Фронта, като Жозеф Кайо, някогашния министър-председател. Френската десница, както испанската, искала да избегне гражданската война чрез една твърда политика. Кървави смутове, бунтове, атентати следвали едни след други в Испания. Нима искали подобно положение и във Франция? Вдясно се подчертавало, че антифашизмът озна-чавал гражданска война. Журналистът-авиатор Дьо Керилис и бившият министър Андре Мажино – двама герои от войната, разобличавали неуморно виновниците за смутовете в лицето на лидерите на Народния фронт:

> „Хитлер – говорели те – дебне възможността да се нахвърли върху вас и да ви победи в една ужасна война."

Десницата се страхувала много повече от Народния фронт, отколкото от Хитлер.

„Хляб, мир, свобода" – такъв бил лозунгът на левицата. Мир? Имало нещо двусмислено в това да се поддържа старият пацифистки лозунг, който дълго време бил на левицата („война на войната"), когато комунистите ставали при-

върженици на превъоръжаването, с една дума на въоръжения мир. Вярно е, че комунистическата пропаганда станала яростно трицветна. В своята известна реч за „протегнатата ръка“ Торез призовавал всички, дори и „Военните кръстове“:

„Ние ти протягаме ръка, национален доброволецо, ветеране от войната, станал „Военен кръст“, защото си син на нашия народ, защото страдаш като нас от липсата на ред и от корупцията, защото и ти като нас искаш страната ни да не върви към разруха и катастрофа.“ И Торез добавял: „Ние, комунистите, сдобрихме трицветното знаме на нашите бащи и червеното знаме на нашите надежди.“

Лозунгът на „Л'Юманите“ бил: „За ред, гласувайте за комунистите.“

Както в Испания по същото време, левицата постигнала триумф на изборите. Социалистическата програма, написана от Жорж Моне, която предлагала на земеделците точен план за борба срещу спада на цените, била от голямо значение за поддръжката, оказана от селата на кандидатите на ФСРИ. Левицата получила 5 600 000 гласа срещу 4 200 000 за десницата. Фронтът имал 386 избраници срещу 222 на Националния фронт. За първи път социалистите заставали начело на левите партии със 149 избраници. Комунистите показали впечатляващ напредък: имали 72 депутати, а радикалите – стотина. Последните били загубили 400 000 гласа. Лидерът на най-добре поставената партия – Леон Блум, бил определен да сформира правителството.

„Не знам – казвал той – дали имам качествата на шеф... не мога да знам това... Но има нещо, което никога не ще ми липсва, това е смелост и вярност.“

ЕДНА НОВА ФРЕНСКА ФИНАНСОВА ПОЛИТИКА?

За пръв път в историята на Републиката социалист съставял правителство. Това било същинска революция. Макар да не получил участието на комунистите и да трябвало да управлява с радикалите на Даладие, той веднага се превърнал в черната овца на десницата. Трудно е да си представи човек цялата омраза, която събудил Блум в консервативните среди. Пресата го нападала, обвинявайки го за всички предателства. Не бил ли той интелектуалец и буржоа? Всичко онова, което някога било изречено срещу Жорес, било отново подето и раздуто срещу Блум, на всичко отгоре с антисемитски обиди. Той бил евреинът, който искал да даде на комунистите ключовете на буржоазна Франция.

Блум искал преди всичко страната да излезе от кризата, а също така да постави основите на нещо като нова френска финансова политика. Ориол и Моне щели да вземат необходимите финансови мерки и да осъществят нужните структурни реформи. Политиката, наречена „покупателна способност“, целяла увеличаване на заплатите без повишаване на цените и запазване на стабилността на валутата.

Това парично табу, много странно за едно ляво мнозинство, станало причина за икономическия провал на програмата. Един от малкото радикали, който познавал световните валутни механизми – Реймон Патнотр, предупредил за това Леон Блум, когото впрочем той пламенно подкрепял: не можело да се осъществи нова финансова политика с дясна валутна идеология. Трябвало още в самото начало да се разбие ключалката и да се девалвира франкът.

Но най-напред трябвало „Франция отново да започне да работи", както пишел Патнотр в своя вестник *„Пти Паризиен"*. Периодът на изборите бил белязан със серия от спонтанни стачки „на работните места", с акордеон и закуска, евентуално пикници във Венсенския и Булонския лес: от тази гледна точка Народният фронт бил весел панаирен празник. Едва назначен за министър-председател, Блум сметнал за свой дълг да приеме една по една всички синдикални делегации и се опитвал да постигне, обещавайки решителни предимства, връщането на работниците в заводите.

През май и юни 1936 г. на редица събирания, свикани по инициатива на правителството, се срещнали представителите на собствениците на предприятия и на работническите синдикати. Тези срещи довели до сключване през юни на споразумения в Матиньон, според които всички заплати изведнъж се повишавали с 12%. Държавните служители отново щели да получават целите си заплати, орязани от Лавал, чиито постановления изцяло били премахнати. Собствениците на предприятия се съгласили представители на работниците да присъстват на събранията, на които се обсъждала работата и работните места. Условията на труд щели да бъдат определени в рамките на колективни споразумения, обсъждани двустранно. Четиридесетчасовата работна седмица ставала задължителна. Платените отпуски трябвало да позволят на работниците да имат две седмици годишен отпуск, плащан от работодателите им. Тази определено новаторска социална политика веднага предизвикала противопоставяне от страна на средите на работодателите. Неможейки да овладее цените, правителството присъствало безпомощно на масовото повишаване на цените на промишлени стоки, което водело до нови стачки и до нови заплати, съобразени с цените. В някои сектори се стигнало дори до 25% увеличения. Най-незащитените индустрии не били в състояние да издържат на това положение. В текстилната промишленост имало постоянни стачки.

ЗЕМЕДЕЛСКИТЕ ЦЕНИ И ВАЛУТАТА

В селското стопанство били много удовлетворени от рязкото увеличение на цените, осъществено благодарение на създадената от правителството *Служба по житата*. Цените на житните култури трябвало вече да следват общия индекс на цените. Земеделците получили рязко и значително увеличение. Те ненапразно били гласували за социалистите. Отпускали се премии едновременно на животновъди и на лозари.

Селскостопанската политика, също както и индустриалната, предполагала широки инвестиции от държавата. Но как да се намерят необходимите средства, когато в приоритет се издигала грижата да се защити националната ва-

лута? Очевидно трябвало да се пристъпи към девалвация. Но у Блум още живеел страхът от девалвация. Той предпочитал по-скоро да увеличи броя на валутните рискове, да приеме инфлацията, да иска аванси от „Банк дьо Франс", отколкото да признае девалвацията като факт, който му изглеждал катастрофален в очите на общественото мнение.

Непосредствено следствие от тази политика „от ден за ден" било драматичното намаляване на износа. Френските цени се различавали с най-малко 25% от чуждестранните. Отказът от девалвация ги правел невъзможни на външните пазари. Златото непрекъснато изтичало от Франция и „Банк дьо Франс", преустроена от Народния фронт (някогашните „управители", представляващи частни интереси, били заместени от държавни служители), наблюдавала как се топят златните ѝ резерви и валутите. Скоро се наложило да се прибегне до принудителен курс на валутата и да се пристъпи към „гореща" девалвация.

Тази операция наливала вода в мелницата на десницата. Самата дума плашела. Поанкаре, който добре познавал хората си, бил нарекъл своята девалвация „стабилизация". В дясното пространство неминуемо щяло да се говори, че социалистите „изпразнили касите", напълнени някога от Поанкаре, че Народният фронт за пореден път доказал неспособността на левицата да управлява държавните дела.

Франкът „Ориол", наречен още *разтегателен франк*, девалвирал от 25 на 34% спрямо *франка „Поанкаре"*. Липсата на контрол над размяната, който радикалите отказали да приемат, правел нестабилната валута особено чувствителна към външната спекула. Импровизираната девалвация не била извършена при достатъчно ниска стойност, за да позволи на големия износ да започне отново. Тя изобщо не спирала кръвоизлива на капитали, тъй като вложителите нямали никакво доверие в новата валута. Финансовата политика на Фронта претърпяла пълен провал. Трябвало да се откажат от Новата финансова политика.

Преустройството на „Банк дьо Франс", създаването на Службата по житата, подписването на Матиньонските споразумения, създаването на Националната компания на френските железници (НКФЖ – предприятие със смесена икономика) били поне осезателни реформи, които засягали бъдещето и сочели възможен път за икономиката. Заради тези постижения периодът на Народния фронт по-късно щял да бъде даван за пример на всички ония, които щели да се стараят да установят във Франция планова икономическа система.

ПОЛИТИЧЕСКИТЕ ПРОТИВОРЕЧИЯ НА ФРОНТА

През юли 1936 г. офицери от испанската армия, предвождани от генерал Франко, се опитали да направят военен преврат с помощта на войници от Мароко, маври и чуждестранния легион. Започнала неукротима гражданска война. Част от армията и флотата действително подкрепяла Републиката и образувала въоръжените „милиции". Жестокостите, извършени и от двете страни, ожесточените битки, значителният брой жертви – всичко това впе-

чатлило общественото мнение във Франция. Плашено отдясно, възбуждано отляво, изпадналото в паника обществено мнение търсело полюс, някакъв солиден начин да заеме стабилно положение.

Що се отнася до чувствата, Блум бил склонен да подкрепи испанския Народен фронт. Но как да се намеси, без това да предизвика европейска война? На 18 юли германски и италиански кораби и самолети взели участие в *провъзгласяването* на генерал Франко. Още през август Англия въвлякла Франция на Блум в една политика на ненамеса, която била „фарс на неутралитет" – как можела да се контролира военната помощ на диктатурите? Германците изпращали непрекъснато танкове и самолети, италианците – бойци. Помощта на Съветския съюз била неефикасна, тъй като идвала от много далеч. Всичко, което Франция можела да направи, било да пропуска доброволците от „интернационалните бригади" и оръжието им. Тя трябвало да спазва британската позиция на стриктна ненамеса.

Тази политика се подкрепяла от радикалите и „пацифистите" от социалистическата партия, които подтиквали Блум към предпазливост. Комунистите беснеели, че не могат да въвлекат мнозинството в „антифашистката борба". Духовете били до такава степен възбудени, че полемиките около войната в Испания надминали по сила и ярост битката, започнала за икономическата и социалната политика. И все пак на трудовия фронт стачките продължавали и били почти постоянни. Дори левите избиратели, социалистите от провинцията били враждебно настроени към безредиците, инфлацията, разпада на икономиката.

Крайната десница се възползвала естествено от това положение, за да засили кампанията си срещу Блум, служейки си с най-отявлени расистки изрази. Леон Доде и Шарл Морас сипели в „Л'Аксион Франсез" заплахи срещу „евреите на власт" и „кретенско-талмудския кабинет". Лигите били несъмнено разпуснати, но те намерили начин да заобиколят закона – създали класически партии: „Огнените кръстове" се превърнали във Френска социална партия (ФСП). Един бивш комунист, станал фашист – Жак Дорио, създал *Френската народна партия* (ФНП). Една нелегална организация от военни и ветерани от войната, субсидирана от индустриалци (*Таен комитет за революционна дейност,* или ТКРД, наричан фамилиарно *Качулката*), подготвяла евентуален военен преврат по испански образец, внедрявайки свои пропагандатори в армията, полицията и администрацията.

Франция изглеждала на ръба на гражданската война: грандиозното изложение през 1937 г., което трябвало коренно да промени хълма Трокадеро, нямало да може да бъде открито, тъй като работните площадки били в постоянна стачка. Противоречията вътре във Фронта били такива, че той бил единодушно нападан от повечето вестници, които се намирали в ръцете на висшите делови среди, но не и единодушно защитаван от лявата преса, тъй като комунистите ставали все по-враждебно настроени, а радикалите все по-сдържани. Наложило се Блум да се намеси, за да върне на работа селскостопанските работници от големите имения в департамента Сена и Марна по искане на сенаторите радикали.

ЛИКВИДАЦИЯТА

Уязвени от политиката на кабинета по отношение на Испания, комунистите енергично протестирали срещу *паузата*, за която настоявал Блум, на икономически и социален план през февруари 1937 г. Те искали правителството да отиде много по-далеч в колективизацията на икономиката. През март левите сили манифестирали на улицата срещу членовете на Френската социална партия. Наложило се полицията да въдвори ред. Имало и ранени в редиците на левицата.

Инцидентът предизвикал взрива: за да се задържи на власт, Блум предложил планови икономически и социални мерки. Той бил свален в Сената след яростна атака от страна на Жозеф Кайо. Това бил краят на Народния фронт.

И все пак Блум щял да бъде отново повикан на власт от президента на Републиката Льобрьон при трагикомични обстоятелства. Едно много сериозно събитие разгърсило Европа: на 12 март 1938 г. немските войски окупирали Австрия: *Аншлусът* (присъединяването на Австрия към Германия) бил осъществен при пълно пренебрегване на правото. Австрийските нацисти, водени от Сайс-Инкварт, се наложили над нещастния канцлер Шушниг, който трябвало да подаде оставка. Чембърлейн посъветвал австрийците да не оказват никаква съпротива, а Англия казала на Франция, че няма да се намесва в работите на Австрия. За първи път нацистите анексирали чрез блъф европейска страна, а Франция, също както и при повторното окупиране на Рейнания, мълчала. Яростната реакция на общественото мнение във Франция, почувствало този път особено ясно опасността от война, заварила новото правителство на Шотан в разгара на министерската криза. Пита се как Франция би могла да предприеме и най-малката офанзива срещу Аншлуса, след като министър-председателят се оттеглил „на пръсти", подал си оставката в разгара на бурята, смятайки, че няма нужния авторитет, за да управлява.

Точно при тези условия Блум за втори път бил натоварен да състави правителството. Усещайки ясно фашистката опасност, отчаян, че не е могъл да се притече на помощ на испанските републиканци, които с всеки изминал ден губели позиции, Блум се опитал да състави кабинет на „националното единство", като повикал на власт едновременно Луи Марен и Морис Торез. Никой от двамата не приел. Франция не била узряла за войната и аферата с Аншлуса била от френска гледна точка генерална репетиция на Мюнхен.

Мюнхен и „странният мир“

ВОЙНАТА СЕ ЗАДАВА

Правителството на Даладие, който поел властта през април 1938 г., нямало много време, за да подготви страната за изпитанията, които се задавали на хоризонта и които новият министър-председател осъзнавал по-добре от всеки друг. Той поискал най-напред окончателно да ликвидира Народния фронт и да успокои десницата, назначавайки за финансов министър един безспорен либерал, отявлен противник на политиката на Фронта – Пол Рейно. Ловък и решителен, той за кратко време извършил девалвацията, която се налагала хладнокръвно и с помощта на финансовите среди. През май 1938 г. „регламентираният“ франк позволил икономическия подем. Четиридесетчасовата работна седмица била премахната с декрет-закон, бюджетният дефицит бил премахнат, златото отново поело пътя към подземията на „Банк дьо Франс“.

Превъоръжаването, най-важен фактор за подема, позволявало на правителството да противопостави ефикасни аргументи на стачниците – членове на ОКТ: нима стачкували в заводите на Хитлер и Мусолини? След като комунистите били антифашисти, как можели да насърчават стачките, при положение че националната отбрана се нуждаела от всякаква помощ? На конгреса на радикалите в Марсилия членовете изразили волята си да скъсат с комунистите, разобличавани вече като виновници за безредиците.

Дали разединена Франция щяла да е в състояние да се справи с една нова заплаха от диктатура? Ставало пределно ясно, че агресивната политика на Хитлер нямало да се ограничи с Австрия. В Чехословакия живеели над 3 милиона судетски немци. *Германската партия на Судетите* получавала заповеди от Хитлер. Той скоро поискал автономия и присъединяване към Райха. Президентът на Чехословашката република Бенеш помолил Франция и СССР, нейни съюзници, за незабавна помощ.

Даладие само потвърдил един формално подписан договор за съюз. Той казал, че в случай на нападение срещу Чехословакия Франция ще държи на подписа. Жорж Боне, министър на външните работи, веднага се заел да разучи намеренията на англичаните и руснаците.

Консерваторът Невил Чембърлейн бил решителен привърженик на една политика на неангажираност на Англия в Европа. Той проповядвал „успокоение“ и оправдавал дори претенциите от страна на Хитлер към германските страни в Европа. Дал да се разбере, че не е предразположен да влезе във война заради Чехословакия. Колкото до руснаците, те дали съгласието си за една въоръжена намеса, при условие че Полша и Румъния позволят на Червената армия да мине през територията им. Последните категорично отказали. Така че единствено Франция се изправила пред кризата в Судетите.

На 12 септември в Нюрнберг Хитлер със силен глас поискал чисто и просто

анексирането на спорните територии. На 18-и той съобщил намерението си на Чембърлейн, който взел самолета, за да отиде при него в Берхтесгаден. Даладие се принудил да изпрати ултиматум на Бенеш заедно с Чембърлейн, в който се настоявало чехите да се съгласят с разпокъсването на страната им.

Получил съгласието на Бенеш, Чембърлейн отново посетил Хитлер на 22 септември в Годесберг. Той с изненада го чул да формулира нови искания: как да поискат от чехите да напуснат судетската територия, без да вземат със себе си притежаваните от тях вещи? Чембърлейн не можел да се съгласи с това. Кризата започвала.

В Чехословакия била обявена всеобща мобилизация. Франция и Англия призовали няколко набора. Хитлер издал заповед за струпване на войски. Войната рискувала да избухне.

По предложение на Мусолини на 29 и 30 септември в Мюнхен била свикана конференция на правителствените глави на четирите западни велики сили. СССР и Чехословакия не били допуснати до дискусиите. Даладие охотно напомнил за ролята на посредник, която Мусолини играел на тази конференция, където самият той за пръв път се срещал с нацистския водач. В последна сметка Хитлер се съгласил на постепенна окупация на судетските земи от 1 до 10 октомври и с ликвидирането на имотите на чешките им жители. Чембърлейн, последван от Даладие, подписал с него пакт за ненападение. Франция изоставила чехословашкия си съюзник и загубила всякакъв престиж в Централна Европа. Тя скъсала с Полша и съюза си с Русия.

При завръщането си от Мюнхен Даладие бил убеден, че това не бил „мир за сто години напред". Но той видял по лицата на жителите на Мюнхен такова желание за мир, такава радост след подписването на споразуменията, че не можел да не приеме букетите от рози и възторжените викове на летището Бурже, дори и ако неговата легендарна прозорливост му нашепвала, че трябвало да се очаква буря. Той очаквал при завръщането си да бъде освиркан. Бил възхваляван и ласкан.

Политическите сили във Франция се разделили по време на кризата: мненията на радикали и социалисти не съвпадали по отношение на регламента, приет неохотно от Даладие и който практически оставял развързани ръцете на Хитлер. Тенденцията на Пол Фор при социалистите се приближавала до тази на Жорж Боне при радикалите: старата „пацифистка" идеология на левицата одобрявала, както се изразил Блум, „с малодушно облекчение" катастрофалните споразумения, които имали само това предимство, че чрез тях се избягвала непосредствената война. Комунистите, младите радикали от Мендес Франс до Жак Кезер, някои социалисти – привърженици на Блум, християндемократи и дори няколко души от десницата като Шампетие дьо Риб, Луи Марен и Пол Рейно енергично протестирали срещу Мюнхенските споразумения. Независимо от това обаче в своята цялост старата десница била за Мюнхен.

ДАЛАДИЕ СЕ ГОТВИ ЗА ВОЙНА

От април 1938 г. до март 1940 г. Даладие непрекъснато се готвел за война. Обявена през септември 1939 г, на Западния фронт тя започнала едва през май 1940 г. На тази дата Даладие престанал да бъде министър-председател.

Управлявайки в центъра чрез декрети-закони, Даладие удовлетворявал всички ония, които желаели в страната да бъде възстановен редът. Той предприел широкомащабни действия срещу комунистите, много недоволни от Мюнхен. През ноември 1938 г. провалил опит за генерална стачка, като „реквизирал" трудещите се.

Външната заплаха му позволила значително да увеличи военните бюджети и да продължи работите по задействането на линията Мажино. След като Белгия отново се върнала към неутралитет, се наложило да се построят набързо леки укрепления чак до Северно море. Едно посещение в областта на Седан убедило Даладие, че била невъзможна германска атака през Ардените с модерни средства.

Войната избухнала във връзка с полския въпрос: още в края на март 1939 г. Хитлер бил предявил искания за Данциг и полския „коридор". Той настоявал за постоянна връзка с Източна Прусия, която според Версайския мир била отделена от Германия. На 1 април решението на Хитлер било взето: той щял да нахлуе в Полша на 1 септември. Той гледал хладнокръвно на войната. Нали съюзниците не били възразили, когато на 15 март завзел Прага? Той можел логично да предполага, че Западът няма да се притече на помощ и на Полша.

Англия обаче се отърсвала от своето вцепенение. Тя обявила на 31 март, че няма да търпи нова агресия срещу Полша, с която започвала разговори за военен съюз. Заедно с Франция тя предприела преговори с руснаците за сключване на споразумение срещу Хитлер. Молотов се съгласил на политически съюз, но поискал точни гаранции за един военен съюз: френско-британски експерти били изпратени в Москва през август.

Поляците оставали враждебно настроени към всякакво отваряне на техните граници за съветските войски. Военният съюз Париж–Лондон–Москва и този път се провалил. По същото време се разбрало, че Молотов бил преговарял и с Фон Рибентроп: изненадани и изплашени, на 22 август вечерта французите научили за германо-съветския пакт – пакт за ненападение, който оставял свободно поле на Хитлер в Полша. Но общественото мнение във Франция още не знаело, че Сталин и Хитлер чисто и просто си поделили Полша, а СССР получил правото да окупира Финландия, Естония, Латвия, Литва и румънска Бесарабия. „Кинопрегледите" по цял свят показвали как Сталин вдига тост с шампанско за здравето на Хитлер.

Войната била неизбежна: във Франция Даладие поставил комунистите извън закона. Депутатите на КП губели правото си на парламентаристи, ако приемели пакта. Имало много арестувани и депортирани в Алжир.

Поляците очаквали да бъдат неминуемо нападнати. Те винаги били отказвали да преговарят с Германия. Бек, съвсем неразумен, си въобразявал, че

съпротивата е възможна. Даладие разбрал, че Европа е на ръба на войната. Той писал на Хитлер, за да го предупреди:

> „Аз искрено вярвам – му казвал той – че никой добронамерен човек не би могъл да си представи, че може да започне разрушителна война, без да е бил направен един последен опит за мирно уреждане на въпросите между Германия и Полша."

Хитлер наистина отказал преговорите, които полското правителство му предложило, впрочем, едва на 31 август. Сигурен в подкрепата на Сталин, Хитлер преминал, както било предвидено, на 1 септември полската граница с мощна армия. Франция и Англия мобилизирали войските си. На 3 септември те обявили война на Германия.

„СТРАННАТА ВОЙНА"

Франция влязла във войната с разединено обществено мнение, с дух, който не можел да бъде подложен на всички изпитания. Антикомунистическата борба, до голяма степен оправдана от германо-съветския пакт, не позволявала формула за „свещен съюз" както през 1914 г. Социалистите нямало да я приемат, а освен това те подкрепяли правителството и одобрявали безпрецедентната репресия над членовете на ФКП. В крайната десница дебатите се водели по самата война, като се подчертавало безсмислието ѝ. Вярно е, че и тук германо-съветският пакт бил объркал картите: вече не можели да надуват антикомунистическия тромпет, без да нападат Германия. Ръководителите били обвинявани, че са тласнали Хитлер в прегръдките на Сталин.

Като цяло страната не можела да допусне необходимостта от една нова световна война толкова малко време след касапницата от 1914–1918 г. След като западните ръководители не успели да спрат Хитлер още в самото начало, след като англо-саксонците попречили да се наложи на Германия един „мир за безопасност", защо да не се струпа на гърба им отговорността за един нов конфликт? Сталин показвал пътя за това: той бил действал за сметка и отблъснал войната на запад. Трябвало да се постъпи като него. Единствените привърженици на войната били онези, които не приемали срама от Мюнхен, без комунистите: младите радикали, социалистите – последователи на Блум, една малка група от патриотичната десница.

„Странната война" от зимата на 1939–1940 г. дълго време поддържала у французите чувството, че мирът е възможен във всеки момент. За три седмици Хитлер завзел Полша със 70 дивизии, от които 7 блиндирани, включващи 500 танка, прочутите *панцердивизионен*. Три хиляди самолета поддържали атаката, обстрелвайки точките на съпротива и важните центрове на страната. *Блицкриг* (светкавичната война) направила чудо.

Дали френският Генерален щаб разбрал урока? Той изобщо не се опитал да атакува кордона от 50 дивизии, които „простирали бельото си" по линията Зигфрид, която Хитлер набързо построил срещу линията Мажино. Генерал

Гамлен дори не успял да превземе Саарбрюкен... До май западният фронт си останал на абсолютно същото място.

Във Франция Даладие, изтощен от „странната война", си подал оставката на 22 март; с изключение на военните действия между Финландия и СССР нищо в Европа не било мръднало. Пол Рейно, едва дошъл на власт, решил да пришпори събитията и „да отреже пътя на желязото" между Германия и Швеция. От германците, които окупирали превантивно Дания и Норвегия, било отнето пристанището Нарвик. Чак до 10 май, деня на германското нападение на запад, Нарвик бил държан от френско-британския корпус.

НАШЕСТВИЕТО

Сто и петте дивизии от западния фронт били атакувани от германците в деня, в който Чърчил, яростен антифашист, сменил в Лондон плахия Чембърлейн. Този път войната наистина започнала. Германците, разполагащи със 145 дивизии, сред които и „*Панцер*", върнали се от Полша, атакували с невероятна авиация: 3500 бомбардировача и 1500 изтребителя срещу 500 самолета за западните страни. Британската авиация била пазена за защитата на островите. Тя не взела голямо участие в боевете.

1500 танка, командвани от Гудериан, преминали по тесните пътища на Ардените, докато една диверсионна атака отвличала към Белгия и Холандия по-голямата част от френско-британските войски. Съюзниците не могли да спасят Холандия, която капитулирала, докато белгийците изоставяли канала Албер. Германците пробили фронта при Седан и преминали р. Мьоз. Блиндираните дивизии напирали към запад, за да достигнат морето през Абевил. Те били следвани от десантчиците. Авиацията поразявала съюзническите колони по пътищата, вече задръстени от цивилното население, което бягало на юг.

Гамлен бил уволнен. Рейно назначил Вейган на 19 май. Бившият началник на Генералния щаб на Фош се опитал да спаси северните армии, организирайки атака през колоните на Гудериан. Но авиацията правела невъзможно всякакво действие. Английската армия вече се била устремила към пристанищата. В Дюнкерк една невероятна флотилия, разбита от нападенията на пикиращите „Щуки", се опитала да евакуира към Англия максимум английски и френски войници. По този начин 270 000 англичани и 100 000 французи успели да се спасят от капитулацията. За сметка на това обаче германците пленили останалата част от френските войски на север.

Вейган се опитал да се задържи на линията по р. Ен и р. Сома. Оставали му 49 дивизии. Германците атакували на 5 юни със 100 дивизиии, от които 10 „Панцер". На 8 юни те стигнали до Сена. На 10 юни правителството напуснало Париж и отишло в Тур и Бордо.

За французите това било същинско сгромолясване. Всеки час радиото съобщавало от тревожни по-тревожни новини: „ударът с нож в гърба" на Мусолини, който избрал точно датата 10 юни, за да обяви война на Франция. Навсякъде се съобщавало в паника за италиански бомбардировачи, обстрелващи цивилното население... Хората не знаели, че 6 френски дивизии били достатъчни да

държат в респект 32 италиански дивизии в Алпите. Хората не знаели, че възпитаниците на кавалерийското училище в Сомюр устояли докрай, предизвиквайки възхищение у неприятеля. Срещали се отделни офицери, които търсели корпуса си в отстъпление и се оплаквали от предателствата. Виждали се колони от загубили се войници, които бягали на юг пеш, в каруци, в най-разнородни униформи. Всякакво движение на войски станало невъзможно заради устремилото се по пътищата цивилно население и непрекъснатите самолетни нападения. По кръстовищата се наблюдавали военни да изгарят знамената и дори банкнотите от полковите каси. Катафалки, камиони за смет пренасяли население, обхванато от паника. Хората се хранели и спели както дойде по пътя. Децата и старците от болниците били евакуирани, транспортирани, когато било възможно, с колите на войската. Невъзможно било да се подслонят бежанците по пътя: в Бриар те минавали по 12 000 на ден. Тези, които оставали на село, се страхували от грабежи, от кражби през нощта. Те се барикадирали по домовете си, закопавали в земята хранителни продукти и пари. Бензинът се продавал по 20 франка литъра. Чаша вода, една обикновена чаша вода понякога струвала между реките Сена и Лоара баснословната сума от 10 франка.

Когато на 16 юни мостовете по Лоара били вдигнати във въздуха, стотици хиляди французи изгубили всякаква надежда да стигнат на юг. Но минали няколко милиона: Ажен, който наброявал 25 000 жители, сега имал 45 000, Коар стигнал от 12 000 на 60 000! В Лурд имало 40 000 бежанци. В Тулуза, в Бордо били безброй. Емигриращите били приети горе-долу от общините на юг. Те спели в училищата или в халите. Организирали се събиране на помощи, колективни обеди. Настанявали ги малко по малко в частни квартири.

И верните, и фалшивите новини смъквали и малкото останал дух на нацията. Навсякъде се съобщавало за пристигащи германци. Когато те наистина пристигнали, тълпата обиждала войниците, които стреляли по тях. Имало ли смисъл от съпротива? Навсякъде царяло предателство. Комунистите минавали за съучастници на Петата колона, защото осведомявали и показвали пътя на врага. Двама мотоциклетисти на Вермахта били достатъчни, за да се предаде един град. Най-много от всичко се страхували от бомбардировките. Всички очаквали края на военните действия. Франция била на колене.

На 25 юни линията Мажино била обсадена. Германците, отминавайки Лион, стигнали до Валанс. На запад влезли в Париж, а после се устремили към Брест и Бордо. Никъде не срещнали организирана съпротива. Пленили стотици хиляди души. Хората се предавали масово, убедени, че ще бъдат пуснати веднага. Много често германците дори не ги и пазели.

Пред това отстъпление Пол Рейно се колебаел. Дали трябвало да се продължат боевете в Северна Африка, както искали някои, или да се създаде с Великобритания истински политически съюз, една обща държава, както предлагал Уинстън Чърчил? Жорж Мандел и бригадният генерал Шарл дьо Гол, член на правителството на Рейно, настоявали за продължаване на войната. Но повечето министри били на мнението на Вейган и на маршал Петен: трябвало да се иска сключване на примирие.

ПРИМИРИЕТО И 18 ЮНИ

За обърканата страна напускането на Пол Рейно било връх на смута. Дьо Гол заминал със самолет за Лондон, откъдето отправил по Би Би Си прочутия си апел от 18 юни:

„Каквото и да се случи – казвал той, – пламъкът на френската съпротива не трябва да угасва и няма да угасне."

По онова време това послание останало напълно незабелязано. Всички във Франция очаквали примирието.

То било подписано на 22 юни в Ретонд, във вагона на Фош. Хитлер изискал този церемониал. „Настъпил е часът да спрат боевете", казал Петен с уморен глас по радиото. Генерал Хунтцигер, начело на френската делегация, трябвало да подпише, отстъпвайки почти по всички точки, включително и по „позорните" клаузи: връщане на германските политически бежанци и прилагане спрямо Италия на протокол, подобен на този, който германците налагали.

Френската армия била сведена до 100 000 души, разположени в южната зона. „Свободна" Франция заемала едва две пети от територията. „Окупираната" зона, френска на теория, се простирала на север от линията Женева Тур Бордо с една ивица покрай Атлантическия океан, която достигала чак до Испания. Франция трябвало да плати огромно окупационно обезщетение. Нейните пленници оставали в Германия до сключването на мира. Тя запазвала флотата си, която трябвало да бъде разоръжена, и своята колониална „импе-рия". От това катастрофално примирие общественото мнение запомнило единствено непосредствената демобилизация: тя означавала най-сетне край на войната, край на бъркотията. То виждало в Петен спасител и баща. Той бил спасил онова, което все още можело да бъде спасено. Той говорел за съгласие и мир:

„Никой не ще успее – казал той на 23 юни – да разедини французите в момент, когато страната им страда."

Обърканата страна приемала тези думи като балсам.

На 10 юли Петен свикал камарите и поискал от тях пълномощия, за да определи ново управление. Това означавало край на Републиката. С изключение на 80 всички депутати и сенатори гласували за тези пълномощия. Третата Република вече не съществувала.

Франция на Маршала

ЕДНА ПОТЪНАЛА В СКРЪБ ФРАНЦИЯ

Навсякъде, където срещали германци, хората се учудвали, че ги виждат толкова „коректни", толкова внимателни към населението. Това ли били ужасните завоеватели, за които говорела пропагандата на Даладие? Впрочем скоро забелязали, че възстановяването на реда по цялата територия зависело от тяхната воля. Като слушали речите на маршала, те си мислели, че окупацията щяла да бъде „временна" и че Франция щяла да остане обединена. В действителност малко по малко открили истинските намерения на германците: имало не една, а четири Франции още от лятото на 1940 година.

Най-напред „забранената зона". Тя не фигурирала в клаузите на примирието. Бежанците научили за нея, когато поискали разрешение да се върнат по домовете си: то им било отказвано, ако живеели на север от „зелената линия", определена от *Остланд* (Източногерманска земеделска компания). Създадена на 23 юли, тази линия включвала 12 френски департамента: Север, Па дьо Кале, Сома, Ардени, Марна, Горна Марна, Кот д'Ор, Мьоз, Мьорт е Мозел, Вогези, Ду. В цялата тази зона *Остланд* преброила земите на бежанците, на пленниците, препоръчала обединяване на селските имения, организирала колонизацията им от германците. По този начин в Ардените били „окупирани" 110 000 хектара. Реколтата естествено отивала в Германия. Едва в края на 1941 г. германците разрешили на бежанците да се приберат по домовете си. Границата на „забранената зона" била премахната чак през май 1943 година.

Примирието изобщо не предвиждало анексията на Елзас и Лотарингия. И все пак тя била осъществена без предупреждение от германците в началото на август. Някогашните гранични постове отпреди 1914 г. били чисто и просто възстановени. Виши протестирал формално, но фактически допринесъл в свободна Франция да се пропагандира от германците репатрирането на елзасците и лотарингците. Последните били посрещнати на гарата в Страсбург от хитлерови младежи, пеещи *„Horst Wessel Lied"*. Празнували завръщането на „заточените братя". В Лотарингия трескаво сменяли имената на градове и улици. Навсякъде се откривали училища с преподаване на немски език. „Площадът на Републиката" в Страсбург станал *„Bismarck Platz"*. В Мюлуз имало *„Adolf Hitler Straße"*! Елзас и Лотарингия отново били станали германски. Техните синове щели да служат във *Вермахта*.

Окупираната зона строго се контролирала от армията и германската полиция, макар Франция на Петен да запазвала в нея своите чиновници. Бежанците се върнали там масово и за относително кратко време благодарение на усилията от страна на железниците: в началото на октомври 3 500 000 французи се прибрали по домовете си. Там ги очаквали изненади. Те можели да контактуват с роднините си, останали в „свободната зона", само чрез картички по един-

единствен образец, прословутите „междузонални картички". Ако искали да изпратят истински писма или да преминат без *Ausweis* „демаркационната линия", французите от окупираната зона трябвало да плащат на тайни „каналджии": 10 франка на писмо, от 100 до... 5000 франка за прекарването на един човек. До февруари 1943 г. преминаването на линията било изгода за някои французи, много ефикасно политическо и полицейско средство за германците, един от начините Франция да бъде държана в робство.

Животът не бил по-лек и за онези, които останали в свободната зона: след като бежанците си заминали, липсата на пленници се отразила много зле, особено в селските къщи, където те били най-много. Демобилизираните мъже загубили предишната си работа, предприятията затваряли, защото липсвали суровини. А когато отново започвали работа, тя била за германците. Франция изпаднала в положението на колонизирана нация.

РАЗЕДИНЕНОТО ОБЩЕСТВЕНО МНЕНИЕ

Правителството от Виши обещавало съгласие и единство в усилията. В началото то имало безспорен успех сред обществеността. То представлявало абсолютна монархия, доброволно реакционна, начело на която стоял „бащата на отечеството". Маршалът, който разполагал с цялата власт, искал Франция „да се откаже от грешките и лъжите". На 12 юли той станал „глава на френската държава", ликът му фигурирал върху марките, монетите и трицветните кокарди, които се раздавали безплатно на учениците. Последните се струпвали по официалния му маршрут, за да го приветстват в обиколките, които правел из „свободна" Франция. Уморени от парламентаристите, които обвинявали за нещастията на родината, французите на драго сърце приемали „саможертвата" на този, който „подарил себе си на Франция".

Но дарителят не разпределял поравно дяловете между всички французи. Най-напред той изключил комунистите. Дори и ако антикомунистическите преследвания малко отслабнали в началото на царуването (Даладие и Рейно се натоварили с това), те станали много по-ефикасни от 1941 г. нататък, след като Германия нахлула в СССР. Били арестувани 30 000 комунисти. Политическите партии били разпуснати. В градовете с над 2000 жители било премахнато избирането на общинския съвет. Кметовете вече били назначавани от Виши. Франция била деполитизирана. Комунистите и социалистите вече не можели да съществуват легално. Синдикатите също били премахнати, заместени от *корпорации*, чиито съвети били назначавани от правителството.

Така политическата левица била изключена от държавата: тя вече не съществувала. Скоро в Рион се събрал съд, за да съди Рейно, Блум, Даладие и всички политици, смятани за отговорни за поражението. Те били арестувани, осъдени, някои като Жорж Мандел убити от милицията. Твърде любопитно е, че Даладие за известно време делял килията с полковник Дьо ла Рок, шефа на „Военните кръстове".

След политиците дошъл ред на държавните служители. Отзовани били всички онзи, които отказали да положат клетва пред маршала. Префекти и висши

чиновници често били заместени от адмирали, по-доброволни привър-женици на Виши. Борбата, предприета срещу франк-масоните, била съпътства-на от яростна кампания на пресата, която ги представяла като „гробокопачи на нацията". Те били особено преследвани в системата на образованието.

„Университетът – казвал маршалът – чиято мисия е да просвещава умовете, има за свой пръв дълг да запазва вярата у тези, които я имат, и да разкрива на ония, у които тя липсва, цената ѝ в живота."

Учителите франк-масони или комунисти били отзовани, педагогическите училища (тези антисеминарии, казвал Пюшьо) били затворени.

Френските евреи били изгонени от административните служби и армията. Законът за статута на евреите от 3 октомври 1940 г. им забранявал не само да заемат обществени длъжности, но и достъпа до управленческите постове в пресата и индустрията. Евреите-чужденци можели да бъдат интернирани; колкото до алжирските евреи, те загубили френското си гражданство, което имали от 1870 г. Ксавие Вала, *първи комисар по еврейските въпроси*, потвърдил волята си „да защитава френския организъм от микроба, който го водел до смъртоносна анемия".

Това законодателство визирало евреите от свободната зона. Всъщност еврейските преследвания били започнали в останалите зони и германците ги организирали, без Виши изобщо да се намеси, за да им попречи. През септември евреите не можели да се връщат в окупираната зона. Търговците-евреи били длъжни да закачат афиш, написан на немски и френски, който сочел, че магазинът им е еврейски. Били считани за евреи всички ония, които били последователи на еврейската религия, а също и ония, които били потомци на повече от две поколения евреи.

Един израелски адвокат от южната зона – Пиер Мас, писал на Петен:

„Ще ви бъда задължен, ако ми кажете дали трябва да отида да скъсам нашивките на брат ми, младши лейтенант от пехотата, убит в Дуоман през април 1916 г..." (цитат на Р. Арон: *„История на Виши"*)

Евреите не само протестирали напразно, но ставало все по-ясно, че по отношение на тях Виши определял позицията си спрямо тази на германците. През май 1942 г. им било наложено носенето на жълтата звезда в северната зона. В кварталните полицейски управления на Париж били разпределени 400 000 звезди, за да бъдат раздадени на евреите. Ветераните от войната носели на улицата всичките си медали над звездата. Дори и децата били длъжни да я носят в училище.

Комисариатът по еврейските въпроси провеждал активна грабителска политика. Нефренските евреи били затваряни в лагери, а имотите им – изземвани. Скоро се захванали и с французите-евреи, арестувани за различни нарушения, например за отказ да носят звездата. Първото претърсване в окупираната зона станало на 20 август 1941 г. в Париж, в 11-и район. Арестуваните евреи били отведени в Дранси, после в Компиен, а оттам в Германия. Последвали и други хайки, особено през 1942 г. На 16 и 17 юли над 13 000 парижки евреи били събрани на Зимния колодрум по настояване на германците. От 350 000 евреи,

живеещи във Франция през 1939 г., 150 000, от които 20 000 деца, били депортирани.

Най-богатите или най-късметлиите сред тях успели да преминат границите и да стигнат Англия, Швейцария или Испания. Повечето от тези, които се спасили, намерили убежище в Свободната зона или в Северна Африка. Еврейският въпрос разединявал и силно вълнувал французите. Те с ужас наблюдавали организираните преследвания. Но много често си казвали, че тези евреи са чужденци, отскорошни емигранти, „безотечественици". че Маршалът защитавал добрите евреи, френските. Подлостта, предателството унищожавали семействата в това злокобно време. Но съществували и взаимопомощ, кураж, воля, доказана много пъти от народа, да отхвърли срама на расизма.

НАЦИОНАЛНАТА РЕВОЛЮЦИЯ

Без евреи, без масони, без комунисти, нито синдикалисти, на кого можел да разчита Виши? На ветераните – онези, които били пострадали от поражението през юни 1940 г. и които били подготвени от пропагандата на лигите отпреди войната да хвърлят вината за поражението върху политиката. Те се прегрупирали в *Легиона*, предана фаланга на Маршала. Всяко село имало „президент на френския легион", който трябвало да упражнява „духовната власт" едновременно със свещеника. Бивш ветеран, легионерът носел барета и франкската брадва (емблема на Виши). Той често бил търговец, собственик на магазин за цигари или на питейно заведение. Той представлявал новия боец на националната революция. Президент на Легиона бил Ксавие Вала, бивш ветеран, инвалид от войната, чиято антисемитска бдителност била прочута.

След ветераните идвали младежите. Маршалът повтарял непрекъснато, че поражението от 1940 г. се дължало на „духа на наслада та" и че той трябвало да бъде заместен от „духа на саможертвата". През юли 1940 г. генерал Дьо ла Порт дю Тей получил нареждане от Петен да организира със 100 000 двайсетгодишни момчета „младежки обекти". Подразделения до 2000 души в зелени униформи лагерували по този начин далеч от градовете, живеейки като дървари. В началото младежите масово се противопоставяли на експеримента, но трябвало да познаят радостите на взаимопомощта и на живота сред природата и най-вече да помислят за онова духовно превъоръжаване на нацията, което проповядвали кадрите, излезли от училището в Юриаж и които щели да бъдат най-добрите от бъдещите партизани.

Младежи от обектите, от Училището за кадри, от „чираци на Франция", от скаутски организации, всички тези момчета под 20 години от 40-те години щели да признаят, че имали известен дълг към Националната революция, дори и ако се съпротивлявали с всички сили и ако платили с живота си тази съпротива спрямо отстъпническия режим на Виши. Чрез младежките движения режимът се опитвал да спечели най-вече католиците.

Католическата и протестантската църква в началото на режима на Виши взели официално страната на Петен: „Петен е Франция и Франция е Петен", казвал кардинал Жерлие; а пастор Бьонер в 1940 г. твърдял: „Има само един дълг – да следваме Маршала." Вишистката администрация изоставила разде-

лението на Църквата и държавата. Конгрегациите се връщали във Франция, те били платени от държавата. Навсякъде се разкривали религиозни училища. Вярно е, че макар католическата йерархия да оставала в голямата си част вярна на вишизма, съмнението, а след това и възмущението се събудили у някои епископи и у протестантските висши сановници. Същият пастор Бьонер, който приел Петен с доверие през 1940 г., му писал две години по-късно, след преследванията на евреите, за да го помоли „да наложи необходимите мерки, за да не си нанесе Франция сама морално поражение, чиято тежест би била огромна".

Това развитие в обществения дух, започнало още през лятото на 1941 г., сочело границите на Националната революция: в последна сметка тя съумяла да привлече само най-реакционните католици или легионерите с посивели слепоочия, които се вслушвали в лозунгите на Морас. Единодушно – или почти единодушно – почтително към маршала веднага след примирието, общественото мнение все повече се разединявало, докато накрая превърнало „злокобния старец" във виновник за всички отстъпки, за катастрофалната колаборационистка политика.

КОЛАБОРАЦИОНИЗМЪТ

За всички семейства от десницата, обединили се около Виши, колаборационизмът не се предвиждал в договора. Военните от новата френска армия и дори командващите флотата гледали с добро око на един съюз с Германия срещу Англия, която била потопила кораби на френската флота при Мер ел Кебир. Във всеки случай те били склонни към един стриктно спазван неутралитет. „Технократите" от висшата администрация като Барно или Льоидьо били за режим, който да попречи на финансистите да властват над производителите. Те искали да бъдат определени правилата на един планов прогрес, без да се интересуват от непосредствената печалба. Колаборационизмът не фигурирал в техните планове.

Всички онзи, които добросъвестно заобикаляли Петен, без да ламтят за кариера или за реванш, като Ромие, Каркопино, Бодуен и дори Бержьори се държали така, сякаш нямало завоевател, сякаш германците все още били поданици на Вилхелм II, а не слепи изпълнители на нацистката власт. „Ръкостискането от Монтоар" събудило доста съвести.

В Монтоар през октомври 1940 г. старият маршал стиснал ръката на Хитлер, подтикнат от Пиер Лавал, прокълнатата душа на колаборационизма. Тази политика, наложена в действителност от германците, правела френската държава зависима от все по-нарастващите изисквания на германците в пари и натура, без никакви компенсации в замяна. Хитлер отказал да върне двата милиона пленници. Монтоар бил сделка на измамени.

Лавал вярвал в победата на Германия и не пропускал случай високо да го заявява. Петен минавал за по-гъвкав: приписвали му реализма на стария военачалник, който искал да печели време, без да се компрометира особено. Ръкостискането в Монтоар разрушавало този образ на „двойна игра". Макар че

известно време съумял да мине без Лавал и да назначи в Министерството на външните работи адмирал Дарлан, той скоро се видял принуден отново да вземе Лавал. По заповед на нашественика.

През 1942 г. тези заповеди станали заплашителни – фикцията за относителната независимост на Виши дразнела французите: управлението на технократите на Виши простряло държавния контрол над всички икономически дейности и преди всичко над банките. Пазарът на златото бил строго регламентиран. Такова било положението и с борсата и финансовите пазари. Нищо не можело да се изплъзне на държавата – следователно и на завоевателя. Прехвърлянията чрез чекове на суми, по-големи от 3000 франка, били вписвани. Заплатите се контролирали, стачките били немислими. Впрочем почти цяла индустриална Франция се намирала в „забранената зона", администрирана директно от германците, или в Елзас-Лотарингия, станала *Reichsland*, или в окупираната зона. Германците разполагали свободно с желязото, въглищата, петрола, с големите металургични заводи. На всичко отгоре те налагали политика на финансови удръжки и материални конфискации.

Поради липса на валута Виши не можел да внася храни, а германците, по силата на колаборационизма, увеличавали с всеки месец исканията си по отношение на земеделските продукти. Но 380 000 земеделци били пленници. Във фермите нямало нито работна ръка, нито торове, нито достатъчно машини, нито гориво за тях. Засетите площи намалели, реколтата била слаба. Трябвало да се справят с недостига. Общественото мнение нямало да прости на режима на Виши за моралните и физическите мъки на купонната система.

ФРАНЦИЯ НА НЕДОСТИГА

Тъй като промишлената продукция почти изцяло била предназначена за завоевателя, вече липсвали въглища за отопление и бензин за колите. Дори и в електричеството имало строг режим. Автобусите минали на „газогенно гориво", както и камионите за доставки. Отново започнали да се появяват конските каруци, файтоните и най-вече велосипедите. Из Париж се пътувало с „велосипеди-таксита".

В Париж, където знамето с пречупен кръст се веело над обществените сгради, всичко било с купони: тестените изделия, хлябът, захарта, после маслото, сиренето, кафето. Месо се продавало само в определени дни. В ресторантите и кафенетата не всеки ден се сервирали вино и алкохол. Хлябът ставал все по-черен. Имало безкрайни опашки пред магазините за хранителни стоки. За да обядва в ресторант, човек трябвало да си носи купоните. Дрехите, обувките също били с купони. Произвеждали се обувки с дървени подметки, тъй като кожата се конфискувала от нашественика. Костюмите били „ерзац", от „вегеталоза".

В училищата се раздавали бисквити с витамини, за да предотвратят последиците от туберкулоза. Бедните се хранели в обществени ресторанти. Успоредно с официалната прехрана французите свикнали, когато имали възможност да си го позволят, да се изхранват по тайни пътища. Много от тях получавали „колети" от село, когато не можели лично да отидат да се снабдят

с продукти; иначе ги донасяли до града в тежки куфари. Черната борса давала възможност за изгодни сделки: така маслото се продавало десет пъти над реалната си цена, месото – четири пъти. В центъра на градовете се отглеждали животни. Когато разрушавали квартала на старото пристанище в Марсилия, германците с изненада открили в мазетата прасета, овце и дори крави. Ресторантите „на черно" сервирали „Перно" и продукти отпреди войната на баснословни цени. Франция се превръщала в терен на всеобща контрабанда. Заменяли тютюн срещу масло, масло срещу велосипедни гуми... Чак до 1942 г. от Африка в Марсилия пристигали параходи, натоварени с шоколад, цитрусови плодове, кафе, олио... Вярно е, че германците се опитвали да задържат поголямата част от пристигащите стоки. Но от кейовете на Марсилия изтичали доста неща... Цялата тази търговия спряла през 1942 г. Децата от времето на окупацията не познавали вкуса на портокалите.

Тези ограничения белязали трайно цяло едно поколение французи. Очевидно от положението се възползвали селяните и търговците на хранителни стоки. Търговците-черноборсаджии (наричани МЯС: масло, яйца, сирене) натрупали бързо невероятни богатства. Някои месари построили тайни кланици. Организирана била успоредна търговия, понякога със съучастничеството на администрацията и на германците, които сами били клиенти на черната борса. След освобождението били екзекутирани тихомълком доста възползвали се от тази търговия само защото били предизвикали завистта и яда на гладните, на онези, които нямали средства нито да купуват, нито да продават.

Подобни условия на живот подкопавали духа на нацията. Националната революция на Виши, която искала да бъде духовно въоръжаване, претърпяла забележителен провал. Французите твърде често превръщали неморалността в принцип и ако очаквали освобождението, вече безчувствени към срама, то било, за да се върнат към спокойствието, към радостта от живота отпреди войната.

Модата на времето изразявала отвращението на младежта и отказа от измамния конформизъм на Виши. Поклонници на джаза танцували *суинг* под американски мелодии, носели дълги сака и дълги коси. Те осмивали „връщането на земята" и изразявали бунта си срещу войната, мизерията и срама. В кафенетата, отоплявани с печки с дървени стърготини, се уединявали писателите: тези, които по-късно щели да бъдат наречени *екзистенциалисти*, често се запознавали в „*Кафе дьо Флор*" около печката, защото студът ги прогонвал от стаите им. Във всеобщото отслабване на моралността, в потискащото отчаяние на французите, в самотата на жените на пленниците, в унинието на работниците от заводите, експлоатирани от завоевателите, над всякакъв възможен бунт се зараждала все по-ясно една надежда, най-напред тази на съпротивата, по-късно тази на силния бунт и на революцията. Цяла Франция на лишенията и на оскъдицата, Франция на горчивината въртяла вечер копчето на радиото, за да слуша предаванията от Лондон.

ГЛАВА XX

Републиката на Освобождението

От края на 1942 г. във Франция знаели, че се подготвя Освобождението, макар и да не било близко. Това чувство било ново и не можело да му се устои. През 1940 г. катастрофата отнела всякаква надежда на французите. Германците сякаш владеели положението и можело да се мисли като Лавал, че Франция трябва да свикне да оцелява в една германска Европа.

След Сталинград и пораженията на Ромел в Африка победата на Германия вече не била сигурна. Освен ако станело нещо непредвидено, тя в крайна сметка щяла да отстъпи пред невероятната военно-промишлена машина, хвърлена срещу нея в цял свят. Дори и ако „мълчаливото мнозинство" във Франция продължавало да изпитва голяма благодарност към Маршала за неговата роля през 1940 г. (Петен, посрещнат в Париж през пролетта на 1944 г., щял да събере все още една въодушевена тълпа от хора), то съзнавало, че картата на войната се е променила. То слушало все повече английското радио, а семействата купували карти на света, по които забождали цветните знаменца, показващи съюзническите фронтове.

Колкото до режима на Виши, той губел престижа си: дебаркирането на американците на 8 ноември в град Алжир довело до незабавното нахлуване на германците в южната зона и саботирането на френската флота в Тулон. Нито сантиметър от френската територия не се използвал вече на врага. Тогава за какво бил Виши? Кралството на Бурж губело своя смисъл. Войската от примирието била разпусната и германците търсели млади хора, за да ги подложат на СПТ (служба за принудителен труд).

За сметка на това на Дьо Гол можело напълно да се вярва. Той бил спечелил битката в Лондон, бил създал бойна сила, упорито се мъчел да обедини и да овладее движенията на вътрешната Съпротива. В Алжир щял да се наложи толкова сигурно, колкото и в Лондон. „Другата Франция" си имала предводител.

През 1943 г. никой не виждал ясно бъдещето и имало защо. И все пак „мълчаливото мнозинство" смътно усещало, че утрешна Франция щяла да изисква едно по-ефикасно управление от това на III Република, загубила войната. Всички искали Освобождението да донесе свободи; по-голямата част желаела то да гарантира сигурността и гражданския мир. Колкото до всички онези, които открито или в сянка от 1940 г. се включили в борбата на съпротивляваща се Франция, те знаели отлично какво не искали: да няма вече политическа каста, каста с нашивки, „синархия", йерархия в Църквата. Искали действена и социална демокрация, която да уважава човека.

Дьо Гол и френската Съпротива

ДРУГАТА ФРАНЦИЯ

Да се съпротивляваш през 1940 г. означавало да пресечеш Ламанша и да отидеш в Лондон. Дьо Гол бил заобиколен от шепа хора: моряците от остров Сен, легионерите от Нарвик, после една непрекъснато растяща тълпа от отделни доброволци, които „се присъединявали" към свободна Франция със собствени средства: интелектуалци-католици или евреи, юристи, писатели, журналисти, няколко политици, офицери от всички армии... Първата победа на Дьо Гол била, че бил признат от Чърчил като „предводител на всички свободни французи".

Втората била, че присъединил към себе си една част от Империята: ако претърпял поражение в Дакар, успял благодарение на Льоклер в Екваториална Африка. Ако изоставил Сирия и Ливан, можел да разчита на островите Нови Хебриди, Нова Каледония, Таити, кантоните в Индия: още през 1940 г. той създал *Съвета за защита на империята*.

С Великобритания било подписано споразумение, което позволявало на френските доброволци да се сражават в британската армия и авиация. Някои френски пилоти като Пиер Клостерман щели да се прочуят в Кралските въздушни сили. По-късно друго подобно споразумение щяло да позволи набиране в червената авиация на прочутата „ескадрила Нормандия – Неман". Освобождаването на френските територии позволило да се организират бойни единици с кръста на Лотарингия: СФС (Свободни френски сили). Те се сражавали на страната на съюзниците по бойните полета на Африка; Льоклер в Куфра, Кьониг в Бир Хакеим. Благодарение на техните военни подвизи съюзниците признали *Френския национален комитет*: свободна Франция получила правото да се ползва от закона „Заем и договор". Още през септември 1941 г. Дьо Гол бил признат от всички воюващи страни.

По-трудно му било да се наложи в Северна Африка, където обичали Петен и генерал Жиро. Последният бил поддържан срещу Дьо Гол от американците. Но Дьо Гол добре владеел положението в Лондон. Към него се присъединили важни политици, Блум писмено одобрил дейността му, той успокоил по всякакъв начин различните партии, изявил желание да възстанови при първа възможност във Франция демократичната законност. Макар че Рузвелт за известно време му наложил Жиро като „главнокомандващ в Алжир" (на конференцията в Казабланка), Дьо Гол съумял да създаде в столицата Алжир нещо като малък парламент, *Френски комитет за национално освобождение*, който разполагал с „френския суверенитет" върху всички неокупирани от неприятеля територии и който силно го подкрепил при елиминирането на Жиро. Членовете на този комитет, от Фажон до Мендес Франс и от Льо Троке до Жакино, представлявали

всички френски политически формации. А Жиро политически не представлявал нищо.

Тази окончателна победа от юни 1943 г. направила Дьо Гол безспорен представител на „другата Франция", отвъдморската. Но той нямало да може да твърди, че говори от името на всички французи, ако не съумеел да присъедини към себе си вътрешната Съпротива.

АРМИЯТА В СЯНКА

През 1940 г. участниците в Съпротивата били една шепа. Гафовете на Виши и включването на комунистите във войната на страната на съюзниците увеличили значително броя им още в 1941 г. През 1942 г. вече съществувала една „армия в сянка" – скрита, тренирана, действена. През 1943 г. тя щяла да излезе на светло, за да състави с бившите участници от армията на Виши и тези, които не се подчинявали на СПТ, големите национални организации за въоръжена съпротива.

В началото Съпротивата била индивидуален акт, нещо като скок в неизвестното, реакция на една съвест срещу срама, подчинението, мизерията на колаборационизма. Нейни участници имало във всички среди, всички социални класи, млади и не толкова млади, мъже и жени, понякога почти деца. Минаването в нелегалност никога не било на очи: мрежите се образували предпазливо, бавно. Понякога те бивали в рамките на професионалната среда: железниците, армията. Най-често били резултат от индивидуално и спонтанно ангажиране.

Франция била твърде раздробена, за да бъде Съпротивата в началото нещо по-различно от обединение на автономни движения, чиито състав и идеи имали регионален характер. Съществувала съпротива в северната зона, друга в свободната зона, трета в „забранената" зона и дори в Елзас-Лотарингия, където дезертьорите от Вермахта ставали с всеки ден все повече. Връзките между отделните огнища били трудни, несигурни. Съпротивата била до голяма степен регионална: тя възстановявала на Франция провинциите, Савоя, Бретан, Корсика, Лимузен... Историята на Съпротивата, така както е описана днес, трябва да отреди голямо място на това спонтанно зараждане на движенията в провинцията, които търсели след неколкомесечно несигурно съществуване общ знаменател.

Французите били прекалено много разединени, за да могат съпротивителните движения да имат обща идеология. Интелектуалците – християни и евреи, от първата вълна на създаването им рядко били комунисти и трудно намирали общ език с мрежите, създадени от партията през 1941 и 1942 г. Какво да кажем за офицерите от армията на Виши? За младите от Училището за кадри или за инженерите от железниците? Съпротивата била обединение на французи, дошли от всички политически направления, често борещи се в движения, чиято ръководна идеология изобщо не споделяли.

Индивидуалните саботажни действия били многобройни още от 1940 г. Те били жестоко наказвани и извършителите им станали първите мъченици на

Съпротивата. Студентската манифестация на 11 ноември на площад „Етоал" била давана за пример от пропагандаторите. Защото първата задача на мрежите била „нелегалната пропаганда", която използвала всички средства: предаване от човек на човек, позиви, надписи по стените, писма, написани чрез восъчни листове, вестници, дори и предсказания, като това на света Одил, която твърдяла:

„Завоевателят ще достигне апогея на победите си към средата на шестия месец от втората година на войната."

„Малките новини", предназначени да поддържат духа на симпатизантите, се разнасяли чрез *„Съпротива"*, *„Малките крилца"*, ефимерни вестници, които се разпространявали тайно. В северната зона се образували групи: гази на Музея на човека, ръководена от интелектуалци, групата „Битка", начело на която стоял един военен – Френе. Скоро се появили истински нелегални вестници като *„Северен глас"* или пък в южната зона *„Свободен стрелец"*, чийто тираж през 1941 г. бил 6000 екземпляра. Сред мъчениците на групата „Свободен стрелец" бил историкът Марк Блок, измъчван и разстрелян от германците. В окупираната зона излизал *„Освобождение"* – орган на мрежата на Астие дьо ла Вижри.

Втората задача на Съпротивата била разузнаването. След разбиването на Интелиджънс Сървис във Франция англичаните поощрили Дьо Гол да създаде ЦБРД (Централно бюро за разузнаване и действие), което незабавно започнало да набира доброволци:

„Англичаните – пише Мари-Мадлен Фуркад, – които очаквали да намерят у нас само малки групи от техници, били смаяни от почти едно цяло спонтанно поколение от патриотичните ни формации и от тяхното разнообразие."

Сред тези спонтанни мрежи била мрежата на полковник Брусар, бивш комендант от „Сен Сир", и мрежата „Братство Нотр-Дам" на полковник Реми. От края на 1940 г. действали шест главни групи, координирани добре от Лондон. Така че Дьо Гол разполагал с постоянни средства за връзка с членовете на вътрешната съпротива.

Оставало да бъдат убедени последните в необходимостта от една обща дейност, не само координирана, но и ръководена от Лондон. Съставянето на автономни комунистически групи затруднявало единството. Преследвани от Петен, комунистите поставили основите на регионалната дейност още през 1940 г. с шефове като Шарл Тийон в областта около Бордо, Авез в Бретан, Генгуен в центъра. Партията минала в нелегалност през 1939 г., първичните организации били разпуснати, заместени от „тройки". Специализираните групи на *„Специалната организация"* били тренирани за директно действие. Те се превърнали през 1941 г. в *„Младежки батальони"*, а по-късно в *„Свободни стрелци и партизани"* (ССП). Шефовете на групи често били бивши участници във войната в Испания и имали опит в партизанската война. Бъдещият полковник Фабиен убил собственоръчно един офицер от германската военна флота през август 1941 г. в станцията на метрото „Барбес". Първите

ССП били привърженици на тероризма, обвинявали Лондон, че провежда изчаквателна политика и искали да започнат колкото се може по-скоро революционна дейност. През 1943 г. бойните групи били интегрирани в една чисто военна йерархия начело с Тийон. ССП имали свои територии – гори, свое снабдяване с храни, свои печатари и дори своя здравна служба, ръководена за известно време от професор Робер Дебре.

Некомунистите също си имали свои партизани: било наложително да се помисли за обединяване на съпротивителните движения. Армията от примирието била минала в нелегалност. Тя въоръжавала и инструктирала неподчиняващите се на СПТ, избягалите бивши пленници, ентусиазираните новобранци от провинциите. Тя трупала на склад оръжия и боеприпаси с оглед на „реванша". Военните тренировъчни лагери често били разположени един до друг: една група ССП, една група ФСВ (Френски сили от вътрешността).

Увеличаването на ефективните състави, засилването на пропагандните и разузнавателните действия предизвикали яростна реакция от страна на завоевателя. Населението с ужас присъствало на тази неукротима война, която се проявявала чрез атентати, зрелищни арести, депортирания, значително засилване на полицейския апарат, прогермански пропаганда по радиото, на улицата, във вестниците. Колкото по-малко изгледи имало войната да бъде спечелена от Германия, толкова по-яростни ставали колаборационистите; и съответно, толкова по-склонни към обединяване на силите си ставали съпротивителните движения пред заплахата. Създаването на *Френската милиция* през 1943 г., ръководена от Жозеф Дарнан, ускорило процеса на фашизиране. Дарнан упражнявал действителната политическа власт. Виши вече нямал значение; Филип Анрио се занимавал с пропагандата; Деа – министър на труда, организирал отделянето на работна ръка в полза на германците. Репресията и пропагандата вървели заедно: вишисткото радио осъждало участниците в Съпротивата, които вишистката полиция предавала на *Гестапо*. На мястото на останалия дълго време двойствен режим на Виши дошла фашистката диктатура. Мрежите били разградени, участниците им преследвани, предателствата и ефикасните каталози на *Гестапо* рискували да надвият движенията, ако те не успеели да се обединят.

През ноември 1942 г. била направена първата крачка в южната зона: Обединеното движение за съпротива (ОДС) позволило сливането на няколко голистки групировки. Била образувана *тайна армия*, чиято задача била да издирва всички възможности за незабавно действие. ТА веднага се свързала със ССП, за да координира това действие. Точно това желаел в Лондон генерал Дьо Гол.

Но той искал също да поеме инициативата и контрола над операциите, като се почне с *Комитета за освобождение*. Префектът Жан Мулен бил спуснат с парашут във Франция в края на 1942 г. с цел да се свърже с всички организации на Съпротивата. Генерален делегат на *Френския комитет за национално освобождение*, Жан Мулен бил арестуван, измъчван и екзекутиран през юни 1943 г. Но той успял, преди да бъде заловен, да координира всички мрежи. През май 1943 г. бил създаден *Националният съвет на Съпротивата* (НСС), признат от всички партизани, включително и комунисти.

ПРОГРАМАТА НА НСС

Жорж Бидо, председател на НСС, избран от мрежите на вътрешната Съпротива, не закъснял да влезе в конфликт с Александър Пароди, генерален делегат от Лондон. Генерал Дьо Гол му бил заповядал да утвърди авторитета си над партиите.

„Държавата – казвал той – стои над всички тези форми и действия."

Напротив, за Бидо Съпротивата имала точна програма, чието спазване възнамерявала да наложи дори и на Лондон: *хартата на НСС*, съставена под ръководството на Бидо, определяла политическата дейност, която трябвало да бъде предприета след Освобождението. Поставяли си за цел да се сложи край на финансовите сили отпреди войната, да се национализират кредитът, основните индустрии, да се прочистят пресата и банките. Искали се социална сигурност и независимост на синдикатите. Настоявало се да бъде изоставена идеята за колониална империя. Искали чиста и свободна Република, която да не се поддава на натиска на групите и да се освободи от старите касти. Отвсякъде настоявали за ново определение на правата на човека; трябвало е бъдеще всички да бъдат защитени от това, което представлявал нацизмът: пренебрежение към човека, расизъм, воля за заробване на съзнанията.

Хартата на НСС очевидно набелязвала обединяването или компромиса на две идейни течения: едното комунистическо или социалистическо, което идвало от Народния фронт – то искало да обобществи средствата за производство, за да промени обществото из основи; другото течение – християндемократическо, въодушевявано от „персоналистичните" идеи на списание „*Дух*" или на вестник „*Зора*", се борело за една развита социална демокрация, в която да бъдат гарантирани правата на личностите. *Хартата* щяла да бъде в основата на най-първите завоевания на Четвъртата република.

СЪПРОТИВАТА И НАЦИЯТА

Съпротивата постигнала напълно първата си цел – населението да почувства необходимостта от борба за Освобождението. Тя била широко подпомагана от Радио Лондон и личните действия на генерал Дьо Гол: предаванията на *BBC* на френски език редовно се увеличавали; в края на войната имало петчасова програма на ден. *BBC* било място за среща на всички французи, участници в Съпротивата: Морис Шуман и Пиер Бросолет, Пиер Оливие Лапи и Пиер Бурдан, Жан Марен и Жан Оберле били ежедневни водещи на предаванията. „Французи говорят на французи" – прочутата емисия на *BBC*, обявявала на Радио Париж на Жан Еролд Паки и на Радио Виши на Филип Анрио истинска война по радиовълните. Англичаните наричали Дьо Гол „генералът-микрофон".

Радиото било наистина абсолютно оръжие за пропаганда. Германците заглушавали емисиите и забранявали да се слуша *BBC*. По французите, все по-многобройни, не пропускали срещата. Благодарение на радиото били подети истински кампании за обработване на съзнанието, всички стени на Франция били покрити например с прочутото „V" на победата. Чрез „личните послания" по радиото се давали и директиви или се установявала бърза връзка с бойните мрежи.

По този начин до френските слушатели достигал ежедневният отзвук на борбата. От 1943 г. животът на партизаните им давал освен това възможност често за пряка връзка с въоръжените групи, които живеели кажи-речи сред населението, „наемали" конфискуваните коли и ловните оръжия, искали хранителни продукти, медицинска помощ, постоянно съучастничество. Никой не можел да игнорира Съпротивата и сраженията, които партизаните водели, през 1944 г. се превърнали въпреки пропагандата на Виши в реванш на вътрешна Франция.

Численият състав на участниците нараснал значително: от 1 500 000 френски работници, изискани от Германия в СПТ, само половината поели пътя към заводите; около 130 000 станали партизани и били ръководени от действащи офицери или от импровизирани шефове в рамките на бойните единици на ФСВ или на ССП. През 1943 г. в Корез имало 4000 бойци. Цели зони били контролирани от партизаните, въоръжени с оръжие, спуснато от британски парашутисти. През 1944 г. германците изпратили 12 000 души, за „да намалят" партизаните в Глиер. Те използвали танкове и авиация срещу 5000-те бойци на Веркор. Три германски дивизии били хвърлени в департамента Юра.

Цивилното население било впечатлено не толкова от военните операции, колкото от саботажните действия, предприемани все по-често от движението на Съпротивата в железниците. От десанта през юни 1944 г. железничарите осъществили 800 хвърляния на влакове във въздуха и над 3000 саботажа. Окупационната армия изключително трудно осъществявала връзките си.

С приближаването на съюзническите армии партизаните започнали да се сражават на открито, препречвайки пътищата, взривявайки мостове, нападайки отстъпващите колони от войски на Вермахта. В градовете участниците въоръжавали населението, което спонтанно предлагало помощта си: колко ли парижани от барикадите участвали действително в организациите на Съпротивата? Те излезли на улицата в първите часове на въстанието, отдали се на радостта да свършат веднъж завинаги със завоевателя под миризмата на барут.

Стотици хиляди депортирани, десетки хиляди разстреляни превърнали Съпротивата във велик национален мит с ореол от мъченици. Масовото унищожение от германските войски в села като Орадур сюр Глан правели изключително омразни онези французи, които били приели или подпомагали окупаторите. Освобождението по необходимост било съпътствано от чистка. Екзекуцията на Пюшьо в град Алжир, тази на Филип Анрио в Париж говорели, че тази чистка нямало да се извърши без насилие.

Установяване на новия режим

ИЛЮМИНАЦИИТЕ НА ОСВОБОЖДЕНИЕТО

През август 1944 г. Дьо Гол влязъл в освободен Париж, където се бил стекъл невероятно много народ. Той отказал да обяви Републиката от балкона на Кметството. За него тя не била престанала да съществува. Било съставено ново временно правителство, в което министър на външните работи бил Жорж Бидо, председател на НСС. Повече от половината членове на правителството били политици или бивши парламентаристи – комунисти, социалисти, радикали, християндемократи. За пръв път в своята история Франция имала министри комунисти: Дьо Гол признал и допуснал всички партии.

Той веднага се заел с вътрешното положение, влошено от независимите машинации на „комисарите на Републиката", самоназначили се в провинциите най-вече чрез съществуващите в някои области въоръжени патриотични милиции с комунистически тенденции.

Ужас царял в много области. И сега разобличенията се правели без задръжки: чистката поразявала набързо, без контрол. Нейните ексцесии трудно се изчислявали: 10 000 екзекуции по бързата процедура според министерството на вътрешните работи, от 20 000 до 100 000 според други преценки. Действителното положение не се познавало добре от правителството в Париж, което нямало особен авторитет пред комисарите на Републиката, истински проконсули на Революцията. Впрочем уреждането на сметки невинаги можело да се припише на политиката. Комунистическите лидери имали не по-малко работа от голистите: трудно било да се овладеят личните отмъщения, семейните или местните омрази.

Положението било достатъчно тревожно, за да поиска Дьо Гол да сложи край на всичко това: той убедил комунистите-министри да разпуснат патриотичните милиции през октомври 1944 г. На 6 ноември амнистия разрешила на Морис Торез, осъден на 25 ноември 1939 г. на шест години затвор за дезертьорство, да се прибере от Москва. Ако се вярва на биографа на Торез, Филип Робриьо, „съвпадението не било случайно. Трябвало да се разоръжат милициите по места: партийните лидери се заели с това".

В замяна те затвърдили политическите си предимства. Те били широко представени в Консултативното събрание от 248 членове, което трябвало да подготви установяването на новия режим. Присъстващи в правителството, те наброявали в администрацията многобройни привърженици или симпатизанти: „Колко висши служители, и то сред най-високопоставените, имитират печеливш комунизъм!", казвал социалистът Робер Лакост. Имало комунисти-префекти, генерали и дори, ако се вярва на Жюл Мок, полицаи и действащи жандармеристи.

Комунистите, заедно с още други, си присвоили помещенията и материал-

ната част на „колаборационистката“ преса. През октомври 1944 г. *„Л'Юманите“* имал 456 000 читатели срещу 382 000 на в. *„Фигаро“*. КП издавала седмичници, вестници за жени, за младежи, за деца. Комунистическата преса придобивала много по-голямо значение от католическата. В провинцията ежедневниците носели патриотични заглавия – *„Марсилеза“*, *„Патриот“*. Партията владеела в голяма степен „четвъртата власт“.

Чистката била проведена както тя пожелала: 30 000 души били арестувани, Лавал бил осъден на смърт и екзекутиран, Петен осъден на смърт и помилван... от Дьо Гол. Вишистка Франция, която през май 1944 г. приветствала Петен, вече разчитала единствено на Дьо Гол да овладее комунизма. Френската десница била изкарана виновна, загубила уважение, била раздробена и изхвърлена. И все пак мълчаливата маса на французите се тревожела заради ексцесиите на победната крайна левица. Макар че слушала от две години английското радио, тя съжалявала Петен по време на безкрайния му съдебен процес. Тези французи желаели явното сдобряване между Петен и Дьо Гол, което да осигури приемствеността и хармонията на двете Франции. Доста привърженици на Националната революция през 1940 г., обърнали се около 1943 г. към Съпротивата, поддържали Дьо Гол от омраза към комунистите. Така че съществувала една скрита консервативна електорална сила, която била на разположение и чакала само изборите, за да се прояви.

ГЛАСУВАНИЯТА

Французите – а сега вече и французойките – отново придобивали или откривали правото на гласуване. Изборите липсвали на умствения свят на французите. Те не били избирали депутати от 1936 г.! Макар отново да се върнали към забавите и народните празници, те се дразнели от мудността, с която се възстановявал редът, а скоро щели да се оплачат от прекалено гла-суване.

Те ужасно бързали да се върнат към предвоенното време: годината „с жълтокафяв цвят на униформи, с вкус на дъвка, произведена в Съединените Щати“ (Жоржет Елже) не донесла непосредствено удовлетворение от тази гледна точка. Пленниците и депортираните, които се връщали по домовете си, намирали там ограничения, режим на газа и тока, все още съществуващата черна борса.

> „През 1944 г. – казвал Дьо Гол – французите бяха нещастни, сега са недоволни – има напредък.“

Те не изпитвали голям интерес към разискванията по конституцията. На 21 октомври 1945 г. гласували срещу връщането към III Република, но не приели също така управлението, предложено от комунистите, в което Събранието щяло да има неограничена власт. За КП това било провал, но привържениците на промяната нямало за какво да се радват: избирателите искали промяна, но тя била само в декора.

Сами или почти сами, някогашните партии се радвали на предпочитания. Това добре проличало на общинските избори през април, на които *Народното*

републиканско движение (НРД) с християндемократическа насоченост било единствената нова партия, която получила гласове и места. Формациите, произлезли от съпротивителните движения, се провалили. Резултатът бил същият и на законодателните избори през октомври: избирателите отново изваждали от старите партии персонажите от някогашната комедия: имало 152 комунисти, избрани в *Учредителното събрание*, 142 социалисти и толкова от НРД, колкото и комунисти. Последните събрали гласовете на бившите партии на десницата – „антимарксистките" гласове. Само радикалите били загубили благоразположението на обществеността: Даладие, Анрио били непопулярни. Техните приятели имали трийсетина избрани.

ДЬО ГОЛ И ПАРТИИТЕ

Генерал Дьо Гол бил избран единодушно за председател на Временното правителство на републиката от новото Събрание. Той отказал на комунистите големите министерства, но им поверил портфейли от икономическо и обществено значение. Морис Торез бил държавен министър. Голистите не били забравени: Сустел и Малро участвали в кабинета. Едва съставен, той влязъл в конфликт със Събранието.

Партиите били нетърпеливи да заемат отново мястото си в държавата: с 3/4 от гласовете трите големи партии заели 4/5 от местата. Те имали своя преса, свои членове, свои лидери. Хората от Лондон и Алжир намерили място в апаратите. За тях генералът се превръщал в пречка. Те искали властта, и то веднага.

Дьо Гол имал нужда от тези политици, за да води борбата по време на войната, за да наложи на съюзниците един демократичен образ на свободна Франция. В прочутата размяна на писма с Леон Блум той бил признал законността на партиите. Сега можал напълно да прецени опасностите и слабостите, произтичащи от това. „Партийната система" рискувала да обезсили едва родената Република. Какво щяло да стане след половин, след една година с единството на Съпротивата? Благодарение на референдума генералът бил спечелил време. Но от своя гледна точка той бил загубил изборите.

От трипартийната Камара не можело да излезе Конституция, отговаряща на възгледите на генерала, с действена изпълнителна и с умерена законодателна власт. Той се ядосвал, че се оставил да се хване в капана на парламентаризма, искал да остане извън партийните търкания – като помощ, до която да прибегне Франция.

През януари 1946 г. в Събранието започнало разискване. Социалистът Андре Филип, човек от Лондон, поискал ограничаване на военните кредити. Този ден Дьо Гол разбрал, че мястото му не било вече начело на правителството. Той не можел да се бори отвътре срещу огромните апетити за власт на хората от партиите. Той съобщил своето решение на Министерския съвет:

> „Моята мисия свърши – казал той, – изключителният режим на партиите отново се появи. Аз го осъждам."

Той не направил никаква декларация по радиото. В Събранието казал на Андре Филип:

„Това, което ни разделя, е общото схващане за правителството и за неговите отношения с националното представителство. Ако не държите сметка за абсолютната нужда от власт, ще стигнете до едно положение, в което кога да е ще съжалите горчиво, че сте поели точно този път... Искаме ли правителство, което да управлява, или пък искаме едно всесилно събрание, избиращо правителство, което да изпълнява волята му? Лично аз съм убеден, че това второ разрешение не отговаря с нищо на нуждите на страната, в която живеем, нито на нуждите на периода, в който се намираме."

Такава била дълбоката причина за оттеглянето на генерала.

Но след четири години на война, на мълчание, на потисничество стремежът към свобода, желанието да се казва всичко, волята за оглаголяване, за обсъждане правели неизбежно връщането към един парламентаризъм, който рискувал да бъде краен – дотолкова, доколкото французите, дълго време лишени от политически борби, желаели разискване на идеи, зрелищни сблъсъци, пълна свобода. Строгият език на генерала им се сторил непоносим, все едно че бил заповядал да млъкнат цигулките на бала.

На 26 януари хората от НРД можели да попречат на оттеглянето на генерала, като откажели да участват в правителство, което той нямало да оглави. Те се втурнали в кабинета на социалиста Гуен. Републиката се връщала отново на парламентаристите.

Те накарали страната да одобри една Конституция, каквато те искали: не без борби и не без усилия. Режимът на единственото и всесилно Събрание, който имал предпочитанието на марксистите, бил още веднъж отстранен. Бил избран парламентарен режим с две събрания, както при предишната Република. Президентът не се избирал от страната, а от двете събрани камари; неговите отговорности почти не се различавали от тези на предшествениците му. Правителството строго отговаряло пред мнозинството на Събранието. Колкото до втората камара, наречена Съвет на Републиката, тя била силно смекчено повторение на стария Сенат. Страната гласувала със слабо мнозинство тази Конституция, защитавана от Жорж Бидо и НРД, яростно критикувана от генерал Дьо Гол в речта му в Бейо на 16 юни 1946 г. IV Република най-после се родила. Той я отхвърлил.

Реконструкция и възстановяване

НОВА ИКОНОМИЧЕСКА СИСТЕМА

Парламентарната политическа система, наследена от миналото, странно контрастирала с новата социално-политическа система, която се установила вследствие на важните закони от 1944–1946 г., определящи ориентациите на бъдещото общество.

Важните разпоредби от 1945 г. удовлетворили Хартата на НСС и партиите на левицата. Била постигната социалната осигуреност. Ключовите енергийни сектори били национализирани – въглищата, електричеството и газът. „Ер Франс" станала национална компания като НКФЖ. Кредитирането се намирало в ръцете на държавата: четирите главни банки за вложения били национализирани, както и застрахователните компании. От 2 декември 1945 г. „Банк дьо Франс" престанала да бъде частна банка. Националният кредитен съвет контролирал инвестициите и закрилял валутата (франка). Само няколко банки за вложения и бизнесбанките („Ротшилд", „Пари Ба", „Банк д'Ендошин" и др.) оставали ненационализирани.

Никога дотогава Франция не познавала такава вълна на колективизация. Опитът на Народния фронт изглеждал съвсем плах в сравнение с това, което се предприело сега. Самите индустрии не били пощадени: по политически причини Рено минал под контрола на държавата, както и Гном и Рона. Освен това със закон от 22 февруари 1945 г. били създадени предприятийни комитети. Съставени от представители, избрани от работниците, тези комитети били натоварени да следят за условията на работа и ръководенето на предприятията, да организират социалната дейност. Благодарение на влиянието на КП върху синдикалната централа ОКТ, която наброявала пет и половина милиона членове, фондовете на предприятийните комитети позволили да се състави една важна група за упражняване на натиск и партията да има вярна политическа членска маса. Франция била направила гигантска крачка по пътя на един държавен социализъм. Левицата била поставена в наглед много стабилно политическо положение.

Контролът над средствата за информация – една от главните идеи на Съпротивата, бил осъществен също в полза на левицата. Целта била да се попречи на пресата и радиото да попаднат отново под контрола на капиталистическите групировки. Бил поставен монопол над радиото. Частните радиостанции не били разрешени. Агенция *„Франс прес"*, контролирана от държавата, доставяла новините на вестниците, а Министерството на информацията им раздавало хартията. Държавата подпомагала пресата, своята преса: тази на партийната система на управление.

ПЛАНОВИЦИТЕ

Възстановяването се извършило в рамките на един план, ръководен от един опитен човек, вещ във воденето на международни преговори, познаващ англосаксонските работи – Жан Моне. Твърде модерните възгледи на Жан Моне по отношение на солидарността на европейските икономики и условията за американската помощ позволили ефикасността на френския план, защото той бил много точно приспособен. Целта била френската икономика още в 1948 г. да достигне нивото си от 1929 г. През 1950 г. това ниво трябвало да бъде надминато с 25%. Планът бил насочващ, не принудителен. Той „сочел" на политическите и икономическите ръководители какво трябвало да се направи. Той нямал, както в социалистическите страни, властта да налага своите предвиждания. Икономиката била „съвместно обмислена", а не „ръководена".

Благодарение на този план който позволявал на финансовите органи да предвидят необходимите инвестиции, за да осигурят възстановяването и развитието на ключовите сектори, реконструкцията се извършила много бързо. Обновените икономически структури били ефикасни; загубите в хора и средства били значително по-малки, отколкото през 1919 година. Машините в промишлеността били повече остарели, отколкото счупени. Пристанищата и транспортът – това е вярно -- били пострадали много от бомбардировките. Но за пет години всичко това било заличено. Още в 1945 г. селското стопанство произвело 80% от това, което било произвеждано през 1938 година. Заради пристанищата индустрията била две години в застой. Но американската помощ, за която преговарял Жан Моне, позволила бързото оправяне на положението.

През 1945 г. Жан Моне сключил важен договор за заем със Съединените щати: два милиарда долара в злато се намирали в резерв в „Банк дьо Франс". От 1947 г. нататък политическите обстоятелства в Европа щели да благоприятстват увеличаването на американската помощ заради началото на студената война и събитията в Източна Европа. Западните страни били облагодетелствани от непрекъснато нарастващите кредити на помощта *„Маршал"*. Френските предприятия, и най-вече национализираните, се възползвали най-много от нея.

ПОРАЖЕНИЯТА НА ИНФЛАЦИЯТА

Франция се възстановявала. Работниците получили значителни социални придобивки, а увеличаването на заплатите продължило чак до края на 1946 г. благодарение на усилията на комунистите – членове на правителството. Покупателната способност на трудещите се била поставена под въпрос поради увеличаването на цените, което нито държавата, нито предприятията успявали да овладеят. Изглеждало невъзможно да бъде спряна надпреварата между заплати и цени.

Комунистите не можели дълго време да спират вълната от работнически искания. Те решили да станат говорители на работниците пред правителстве-

ните кабинети. За да не изгубят политическите и синдикалните си позиции, те се отказали от борбата срещу инфлацията. Скоро парите загубили всякаква стойност. Имало пет пъти повече пари в обращение, отколкото преди войната. Цените се били учетворили. Трябвало да се увеличат със 150% цените в транспорта. През 1946 г. селскостопанските цени се увеличили със 70%. Купонната система трябвало да бъде продължена чак до 1947 г. За две години цените на хранителните стоки нараснали три пъти, докато тези на промишлените стоки само два пъти. Колкото до заплатите, те се увеличили само с 60%.

Инфлацията предизвикала неудържим социален натиск. Комунистите не можели да не се чувстват солидарни с едно масово движение. Вместо да премахнат стачките, те ги насърчавали и положението им в социалистическите правителства ставало все по-тежко. Влошаването на социалния климат поставяло под въпрос трудното политическо равновесие на трипартийната система. Налагало се ново раздаване на картите.

ПОЛИТИЧЕСКИТЕ КОНВУЛСИИ: КОМУНИСТИТЕ СА ИЗГОНЕНИ

Правителството Рамадие сложило край на затрудненията на комунистическата партия. Социалистите били силно разтревожени: от изборите през ноември 1946 г. комунистите непрекъснато напредвали за тяхна сметка в политическо и синдикално отношение, където били станали абсолютни господари на мощната ОКТ. Носели се слухове за комунистически заговор. Война бушувала отвъд моретата. Едва загасен в Алжир (благодарение на енергичните действия на социалиста Нежлен), огънят обхващал Индокитай, после Мароко и Мадагаскар. Нима комунистите били навсякъде, за да разрушат старата империя?

Венсан Ориол, избран за президент на Републиката, натоварил Пол Рамадие да сформира правителство след провалянето на Леон Блум: именно Рамадие натирил през април 1947 г. министрите-комунисти, без да им иска мнението. Те научили, че са уволнени, от *„Държавен вестник"*. От тук нататък социалистите трябвало да си търсят съюзници в дясното пространство, при народните републиканци, а навярно и по-далеч от тях. Френската политика се променила. Но какво ли щели да предприемат комунистите? Хората се страхували да не се прибегне до сила.

В разгара на безредиците, яростните стачки и слуховете за заговор се намесил Дьо Гол. През април 1947 г. той решил да създаде *Сбор на френския народ*, за да противопостави на партиите една сила, и най-вече на комунистическата партия, силно разобличена като „сепаратистка". В речта си в Страсбург той призовавал съпротивленска Франция, „знамето на свободна Франция". Зовът му бил чут... от цяла антикомунистическа Франция, която избрала масово голисти на общинските избори през октомври 1947 г.

От този момент нататък голизмът се превърнал в общ враг за трите господстващи партии. Той току-що бил доказал на общинските избори, че неговите избраници отнели гласовете на НРД. Мразели го и социалистите, които го обвинявали, че замисля държавен преврат. Естествено, че той бил мишена за комунистите.

„ТРЕТАТА СИЛА"

При тези условия двете жертви на новата политическа конюнктура – социалистите и НРД, решили да съжителстват, след като имали интерес от това. Ориентацията на режима към центъра била окончателна. Тя била осъзната от американското *лидерство* в разгара на студената война: пълното приемане на плана „Маршал" от Франция през юни 1947 г. предполагало безрезервното ѝ ангажиране в западния лагер, т. е. ангажирането ѝ в антикомунизма.

„Третата сила" между голизма, враждебно настроен към режима, и комунистите изхвърлени от системата, не била лесен път, по който да се върви: много слабото мнозинство на правителствата било зависимо от най-дребния инцидент по време на заседания. От 1947 г. до юли 1950 г. Франция сменила шест правителства. Социалистите не били единодушни по въпроса за отбраната на колониите, училищният въпрос противопоставял радикали на народни републиканци, които искали да подпомагат религиозните училища. Радикалите били особено враждебно настроени към икономическата политика на социалистите.

Истина е, че „пражките събития" през февруари 1948 г. накарали да се замислят френските социалисти и техният нов генерален секретар Ги Моле Те не само щели да организират и ръководят борбата срещу социалното движение във Франция, открито политизирано от комунистите (през декември 1947 г. синдикатът „Работническа сила" щял да напусне ОКТ, за да се превърне в ОКТРС, независима от комунистите), но и щели да следват, а понякога и да изпреварват, НРД в политиката за европейска и атлантическа интеграция. През юли 1949 г. Франция ратифицирала *Атлантическия пакт*, който представлявал общ съюз за отбрана срещу Изтока. Създавала се Европа на шестте благодарение на *пула въглища – стомана*, създаден от френска страна от НРД – представителя Робер Шуман, и подписан през май 1950 г. Договорът на *Европейската общност за въглища и стомана*, подписан през април 1951 г., твърдо вкарвал френската икономика по пътя на едно тясно сътрудничество с европейските съседи и най-вече с Германия.

ФРЕНСКИЯТ СЪЮЗ

Един друг цимент споявал центровете и ги правел солидарни: те били враждебни на деколонизацията. Обществеността в по-голямата си част не разбирала защо трябва да се напуснат колониите, макар да била недобре настроена към една скъпоструваща политика на задържане чрез сила. Това противоречие се запазило по време на цялата драма по деколонизацията.

Радикали, народни републиканци и социалисти си оспорвали ревностно завоеванията на бившата френска колониална империя. Всички те имали свои сфери на влияние, свои материални, морални или религиозни интереси. Прези-

дентът Венсан Ориол лично бдял за съдбините на новия *Френски съюз* с най-зорко внимание.

Той не можел да попречи на избухващите един след друг бунтове, които било решено да бъдат удавени в кръв. Най-сериозен и неотложен бил въпросът с Индокитай. Провалът на преговорите във Фонтенбло с Хо Ши Мин през 1946 г. довел до генерализиране на конфликта. През 1950 г. дошла катастрофата в Као Банг. В Събранието само комунистите и няколко социалисти се осмелили да изразят враждебното си отношение към тази колониална политика. Голистите гневно упрекнали режима, че се е отказал от Френския съюз.

Експедиционният корпус в Индокитай предполагал значителни усилия: 375 000 души, които често получавали подкрепления. Опитът за създаването на един националистически и антикомунистически Виетнам с император Бао Даи претърпял провал. Рапортът на генерал Рьовер, който препоръчвал прегрупиране на френските сили в делтата, бил заловен в Париж у виетнамски поданици. „Генералската афера" отровила политическия климат. Назначаването на генерал Дьо Латр дьо Тасини и първите победи, постигнати на място, успокоили духовете. Но генералът настоявал за значителни подкрепления. Откъде можели да ги вземат?

Слабата политическа власт в Париж правела немислимо изпращането на контингента в Индокитай. Впрочем общественото мнение нямало да допусне това. Наложило се да изпратят „африканската армия", поставяйки по този начин войниците от Северна Африка в контакт с революционната война. Но отношенията на генерал Жюен, резидент в Мароко, и султана се влошавали от ден на ден, действия на насилие следвали един след друг в Тунис, около шестдесет бунтовници били хванали гората в Алжир в планинския масив Аурес. Затворите в Мадагаскар били пълни, а в Черна Африка Африканският демократичен сбор обединявал привържениците на независимостта.

Това много сериозно положение не можело да бъде овладяно от един нестабилен режим, от правителства, които нямали авторитет, защото не били мнозинство. За да намерят по-стабилна политическа основа, хората от „третата сила" решили „да поправят" Избирателния закон; през 1951 г. законът „Кьой" съзнателно фалшифицирал гласоподаването, въвеждайки системата на „събирането на избирателни списъци". Ако един „събран" списък получел пълно мнозинство в някой избирателен район, той взимал всички свободни места. Тази разпоредба позволявала на центристките партии да вземат голям превес над крайните при избори. И наистина комунистите с една четвърт от гласовете получили само сто депутати. Голистите, които отказали събирането на избирателни списъци, имали 21% от гласовете и само 119 избраници. Третата сила имала широко мнозинство от 400 гласа. При стария начин на гласуване комунистите щели да бъдат 181, а голистите – 144: тайното разбирателство между опозициите щяло да доведе до правителствена криза. Ако приемел системата на събирането на избирателни списъци, генерал Дьо Гол щял да има над 200 депутати. Неговият отказ откривал пътя за Републиката на една законна страна, която не отговаряла вече на действителната страна.

ЗАВРЪЩАНЕ НА ДЕСНИЦАТА В БИЗНЕСПОЛИТИКАТА

Десницата на деловите среди вече нямала нужда от генерала срещу комунистическата опасност. Тя имала камара, зависеща от нея. Вярно е, че впечатляващото центристко мнозинство (400 гласа) било разделено на четири конкурентни и антагонистични формации: социалистите – които загубили гласове, НРД – най-пострадали от изборите, Радикалната партия – която си възвръщала силата, и „независимите" – които направили добре забелязан пробив вдясно. За да бъде възможно мнозинство вляво или вдясно, трябвало към него да се присъедини или Комунистическата партия, или групата на СФН. Но макар голистите да били съгласни да участват в едно десноцентристко мнозинство, те се противопоставяли на центристите по съществено важния за тях въпрос за европейската интеграция. Разбирателството можело да бъде само краткотрайно. Галските племена се били разположили на бивак в Бурбонския дворец.

Деловите среди обаче били нетърпеливи да бъде възстановена известна стабилност на франка, която да позволи експанзията. Тази политика предполагала десницата да вземе властта и да бъде съставено мнозинство за една точно определена операция: такава била целта на „експеримента Пине" през 1952 г. Под ту добродушното, ту надуто ръководство на този „Поанкаре на бедния", както го наричали злобно журналистите, феноменът „доверие" още веднъж се проявил в полза на франка. Цените се стабилизирали; спадът в световните цени направил възможен един добре приет от всички страни отдих в надпреварата на заплатите и цените. Франция на г-н Пине с облекчение се връщала към ритъма си на живот отпреди войната. Едва измъкнала се от недостига, тя навлизала в изобилието.

Вярно е, че тя вече напълно усещала ефекта от третата индустриална революция – тази на пластмасата, на електрониката, на информатиката и на атома, която широко се разпространила от 1952 до 1960 г., благоприятствана от един умерено инфлационен климат. Десницата на деловите среди се връщала на власт в момент, когато бизнесът се чувствал добре. Не е учудващо, че тя постигнала относителен успех.

РЕВОЛЮЦИЯТА НА ВЕЩИТЕ

От 1960 г. била постигната известна стабилност след две последователни девалвации на валутата (1948 и 1949 г.). Растежът на промишленото производство бил тогава 7–8% на година. Цифрите на довоенното селскостопанско производство били надминати. Планът „Моне" успял.

От 1950 г. до 1958 г. френското производство нараснало с 50%! Стабилизирането Пине от 1952 г. давало своите плодове чак до 1955 г. Вторият план за оборудване от 1954 до 1957 г. позволил модернизацията на земеделието и бързия напредък на преработващите индустрии. Химията направила скок на-

пред, удвоявайки производството си. Пластмасите и изкуствените влакна, течните горива имали голям дял за този *бум*. Бил открит газ в Лак, петрол в Паранти и дори в Сахара през 1956 г. През 1958 г. индексът на промишленото производство бил двойно по-висок от този през 1939 г. „Френското чудо" засягало всички области: електрониката, автомобилостроенето и дори самолетостроителната промишленост с пускането през 1957 г. на самолета „Каравел".

Френското общество било коренно променено от индустриализацията, най-напред в демографско отношение. След войната французите не издигали вече в култ семейството с едно-единствено дете. Социалните закони и данъчните разпоредби облагодетелствали многочленните семейства. Заради нарастващата нужда от работна ръка индустрията насърчавала имиграцията на работници-чужденци и нахлуването в градовете на хора от селата. Всяка година имало поне 800 000 раждания, годишен прираст от 250 000 души, което правело 2 милиона и половина нови французи на всеки десет години.

Парижката област спечелила най-много от вътрешните миграции. Всяка година тя приемала 100 000 души в един неописуем градски безпорядък, защото усилията да се строи и оборудва били съвсем недостатъчни. До голяма степен причина за миграцията била разликата в заплатите между Париж и провинцията. Париж и неговата област наброявали през 1958 г. над осем милиона жители, или 18% от цялото население на Франция. Тези новодошли, в по-голямата си част много млади, живеели в грозните „градове-спални" или в „жилищните комплекси" на предградията.

След Париж северната половина на Франция – на север от линията Рен–Валанс – се възползвала от благата на индустриализацията, докато областите, разположени на юг от тази линия, продължавали с малки изключения да си остават полуразвити. Северът, Лотарингия и Елзас, Горна Нормандия, областта Рона–Алпи били привилегированите места на една експанзия, която „забравяла" Юга. Населението на Тулуза и Ница се увеличавало, но Марсилия и Бордо западали въпреки течните горива. Икономически пустини се образували на запад, в Централна Франция, на югозапад. Франция била съвсем неравномерно развита, но благодарение на свръхразвитието на Севера тя окончателно навлязла в периода на индустриализация. Седем от десет французи живеели в града през 1960 г.

ЗАБРАВЕНИТЕ ОТ ЕКСПАНЗИЯТА

Проблемите на земеделието не били смекчени от миграцията, дори напротив; след един интензивен период на покачване земеделските цени се стабилизирали, докато промишлените цени продължавали редовно да се повишават. Селяните не виждали ползата от политиката си на инвестиране в модернизацията. Те поддържали индустрията, без да получават възнаграждение за усилията си.

От 1953 г. силни протестни движения започнали да се появяват по селата, които били все така свръхнаселени независимо от миграцията към града. Нуждите на земеделците, интегрирани чрез кредита и модернизацията в инду-

стриалния живот, били нараснали по-бързо от приходите им. Дребните и средните селски стопани били недоволни от обществото на изобилието и техният протест скоро щял да се превърне в местно движение, понякога под формата на национализъм. *Националният център на младите земеделци* начело с Мишел Дебатис организирал съгласувани акции, за да упражни натиск над обществените власти и да получи приемливи цени. Младите селски стопани настоявали същевременно за дълбоки реформи в производствените структури и най-вече в дистрибуторските мрежи. Те искали организирането от държавата на главните пазари, образуване на фирми за поземлена намеса, позволяваща да се получат по-широки обработваеми площи. Съвместното съществуване в индустриалния свят на големи предприятия и на малки работилнички си оставало през 1958 г. главната характеристика на френското общество. Вярно е, че концентрацията достигнала непознато дотогава ниво в тежката промишленост и химията например и че малките и средните предприятия работели в по-тежки условия. Затова работническите искания имали двойствен характер; дребните занаятчии и предприемачи настоявали за защита от държавата срещу едрите, за смекчаване на данъчния натиск, който се преценявал като непоносим.

НОВИТЕ СОЦИАЛНИ СЛОЕВЕ

Но сред работниците от големите предприятия, които били много относително привилегировани от експанзията, сякаш се развивал някакъв „управленски" синдикализъм, който поставял ударението не толкова върху проблемите за заплатите, колкото върху контрола над управлението на предприятията, върху сигурността на работните места, върху подготовката на персонала. „Предприятийните споразумения", сключени в заводите „Рено" през 1955 г., които гарантирали повишение на заплатите, индексирано върху поскъпването на живота и запазване на работното място, проявявали тенденция да обхванат всички предприятия, докато помъдрелият синдикализъм се отказвал от „политическите" стачки от годините 1950-1952, за да започне „технически" стачки по категории, преценявани като „по-изгодни".

Новата буржоазия от 1958 г. не била съставена, както преди войната, от рентиери, а от кадри, купуващи на кредит и забогатяващи благодарение на кредита. По американски образец „потребителското" общество най-напред засегнало работниците, стоящи най-високо в йерархията, за да обхване постепенно нисшите кадри, изкушени на свой ред от облекченията на кредита. Модерните индустрии, където кадрите били от 12 до 20% от работниците, съставлявали заедно с администрациите и третичния сектор (търговия, реклама, различни услуги) един нов социален строй, непознат преди войната, заместил старите „средни класи".

Реакциите на тази нова буржоазия били непредвидими. И все пак хората много бързо видели, че тя се стреми към ред, комфорт, сигурност, деполитизация. Модата на автомобилите, на отпуските, на уикендите и на вилите, бързият напредък на телевизията отдалечавали кадрите и квалифицираните

работници от партиите и синдикатите, чийто числен състав се топял на слънцето на експанзията. Франция все по-малко и по-малко се интересувала от „Републиката на депутатите". Тя наблюдавала с растящо безразличие парламентарните игри, преценявани като дребнави, скъпоструващи и изживели времето си.

Конвулсиите на режима

БЕДИТЕ НА ДЕСНИЦАТА

Деколонизацията продължавала да влошава политическия живот: индокитайската афера принуждавала правителството да изпраща все повече подкрепления и оръжие. Професионалната армия водела една изключително тежка война, без ни най-малко да бъде подкрепяна от общественото мнение; напротив, то се възмущавало от твърде високата цена на операциите. Около аферата миришело на скандал (търговията с пиастри) и на недобросъвестност. Никой не вярвал в независимостта на така наречения „Виетнам на Бао Дай". Когато през 1950 г. Дьо Латр умрял, станало ясно, че единствената разумна цел за неговия наследник Радул Саван била само защитата на делтата на Тонкин.

Африканската армия била частично въвлечена в индокитайските операции и скоро бунтът обхванал протекторатите в Северна Африка, където имало много някогашни френски войници. Отношенията с Тунис се влошили до такава степен, че Робер Шуман трябвало да се разпореди да бъде арестуван Бургиба. Била изпратена армията, за да се справи с партизанската война, започнала в цялата страна. По същия начин в Мароко с движението *Истиклал* за независимост се заел генерал Жюен и заместването на Жюен с Гийом едва помогнало да бъде предотвратен бунтът. Положението било почти драматично. Нито в Северна Африка, нито в Индокитай френските политически управници имали доктрина. Те не умеели нито да си тръгнат, нито да се задържат. Разчитали на американците, за да продължат да управляват. Политиката им била ден за ден.

Те задържали Френския съюз над водата, а той заплашвал всеки момент да потъне. Продължавали го, без да имат достатъчно военни, финансови и дипло-матически средства за това. Франция на г-н Пине не била готова за война, дори колониална. Десният електорат се възмущавал от отстъпките, без да е готов да направи необходимите жертви.

За Франция от 50-те години Съпротивата била вече само един далечен спомен. Пресата от Освобождението била потънала изцяло. Тя била заместена от вестници с най-голям тираж; намиращи се в ръцете на няколко мощни финансови групировки. Тази потребителска преса нямала нужда от героизъм. Големият роман с продължение на 50-те години бил *„Каролин, скъпа"* от

Сесил Сен Лоран, публикуван във „Фигаро-Димана". Дали „интелектуалците" били по-осъзнати? В театрите се играела пиесата *„Мръсни ръце"* на Жан-Пол Сартр, силно критикувана в Москва, възхвалявана в Ню Йорк. В *„Опиум за интелектуалците"* Реймон Арон надълго и нашироко обяснявал, че понятията „левица" и „десница" вече нямали никакъв смисъл, че „класовата борба" била забравена, защото нямало вече „класи". Как да се мобилизират французите, като им се обяснява, че в Индокитай те защитавали „свободния свят" срещу комунизма – според доктрината на Жорж Бидо, след като те ежедневно присъствали на отслабването на европейския комунизъм?

КРАЯТ НА ЕОЗ

Ако било трудно да се изпрати контингент да се сражава в Индокитай, в замяна на това пък било много лесно да се мобилизира общественото мнение за борба срещу *Европейската общност за защита (ЕОЗ)*. Достатъчно било да се обясни на французите, че рискували да имат армия, командвана от германски офицери.

И все пак в основата си проектът за ЕОЗ бил идея на Франция. „Европейците" от Парламента искали да предотвратят едностранното превъоръжаване на Германия. ЕОЗ пречела да се създаде германска национална армия. Рене Майер, Жорж Бидо, известен брой депутати социалисти одобрявали проекта за една „интегрирана" германска армия. Привържениците на ЕОЗ изтъквали, че техният проект е възможно най-малко лошият, след като американците изисквали Германия да се превъоръжи.

Комунистите естествено водели кампания срещу ЕОЗ, тъй като тя имала за цел да осигурява „защитата на Запада" срещу комунистическите страни от Източна Европа. Колкото до голистите, те остро нападали проекта в името на националната независимост. Били поддържани от някои радикали като Едуард Ерно.

Десните на власт избягвали дебата. Нито Пине, нито Ланиел, които били „независими", имали интерес да започнат разисквания, които щели да ги скарат с голистите. Достатъчни им били всичките колониални проблеми, още повече че невинаги им било лесно да поддържат ЕОЗ. Един от техните хора – Рьоне Коти, току-що бил избран за президент на републиката. Те укрепвали позициите си сред общественото мнение, като демонстративно се обявявали за един определен национализъм. Пресата и някои влиятелни групировки започнали да настояват да бъде запазено френското присъствие в Северна Африка. *„Независима младеж"* поддържала това идейно течение, ръководено също и от голистите. Мишел Дебре в *„Пощата на гнева"* остро протестирал и срещу най-малката проява на слабост отвъд моретата. Как да бъдеш патриот във Френския съюз и да приемеш една интегрирана армия? Независимите, разбира се, не искали да изглеждат по-малко патриоти от голистите. В Парламента, сред армейските кадри, в пресата се утвърждавала ярко една нова десница, включваща нотабилите – независими или радикали, властния и патриотичен голизъм и ротните командири, които ударили плесница на министъра на отбраната насред площад „Етоал", пред паметника на Незнайния воин.

МЕНДЕСИЗМЪТ

Всички ония, които били враждебно настроени във Франция към запазването на колониализма, но също така и всички ония, които искали една нова политика, съобразена със съвременния свят – щедра и динамична, национална, но ефикасна, привегствали идването на власт на Пиер Мендес Франс. Той още от самото начало бил новият човек.

Поражението при Диен Биен Фу през 1954 г. налагало в кратки срокове да бъде напуснат Индокитай. Това дразнело привържениците на запазването на френското отвъдморско присъствие. Но как да се запази то, при положение че нещата много се влошили след смъртта на генерал Дьо Латр дьо Тасини? Салан имал 400 000 души под свое командване, но армията на Виет Мин атакувала със сила в Тонкин, а към Лаос била поддържана от китайците. Надявали се да привлекат и разбият силите на Хо Ши Мин в котловината на Диен Биен Фу. Очаквали военен успех, който да позволи да се преговаря за мир в благоприятни условия. На 13 март 1954 г. генерал Жиап атакувал укрепения френски лагер, където най-добрите войски от експедиционния корпус попаднали в ръцете на противника.

Трудно е да се предаде отзвукът, който имал Диен Биен Фу. Телевизията не била още толкова разпространена, че националното унижение да присъства във всеки дом, но пресата в своята цялост реагирала особено остро в диаметрално противоположна посока както отляво, така и отдясно. В Париж правителството на Ланиел паднало сред срам. Да се повика Мендес Франс в Камарата означавало да се повика дяволът.

От 1946 г. той не преставал да осъжда лесната политика, липсата на цялостни възгледи у управниците, слабохарактерността на общественото мнение. Той искал възстановяване по най-зрелищен начин. Този, който имал смелостта да предложи на Дьо Гол в 1945 г. политика на ограничения, явно не бил човек, който ще залъгва общественото мнение относно реалните шансове на отвъдморска Франция. Трябвало да се жертва нещо веднага, за да се спаси това, което е останало след толкова години на люшкане и колебание. Обратно на много от своите колеги радикали, Пиер Мендес Франс бил за откритост и ефикасност.

Подкрепян от парижките седмичници, които се борели за една либерална отвъдморска политика („Л'Експрес", където пишел Франсоа Мориак, и „Л'Обсерватьор" на Клод Бурде и Роже Стефан), Пиер Мендес Франс наложил едновременно на мнозинството от Камарата и на чуждите пратеници да преговарят по една точна програма: той съумял да води преговорите и да накара Париж да приеме Женевските споразумения, които уреждали индокитайския въпрос по модела на корейското примирие и позволили отплаването на експедиционния корпус. След седемгодишна война Индокитай бил загубен. Той струвал 3000 милиарда стари френски франка и взел 92 000 жертви от страна на французите и техните съюзници.

След тази ампутация хирургът Мендес Франс се заел с тунизийския въпрос.

Той взел със себе си в Тунис генерал Жюен, започнал в Картаген преговори с Бургиба – вече излязъл от затвора, и направил едно либерално изявление. Не могъл да отиде по-далеч поради заплахите на Африканската партия, образувана в Париж, и даже се съгласил да защитава в Мароко една политика, която не одобрявал: султан Мохамед V бил свален и заточен в Корсика, а след това на остров Мадагаскар. Нещо повече – пред заплахите, които тегнели над Алжир, Мендес Франс направил особено твърда декларация относно присъствието на Франция в департаментите ѝ в Магреб и назначил за генерален по тник голиста Жак Сустел, който скоро щял да заяви:

„Франция направи избор, този избор се нарича интегриране."

Така че по отношение на колониалната политика Мендес Франс никога не е бил „ликвидаторът на империя", когото враговете му от десницата разобличавали. Напротив, той бил въвлечен в противоречия поради трудните условия, в които се упражнявала властта при Четвъртата република. Макар да бил за еволюция, той се обявил за твърдост, защото не искал да бъде пометен от националистическото течение. Същото противоречие се налагало и в дебатите за ЕОЗ, които провели политическата обстановка: Мендес представил на Събранието поради международните задължения, поети от предшествениците му, договор, който не одобрявал и който впрочем бил отхвърлен на 30 август 1954 г. с 319 срещу 264 гласа.

Този предприемчив и деен мъж бил непрекъснато възпиран в работата си от многобройните спирачки на парламентарния режим: той поискал специални икономически правомощия, за да предприеме героична борба срещу всички „подпомагани" от държавата. Но как да атакува цвеклопроизводителите и производителите на домашна ракия, които получавали значителни субсидии, за да превръщат в алкохол излишъците от собственото си производство, без да предизвика сериозно недоволство от страна на нотабилите-радикали, негови съюзници?

Пиер Мендес Франс искал да обнови именно Радикалната партия, да я ентусиазира, да ѝ вдъхне живот, да ѝ предложи програма, цели. В началото на есента той все още се опитвал да съживи разискванията вътре в старата партия, насърчаван и следван от много млади привърженици. Но алжирската афера нанесла фатален удар на Мендес Франс. Тунизийската му политика щяла да бъде изкарана виновна за бунта.

Заради своя много специфичен начин да управлява, заради своята действеност и неприемане на компромиса, заради искрената и непринудена преданост, която му засвидетелствали съвсем млади държавници, Пиер Мендес Франс събудил завистта на много хора от Парламента. Единствените симпатии, които наистина си спечелил, били отляво или от някои голисти. Народните републиканци го обвинявали за провала на ЕОЗ, както и известен брой радикали. Десницата го упреквала, че „ликвидирал" Френския съюз. Собствените му приятели го обвинявали, че е разединил центристите и че е направил Републиката неуправляема.

Пиер Мендес Франс, също както Едгар Фор, Антоан Пине, Рене Плевен, наистина смятал парламентарния режим за заплашен. Правителството не може-

ло да има авторитет над прекалено ограничени мнозинства. Трябвало може би да се преустроят институциите, да се сложи край на безредието. По време на своето управление Мендес Франс успял да прокара чрез гласуване някои точни мерки с цел улесняване работата на Парламента и засилване сигурността на правителството. Трудно било да се върви по-нататък при противоречивите изисквания на различните политически групи: било невъзможно най-вече да се постигне общо съгласие за реформата на Избирателния закон от 1951 г.

АЛЖИРСКАТА АФЕРА И КРАЯТ НА НОТАБИЛИТЕ

Каквито и да били, правителствата, дошли на власт след Пиер Мендес Франс, неизбежно ставали жертва на нестабилността, защото режимът не съумял да намери в себе си спасителното лекарство, нито пък спасител. Едгар Фор лансирал една политика „на експанзия в условията на стабилност", при която френската икономика постигнала забележителен подем. Той организирал борбата против бунта в Алжир и същевременно подкрепил „независимостта във взаимозависимостта" в Мароко. Но този специалист по периода отпреди Революцията (той написал дисертация върху Тюрго) не успял да преустрои институциите. Той взел решение да разпусне неуправляемата Камара през декември 1955 г. Това било първото разпускане в историята на Републиката от Мак-Махон насам.

То не се отразило добре на Едгар Фор. *Републиканският фронт* (Мендес Франс, Ги Моле, Митеран, Шабан-Делмас) победил доста чувствително десния център на Едгар Фор. В крайната десница едно протестно движение срещу данъчната система на търговците и занаятчиите, ръководено от Пиер Пужад, книжар от департамента Ло, спечелило за всеобща изненада 50 места след яростна кампания, чиято тема била: „махнете излизащите" – пужадистите искали да ликвидират политическия персонал на Четвъртата република.

Голистите и народните републиканци били жертвите на допитването, което вкарало с мнозинство в Камарата радикали-мендесисти и социалисти. Властта била лява: страната искала мир в Алжир.

Натоварен да състави правителство, Ги Моле, избран чрез темата за мира, привлякъл към себе си Пиер Мендес Франс и предприел тайни преговори с бунтовническите движения. Едно посещение в Алжир му разкрило непопулярността на тази политика. Алжир наброявал над 800 000 французи или европейци, които не искали и да чуят за политика на оттегляне.

„Доматите", изстреляни към „генералното правителство", влошили положението на министър-председателя по-малко, отколкото провалът на първите опити за преговори. Той скоро назначил за министър в Алжир своя приятел Робер Лакост и ускорил военните усилия: в Алжир бил изпратен „контингентът", войниците били задържани в армията над законния срок, а наскоро уволнените били призовани отново под знамената. Това станало трудно. Възникнали смутове в наборните центрове. Общественото мнение в метрополията отхвърляло тази война, така както било отхвърлило войната в Индокитай.

Социалистите дълго трябвало да разясняват във Франция смисъла на боевете: в пропагандата ударението било поставяно върху арабския тероризъм, нашироко се разпространявали документите, събрани от Лакост за жертвите на атентатите. Военното „разграфяване" на Алжир се оправдавало с необходимостта да се защити цивилното население от тероризма.

Алжирската афера дразнела още повече социалистите на власт и поради факта, че останалите колониални проблеми били намерили вече своето решение: Мароко и Тунис били независими. Гастон Дефер изработил заедно с Хуфует-Боани от Брега на слоновата кост един *рамков закон* за Черна Африка, който давал автономия на териториите, като им обещавал независимост. Непреклонността на европейците и на мюсюлманите в Алжир не позволявала никакво разрешение: войната трябвало да продължи.

За арабите тя била ръководена от Кайро, откъдето полковник Насър сякаш предизвиквал Запада. Тунизийската и мароканската граница били затворени, в град Алжир били изпратени за възстановяването на реда парашутистите на генерал Масю; но преговорите се оказали пред един международен проблем; господарите на играта не били в масива Аурес, а в Средния изток.

Ако лявото обществено мнение се обявявало остро срещу методите, използвани в гр. Алжир, от парашутистите на Масю – едно все по-силно течение, разобличавало в пресата мюнхенското поведение на Запада пред Насър, двойствената американска политика, срама от един шантаж, чиято първа жертва станал Израел. Прословутата „Суецка експедиция", организирана от Ги Моле и англичаните, изненадала цял свят и предизвикала яростни журналистически кампании във всички западни страни. Вместо да одобрят френско-британския „превратът", повечето вестници разобличили или осмели „политиката на канонерката". Почти пълната липса на египетска съпротива направила западния „юмручен удар" още по-неефикасен. Американските, а след това и съветските заплахи, принуждавайки французите и англичаните да се оттеглят, показали на света и най-вече на арабския свят, че Западът повече не бил в състояние да наложи чрез сила присъствието си отвъд моретата и че нищо не можело да застраши панарабската политика на Насър, който изцяло се възползвал от дискредитирането на колониализма.

Чрез широките си действия Ги Моле удовлетворил десницата от колониалистическия лагер, който отдавна настоявал за международно действие. Провалът на Суец ударил камбаната на това, което в една определена парижка левица се наричало „националмолетизъм". Отдавна изоставен от Мендес Франс, критикуван от голям брой свои приятели-социалисти, нападан от десницата заради икономическата си политика, Ги Моле паднал, а заедно с него пропаднала и надеждата за една смислена политика на левицата.

АГОНИЯТА

Правителствата на Буржес-Монури и на Феликс Гайар поставили много спирачки. „Проекторамковият закон" за Алжир пропаднал през лятото на 1957 г. Военната власт все повече заемала празнината, оставена от слабата граж-

данска власт. В Алжир армията била натоварена да се грижи и за хората. Офицерите трябвало да следят не само за духа на контингента, за охраната на французите, но и за сливането на общностите и за интегрирането на мюсюлманите. Задачата им била смазваща и те се възмущавали, че в Париж не ги разбирали и не ги подкрепяли по-добре.

Във Франция, където икономическото и финансовото положение отново се влошило (наложила се нова девалвация), националното унижение от кризата в Сахиет помело правителството на Гайар: френски самолети бомбардирали едно тунизийско село. Имало жертви сред гражданското население. Френското правителство се принудило да прибегне до услугите на една англо-саксонска мисия за разрешаване на кризата. Сред десните се говорело да започнат кампания, да отидат „да спят в леглото на Буриба". Националистическата опозиция ставала яростна, а щафетата ѝ в Алжир била поета от алжирските французи и командващите армията.

Назначаването на елзасеца Пиер Порлемлен за министър-председател предизвикало буря в гр. Алжир. Порлемлен наскоро бил написал статия, в която се обявявал за привърженик на едно либерално решение за Алжир, постигнато чрез преговори. В деня на встъпването му в длъжност – 13 май 1958 г., тълпата на гр. Алжир се събрала пред генералното управление. Политически групировки организирали манифестация, която се превърнала в истински бунт. Един Комитет за обществено спасение начело с Масю завзел властта в гр. Алжир. Той изпратил на президента Коти заплашителна телеграма. В Париж Събранието приело кабинета Порлемлен. Дори комунистите гласували за него. Между столицата Алжир и Париж неразбирателството било пълно.

Именно тогава се намесил Дьо Гол – при едно уморено обществено мнение, което не виждало разрешение на конфликта, освен ако французите се обединели около някакъв „спасител". Генералът се въздържал да одобри бунта. Той само констатирал безсилието на режима, което много пъти бил разобличавал, и обявил, че е готов да поеме властта според една редовна и приемана от всички процедура. Известни голистки елементи осигурявали връзката с град Алжир и Комитета за обществено спасение. В Париж преговорите на генерала с политическите шефове били дълги и трудни. Той приел някои от тях, срещнал се дори с Пиер Порлемлен. Пред заплахите на армията и възмущението на общественото мнение и въпреки проявеното пълно единство от сдобрилите се леви сили споразумението най-после било сключено на 1 юни 1958 г. Събранието гласувало с голямо мнозинство конституционен закон, който упълномощавал генерал Дьо Гол, шеф на правителството, да състави нова конституция. Генералът можел да осъществи програмата от речта си в Бейо. Четвъртата република престанала да съществува. Тя сама сложила край на живота си.

ГЛАВА XXI

Петата Република

Екипите и идеите били готови отдавна, когато Дьо Гол преминал Рубикон през май 1958 г. Дошъл на власт, която не бил завзел, а просто взел, на него му било достатъчно да наложи на парламентаристите, към които вече се отнасял с учтиво пренебрежение, общите насоки на една конституция, която узрявала дванадесет години сред тишината на Коломбе ле дьо-з-Еглиз.

Големият галски празник бил свършил. Вече нямало да има племенни разпри, неконтролирано поведение, танци около жертвата, която ще бъде скалпи-рана в Бурбонския дворец, надпревара за власт, импровизирано плаване: великият френски крал завзел Париж с бароните си от Севера. Когато сключел мир със сарацините, щяло да бъде много трудно да бъде изгонен обратно във владенията му.

Още повече че Париж вече станал център на бурната дейност на третата индустриална революция. Подобно на белия циклон тази революция почистила старото общество. Политическият избор на дръзките барони насърчавал този скок на икономиката напред. От 1958 до 1966 г. нямало безработица, стачките били малко, нямало „социален въпрос". Всички се заловили за работа, вярвайки в неопределената експанзия. „Политиката на престиж" насърчавала и улеснявала френския износ в цял свят. Комплексите за малоценност изчезнали: французите вече знаели, че могат да произвеждат и да продават не по-зле от другите и че са в състояние да живеят добре, да живеят свободно като американците!

Еуфорията, оптимизмът от 60-те години не устоял наистина на силния вятър от май 1968 г. Сътресението във Франция било голямо, но не решаващо. Неочакваното оттегляне на генерала през 1969 г. изненадало, натъжило много хора, но не ги разтревожило. Дьоголова Франция независимо от бурите надживяла Дьо Гол.

Френското чудо

ЕДИН СЪВСЕМ НОВ ФРАНК

Условията за един истински подем на икономиката били налице още от 1958 г. Усилията от Освобождението насам в оборудващите индустрии дали своите плодове, както и развитието на кредита във всичките му форми. Възстановяването на спестяването и капитала, финансовата концентрация на големите фирми – всичко говорело за много добро начало: липсвали само финансовата и политическата стабилност, които да позволят да се направи индустриален избор за десет години напред при пълна сигурност.

Валутното заздравяване било дело на Жак Рюеф, Антоан Пине, Валери Жискар д'Естен – представители на един френски неолиберализъм, който върнал на златото основната му функция: „студената" девалвация от 1958 г. постигнала напълно целта си. *Франкът „Дьо Гол"* губел 14,93% от стойността си, но се определял спрямо златото, а това било най-важното. *Новият франк*, чиято номинална стойност била 100 франка от времето на Четвъртата република, бързо се утвърдил като силна валута в Европа и позволил на Франция да започне без проблеми различните етапи за освобождаване на обмена, предвидени от Римския договор от 1957 г. между шестте страни на Общия пазар. Външната политика на голизма превръщала спазването на клаузите на Общия пазар в една от основните си насоки.

Още от началото на 60-те години тази политика позволила концентрацията на капиталите. Непрекъснатото покачване на движимите ценности (чак до 1962 г.) осигурявало на предприятията мощно финансиране. Реформата на финансовия пазар, която била извършена тогава, имала за цел да осигури приемствеността на това финансиране: различни данъчни предимства осигурявали на купувачите на борсови ценни книжа доходни пласменти. Улеснявало се създаването на фирми за управление на спестяването, които заместили неопитните купувачи в използването на портфейлите и им гарантирали определен доход.

Въпреки спада на ценните книжа, който започнал след 1962 г., и началото на спекулата върху златото, финансовият пазар можал да бъде съживен. Непрекъснатата инфлация на долара принудила френската икономика да заема все по-отбранителна позиция. След като имала твърде много злато и валута, Франция рискувала на свой ред да остане без тях, ако спекулата, подкопала долара, започнела този път да работи срещу франка.

МОНОПОЛИТЕ

Непрекъснатото разширяване на финансовия пазар било придружено от 1962 г. насам с концентрация на капиталите. Образували се мощни групировки чрез сливане на фирми, понякога в международен или европейски контекст. В химическата промишленост „Пешине" се слял със „Сен Гобен". „Пежо" и „Рено" се свързали. Италианската фирма „Фиат" получила, не безпроблемно, участие в „Ситроен". Повечето големи френски фирми се подчинили на тази концентрация, освен ако сами не я предизвиквали.

Целта била да се упражнява монополистичен контрол над пазара или да се обединят, за да дадат по-голям отпор на конкуренцията. Така „Мишлен", който контролирал „Ситроен" от 1934 г., погълнал „Панхард–Левасор" през 1965 г. и получил най-голямо участие в „Берлие". Някои американски групировки се възползвали от концентрацията и погълнали френски фирми. Американското присъствие било много силно в електрониката. Мишел Дебре, финансов министър в разгара на тази вълна, сметнал за нужно да заяви по радио „Европа 1", че не вижда причини американците да не инвестират във Франция, при условие че нямат най-голям дял на участие в промишлеността, работещи за националната отбрана... Монополистичната концентрация била световно явление. Неизбежно било френската икономика да не ѝ се подчини, каквото и да било желанието на голистките управници да избегнат поглъщането и да ограничат проникването и установяването на чуждия капитал във Франция.

ЕНЕРГИЙНИЯТ ИЗБОР

Концентрацията на капитали във Франция била съпътствана от една енергийна революция. Политическият избор научните и техническите изследвания да се насочат към ядрената енергия не дал очакваните резултати поради високата цена на френския метод, който бил грижливо изработен. Но общата насоченост на изследванията, концентрацията на няколко големи фирми в нещо като *атомен пул* („Пешине", „Шнайдер", „Алстом" и др.), изграждането на първите ядрени централи и на атомната подводница служели в последна сметка на индустриалния прогрес чрез прилагането на някои авангардни технологии. След като изследвала собствената си територия и тази на бившите си колонии, Франция можела да произвежда годишно 770 000 тона бруто уран и 1200 тона пречистен метал, което никак не било малко.

Новия си енергетичен облик Франция на Дьо Гол дължала на електричеството и петрола. Бързото построяване на ВЕЦ-ове (в това отношение Франция била начело на европейските страни) се осъществило в периода 1950–1962 г. То дало своите плодове през 60-те години. Потреблението на електрически ток се удвоявало на всеки десет години. Франция съумяла да постигне равновесие между производство и потребление. Цели области могли да бъдат индустриализирани благодарение на електричеството: областта Рона-Алпите,

вече много напреднала, Елзас, Нормандия, Пиренеите.

Политиката спрямо петрола и газа допринесла за тази експанзия. Петролопроводите и газопроводите набраздили територията, позволявайки внедряването на индустриите. Вносът на течни горива посредством гигантски танкери улеснил трансформацията на пристанищата, водещи към големите вътрешни петролопроводи. Развитието на електрическата и петролната енергия ускорило промяната, настъпила за каменовъглените мини. През 60-те години вече не съществувало никакво безпокойство относно снабдяването на Европа с течни горива на цени, правещи този вид енергия по-евтина. Петата република трябвало да извърши трудни процеси на конверсия спрямо миньорите в Централния масив, а така също и на север.

НОВИТЕ ИНДУСТРИИ

Масираното снабдяване на пристанищата с енергийни източници благоприятствало построяването на големите металургични предприятия по течението на реките и изпразването на областите – традиционни производителки като Лотарингия. Постепенното изоставяне на железните мини в Лотарингия предизвикало сериозни смутове сред миньорите и дори в предприятията по металостроене.

В пристанищата се създавала една нова металургия. В Дюнкерк се внасяла от чужбина руда с високо съдържание на желязо – от Швеция, Испания или Мавритания. Гигантски кораби-рудоносачи осигурявали снабдяването на най-модерните пещи в Европа: в Дюнкерк се преработвали 4000 тона стомана на ден. Всички модерни индустрии се ползвали от притока на енергия. „Пешине" монтирал заводи за алуминий в планините. Франция станала трети производител в света. Тя инвестирала в Гвинея, в Гърция и дори в Съединените щати. Химическата промишленост за фосфати и изкуствени торове се съсредоточавала около пристанищата. Тя се намирала в ръцете на „Пешине" и на „Юджин-Кюлман".

Електрониката се внедрявала в най-развитите области, защото нейните 500 000 работници трябвало да имат професионална подготовка. Започнала борба между френските и чуждите групировки за завладяване на пазара. I.B.M. и „Бул дженерал електрик" владеели производството на компютри, но Генералната електрическа компания и Френската радиокомпания си запазвали пазарите за електрически уреди. Държавата създала Френска телевизионна компания, свързана с „Томпсон-Устон" и „Сен Гобен", за да лансира метода за цветна телевизия СЕКАМ, изобретен от Анри дьо Франс.

И други индустрии достигнали голям разцвет по време на голисткото управление: например автомобилната, която през 60-те години имала рекордно производство. Франция била на трето място в света по производство на самолети: „Юг-Авиация" продължавала да строи *каравели* и хеликоптери. През март 1969 г. тя пуснала първия прототип на *„Конкорд"* – френско-английски свръхзвуков самолет. „Север-Авиация" се специализирала в производството на военни самолети. *„Женерал аеронотик Марсел Дасо"* строяла прочутите *„Мираж"* – високо ценени в чужбина изтребители... и малки делови реактивни самолети, които се продавали много добре в Америка.

„ЗАСЕЧКИТЕ“ НА СТАРАТА ФРАНЦИЯ

Тези индустрии били до голяма степен износителки. Заедно с военната промишленост те представлявали върха на френската икономическа система. Други индустрии – износителки в миналото, имали затруднения в адаптирането си към Общия пазар. Например текстилната промишленост, която страдала от затварянето на бившите колониални пазари. Тя трудно издържала на конкуренцията на синтетичната химия. Тя познала „техническата безработица“ в пълен разцвет.

Така Франция на Дьо Гол в много области познала кризи и засечки при една икономика в бърз подем. Авангардните индустрии често нямали кадри, техници, докато най-зле приспособилите се индустрии разпускали персонала си поради това, че не можели да го преквалифицират в нещо друго. Извършвала се една огромна вентилационна работа на работната ръка, едно нерядко болезнено преразглеждане на промишлената карта на Франция, набързо и понякога импровизирано. Това движение на предприятия и хора по цялата територия предполагало напрежение и местни конфликти, които често преливали и на политическа почва.

Тогава не съществували нито съобразена професионална подготовка, нито кредити за преквалификация на кадрите и техниците, останали без работа. Цели области като Севера, родина на текстила, били в затруднено положение. Чрез изобретателни адаптации (като „Мулинекс“ в Нормандия) се настанявала нова работна ръка в традиционно земеделски области, докато традиционно индустриални области като Севера много трудно се преустройвали.

СВЕТЪТ НА СЕЛО

Земеделието било обхванато от същата треска за приспособяване и промени като индустрията. То трябвало да отговори на изискванията на Общия пазар. Голямото промишлено земеделие не било в затруднение. То удвоило потреблението на торове, достигнало в производството на житни култури рекордни добиви. Производителите на качествени вина, на ранни зеленчуци, на плодове, на животински продукти били приемани на външните пазари също толкова добре, колкото италианските им конкуренти, и много по-добре от германските.

Но бедното земеделие – това от Южна, Централна, Западна Франция, много трудно се приспособявало към новите пазарни условия. Франция от 1967 г. все още наброявала 1 700 000 земеделски стопанства, половината от които били под десет хектара, а голямата част – под петдесет хектара. Най-безплодните ниви били изоставяни, защото не изхранвали вече собственика си.

От 1966 г. държавата поела инициативата за уедряването. Но то било полезно в най-богатите области, по-трудно в останалата част, където недоверието било голямо. Взаимоспомагателността, организацията на пазарите не били достатъчни лекарства за най-онеправданите. През 1960 и 1961 г.

сериозни размирици избухнали в Бретан, Лангдок, Авиньон и Перпинян. Бретанците превзели с атака префектурата в един околийски град.

Тези, които останали при земята (1 500 000 земеделски стопани я напуснали от 1954 до 1962 г.), били все още 15% от активното население. Голизмът не можел да пренебрегне нито тяхната електорална сила, нито сериозната заплаха от страна на протестиращите от селска Франция. В департаментите били създадени *Компании за поземлено оборудване и земеделско учредяване (КПОЗУ)*, чиято задача била да упражняват право на приоритет при продажбата на земите, да купуват земи и да ги препродават на млади земеделци. *Земеделски поземлени компании* (ЗПК), гарантирани от държавата, купували за своя сметка земи, които давали под наем за обработване. Фонд за социална дейност отпускал пожизнено обезщетение на възрастните земеделци и раздавал земята им на младите. Тази огромна работа за организация и подпомагане пречела на недоволните селяни да се обединяват в много дейни синдикати: през 1953 г. била създадена *Националната федерация на синдикатите на земеделските собственици* (НФСЗТ). Дребните собственици се организирали в *Угарен комитет* (социалистически), в *Движение за защита на семейните стопанства* (комунистическо), в *Национален център на младите земеделци* на Мишел Дебатис, а после на Сьорие. Младите земеделци оспорвали „новото общество", където смятали, че нямат достатъчно място.

ЖЕРТВИТЕ НА ГОЛЕМИТЕ ТЪРГОВСКИ ПЛОЩИ

Други недоволни – търговците. Големият скок на промишленото производство довел до създаването на гигантските „места за продажба". Градовете и новите предградия нямали вече магазинчета, а големи търговски площи, които сключвали сделки направо с големите предприятия. Дребната търговия през 1962 г. представлявала 70% от вътрешната френска търговия. През 1969 г. тя била вече само 50%. Народните магазини (Юнипри, Монопри), магазините с твърди цени и „големите търговски площи" обсебили пазара. Упреквали ги, че получавали от държавата данъчни облекчения. Дребните търговци искали от държавата помощ и закрила, освен ако не се вливали в редовете на един яростен синдикализъм, наследник на пужадизма, този на Жерар Нику. Протестните действия срещу големите търговски площи и събирането на данъци следвали едни след други. Но спорът на търговците с държавата не връщал клиентите в магазинчетата: вкусовете и нуждите се били променили. Семействата на трудещите се се задоволявали със стандартни, дори с „дълбоко замразени" продукти, които купували веднъж седмично в някой голям магазин с голям паркинг пред него. Променените нрави се противопоставяли на запазването на една традиционна дейност. Жертвите обвинявали за това държавата.

„НОВОТО ОБЩЕСТВО"

Държавата си давала сметка и за промените и за техния неизбежен характер. Тя по никакъв начин не подлагала под въпрос продължаването на индустриализацията и урбанизацията. Тъкмо обратното: изборът на индустриално общество бил от съществено значение, необратим. Приемали се всичките му социални и политически последици.

Индустриализацията довела до нарастване броя на работниците, но още повече на работещите в „третичния" сектор. Те били 40% от активното население (срещу 35% през 1945 г.). Увеличаването на работните места там било световно явление в индустриалните страни. Трудещите се от третичния сектор, общо взето, нямали синдикати, освен в образованието и в някои адми-нистрации. Макар и да нямали много по-високи доходи от работниците, те придавали по-голямо значение от тях на начина на живот, интересували се живо от отпускане на кредит. Съставлявали една непостоянна, деполитизирана, силно привързана към ценностите на „потребителското общество" класа.

През 1969 г. във Франция имало 190 000 инженери и 450 000 висши кадри. Нарастването на този персонал било пряка последица от индустриалния скок. Той много държал на кредото на новото общество: разцвет, организация, приспособяване. Той бил привилегированият пазител на господстващата идеология и поддържал като цяло Петата република, четял опозиционните седмичници, дори и ако бил склонен изведнъж да мине в другия лагер поради конюнктурата.

Политическият режим бил длъжен да се съобразява колкото се може повече с тези нови политически сили, свободни, които обаче трудно се мобилизирали и еднакво бързо били готови да дадат съгласието си или да се разбунтуват. Политическата форма, строга в институционната си теория, трябвало гъвкаво да се приспособява към нуждите на икономиката, както и към тенденциите на обществото. Петата Република не била като предишната режим на продължения XIX век. Макар и късно, Франция секретирала, приблизително и в не особено голям ред, една индустриална република.

Републиката на Дьо Гол деколонизира: 1958–1962 г.

ДЬО ГОЛ И АЛЖИР

Най-важен проблем за първите години на Петата република бил алжирският. В началото Дьо Гол нямал предварително съставена идея. Сигурно вярвал, че самото му идване на власт било напълно достатъчно да разреши положението, да премахне антагонизма. Нали от сега нататък той гарантирал пред арабите

за думата на Франция? Колкото до алжирските французи, той се бил научил да ги познава. Назначаването на Мишел Дебре за министър-председател трябвало да бъде достатъчно, за да ги успокои. Полемистът от *„Гневна поща"* не бил човек на отстъпките. Все пак Сустел бил отстранен от министерството на вътрешните работи. Накъде вървял генералът?

При една Камара, до голяма степен доминирана от новата голистка партия, ОНР (Обединение за новата Република), която получила 206 места на изборите срещу 10 за КП и 47 за ФСРИ, лявата опозиция вече нямала думата. Новото гласуване по околии дало на генерала една послушна Камара, готова да го следва сляпо.

Той направил едно пътуване до Алжир, без истински да избере политиката си. Без да се е решил в полза на интегрирането, той трябвало пред един противник, който не сдавал оръжието, да увеличи военните усилия и да даде ход на *Плана на Константин*, имащ за цел икономическото „потръгване" на страната. Цяло едно поколение от френски младежи – и по-точно младите кадри, излезли от висшите училища – щяло изцяло да се отдаде на работата по подпомагане и осигуряване в продължение на четири години. Дали можел да се роди един нов Алжир, доста отдалечен от старата страна на колонистите и на привилегированите? Дьо Гол може би е вярвал в това. Дали е мислел за оня Алжир на бъдещето, за Алжир на помирението в усилията и равенството, когато през април 1959 г. заявил пред отявления екстремист-директор на *„Л'Еко д'Оран"*: „Алжир на татко го няма вече"?

Генералът се видял принуден да излезе от неяснотата и да обяви през септември 1959 г. прословутата си политика на „самоопределение", която, си мислел той, трябвало да удовлетвори едновременно и мюсюлманите, и французите с добра воля.

> „Аз поемам задължението – казал той – да попитам, от една страна, алжирците от дванадесетте им департамента какво искат да бъдат в последна сметка и от друга страна, да поискам от французите да приемат този избор."

Той предложил действително избор между отцеплението, което според него „щяло да доведе до политически хаос, интегрирането им „пофренчвало" и асоциацията", или „управление на алжирците от самите алжирци, подкрепяно от помощта на Франция и в тясна връзка с нея." Дали чрез това последно предложение се е надявал да си спечели симпатиите на всички? Или пък е бил недобре информиран?

Временното правителство на Алжирската република (ВПАР) във всеки случай съобщило, че е враждебно към това предложение, защото то създавало алжирски французи, а от френската армия – арбитър на допитването. Колкото до алжирските французи, те твърдели, че за Алжир друго разрешение освен интегрирането няма, и смятали, че изразяват и мнението на шефовете на армията. Тази гледна точка намерила във Франция много поддръжници в една определена преса, в Парламента, дори сред редиците на мнозинството, дори в правителството.

ФРЕНСКИ АЛЖИР СРЕЩУ ДЬО ГОЛ

На 19 януари Масю – „умиротворител" от град Алжир, дал интервю в един германски вестник в полза на „френски Алжир". Той веднага бил свален от длъжност и отзован в Париж. Столицата Алжир издигнала барикади.

Отново Париж и Алжир не били на една и съща вълна. Пак Дьо Гол възстановил връзката рязко. На 29 януари той се показал по телевизията в униформата си на бригаден генерал с Лотарингския кръст. Той заповядал на армията да се подчини и повторно потвърдил политиката на самоопределение. Всички синдикати решили да обявят символична едночасова генерална стачка, за да го подкрепят. Армията и военачалниците, които проследили речта на генерала дори и от гората чрез „транзисторите" си, незабавно се подчинили. Както казва в своите „*Мемоари*" полковник Аргу, в армията имало много висши офицери, „неспособни да разсъждават, след като е говорил Дьо Гол". Офицерите, привърженици на екстремистката теза като Аргу, не били болшинство. Бунтовниците от барикадите били изоставени. Редът бил възстановен.

За известно време само в Париж генералът поискал и получил от Парламента „специални правомощия". Сустел и Корню-Жантил – привърженици на френски Алжир, били отстранени от властта. И Пине вече не участвал в правителството заради противопоставянето си на данните за икономическата и финансовата политика. Хората за френски Алжир рискували да намерят в Парламента благоприятен терен.

Дьо Гол предприел в Алжир прословутата си „обиколка на офицерските столове", за да успокои армията на ниво капитани, и решил да влезе във връзка с представителите на ВПАР. Първите разговори (Мельон, юни 1960 г.) не дали резултат: въстаниците искали да преговарят на равна нога с Франция. Генералът не искал да преговаря преди спирането на огъня. Той настоявал за „мир на смелите". Искал въстаниците „да оставят ножа на гардероб".

Във Франция се очертавала яростна опозиция срещу войната. Интелектуалците протестирали против мъченията, манифестът на 12-те, подписан в частност от Жан-Пол Сартр, поискал през септември незабавно спиране на военните действия и отправил призив към неподчинение.

ПРЕГОВОРИТЕ И БУНТЪТ

На 4 ноември 1960 г. Дьо Гол, разочарован от слабия отзвук на своите предложения към алжирците, направил решителна крачка в полза на преговорите. Той вече искал резултати, и то бързо. „Алжирската република ще съществува един ден", заявил той. В Париж се наложило още веднъж да се внесат промени в правителството, да се отстранят привържениците на интегрирането. В столицата Алжир Морен заместил Дьолуврие, а в Париж Жокс станал държавен министър, натоварен с алжирския въпрос. Дьо Гол и Жокс щели вече да поемат сами преговорите, почти без участието на министър-председателя

Дебре, чиито симпатии към френски Алжир били известни.

През януари 1961 г. Дьо Гол попитал страната чрез референдум дали одобрява политиката на самоопределение – 56% от гласувалите били за нея. Комунистите и крайната десница били гласували с „не". В Алжир 7 от 10 избиратели я одобрявали. За алжирските французи не оставало друго, освен бунта.

Организацията на тайната армия (ОАС) образувала нелегалната си мрежа през зимата на 1960–1961 г. Тя щяла да предизвика най-напред в столицата Алжир, а после и в Париж серия от зрелищни атентати. Дали Алжир нямало да се превърне в Ирландия?

На 22 април 1961 г. четирима генерали завзели властта в гр. Алжир, арестувайки пратениците на френското правителство Морен и Робер Бюрон, като обявили намерението си да запазят чрез сила френското присъствие. Генерал Дьо Гол разобличил с най-голяма сила абсурдността на бунта на „шепа генерали в пенсия". Военният контингент не изпълнил заповедите на разбунтувалите се офицери. Само полковете от наемници се противопоставили. Така че бунтът лесно могъл да бъде овладян без проливане на кръв. Генералите Шал, Зелер, Салан и Жуо се предали или избягали. Както казал генерал Дьо Гол пред Министерския съвет:

„Това, което е сериозно, господа, в тази афера, е, че тя не е сериозна."

Неговата реч от 23 април към армията била достатъчна, за да потуши заговора.

„В името на Франция – казал той – аз заповядвам да бъдат използвани всички средства, повтарям: всички средства, за да се препречи пътят на тези хора, докато те бъдат сразени напълно. Забранявам на всеки французин, и най-напред на всеки войник, да изпълнява техните заповеди... Съдбата на узурпаторите трябва да бъде само такава, каквато повелява строгостта на законите."

Дьо Гол искал тази строгост да бъде максимална. Тя била смекчена от хората около Мишел Дебре и в частност от Жан Фоайе. Алжирската афера разбунила привържениците на френски Алжир както във Франция, така и в Алжир. Не бивало отново да се разделят безвъзвратно французите.

И все пак властта в Париж можела вече да разчита единствено на силата, за да наложи либералната си политика. През май 1961 г. започнали първите преговори в Евиан с ВПАР. Те се провалили през юни заради алжирските претенции по отношение на петрола от Сахара. Френско-тунизийската криза от юли относно Бизерта отровила атмосферата. Трябвало да се действа бързо: духът в армията бил спаднал, а ОАС възобновила терористичните си действия. През септември един атентат едва не коствал живота на генерал Дьо Гол. На станцията на метрото „Шарон" загинали осем души по време на една голяма манифестация, организирана от комунистите, осем души се задушили, защото се втурнали в метрото, за да избягат от полицейската стрелба.

През февруари Жокс отново преговарял с ВПАР. Вече не се карали за Сахара. Французите се отказали от нея. Алжир нямало да бъде ограничен. Европейската общност щяла да бъде интегрирана към алжирската държава.

През март в Евиан най-после били подписани споразуменията: една временна изпълнителна власт щяла да осигурява реда в Алжир под ръководството на Кристиан Фуше. Незабавно организиран референдум във Франция показал масовото одобрение на страната (80%) на тази мирна политика. Първата фаза от историята на Петата република току-що била завършила.

Не безболезнено: по-голямата част от алжирските французи решили да напуснат страната. През 1962 г. 700 000 сред тях се прибрали в метрополията, в много случаи без абсолютно нищо. Салан, арестуван през април, едва спасил живота си. Политическите шефове на ОАС Сустел и Бидо намерили убежище в чужбина в очакване на амнистия, която получили едва през 1969 г. Последният етап от деколонизацията бил несъмнено най-мъчителният.

Голямата политика на генерала: 1962–1969 г.

ЕДИН НОВ РЕЖИМ

Приключила с алжирския въпрос, Петата република най-после щяла да покаже на какво е способна, а французите щели да могат да оценят промяната. До 1962 г. те приемали, така да се каже, един режим по изключение, напълно оправдан от положението, без да обръщат особено внимание на конституционните промени. Знаели, че президентът на Републиката е господар на изпълнителната власт, че той назначава министрите и министър-председателя. Те вече ставали свидетели от 1958 до 1962 г. на отзовавания по доста зрелищен начин. Елисейският дворец се превръщал във власт, „в замък", както се изразявали депутатите. Премиерът бил в действителност „висшият служител на замъка". Властта на президента произтичала от електорат от 80 000 висши избиратели, включващ парламентаристите, делегатите на общинските съвети, генералните съветници. Парламентът не можел така лесно да сваля министерствата: вотът на недоверие, който задължавал премиера да си подаде оставката, трябвало да бъде приет с пълно мнозинство. Вече нямало парламентарен контрол в Камарата.

Дьо Гол, който сменил Мишел Дебре с Жорж Помпиду, началник на кабинета му, искал да премахне двойствеността на един режим, който за него все още си оставал твърде подчинен на парламентарната схема. На 12 септември 1962 г. той обявил, че предлага на страната референдум за принципа на избиране на президента с всеобщо избирателно право. Генералът много държал на тази реформа, която парламентарните среди (и най-вече сенаторите) оспорвали:

> „Ако повечето да са слаби, посредствени, случайни – казвал той, – ясно е, че моята работа ще бъде незабавно и безвъзвратно приключена."

Политическата обстановка била напрегната: виновниците за алжирския заговор били съдени: шефовете били пощадени, били разстреляни няколко лей-

тенанта. Жуо, осъден на смърт, не бил екзекутиран. Дегелдр – да. Бастиен Тири, виновник за атентата в Пети-Кламар срещу генерала, бил разстрелян. Крайната десница и бунтуващата се армия имали вече своите жертви. Парламентарното недоволство се развихряло. Осмивали Помпиду, избран от Дьо Гол, в неговото назначение виждали пренебрежение към Парламента. Този възпитаник на Висшето педагогическо училище, бивш пълномощник на голяма бизнесбанка, познавал и финансите, и риториката, но със сигурност не и Бурбонския дворец. На своя вот на доверие той получил едва 259 гласа срещу 128 против и 119 въздържали се! Всички опозиционни партии подели кампания срещу проекта за референдум, подпомагани от голяма част от пресата. Сенатът преизбрал за председател Гастон Монервил, яростен противник на референдума. В Събранието правителството на Помпиду било бламирано с 280 гласа по инициатива на Пол Рейно. Генералът веднага обявил разпускането на Камарата. Кампанията за референдума щяла да бъде съчетана със законодателни избори.

Но страната виждала, че с Дьо Гол бил настъпил мирът – нещо, което парла-ментаристите никога не съумели да постигнат. Изборите били триумф за Дьо Гол, плесница за политическата каста. Трябва да се признае, че генералът не се поколебал да излезе на арената, за да си уреди сметките със старите партии.

„Някогашните партии – казал той – не представляват нацията."

Голистите провели успоредно кампанията за референдума и тази за законодателните избори – бързо и ефикасно. Един *Съюз за Петата република*, председателстван от Андре Малро, издигнал кандидатите на НРС и на ДОТ (Демократично обединение на труда), което включвало леви голисти. Били издигнати също кандидатурите на независимите и на народни републиканци, като по този начин било осъществено още преди изборите бъдещото мнозинство. От страна на опозицията *картелът на бюлетините с не* решил да разпредели кандидатурите, за да бие голистите с максимална ефикасност. Комунистите отишли сами на битката от първия тур, но Ги Моле вече бил заявил, че между един комунист и един голист той щял да избере на втория тур комуниста.

Истинска голистка вълна изненадала още на първия тур политическите наблюдатели. ДРО се наредило величествено над всички други партии. Мнозинството на онези, които *„Льо канар аншене"* наричал „депутати – груби обувки", било абсолютно. Имало само стотина леви депутати. Жорж Помпиду се връщал в политиката, след като получил блестящ реванш за вота на недоверие.

Но референдумът бил спечелен преди всичко от генерала. Обратно на това, което мислели всички партии, избирателите гласували с 13 милиона *да* срещу 8 милиона *не* за избирането на президента на Републиката чрез всеобщо избирателно право. Бюлетините с *не* идвали главно от областите, разположени на юг от Лоара. Изтокът, Северът, парижката област гласували с *да*. Референдумът противопоставил Франция на франките на древната *Романия*, държаща на парламентарните традиции. На север от Лоара искали ефикасност и автори-

тет в политиката. На юг защитавали свободите, традициите, а също и привилегиите. Двете Франции се произнесли по съвест. Но гласуването дълбоко променило отношението към политиката: от голизма можели да се отърват не в рамките на партиите: опозицията трябвало много сериозно да играе играта за избор на президент. Левицата трябвало да се приспособи към тази игра.

„СВЕТОВНАТА ПОЛИТИКА" НА ГЕНЕРАЛ ДЬО ГОЛ

За първи път от петдесет години насам Франция се връщала към традицията: да замисля външната си политика в световен мащаб, с цялостни идеи, принципи, средства. Дьо Гол връщал функциите на дипломацията, дотогава сведени до задачата ѝ да предава или да представлява страната в международните организации.

Първата проста мисъл на генерала била освобождението на народите, чието поддържане било, казвал той, дълг на Франция: за да „освободи" Черна Африка, на генерала му било достатъчно да разшири рамковия закон Уоруе-Дефер от 1956 г. и да създаде Общността. Държавите-членки през 1960 г. избрали до една независимостта. Сътрудничеството заместило колонизацията за 14 нови държави от Черна Африка и Мадагаскар. Военни и граждански експерти били изпратени във всички държави по тяхна молба, за да осигурят началото на икономическия, политическия, социалния и образователния подем. От пролет на пролет на пилоните на площада на „Шан-з-Елизе" едно ново знаме с преобладаващ зелен цвят съобщавало на парижани за посещението на някой от тези африкански държавни глави, сред които някои като Сенгор или Уоруе Боани вече били много познати на хората. Хиляди „сътрудници" поемали пътя към Черна Африка – преподаватели, лекари, агрономи или специалисти по професионално формиране. Франция била освободена от империята и новите французи се посрещали добре в бившите колонии.

На Франция оставало да се освободи сама от връзките, които я свързвали от 1947 г. с различните общности с наднационална насоченост. Генерал Дьо Гол приел една определена представа за Европа. Но той не искал Франция да загуби в нея своя суверенитет. Пред обединена Европа той предпочитал съюзена Европа, чиято първа работа била френско-германското сдобряване. Привилегированите връзки, които установил с Конрад Аденауер, позволили впечатляващото му пътуване в Западна Германия през септември 1962 г. и посещението му във Висшето офицерско училище в Хамбург. Френско-германският договор от януари 1963 г. бил първата крачка към френско-германската ос, която според Дьо Гол трябвало да доминира в Общия пазар. Това предполагало от страна на Франция решителна воля за икономическа интеграция въпреки трудностите в селското стопанство и отхвърлянето за дълго време на кандидатурата на Великобритания, смятана като ненавременна. Мечтата на Дьо Гол за една обединена Европа „от Атлантика до Урал" предполагала независимостта на Западна Европа спрямо Съединените щати.

ПОЛОЖИТЕЛНИЯТ НЕУТРАЛИТЕТ

Политиката на отваряне към Изтока била последица от отхвърлянето на атлантическата интеграция. Трябвало „да се напусне тази колосална атлантическа общност под американско председателство и ръководство". Тази политика предполагала европейските партньори от Общия пазар да последват Франция. Ако генералът успял да постигне независимост на френската отбрана спрямо Съединените щати, другите страни останали в американската орбита. Франция не била в съгласие с останалите.

Но тя се превръщала във военна сила: националната ударна сила от времето на Четвъртата република била обсъдена и одобрена от Парламента през 1960 г. През февруари същата година първата френска бомба била изпробвана в Сахара. През 1964 г. бил приет програмен закон за пет години, след като генералът отказал да участва през 1963 г. в Московската конференция за ограничаване на ядреното оръжие. Франция на Дьо Гол превръщала модерната си армия в основна точка на своята външна политика.

При тези условия атлантическата интеграция била изживяла времето си. Франция вече забранила на американците да настаняват на територията ѝ „бази за изстрелване на ракети". Френската флота вече не се намирала под междусъюзническото командване на Атлантика. През 1965 г. генералът обявил намерението си да изтегли Франция от НАТО. Това било осъществено през 1966 г.

Откъсването от Америка било съпроводено от политика на разбирателство и отваряне към страните от Източна Европа, включително и към Китай. След една мисия на Едгар Фор Франция признала комунистически Китай в 1964 г. Едно триумфално посещение на Дьо Гол в Москва през 1966 г. допринесло за утвърждаването на престижа на неутрална и умиротворяваща Франция, която се поставяла в услуга на сближаването на Запада и Изтока в планетарен мащаб. Френското посредничество в индокитайския въпрос, болезнено почувствано във Вашингтон, потвърдило тази гледна точка, която в общи линии била очертана в речта в Пном-Пен. Президентските посещения в Африка, в Южна Америка, в Бразилия, в Канада („Да живее свободен Квебек!", извикал пред тълпата генералът) връщали не само на Франция, но и на Европа техните тежест и престиж в международните отношения.

„НЕДОВОЛСТВО И МЪРМОРЕНЕ"

Как посрещало тази политика общественото мнение във Франция? От сто години относителното равнодушие на обществеността по въпросите на външната политика се било превърнало в правило. И все пак от национална гордост политиката на независимост спечелила нейното благоразположение: тя била за независимост без ударна сила. Още от 1966 г. първите симптоми на световната криза вече поставяли на преден план икономическите и социалните проблеми и външната политика на Дьо Гол се представяла като излишна и

скъпа „политика на престиж“ от противниците му както отляво, така и отдясно.

Антиголистите в крайната десница били подкрепяни от прибралите се от Алжир и много разчитали да образуват, ръководени от адвоката Тиксие-Винянкур, група за силен натиск в метрополията. Изпитващите носталгия по „френски Алжир“ се присъединили към несъгласните с директната демокрация на генерала, нотабилите от десницата и центъра, народните републиканци, привържениците на наднационална Европа...

Тези сили на разположение от центъра и десницата кметът-социалист на Марсилия Гастон Дефер се опитал напразно да обедини в една некомунистическа опозиция на голизма, нещо като нова „трета сила“. Той претърпял неуспех. Така че социалистите се видели принудени да се обърнат към старите си комунистически противници, за да съставят един „обединен фронт“ и може би за да възстановят Народния фронт. Любопитно е, че инициативата дошла от един сам човек, който не бил отгледан в сарая на градчето Малзерб – Франсоа Митеран, центрист.

Засилването на президентската роля в управлението дало право на Митеран, който от години проповядвал сред опозицията, че тя никога не би могла да спечели без комунистите. Митеран създал с няколко членове на политически клубове една *Конвенция на републиканските институции*, която щяла да послужи за платформа, за да представи през 1965 г. кандидатурата си на президентските избори срещу Дьо Гол. Той успял да състави едно мнозинство, включващо комунистите, социалистите, обединени около Ги Моле, една значителна партия от радикали и ОСП (Обединена социалистическа партия). Десницата и крайната десница гласували за Жан Леканюе или за Тиксие-Винянкур.

Митеран съумял да отиде с генерала на втори тур, макар последният да заложил целия си авторитет на везната. Вярно е, че той пренебрегнал общественото настроение и най-вече телевизията. Откриването на това средство като начин за политическа дейност било съвсем ново във Франция. Дотогава от малкия екран били отклонявани големите политически конфликти, придаващи на телевизионната информация характера на нещо като държавен вестник. Но през 1965 г. във всички домове имало телевизионни приемници. По време на вечерята французите слушали аргументите на опозицията, които не познавали особено, тъй като вече не четели вестници, и гледали лицата на опозиционерите, които не познавали, защото те не били показвани по телевизията. Относителната младост на Леканюе, ловкостта на Митеран били откритие за телезрителите, които били забравили политиката.

Ожесточеността на битката, крайната победа на генерала с три милиона гласа направили възможно приемането на новата Конституция, доказвайки, че изборът е резултат от широк дебат на политически идеи между двете Франции. Режимът напразно се бил усъмнил в себе си. Оказало се достатъчно генералът да се съгласи на диалог с един журналист, вместо да произнася монолог в зала „Олимпия“, за да победи лесно.

Но от сега нататък ставало трудно да се подценява опозицията, като се говори за „недоволство и мърморене“: недоволството на французите имало дълбоки причини, а президентските избори му дали възможност да бъде изразено в политически план. Законодателните избори, този „трети тур на президентските“, както писал директорът на „Льо Монд“ Жак Фове, потвърдили

„динамизма на левицата", за който говорел Франсоа Митеран. Голисткото вълнение се потвърждавало. Трудностите не репатрираните от Алжир, започналата безработица, затрудненията в индустриалната конверсия с всичките ѝ социални последици, непопулярният „стабилизационен план" – пръв видим признак на икономическата криза – всичко говорело, че щастливите дни на благодентствието били свършили. Привържениците на Митеран получили 120 депутатски места (вместо 89), а комунистите били 72 вместо 41.

МАЙСКИЯТ ВЯТЪР

Кризата от май 1968 г. заварила страната в процес на пълна промяна. Политическите сили били отражение на тази дълбока несигурност. Левицата очевидно се възползвала от лошата икономическа и социална конюнктура. Тя имала проблеми с обединението и сливането, но мнозинството също имало своите проблеми: авторитарният голизъм предизвиквал все по-голямото недоволство на „жискаровите" избраници, които поставяли като условие за своя съюз една по-голяма либерализация на политическия и на обществения живот. Това било „да, но" на Валери Жискар д'Естен. Дясната опозиция водела постоянна партизанска война по периферията на мнозинството, без то да може нито да я интегрира към себе си, нито да я обезоръжи.

От март започнала криза в някои университети: тук-там се оформили агитаторски групи по немски образец. Телевизията показала портрета на Руди Дучке („червения" Руди), а движението „22-и март" в Нантер развивало пропагандна дейност с „червения" Дани – Даниел Кон-Бендит. Властта не се намесвала, тя нямала нищо против да види тези „професори, интелектуалци, враждебни към всякакви реформи, спречкани с развилнелите се младежи". Малко вълнение щяло да спомогне да се промени висшето образование.

Но студентската маса била значително нараснала: за десет години тя се утроила. Студентите вече наброявали 600 000 и съдбата им засягала много френски семейства. Много от тях си задавали тревожни въпроси относно целта на следването им, малкото и несигурни работни места, а също и относно съдбата, която ги чакала в едно „потребителско общество", в което тяхното включване било програмирано по тъжен начин: духовната криза у тях била по-сериозна от материалната.

Първите стълкновения в началото на май довели бързо до спонтанното мобилизиране на студентски маси, решени да се борят: на 7 май в Латинския квартал те били над 60 000 души. Движението обхващало и провинцията, където факултетите започнали да стачкуват.

Поемайки щафетата и разширявайки студентския бунт, работническите среди се впуснали в действие, като неустоимият тласък идвал от долу. Била издадена заповед за генерална стачка от ФДКТ и ФНП (Федерация за народна просвета) за 13 май. Този ден всички събрани синдикати организирали манифестация от 200 000 души на „Площада на Бастилията". На другия ден генерал Дьо Гол тръгвал за Румъния.

През дните на посещението му от 14-и до 18-и положението значително се

влошило. Окупирането на заводи следвало едно след друго, НКЖП се включила в стачката, движението на парижките университети обхванало цялата провинция. Изказването на генерала на 19-и („Реформа – да, маскарад – не") не успокоило духовете, но мобилизирало мълчаливо масите, разтревожени от непрекъснатите стълкновения, трескавостта на журналистите от медиите, картините на запалени коли и груба стрелба по екраните на телевизията. Дори селяните, слабо засегнати до този момент от движението, започнали да манифестират от 24-и. Франция сякаш била обзета от лудост.

Дьо Гол обявил референдум, а Помпиду започнал в Грьонел дълги преговори със синдикатите. Гена – министър на ПТТ, наредил да спрат преките предавания на събитията от Латинския квартал. Предавателите от периферията нямало да могат вече да предават наживо вълненията по улиците, Франция нямало да може да чува звука от гранатите. На 29-и Дьо Гол внезапно изчезнал между Париж и Коломбе ле дьо-з-Еглиз. Следите му били изгубени. Впоследствие се разбрало, че той отишъл в Германия, за да се срещне с някои военачалници. Появил се отново на 30-и, той обявил разпускането на Камарата и организирането на законодателни избори. Вече не говорел за референдум.

Другата Франция си отдъхнала. Голистите организирали съпротивата, мобилизирали членовете си. Огромна тълпа се стекла по техния призив на 30 май от „Конкорд" до „Етоал". От този момент нататък играта била спечелена. Мълчаливата тълпа, която дотогава пасивно присъствала на събитията, отново си била възвърнала гласа.

Тя отново се оказала и пред избирателните урни. Щяло да се гласува още на 23 юни в една страна, върнала се към нормалния живот. Бензинът, дълго време с купони, течал изобилно, влаковете, пощите, Френската електрическа компания, обществените услуги и банките постепенно започнали да работят. От 13 юни студентите започнали да освобождават Сорбоната, която полицията безпроблемно окупирала на 16-и, както и театър „Одеон". Групировките на крайната левица били разпуснати, членовете им – арестувани. Само телевизията и радиото не работели, те възстановили нормалния си ритъм на работа едва след втория тур на изборите.

Тези невероятни избори осигурили на мнозинството неочакван триумф. „Ненамируемата камара" наброявала 294 депутати от ДРС. Мнозинството било абсолютно: 358 депутати от всичко 485. Левицата била напълно смазана. Големият страх от май изпратил в Бурбонския дворец пазителите на реда от мълчаливото мнозинство. Второ следствие от него било оттеглянето на генерала.

Той се освободил от Помпиду, взел Кув дьо Мюрвил, в течение на дълги месеци се борил срещу икономическата и социалната криза, срещу бъркотията във валутната система. Но усещал, че страната дълбоко в себе си иска друго, а не моментни мерки, които не решавали трудностите. Тя искала реформа на политическите и социалните структури и най-вече някакво ново морално раздаване на картите, преразглеждане на обществените отношения, отношенията между хората в обществото. Но как можел Дьо Гол да наложи реформата на старите и на новите нотабили, на защитниците на реда от миналото и на тези, които се възползвали от новия ред? Нито политиката на съпричастност, нито реформата на институциите намирали сред общественото мнение горещи за-

щитници. Регионализацията била посрещната на нож от нотабилите, а участието – от деловия свят. Провалът му на конституционния референдум през април 1969 г. позволил на Шарл дьо Гол да се оттегли още веднъж, оставяйки страната слисана, а общественото мнение – объркано пред това оттегляне, което било истинско събитие.

Наследниците

По времето на генерала хората си задавали много въпроси относно „следголизма". Наследството било трудно наистина. Но както казал Жорж Помпиду, земята се върти, а проблемите не чакат, искат разрешение.

Май 1968 г. променил *манталитетите*, дори и ако французите в момента не го съзнавали. Колкото до *реалностите*, те се променяли с голяма скорост под влияние на световната криза. Редица дребни неща, натрупващи се едно след друго, променяли облика на дните; французите забелязали в последна сметка, че животът им е ганал друг, че разполагали с по-стеснено пространство, с по-ограничено време, че вместимостта на гръдния им кош станала по-малка. Една нова история се очертавала за Франция. Дали тя щяла все още да бъде история на Франция?

Повече от век страната живеела с вярата в неограничения прогрес на науката, на техниката, във все по-нарастващото благоденствие. Френското общество в най-последното си развитие въплъщавало тази вяра. Прогресът никога не бил толкова очевиден, колкото през тези тридесет години, за хората, за нацията. Псевдореволюцията от май подлагала на съмнение целта на този материален прогрес в момент, когато заради кризата той бил значително забавен.

Защото кризата наистина била започнала въпреки различните планове за „възстановяване" или за „стабилизиране". Тя се чувствала, сякаш да опровергае „френското чудо" и силната експанзия, която довела голизма на власт. Вече се говорело за „нулев растеж" и за злините от растежа. Водела се кампания по въпроса за замърсяването на околната среда. Поставяла се под въпрос дори демографската политика, след като дълго време била насърчавана раждаемостта. Оптимизмът от периода след войната бил свършил; „ретро"-модата го помела.

Всички технически чудеса, с които толкова се гордеели, самолетът *Конкорд*, модерните стоманодобивни заводи в Дюнкерк, проектът за тунел под Ламанша, били сериозно разкритикувани от гледна точка на тяхната нерентабилност и ненавременност. Вече не било възможно да се окачва знамето, както върху покрива на завършените къщи, върху осъществени престижни постижения. Критикували потребителското общество? Производството с неговата жива сила и авангардни сектори било подложено на съмнение и често се проваляло, каквито и усилия да се полагали за неговото изплуване. Хората имали все по-ясното усещане за някакво разминаване между държавните поръчки и мощния мотор на производството. Сякаш подаваните команди, ставащи все по-нервни, задушавали режима, сякаш все по-малко и по-малко дей-

ствали върху един механизъм, който не зависел вече от една, от шест или от десет държави, а от състоянието на света. Хората имали чувството, че Франция не можела вече сама да решава съдбата си, че била зависима като съседите си от следващите една след друга кризи на златото, на долара, на валутата, на земеделските цени, на енергията, от всички беди, които от 1968 г. я връхлитали като вихрушка. Трудностите и нуждата давали право на онния, които от няколко години вече искали да променят обществото. Вече се говорело по-открито за нов „обществен договор", хората си давали сметка каква огромна работа предстои да се извърши; отвъд бидонвилите и чуждестранните работници се откроявали и други несправедливости, други „засечки". Изведнъж съдбата на жените и най-вече на работничките започнала да занимава пресата, обществените власти, политическите и религиозните организации, сякаш неравенството де факто и де юре между двата пола било нещо ново. Цяла Европа се била включила в играта. Когато във Франция се борели за правото на аборт, в Италия се борели за развод. Цялото западно общество се стремяло да изкачи едно стъпало – това на свободата на нравите и на сигурността на мъжете и жените от всички раси и с всякакво социално положение. Проблемът за французите вече не бил само да печелят повече, за да живеят по-добре, а да постигнат една нова представа за човешкото достойнство.

Особено чувствителна към нивото на обществения и дори на семейния живот, либералната тенденция се утвърдила ясно в областите, в които малцинствата се борели, понякога яростно, за правото си на легално съществуване. Отново се появили бретонските трубадури и бардове. Франция не била Ирландия, но тя имала своите борци за автономия в Корсика, в Бретан, в Лангдок. Нотабилите отказали референдума на Дьо Гол относно областите, преценявайки го за твърде плах или пък – обратно, за опасен. Те вече били изправени пред постоянни вълнения, поддържани от леви или десни екстремисти. Старата центробежна тенденция на крайните провинции – онези, които в миналото с градали от служителите по косвения данък и кралските драгуни, жестоко потъпквана от централизаторите-якобинци на последователните републики, се проявила отново под либералното слънце на толерантното общество, понякога със скандал.

Вярно е, че опростеният политически живот по времето на Петата република отнемал на традиционния местен елит голяма част от влиянието му. Упадъкът на Парламента отслабил излъчването на парламентаристите. Исканията на областите се губели, потъвали в ожесточената борба, на която се отдавали двете големи партии по време на избори. Нито мнозинството, нито опозицията били в състояние да подкрепят тезите на регионализма, защото властта – както антивластта – била по природа централизаторска. Като всички професионални, социални или културни малцинства, за да бъдат чути, областите трябвало да привличат вниманието върху себе си по необичайни начини.

Петата република била със здрави институции. Това било доказано от избирането на Валери Жискар д'Естен. Новите кадри на държавата гарантирали голяма ефикасност на властта. Те изцяло се приемали от общественото мнение. Но как да се съчетаят власт и свобода, ефикасност и контрол, при положение че Парламентът губел способността си за равновесие? Упадъкът на Парламента бил продължителен, непоправим. Май 1968 г. бил блестящо

доказателство за това. Разгневените млади хора протестирали навсякъде, дори и около Френското радио и телевизия. Никога не им било хрумвало да се обърнат срещу парламентаристите. Все едно, че те не съществували. В нито един момент дебатите на Парламента не задържали вниманието на страната. Той се превърнал в технически инструмент за контрол, а не бил вече трибуна.

Ако Републиката искала да уравновеси ексцесиите на изпълнителната власт, тя явно трябвало да потърси това равновесие у самите французи – „пряко", както се казва по телевизията. След като традиционните мерки за контрол били недостатъчни, а старите нотабили – дискредитирани, трябвало да се намери друг вид контрол, а за управляващите – друго поведение. Вместо да се мъдрят на Олимп, те трябвало да излязат на улицата, да застанат до хората, без да се страхуват, че ще загубят от престижа си, защото щели да спечелят от контакта си с тях. Те не трябвало да се боят от *критиката на медиите*, а напротив – да я търсят, защото тя била един от възможните начини за изразяване на дълбоките тенденции. Те не трябвало да забраняват проявите на обществения дух, а да ги предизвикват, за да могат да ги контролират. Раждала се една нова демокрация както във Франция, така и навсякъде. И нейните правила не били вписани в никоя конституция.

Либералната треска насочвала от сега нататък разсъжденията, а понякога и решенията на политическата власт. В западните страни искали всичко да освободят наведнъж: децата в семейството, войниците в казармите, затворниците в затворите, та чак и животните от зоологическите градини. Всяка принуда изглеждала непоносима. Либералното общество, яростно изразявано от *медиите*, оспорвало наедно армията, правосъдието след училището и университета. Дори Комунистическата партия публикувала „харта на свободите", сякаш държала да гарантира за тях. Френското общество, толкова дълго време задържано, сякаш трескаво се втурнало към свободите – след толкова други стари страни от строгата Северна Европа. Дали всички забрани били захвърлени?

„Празникът на лудите не трае дълго", пее Лепорело в *„Дон Жуан"*. Вродените им страхове изплуват в съзнанието на французите с приближаващия край на века. Четиридесет години мир не са накарали хората да забравят заплахата, а за много от тях най-сериозната заплаха е загубата на самоличността. Вятърът от Америка е влажен и студен. Този от степите заплашва да замрази реките и да затвори пристанищата. На петела от камбанариите никога не му е било по-трудно да предскаже времето. То е, защото вече няма сезони. А ще има ли утре Франция?

Хронология

390 г. пр. н. е.	Превземане на Рим от галите.
300 г. пр. н. е.	Келтите в Южна Галия.
52 г. пр. н. е.	Алезия[1].
260–275 г.	Галска „империя“.
355 г.	Нашествия на франки, алемани и сакси.
373 г.	Свети Мартен, епископ на Тур.
451 г.	Нашествия на хуните.
476 г.	Край на Западната римска империя.
481–511 г.	Хлодвиг, крал на франките.
573 г.	Григорий, епископ на Тур.
629 г.	Дагобер, крал на франките.
640–660 г.	Свети Елоа, епископ на Ноайон.
732 г.	Битката при Поатие.
741 г.	Умира Карл Мартел.
751 г.	Пипин (Пепен) е избран за крал в Соасон.
771 г.	Карл Велики, крал на франките.
778 г.	Ронсево.
800 г.	Коронясване на Карл Велики.
842 г.	Страсбургската клетва.
843 г.	Вердюнският договор.
875 г.	Коронясване на Шарл Плешиви.
885 г.	Обсада на Париж от норманите.
910 г.	Създаване на манастира в Клюни.
987 г.	Избиране и миропомазване на Хуго Капет в Реймс.
1066 г.	Вилхелм Нормандски, крал на Англия.
1095 г.	Клермонтски събор – Първи кръстоносен поход.
1155 г.	Свети Бернар основава „Клерво“.
1122 г.	Сюже, абат на „Сен Дени“.
1132 г.	Завършване на абатството във Везеле.
1137 г.	Сватбата на Луи VII и Елинор Аквитанска.
1146 г.	Свети Бернар обявява Втория кръстоносен поход.
1152 г.	Елинор се омъжва за Хенри (Анри) Плантагенет.
1163 г.	Начало на строежа на „Нотр Дам“ в Париж.
1179 г.	Коронясване на Филип II Август.

[1] Галска цитадела, последна отбранителна позиция на Версенжеторикс пред Цезар и място на капитулацията му през 52 г. пр. н. е. – *Бел. пр.*

1207 г.	Отлъчване от църквата на Реймонд VI от Тулуза.
1213 г.	Битката при Мюре.
1214 г.	Победата при Бувин.
1226 г.	Възкачване на престола на Луи Свети.
1270 г.	Смъртта на Луи Свети в Тунис.
1285 г.	Възкачване на престола на Филип IV Хубави.
1305 г.	Избиране на папа Климент V, установил се в Авиньон.
1307 г.	Арестуване на темплиерите.
1322 г.	Подчиняване на катарите.
1328 г.	Филип VI дьо Валоа, крал на Франция.
1345 г.	Черната чума.
1346 г.	Битката при Креси – обсадата на Кале.
1356 г.	Битката при Поатие: пленен е Жан Добрия.
1356–57 г.	Бунт на Етиен Марсел.
1358 г.	Шарл Лошия потушава бунта на жаките.
1360 г.	Мирът в Бретини.
1407 г.	Жан Безстрашни – херцог на Бургундия, поръчва убийството на Луи д'Орлеан.
1415 г.	Азинкур[1].
1419 г.	Убийството на Жан Безстрашни.
1429 г.	Жана д'Арк освобождава Орлеан.
1431 г.	Жана д'Арк е изгорена на клада в Руан.
1438 г.	Прагматичната санкция на Бурж.
1450 г.	Победата при Формини.
1453 г.	Победата при Кастийон[2].
1461–83 г.	Царуване на Луи XI.
1491 г.	Сватбата на Ана Бретанска с Шарл VIII.
1495 г.	Шарл VIII влиза в Неапол.
1512 г.	Равена.
1515 г.	Маринян.
1525 г.	Пави: пленен е Франсоа I.
1534 г.	Аферата с плакатите.
1539 г.	Нареждането от Вилер-Котре.
1559 г.	Мирният договор от Като-Камбрези.
1560 г.	Съзаклятието на Амлоаз.
1561 г.	Колоквиум в Поаси.
1563 г.	Убийството на Франсоа дьо Гиз.
1572 г.	Вартоломеевата нощ.
1588 г.	Убийството на херцог Дьо Гиз и на кардинала́ на Лотарингия.
1589 г.	Умира Катерина Медичи.
1594 г.	Анри IV е коронясан в Шартр (27-2). Анри IV влиза в Париж (22-3).
1598 г.	Нантският едикт.

[1] Там на 25 октомври 1415 г. Хенри V Английски разбива кралската френска армия. – *Бел. пр.*

[2] Тук се слага краят на Стогодишната война. – *Бел. пр.*

1610 г.	Убийството на Анри IV.
1617 г.	Убийството на Кончини.
1624 г.	Ришельо влиза в Кралския съвет.
1627 г.	Обсадата на Ла Рошел.
1629 г.	Подписването на мирния договор в Алес[1].
1636 г.	Корней пише трагедията си „Сид“.
1642 г.	Умира Ришельо.
1643 г.	Умира Луи XIII. Ана Австрийска и Мазарини са на власт.
1648 г.	Вестфалският мирен договор.
1659 г.	Пиренейският мирен договор.
1661 г.	Начало на едноличното управление на Луи XIV.
1664 г.	Осъден е Фуке – Премиера на „Тартюф“.
1665 г.	Колбер е генерален контрольор на финансите.
1668 г.	Мирен договор в Екс ла Шапел.
1672 г.	Луи XIV се настанява във Версай.
1682 г.	Обявяване на Четирите члена.
1685 г.	Отменяне на Нантския едикт.
1697 г.	Мирният договор в Рисвик.
1710 г.	Разрушаването на Порт Роаял.
1713 г.	Мирният договор в Утрехт.
1714 г.	Мирният договор в Растат.
1715 г.	Умира Луи XIV.
1716–20 г.	„Системата на Лоу“.
1723 г.	Пълнолетие на Луи XV.
1726 г.	Фльори става първи министър.
1745 г.	Фонтеной.
1748 г.	Мирният договор в Екс ла Шапел.
1715 г.	Излиза първият том на „Енциклопедията“.
1757 г.	Атентатът на Дамиен.
1758 г.	Шоасьол е държавен секретар на външните работи.
1763 г.	Парижкият мирен договор.
1766 г.	Присъединяването на Лотарингия към Франция.
1768 г.	Версайският мирен договор. Корсика става френско владение.
1774 г.	Луи XVI става крал, Тюрго – държавен секретар на външните работи.
1777 г.	Ла Файет е в Америка, Некер – министър на финансите.
1783 г.	Калон е в Министерството на финансите.
1786 г.	Търговският френско-английски договор.
1788 г.	*(август).* Отново извикват Некер.
1789 г.	*5 май:* Откриване на Генералните щати. *20 юни:* Клетвата на Жьо до Пом. *14 юли:* Превземане на Бастилията. *4 август:* Отнемане на привилегиите. *26 август:* Декларация за правата на човека.

[1] С него се слага краят на последната от религиозните войни. Известен е още като Едикт за помилване. – *Бел. пр.*

1790 г.	*12 юли:* Цивилна конституция за духовенството.
	14 юли: Празникът на Федерацията.
1791 г.	*14 юни:* Законът „Льо Шапелие“.
	22 юни: Варен.
	17 юли: Разстрелът на „Марсово поле“.
	1 октомври: Откриване на Законодателната асамблея.
1792 г.	*10 август:* Отстраняване на краля.
	21 септември: Събаряне на монархията.
	20 април: Обявяване на войната.
	20 септември: Валми.
	6 ноември: Жьомап.
1793 г.	*21 януари:* Умира Луи XVI.
	10 март: Надигане на Вендеята.
	6 април: Създаване на Комитета за общественото здраве.
	16 октомври: Екзекуцията на Мария-Антоанета.
	31 октомври: Екзекутирането на жирондистите.
1794 г.	*24 март:* Екзекутирането на ебертистите.
	27 юли: Падането на Робеспиер.
	19 ноември: Затварянето на Клуба на якобинците.
	24 декември: Отмяна на максимума.
1795 г.	*31 май:* Премахването на Революционния трибунал.
	22 август: Гласуването на Конституцията от Година III.
	5 октомври: Денят на 13 вандемиер[1].
	26 октомври: Установяването на Директорията.
1796 г.	*10 май:* Арестуването на Бабьоф.
	14 май: Бонапарт завзема Милано.
	5 август: Победата при Кастилионе.
	17 ноември: Победата при Арколе.
1797 г.	*21 март:* Победата при Риволи.
	4 септември: Държавният преврат на 18 фруктидор[2].
	17 октомври: Мирът в Кампо формио.
1798 г.	*9–18 април:* Якобинските избори.
	11 май: Държавният преврат от 22 флореал[3].
	19 май: Заминаването на египетската експедиция.
	23 юли: Превземането на Кайро.
1799 г.	*18 юни:* Държавният преврат от 39 преториал[4].
	9 октомври: Завръщането на Бонапарт във Франция.
	9 ноември: Държавният преврат от 18 брюмер[5].
1800 г.	*13 февруари:* Създаването на „Банк дьо Франс“.

[1] Вандемиер – месец от републиканския календар на френската революция от 1789 г. – от 22 септември до 21 октомври. – *Бел. пр.*

[2] Фруктидор – 12 месец от републиканския календар от 18 август до 16 септември. – *Бел. пр.*

[3] Флореал – осмият месец от републиканската година от 20 или 21 април до 19 или 20 май. – *Бел. пр.*

[4] Преториал – деветият месец от републиканския календар от 20 май до 18 юни. – *Бел. пр.*

[5] Брюмер – вторият месец от републиканския календар от 22 октомври до 20 ноември. – *Бел. пр.*

28 февруари: Плебисцитът за Конституцията от година VIII.
14 юни: Победата при Маренго.
1801 г. *15–16 юли:* Конкордатът.
9 февруари: Мирният договор в Люневил.
1802 г. *18 януари:* Чистката в Трибуната[1].
25 март: Мирният договор в Амиен.
2 август: Бонапарт е избран за пожизнен консул.
4 август: Конституцията от Година X.
1804 г. *февруари-март:* Арестуването на Пишегрьо, Кадудал и Моро.
21 март: Екзекуцията на херцог Д'Ангиен.
Обнародването на Гражданския кодекс.
18 май: Установяването на Империята.
20 декември: Коронясването на Наполеон.
1805 г. *18 март:* Наполеон, крал на Италия.
21 октомври: Трафалгар[2].
2 декември: Победата при Аустерлиц.
26 декември: Мирът в Пресбург.
1806 г. *14 октомври:* Победите при Йена и Ауерщадт.
21 ноември: Берлинският декрет и континенталната блокада.
1807 г. *19 август:* Отмяна на Трибуната.
8 февруари: Битката при Ейло[3].
14 юни: Победата при Фридланд[4].
7 юли: Френско-руският съюз.
13 октомври: Декретът от Фонтенбло.
23 ноември и 17 декември: Миланските декрети.
1808 г. *4 декември:* Французите влизат в Мадрид.
1809 г. *6 юли:* Отвличането на папата.
14 октомври: Мирният договор от Шонбрун.
1810 г. *3 март:* Сватбата на Наполеон и Мария-Луиза.
1811 г. *20 март:* Раждането на краля на Рим.
1812 г. *23 февруари:* Анулирането на Конкордата.
5–7 септември: Битката при Москва.
28–29 ноември: Преминаването на р. Березина.
1813 г. *25 януари:* Конкордатът от Фонтенбло.
16–19 октомври: Поражението при Лайпциг.
1814 г. *6 април:* Абдикацията на Наполеон.
2 май: Публикуването на Хартата.
1815 г. *1 март:* Завръщането от остров Елба.
1 юни: Допълнителният акт.
18 юни: Битката при Ватерло.

---

[1] Трибунат – асамблея, създадена чрез Конституцията от Година VIII (1800 г.) и премахната през 1807 г. – *Бел. пр.*

[2] Поражение на френско-испанската флота от Нелсон при Трафалгар. – *Бел. пр.*

[3] Днешен Багратионовск. – *Бел. пр.*

[4] Днешен Правдинск, на югоизток от Калининград. – *Бел. пр.*

8 юли: Луи XVIII влиза в Париж.
14–22 август: Избиране на „Неоткриваемата Камара".
7 декември: Екзекуцията на Ней.
1816 г. *5 септември:* Разпускането на Камарата.
1817 г. Законът „Лене" за изборите.
1818 г. Законът „Гувион Сен Сир" за конскрипцията.
1819 г. Деказ идва на власт.
1820 г. *20 февруари:* Правителството Ришельо след убийството на херцог Дьо Бери.
1821 г. *5 май:* Смъртта на Наполеон.
1822 г. Екзекутирането на четиримата сержанти от Ла Рошел.
1823 г. Битката при Трокадеро.
1824 г. Избирането на „Намерената Камара"
1825 г. Коронясването на Шарл X в Реймс.
1827 г. Вилел разпуска Камарата – либерални избори.
1828 г. Заминаването на Вилел.
1829 г. Кабинетът Полиняк.
1830 г. *5 юли:* Превземането на Алжир.
27–28–29 юли: Трите Славни дни.
9 август: Луи-Филип полага клетва за вярност пред Хартата.
1831 г. Бунтът на лионските работници.
1834 г. Републиканските метежи в Лион и Париж.
1835 г. „Злодейските закони" против републиканците.
1847 г. Гизо, председател на Съвета.
1848 г. *24 февруари:* Падането на Луи-Филип.
25 февруари: Провъзгласяването на Републиката.
4 май: Събрание на Конституантата[1].
22–26 юни: „Юнски дни"
5 юли: Кавеняк, председател на Съвета.
9–11 август: Закони за пресата.
12 ноември: Обнародване на Конституцията.
10 декември: Избиране на Луи-Наполеон.
1849 г. *26 май:* Разпускане на Конституантата.
1 юли: Завземане на Рим от французите.
1850 г. *15 март:* Законът „Фалу".
31 май: Избирателен закон.
1851 г. *2 декември:* Държавен преврат.
21 декември: Плебисцит в полза на Луи-Наполеон.
1852 г. *2 декември:* Възстановяване на империята.
1855 г. *8 септември:* Завземане на Малакоф.
1856 г. *30 март:* Парижкият мирен договор.
1858 г. *14 януари:* Атентатът в Орсини.
19 февруари: Закон за всеобщата сигурност.
13 юли: Срещата в Пломбиер.
1859 г. *Икон за железниците (II-6).*

[1] *Учредително събрание. – Бел. пр.*

	10 ноември: Мирният договор от Цюрих.
1860 г.	*23 януари:* Френско-английският търговски договор.
	24 март: Савоя става френско владение.
	25 октомври: Пекинският мирен договор.
	24 ноември: Право на Адрес в законодателното тяло.
1862 г.	*5 юни:* Кошиншин става френско владение.
1863 г.	Закон за фирмите с ограничена отговорност.
	Протекторат в Камбоджа.
	Създаване на „Креди Лионе".
1864 г.	*17 ноември:* Манифест на Шестдесетимата.
	Право на стачки (*май*).
	Крах на движимия кредит.
1867 г.	Монтана.
	Заминаване на французите за Мексико.
1869 г.	*17 ноември:* Освещаването на Суецкия канал.
1870 г.	*2 януари:* Кабинетът Е. Оливие.
	20 април: Сенатус-консулт върху правата на императора.
	8 май: Плебисцит в полза на империята.
	13 юли: Депеша от Емс.
	19 юли: Обявяване на война.
	2 септември: Битката при Седан.
	27 октомври: Капитулацията на Мец.
	4 септември: Падане на империята.
1871 г.	*12 февруари:* Свикване на Народното събрание в Бордо.
	17 февруари: Тиер начело на правителството.
	10 март: Пактът в Бордо.
	18 март: Началото на Парижката комуна.
	21–28 май: „Кървавата седмица".
	5 юли: Аферата с бялото знаме.
	26 февруари: Предварителни мирни преговори.
1873 г.	Оставка на Тиер – евакуация.
1875 г.	*30 януари:* Изменението „Валон".
	24 февруари: Законът за организацията на Сената.
	25 февруари: Законът за организацията на публичната власт.
	16 юли: Законът за докладите на публичната власт.
1876 г.	Кабинетът Жюл Симон.
1877 г.	*16 май:* Мак-Машон уволнява Жюл Симон.
	юни: Разпускането на Камарата.
	14 октомври: Републикански избори.
	10 ноември: Оставката на Броли.
1879 г.	*30 януари:* Оставката на Мак-Махон.
	юни: Избирането на Жюл Греви.
1880 г.	Жюл Фери, председател на Съвета.
1881 г.	*29 март:* Общински закони.
	12 май: Мирният договор от Бардо.
	30 юни: Законът за правото на събрания.
	29 юли: Законът за пресата.

	14 ноември: Кабинетът „Гамбета“.
1882 г.	Законът „Фери“ за началното образование.
1883 г.	Завземането на Ханой, протекторат над Анам, окупация на Мадагаскар – Френско-китайската война.
1884 г.	*21 март:* Законът „Валде-Русо“ за синдикатите.
	5 април: Законът „Наке“ за развода.
	11 май: Мирният договор от Тян-Цин.
1885 г.	*9 юни:* Вторият мирен договор от Тян-Цин.
1886 г.	Буланже – министър на войната.
1887 г.	Скандалът „Уилсън“, оставката на Греви.
1888 г.	Първият руски заем.
1889 г.	*27 януари:* Избиране на Буланже в Париж.
	септември: Провал на буланжистите на изборите.
	Създаването на Втория интернационал.
	Откриването на Парижкото изложение с Айфеловата кула.
1890 г.	Тостът на кардинал Лавижри в Алжир.
1891 г.	Посещението на Френската флота в Кронщадт.
	27 април: Френско-руското споразумение.
1892 г.	Тарифата „Мелин“.
1892-93 г.	Скандалът в Панама.
1894 г.	Убийството на президента Сади Карно.
1894-99 г.	Аферата „Драйфус“.
1895 г.	Избирането на Феликс Фор, създаването на Генералната конфедерация на труда.
1898 г.	Делкасе – министър на външните работи.
	Създаването на „Аксион франсез“[1].
1899 г.	Избирането на Лубе, кабинетът „Валде-Русо“.
1900 г.	Законът „Милеран“ за продължителността на труда.
1902 г.	Кабинетът Комб.
1904 г.	Законът против конгрегацията.
	Посещението на Лубе в Рим. Антант Кордиал[2].
1905 г.	*25 април:* Изграждане на френската секция на Работническия интернационал.
	28 септември: Френско-германското споразумение за Мароко.
	9 декември: Законът за отделяне на църквата от държавата.
1906 г.	Хартата от Амиен.
	Клемансо – министър.
1908 г.	Стачките в Дравьой.
1909 г.	Френско-германското споразумение за Мароко.
1910 г.	Стачката на железничарите.
1911 г.	Кризата в Агадир.
1912 г.	Поанкаре – министър.

[1] Политическо националистическо и монархическо движение. – *Бел. пр.*

[2] Конвенция за добри взаимоотношения между Франция и Англия. – *Бел. пр.*

1913 г. *17 януари:* Избиране на Поанкаре за президент на Републиката.
7 април: Тригодишният закон.
1914 г. *април-май:* Избирането на представители на левицата в Камарата.
13 юни: Вивиани – председател на Съвета.
31 юли: Убийството на Жорес.
31 юли: Германски ултиматум към Русия и Франция.
1 август: Мобилизация във Франция.
3 август: Германия обявява война на Франция.
5–10 септември: Битката при Марна.
24–25 септември: Битката при Езна и Сома.
1915 г. *26 януари:* Нападението над Шампан.
май-юни: Нападението над Артоа.
септември-октомври: Нападението над Шампан.
19 февруари: Дарданелите.
25 април: Галиполи.
5 октомври: Солун.
29 октомври: Кабинетът „Бриан".
1916 г. *21 февруари:* Начало на Вердюнската битка.
1 юли: Съюзническо нападение над Сома.
24 октомври: Превземане на Дуомон.
2 декември: Нивел — главнокомандващ.
2 декември: Конгресът в Кентал.
1917 г. *9–19 април:* Офанзивата „Нивел".
10 януари: Съюзническата нота за целите на войната.
19 април: Споразуменията от Сен Жан дьо Мориен с Италия.
6 април: Рибо – министър.
31 август: Оставката на Малви.
7 септември: Кабинетът Пенлеве.
17 ноември: Кабинетът Клемансо.
1918 г. *21 март:* Германското нападение над Сома.
26 март: Конференцията в Дулан.
26 март: Фош – главнокомандващ на съюзническите сили.
9 април: Френско-английска атака във Фландрия.
27 май: Битката по „Шьомен де Дам"[1].
15 юли: Германското нападение над Сома.
8 август: Френско-американското нападение над Сома и Езн.
15 септември: Американската победа при „Сен Мийел".
28 септември: Съюзническото нападение над Фландрия.
11 ноември: Примирието при Ретонд.
1919 г. *28 юни:* Версайският мирен договор.
16 ноември: Изборите за Камарата „син хоризонт".

---

[1] Път в департамента Езн, държан от германците, обект на ожесточени сражения през 1917 и 1918 г. – *Бел. пр.*

1920 г. Конгрес в Тур – избиране на Дешанел, после – на Милеран.
1921 г. Кабинетът „Бриан".
Конференции за репарациите в Париж.
1922 г. Кабинетът „Поанкаре" – разделяне на Генералната конфедерация на труда (C.G.T.) и C.G.T.U.
1923 г. Окупацията на Рур.
1924 г. Избори на картела на левицата – Думерг става президент на Републиката; Арио – председател на Съвета.
Признаване на Съветския съюз.
1925 г. Локарно, съглашението Бриан – Стресман.
1926 г. *23 юли:* Кабинетът "Поанкаре", стабилизиране на франка.
1928 г. Поанкаристки избори – Пактът Бриан–Келог.
1929 г. Оттеглянето на Поанкаре.
1931 г. Бриан е победен от Думе на президентските избори.
1932 г. Убийството на Думе, избирането на Льобрен.
1934 г. Начало на аферата Стависки – Кабинетът „Даладие".
1935 г. Договорът за френско-съветска взаимопомощ.
1936 г. Избори на Народния фронт – Кабинетът Блюм.
7 юни: Споразуменията „Матиньон".
25 септември: Девалвация на франка.
1937 г. *21 юни:* Падането на Блюм.
30 юни: Нова девалвация.
1938 г. *30 септември:* Мюнхенските споразумения.
30 ноември: Всеобща стачка.
май: Трета девалвация на франка.
1939 г. *15 март:* Германците завладяват Чехословакия.
23 август: Германско-съветски пакт.
1 септември: Нахлуването в Полша.
3 септември: Англия, по-късно Франция обявяват война на Германия.
1940 г. *30 ноември:* Даладие получава пълни права.
20 март: Оставката на Даладие – кабинетът Рейно.
10 май: Нахлуването в Белгия и Холандия.
14 май: Седанският пробив.
3 юни: Битката при Дюнкерк.
10 юни: Италия обявява война на Франция.
14 юни: Германците влизат в Париж.
16 юни: Пол Рейно подава оставка.
16 юни: Петен иска примирие.
18 юни: Дьо Гол е извикан в Лондон.
22 юни: Френско-германското примирие.
10 юли: Парламентът гласува пълномощията на Петен.
28 юни: Дьо Гол е признат от англичаните за водач V на Свободните френски сили (F.F.L.).
24 октомври: Срещата между Хитлер и Петен.
1941 г. *февруари:* Дарлан става вицепрезидент на Съвета.

11–12 май: Срещата между Хитлер и Петен в Берхтесгаден.
1 декември: Срещата между Петен и Гьоринг в Сен Флорентен.

1942 г. *18 април:* Кабинетът Лавал.
8 ноември: Дебаркирането на съюзническите войски в Северна Африка.
11 ноември: Нахлуване в „свободната зона".
24 декември: Убийството на Дарлан.

1943 г. *30 януари:* Създаване на милицията.
16 февруари: Създаване на Службата за задължителен труд.
24 март: Срещата между Дьо Гол и Жиро в Казабланка.
15 май: Изграждане на Националния съвет за Съпротивата.
9 ноември: Дьо Гол – единствен президент на C.F.N.L.

1944 ч. *6 юни:* Дебаркирането на съюзническите войски в Нормандия.
28 юни: Убийството на Филип Анрио.
7 юли: Убийството на Ж. Мандел.
15 август: Дебаркирането в Прованс.
25 август: Освобождението на Париж.
23 ноември: Превземането на Страсбург.
27 ноември: Завръщането на Торез в Париж.
10 декември: Френско-съветският пакт.

1945 г. *1–20 януари:* Германската офанзива в Ардените.
8 май: Капитулацията на Германия.
23 юли – 14 септември: Процесът „Петен".
21 октомври: Избори.
3 декември: Национализиране на банките.

1946 г. *20 януари:* Заминаването на Дьо Гол.
19 април: Гласуването на първата конституция.
23 юни: Кабинетът Бидо.
16 декември: Кабинетът Блюм.

1947 г. *14 април:* Дьо Гол създава Обединението на френския народ.
19-26 октомври: Общински избори.
23 ноември: Кабинетът Шуман.
19 декември: Разделянето на Генералната конфедерация на труда (C.G.T.) и Генералната конфедерация на труда – работническа сила (C.G.T.–F.O.).

1948 г. *24 януари:* Девалвация на франка.

1949 г. *19 септември:* Нова девалвация.
20 септември: Начало на аферата на генералите.

1950 г. *6 декември:* Дьо Латр дьо Тасини в Индокитай.

1951 г. *13 март:* Кабинетът Кьой.
17 юни: Законодателни избори.
1 ноември: Бунтове в Казабланка.
18 април: Парижки договор, с който се създава Европейската общност за въглища и стомана (C.E.C.A.).

1952 г. *17 януари:* Бунтове в Тунис.

20 януари: Кабинетът Е. Фор.
28 май: Заемът „Пине".
23 декември: Падането на Пине.
Договор в Париж за Европейската общност за отбрана (C.E.D.).

1953 г. *6 май:* Дьо Гол изоставя депутатите от Обединението на френския народ.

1954 г. *3 февруари – 7 май:* Поражението при Диен Би ен Фю (Виетнам).
19 юни: Кабинетът Мандес Франс.
27 юни: Примирието в Тонкин.
31 юли: Мандес Франс в Тунис.
30 август: Отхвърляне на C.E.D. в Парламента.
1 декември: Начало на въстанието в Орес.

1955 г. *26 януари:* Сустел е назначен в Алжир.
23 февруари: Кабинетът Е. Фор.

1956 г. *1 февруари:* Кабинетът Ги Моле след изборната победа на „републиканския фронт".
2 март: Независимостта на Мароко.
3 октомври –1 декември: Кризата в Суец.

1957 г. *7 януари:* Масю е избран в Алжир.
13 септември: Гласуването на рамковия закон за Алжир.

1958 г. *13 май:* Комитет за обществено спасение в Алжир.
15 май: Декларацията на генерал Дьо Гол.
29 май: Дьо Гол приема да състави правителството.
1 юни: Кабинетът Дьо Гол встъпва във власт.
4–7 юни: Пътуването на Дьо Гол до Алжир.
24 септември: Създаването на Обединението за новата република (U.N.R.).
28 септември: Конституционен референдум.
21 декември: Дьо Гол е избран за президент.

1959 г. *1 януари:* Общият пазар влиза в сила.
8 януари: Кабинетът Дебре.
16 септември: Речта на Дьо Гол за самоопределянето.

1960 г. *24 януари:* Барикади в Алжир.
2 февруари: Гласуване на специалната власт.
юни: Независимостта на държавите от Черна Африка.

1961 г. *8 януари:* Референдум за Алжир.
22–25 април: Заговор на генералите в Алжир.
20 май: Откриване на преговорите в Евиан.

1962 г. *8 февруари:* Манифестация против Тайната организация на армията (O.A.S.) в Париж: 8 загинали.
18 март: Споразуменията от Евиан.
19 март: Прекратяване на огъня в Алжир.
8 април: Референдум за Алжир.
14 април: Кабинетът Помпиду.
28 октомври: Референдум за избирането на Президента

	на републиката на всеобщи избори.
1963 г.	*18 декември:* Кандидатура на Дефер за президентството на републиката.
1964 г.	*27 януари:* Признаване на комунистически Китай.
1965 г.	*9 септември:* Митеран –кандидат за Елисейския дворец.
	5 декември: Дьо Гол отива на балотаж, преизбран е на 19-и.
1966 г.	*1 юни:* Оттегляне на френските войски от НАТО. Създаване на независимите републиканци.
	1 юли: Пътуване на Дьо Гол до СССР.
1967 г.	*12 март:* Законодателни избори.
1968 г.	*3 май:* Полицията влиза в Сорбоната.
	10–11 май: Нощта на барикадите.
	19 май: Начало на големите стачки с окупиране на фабриките.
	19 май: Реч на Дьо Гол.
	30 май: Разпускане на Народното събрание, голистка манифестация на площад „Етоал“.
	16 юни: Евакуация на Сорбоната.
	23–30 юни: Законодателни избори.
	13 юли: Кабинетът Кув дьо Мюрвил.
1969 г.	*27 април:* Референдум за реформа в Сената и в районите.
	28 април: Оставката на Дьо Гол.
	31 май – 15 юни: Избирането на Жорж Помпиду.
1970 г.	*6–13 октомври:* Пътуване на Жорж Помпиду в СССР.
	9 ноември: Умира генерал Дьо Гол.

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДГОВОР *5*

ВЪВЕДЕНИЕ: ФРАНЦИЯ И ИСТОРИЯТА *9*

ПЪРВА ЧАСТ
От галите към протестантите

I ГЛАВА: ГАЛИЯ И ГАЛИТЕ *19*

Завладяването на територията *19*

ПЕЩЕРНИТЕ ЛОВЦИ *19/* КРАЯТ НА ГОЛЕМИТЕ НОМАДИ *20/* ПОХОДИТЕ НА КЕЛТСКИТЕ КРАЛЕ *22/* ПРЕМЕЖДИЯТА НА ГАЛИТЕ ИЗВЪН ГАЛИЯ *23*

Свободните гали *24*

ЕДНА ГАЛСКА РАСА? *24/* ОРГАНИЗИРАНАТА АНАРХИЯ В ГАЛИЯ, НАСЕЛЯВАНА ОТ ТРИСТА НАРОДНОСТИ *26/* ГАЛИЯ ПО ВРЕМЕ НА ЗАВЛАДЯВАНЕТО Й *27/* МОГЪЩЕСТВОТО НА КАСТИТЕ *28/* „КАЧЕСТВОТО НА ЖИВОТА" В ГАЛИЯ *30*

Римското владичество *31*

КЪСОКОСИТЕ ЗАВОЕВАТЕЛИ *31/* ОКУПАТОРИТЕ *33/* ОКУПИРАНИТЕ *35*

ГЛАВА II: ФРАНКИТЕ *39*

Конвулсиите на Западната империя *39*

АТАКАТА СРЕЩУ РОМАНИЯ *39/* ЧУДНИЯТ МИРЕН IV ВЕК *41/* ХРИСТИЯНСТВОТО ПРИ ГАЛИТЕ *42*

Варварските крале се настаняват в Галия *44*

ДЪЛГАТА НОЩ НА 31 ДЕКЕМВРИ 406 ГОДИНА *44/* НАСТЪПВАНЕТО НА ФРАНКСКИТЕ КРАЛЕ 476–715 ГОДИНА *46/* ПОКРЪСТВАНЕТО НА ВАРВАРСКИЯ КРАЛ *48/* ВЕЛИКОТО ФРАНКСКО КРАЛСТВО НА ГАЛИТЕ *49/* ВАРВАРСКИТЕ ЗАКОНИ *50.* ГАЛИЯ ПРИ СИНОВЕТЕ НА МЕРОВЕЙ *51*

Новата франкска империя *53*

ВЪЗСТАНОВЯВАНЕТО НА ФРАНКСКОТО КРАЛСТВО *53/* КАРЛ ВЕЛИКИ ВЗЕМА ВЛАСТТА *54/* КАРЛ ВЕЛИКИ – КРАЛ НА ХРИСТИЯНСКА ЕВРОПА *55/* КАРОЛИНГСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ *56/* НАСЛЕДНИЦИТЕ НА КАРЛ ВЕЛИКИ *58* СТРАСБУРГСКАТА КЛЕТВА И ВЕРДЮНСКИЯТ МИР *59.* НОВА ВЪЛНА ОТ НАШЕСТВИЯ *59/* КРАЯТ НА КАРОЛИНГИТЕ *60*

ГЛАВА III: МАЛКИТЕ КРАЛЕ НА СЕВЕРА И ГИГАНТИТЕ НА ЮГА *63*

Малките крале на Ил дьо Франс *63*
ТЕОРЕТИЧНИ СЮЗЕРЕНИ *63/* ПОТОМЦИТЕ НА СОЛОМОН *64/* РЕАЛНАТА ВЛАСТ *65/* ОТ ФРАНКИ КЪМ ФРАНЦУЗИ *65*

Големите васали в кралството *66*
ФЕОДАЛНАТА СИСТЕМА *66/* БРАТОВЧЕДИТЕ ОТ НОРМАНДИЯ *68/* ДАЛЕЧНА БРЕТАН *70/* СЕНЬОРИТЕ ОТ ЮГА *72/* БОЖИЯТ МИР И КРЪСТОНОСНИТЕ ПОХОДИ *75*

ГЛАВА IV: ВЕЛИКИТЕ КАПЕТИНГИ *77*

Европа по нов път *77*
МАТЕРИАЛНИЯТ ПРОГРЕС *77/* ДУХОВНИЯТ ПРОГРЕС *78*

Двубоят между Капетинги и Плантагенети *80*
ЕДНА ПРЕДПРИЕМЧИВА МОНАРХИЯ *80/* ПОБЕДАТА ПРИ БУВИН *81*

Франция по времето на Филип Огюст *82*
ЦАРСТВО НА ИЗОБИЛИЕТО *82/* ЕДИН УПРАВЛЯВАЩ КРАЛ *83/* ЗАВЛАДЯВАНЕТО НА ТЕРИТОРИИ НА ЮГ *85*

Двете лица на Луи Свети *87*
СВЕТИЯТ КРАЛ *87/* ЖЕЛЯЗНАТА РЪКАВИЦА *88/* ДУХОВНОТО ВЛИЯНИЕ НА КАПЕТИНГСКАТА МОНАРХИЯ: УНИВЕРСИТЕТИ И КАТЕДРАЛИ *90*

Филип Хубави – „организатор" на монархията *91*
БОГАТСТВОТО НА КРАЛСТВОТО *91/* ДЪРЖАВНАТА ОРГАНИЗАЦИЯ *93/* ФИЛИП ХУБАВИ И ПАРИТЕ *94*

ГЛАВА V: СТОГОДИШНАТА ВОЙНА *97*

Разгромът на французите *97*
КАК СЕ ТРЪГВА НА ВОЙНА *97/* ГОЛЕМИТЕ ПОГРОМИ НА ФРЕНСКАТА КАВАЛЕРИЯ *98/* УСПЕХИТЕ НА ШАРЛ МЪДРИЯ *100*

Най-малката Франция: от Азенкур до Бурж *101*
АРМАНЯК И БУРГУНДЕЦЪТ: ФРАНЦИЯ РАЗДЕЛЕНА НА ДВЕ *102/* ПОХОДЪТ НА ХЕНРИ V *103/* ТРИТЕ ФРАНЦИИ *104*

Повторното завладяване на кралството *105*
НЕЩАСТИЯТА НА ВОЙНАТА *105* ОБЕДНЕЛИЯТ ФРЕНСКИ КРАЛ *106/* ЖАНА Д'АРК И НАЦИОНАЛНОТО ЧУВСТВО *107/* 100 ГОДИНИ ЗЛИНИ *109/* ОНЕЗИ, КОИТО СЕ ВЪЗПОЛЗВАЛИ ОТ ВОЙНАТА *110*

Луи XI – обединител на земите *111*
„БУРЖОАЗНИЯТ КРАЛ" *111/* ЛУИ XI СРЕЩУ БУРГУНДИЯ *112*

ГЛАВА VI: ИТАЛИАНСКАТА АВАНТЮРА *115*

Трансалпийският мираж *115*
НОВА ЕВРОПА *115/* НЕАПОЛИТАНСКИЯТ ПОХОД *117*

Италия – център на европейските войни *118*
ПРЕМЕЖДИЯТА НА ЛУИ XII *118/* ФРАНСОА I И КАРЛ V *119/* АНРИ II – ПОСЛЕДНИЯТ РИЦАРСКИ КРАЛ *122*

Франция в края на войните за Италия *123*
НАПРАЗНИ ВОЙНИ? *123/* ВОЙНАТА, АМЕРИКА И ПАРИТЕ *123/* РАЗМРАЗЯВАНЕ НА СОЦИАЛНИТЕ ОТНОШЕНИЯ *125/* НОВАТА КУЛТУРА *126/* - ЕДИН КРАСИВ ДЕКОР ЗА ЖИВОТА *128*

ВТОРА ЧАСТ
От Анри IV до Наполеон

ГЛАВА VII: РЕЛИГИОЗНИТЕ КОНВУЛСИИ *133*

Църквата се разцепва *133*
АВАНГАРДЪТ НА ХУМАНИСТИТЕ *133/* ИДВАНЕТО НА МАРТИН ЛУТЕР *134/*ИЗЛИЗАНЕТО НА СЦЕНАТА НА ЖАН КАЛВИН *136*

Френската монархия и протестантите *137*
РЕПРЕСИЯТА ВЪВ ФРАНЦИЯ *137/* УСПЕХИТЕ НА РЕФОРМАТОРИТЕ *139/* ВОЙНАТА НА ПРИНЦОВЕТЕ *140/* КАТОЛИЦИТЕ СЕ ОРГАНИЗИРАТ *141/* ТРИДЕСЕТ И ШЕСТ ГОДИНИ ГРАЖДАНСКА ВОЙНА *142/* СВЕТИ ВАРТОЛОМЕЙ *143*

Разпокъсана Франция *144*
РАЗДЕЛЕНОТО КРАЛСТВО *144/* ВЪЗВРЪЩАНЕТО НА СИЛАТА НА КАТОЛИЧЕСКИТЕ ПРИНЦОВЕ *145/* ДЪЛГИЯТ ПЪТ НА АНРИ ДЬО НАВАР *147*

ГЛАВА VIII: ВЪЗСТАНОВЯВАНЕТО НА КРАЛСТВОТО *149*

Анри IV – Помирителя *149*
ЕДНО КРАЛСТВО ЗА ЗАВОЮВАНЕ *149/* ЕДНО КРАЛСТВО ЗА ВЪЗСТАНОВЯВАНЕ *151/* СМЕТКИТЕ НА ГОСПОДИН ДЬО СЮЛИ *153/* ВЪЗВРЪЩАНЕ НА МЯСТОТО В ЕВРОПА *155*

От Кончини до Ришельо *156*
ИТАЛИАНЦИТЕ В ПАРИЖ *156/* ДЬО ЛЮИН И КОНТРАРЕФОРМАЦИЯТА *158/* ВОЙНА С ПРОТЕСТАНТИТЕ *159*

Консулството на Ришельо *160*
РИШЕЛЬО СРЕЩУ ВОЕННАТА КАСТА *160/* ЕЛИМИНИРАНЕТО НА ХУГЕНОТИТЕ *161/* РИШЕЛЬО И ЕВРОПА *162*

Мазарини и Фрондата *164*
НОВИЯТ КАРДИНАЛ *164/* МИРЪТ С АВСТРИЯ *165/* БУНТЪТ НА ПРИВИЛЕГИРОВАНИТЕ: КЪМ РЕВОЛЮЦИЯ? *165/* ЕДИН МЛАД КРАЛ БЕЗ КРАЛСТВО *168*

ГЛАВА IX: АБСОЛЮТНАТА МОНАРХИЯ *171*

Откриване на „професията крал“ *171*
СЪСТОЯНИЕТО НА КРАЛСТВОТО *171/* „ДЪРЖАВАТА – ТОВА СЪМ АЗ!“ *172/* КОЛБЕР И ЕКСПАНЗИЯТА *174/* ПОЛИТИКА НА ПРЕСТИЖ *175*

Великият крал от Версай *176*
КРАЛЯТ В ЦЕНТЪРА НА ВЛАСТТА *176/* ЛУИ ВЕЛИКИ И ОПИТЪТ ЗА ФРЕНСКА ХЕГЕМОНИЯ В ЕВРОПА *178/* ВЕЛИКИЯТ ХРИСТИЯНСКИ КРАЛ *180/*

БЛАГОРОДНИЦИТЕ – СЛУЖИТЕЛИ НА КРАЛЯ *181/* ЕДНО „ОФИЦИАЛНО" ИЗКУСТВО *181*

Залезът на „Слънцето" *182*

РЕЛИГИОЗНАТА НЕТЪРПИМОСТ *182/* ЕВРОПА СЕ БУНТУВА *184/* КРАЯТ НА НАЙ-ПРОДЪЛЖИТЕЛНОТО ЦАРУВАНЕ *186*

ГЛАВА X: ФРАНЦИЯ НА ЛУИ ВЪЗЛЮБЕНИЯ *189*

Агонията на абсолютизма *189*

РЕГЕНТЪТ, ГОСПОДАР НА КРАЛСТВОТО *189/* МАНИПУЛАТОРЪТ ЛОУ И ИЗНЕНАДИТЕ НА СПЕКУЛАЦИЯТА *190/* ЕДИН СЕДЕМДЕСЕТГОДИШЕН МЛАДЕЖ: КАРДИНАЛ ДЬО ФЛЬОРИ *192/* ЕВРОПЕЙСКАТА МЪДРОСТ НА ФЛЬОРИ *193*

Франция в Европа на Просвещението *195*

БЕЗСИЛИЕТО НА ДЪРЖАВАТА *195/* СЪПЕРНИЧЕСТВОТО НА АТЛАНТИЧЕСКИТЕ СИЛИ *196/* ИНДУСТРИАЛНИЯТ ЗАСТОЙ НА ФРАНЦИЯ *197/* ЕДНО КРАЛСТВО ОТ СЕЛЯНИ *198/* ФРЕНСКИТЕ ГРАДОВЕ *199/* КУЛТУРНАТА РЕВОЛЮЦИЯ *200*

Упадъкът на френската монархия *202*

СЪПРОТИВАТА НА ПРИВИЛЕГИРОВАНИТЕ *202/* ВЪЗОБНОВЯВАНЕТО НА ВОЙНИТЕ И ПРОВАЛЪТ НА РЕФОРМАТА *204*

ГЛАВА XI: ЧАСЪТ НА РЕВОЛЮЦИЯТА *207*

Красивата Франция на краля-ключар *207*

ПОДАНИЦИТЕ НА КРАЛЯ *207/* ИЗПОЛЗВАЧИ И ЖЕРТВИ НА ОБЩЕСТВОТО В РАЗЛИЧНИТЕ СЪСЛОВИЯ *210*

Кралската власт срещу обществото *211*

КАКВО МОЖЕЛ КРАЛЯТ *211/* МИНИСТРИТЕ РЕФОРМАТОРИ: ТЮРГО И НЕКЕР *213/* ЛАФАЙЕТ, НИЕ СМЕ ТУК! *214/* КАЛОН И БРИЕН *215/* ПРИВИЛЕГИРОВАНИТЕ В НЕЗАКОННО ПОЛОЖЕНИЕ *216*

Премахването на привилегиите и законната революция *218*

МАЙ-ЮНИ: ЕДНИ НЕОБИКНОВЕНИ ГЕНЕРАЛНИ ЩАТИ *218/* ЗАСЕДАНИЕТО НА ТРЕТОТО СЪСЛОВИЕ *219/* НАЧАЛОТО НА НАСИЛИЕТО *220/* ВЪПРОСЪТ ЗА РЕЖИМА: ЕДИН КРАЛ ЗА СМЯХ *221/* ПОГАЗЕНАТА РЕЛИГИЯ *223*

Революцията и войната *225*

ДЕБАТИТЕ ЗА ВЛИЗАНЕТО ВЪВ ВОЙНА *225/* МОНАРХИЯТА ВЪН ОТ ИГРАТА *226/* НАРОДНИЯТ ТЕРОР *227/* ПЛАНИНАТА И ПОБЕДАТА НА РЕВОЛЮЦИЯТА *229/* НАРОДЪТ Е УМОРЕН ОТ КРЪВТА *232*

ГЛАВА XII: ФРЕНСКА ЕВРОПА: 1795–1815 Г. *235*

От диктатора Робеспиер до консула Бонапарт *235*

ТЕРМИДОР: ДОХОДОНОСНАТА ВОЙНА *235/* АРМИЯТА НА УЛИЦАТА *236/* ДИРЕКТОРИЯТА И ВОЙНАТА *239*

Бонапарт – консул на френската република *240*

ПРЕВРАТЪТ ОТ 18 БРЮМЕР *240/* БОНАПАРТ ДИКТУВА ЗАКОНА *241/* МИРЪТ С АНГЛИЯ *243/* ЕДНОЛИЧНАТА ВЛАСТ *244*

Една френска империя *244*
МОНОПОЛ НА УНИВЕРСИТЕТА *246/* ЦЪРКВАТА ВКАРАНА В ПРАВИЯ ПЪТ *247/* ИНТЕЛЕКТУАЛЦИТЕ И ИМПЕРИЯТА *248/* МНЕНИЕТО НА НОТАБИЛИТЕ *249*
Европейската авантюра и двубоят с Англия *250*
ВЪЗОБНОВЯВАНЕ НА ВОЙНАТА С АНГЛИЯ *250/* ЕВРОПА НА „НАЦИИТЕ“ *251/* ВОЕННАТА БЛОКАДА *252/* ВЕЛИКАТА ФРЕНСКА ИМПЕРИЯ *255*
Раздробяването на империята, 1812–1814 г. *256*
НЕОБЯТНАТА РУСКА РАВНИНА *256/* ЗАГУБАТА НА ЕВРОПА *257/* КРЪСТОНОСНИЯТ ПОХОД НА КОРОНОВАНА ЕВРОПА *258/* ТРИКОЛЬОРНИЯТ ПОРИВ НА „СТОТЕ ДНИ“ *259*

ТРЕТА ЧАСТ
XIX ВЕК

ГЛАВА XIII: ТРИДЕСЕТ ГОДИНИ ОТСТЪПЛЕНИЕ: 1815–1848 Г. *263*
Завръщането в шестоъгълника *263*
СЛЕДИТЕ ОТ МИНАЛОТО *263/* ПРОМИШЛЕНИТЕ И ФИНАНСОВИТЕ БАРОНИ *265/* „ОБЩЕСТВОТО“ И „СТРАДАЩИТЕ КЛАСИ“ *266*
Луи XVIII и режимът на бялото знаме *268*
ПОЛИТИЧЕСКАТА РЕАКЦИЯ *268/* ЛУИ XVIII СЕ СЪПРОТИВЛЯВА НА УЛТРИТЕ *269/* УЛТРИТЕ НА ВЛАСТ *271*
Кралят-епископ и „трите славни дни“ *272*
„ФРЕНСКАТА РЕКОНКИСТА“ *272/* ЛИБЕРАЛНАТА ОПОЗИЦИЯ И ПОСТАНОВЛЕНИЯТА *273/* „ТРИТЕ СЛАВНИ ДНИ“ *274*
Трицветната монархия: 1830–1848 г. *276*
БУРЖОАЗИЯТА НА ВЛАСТ *276/* КРАЛЯТ С ЧАДЪРА *277/* ОПОЗИЦИЯТА НА НЕГОВО ВЕЛИЧЕСТВО *278/* ЛИБЕРАЛИЗМЪТ В ДЕЛОВИТЕ СРЕДИ *278/* ЗА ПОЛИТИКА НА ПРЕСТИЖ *280*
Гизо и прогресът в рамките на реда *281*
БАВНОТО УСВОЯВАНЕ НА ЖЕЛЕЗНИЦИТЕ *281/* РАБОТНИЧЕСКИЯТ ГНЯВ *282/* РЕПУБЛИКАНЦИТЕ И РЕФОРМАТА *284*
ГЛАВА XIV: ПОЛИТИЧЕСКИЯТ ВЗРИВ ОТ 1848 Г. *287*
Февруарският взрив *287*
„НАЙ-ВЪЗВИШЕНАТА ПОЕМА“ *288/* БОЛЕЗНЕНИЯТ СОЦИАЛЕН ВЪПРОС *289/* 17 МАРТ 1848 Г. *290/* ПЪРВИТЕ ИЗБОРИ ПРИ ВСЕОБЩО ГЛАСОПОДАВАНЕ *291/* РАБОТНИЧЕСКИЯТ БУНТ 292/ ЮНСКАТА КОНТРА-РЕВОЛЮЦИЯ 292/ РЕПУБЛИКАНСКИЯТ РЕЖИМ *294*
Републиката на нотабилите *295*
„ТРАНЗИТНА“ РЕПУБЛИКА *295/* НАСЛЕДНИКЪТ *296/* ПАРТИЯТА НА РЕДА И ВЛАСТТА *298/* ПОСЛЕДНИЯТ ДЕН 299/ РЕАКЦИОННИТЕ ЗАКОНИ 299

Конфликтът между президента и депутатите *301*
ТРИТЕ ДЕСНИЦИ *301/* ПРЕВРАТЪТ ОТ 2 ДЕКЕМВРИ *302/* СЪПРОТИВАТА ВЪТРЕ В СТРАНАТА *303/* НОВИЯТ РЕЖИМ *303*

ГЛАВА XV: РЕВОЛЮЦИЯТА НА ВТОРАТА ИМПЕРИЯ *305*

Прогрес в рамките на реда: 1852–1860 г. *306*
ПОЛИТИЧЕСКИЯТ ДЕКОР *306/* ИМПЕРИЯТА – ТОВА ЗНАЧИ РЕД *306/* ИМПЕРИЯТА – ТОВА ОЗНАЧАВА ВОЙНА *308*

Революцията в деловата сфера *309*
СЕНСИМОНИСТИТЕ ВЗРИВЯВАТ БАНКОВАТА СИСТЕМА *309/* ФРЕНСКИЯТ „ДАЛЕЧЕН ЗАПАД“ *310/* НОВАТА ИНДУСТРИАЛНА КАРТА *312/* „ДАМСКО ЩАСТИЕ“ *313/* ЗЛАТНИЯТ ВЕК НА НЕДВИЖИМИТЕ ИМОТИ *314/* СТРАДАЩИТЕ КЛАСИ И ТЪРЖЕСТВУВАЩИТЕ КАСТИ *315*

Към парламентарна империя: 1860–1870 г. *316*
ДИАЛОГЪТ МЕЖДУ ВЛАСТТА И ОПОЗИЦИЯТА *316/* ВЛАСТТА РАЗИГРАВА СИНДИКАЛНАТА КАРТА *317/* „ЧЕРНИТЕ“ ТОЧКИ НА ВЪНШНАТА ПОЛИТИКА *318/* НОВ ЦИКЪЛ РЕФОРМИ *319/* ПОСЛЕДНИЯТ УСПЕХ НА РЕЖИМА *320/* РЕЖИМ, ВЪВЛЕЧЕН ВЪВ ВОЙНА *321/* ПОРАЖЕНИЕТО НА ФРАНЦУЗИТЕ *322/* РУХВАНЕТО НА ИМПЕРИЯТА *324*

ГЛАВА XVI: РЕПУБЛИКАТА НА СРАМА *327*

Пруска война и гражданска война *327*
АРМИИТЕ НА ГАМБЕТА *327/* ПАРТИЯТА НА РЕДА И КАПИТУЛАЦИЯТА *328/* ПАРИЖ СЕ БУНТУВА *330/* ПАРИЖКАТА КОМУНА *331/* ПРОГРАМАТА НА „КОМУНАРИТЕ“ *331/* ГРАЖДАНСКАТА ВОЙНА И РЕПРЕСИЯТА *332*

Колебливата Република: 1871–1877 г. *333*
АДОЛФ ТИЕР, ВЪЗСТАНОВИТЕЛЯТ *333/* НОВАТА РЕПУБЛИКАНСКА ПАРТИЯ *335/* НЕУСПЕХЪТ НА ТИЕР *336/* НОВИЯТ „ДУХОВЕН“ РЕД *337/* РЕПУБЛИКАТА ВЛИЗА ПРЕЗ ПРОЗОРЕЦА *339/* КРИЗАТА ОТ 16 МАЙ *340/* „ДА СЕ ПОДЧИНИШ ИЛИ ДА СЕ ОТКАЖЕШ“ *340*

Републиката на републиканците *342*
ОБСАДАТА НА ДЪРЖАВАТА *342/* РЕПУБЛИКАТА И ДЕЛОВИТЕ СРЕДИ *343/* БАНКАТА НА АРХИЕПИСКОПСТВОТО *344/* ВЛАСТТА, ИЗПРАВЕНА ПРЕД КРИЗАТА *345/* „ПРОЛЕТАРИИТЕ“ И ВЛАСТТА *347*

Републиката на златната среда пред политическите кризи *349*
СТАРОТО ОБЩЕСТВО СРЕЩУ РЕПУБЛИКАТА *349/* БУЛАНЖИЗМЪТ СРЕЩУ „СИСТЕМАТА“ *350/* НЕПРЕДВИДИМИЯТ ГЕНЕРАЛ *352/* РЕПУБЛИКАТА И СКАНДАЛИТЕ *353/* РЕПУБЛИКАТА, ПОДЛОЖЕНА НА ИЗПИТАНИЕ ЗАРАДИ КРИЗАТА „ДРАЙФУС“ *354/* ПРИСЪДАТА В РЕН И СПИРАНЕТО НА АФЕРАТА ОТ ВАЛДЕК-РУСО *355*

ГЛАВА XVII: РАЗЦВЕТЪТ НА РЕПУБЛИКАТА *357*

Наследството на опортюнистите *358*
„ОБЩЕСТВО БЕЗ БОГ И БЕЗ ЦАР“ *358/* ЧЕРНИТЕ ХУСАРИ НА РЕПУБЛИКАТА *359/* ПРИСЪЕДИНЯВАНЕТО НА КАТОЛИЦИТЕ *360/* ВОЕННИТЕ ЦЕННОСТИ *361/* АВАНТЮРИСТИТЕ В ОТВЪДМОРСКА

ФРАНЦИЯ *362*
Велика Франция от 1900 г. *364*
УПОРИТОТО ТЪРСЕНЕ НА СЪЮЗИ *364/* ВРЪЩАНЕ КЪМ БЛАГОДЕНСТВИЕТО *366/* ФРЕНСКИТЕ ВЛОЖИТЕЛИ И РУСКИТЕ ЗАЕМИ *367/* ПАРИЖ – СТОЛИЦА НА ЕВРОПА *368/* ЗДРАВАТА РАДИКАЛНА ПРОВИНЦИЯ *369/* РАБОТНИЦИТЕ, ПРОТИВОПОСТАВЕНИ НА РЕПУБЛИКАТА *370/* РЕПУБЛИКАТА „НА ПРОСВЕЩЕНИЕТО“ *371*
Политиката на радикалите *373*
РАДИКАЛИТЕ *373/* РАДИКАЛИТЕ СРЕЩУ ЦЪРКВАТА *374/* „ТАТЕНЦЕТО КОМБ“ РАЗСИЧА ГОРДИЕВИЯ ВЪЗЕЛ *375/* „ГОРЕЩОТО“ ОТДЕЛЯНЕ *376/* КЛЕМАНСО И СОЦИАЛНАТА ВОЙНА *377/* „ВОЙНИЧЕТАТА ОТ 17-И ПОЛК“ *377/* УСПОКОЯВАНЕТО ПРИ БРИАН *379*

ЧЕТВЪРТА ЧАСТ
СЪВРЕМЕННА ФРАНЦИЯ

ГЛАВА XVIII: ФРАНЦИЯ И СВЕТОВНАТА ВОЙНА: 1914–1929 Г. *383*
Пожарът в Европа: 1910–1914 г. *384*
КАНОНЕРКАТА ОТ АГАДИР *384/* ФРЕНСКИЯТ НАЦИОНАЛИЗЪМ *385/* ПОАНКАРЕ – ВОЙНАТА *385/* ПОАНКАРЕ ПРЕЗИДЕНТ *387*
Свещеният съюз: 1914–1917 г. *389*
УБИТИЯТ ЕРЦХЕРЦОГ *389/* НА ГАР ДЬО Л'ЕСТ *390/* ПАНИКАТА ОТ КРАЯ НА АВГУСТ *391/* РЕКА МАРНА *391/* ОКОПИТЕ НА ЗАПАДНИЯ ФРОНТ *392* НЕТЪРПЕНИЕТО В ТИЛА *394/* ГОЛЯМОТО НАПАДЕНИЕ ОТ 1916 Г. *394/* ВОЙНАТА ПОД ВЪПРОС *395*
1917 – ужасната година *397*
ЗЛОПОЛУЧНИЯТ НИВЕЛ *397/* БУНТОВЕТЕ *397/* КЛЕМАНСО НА ВЛАСТ *399/* ПОБЕДАТА НА ФРОНТА *400*
„Изгубеният мир“ на 1919 година *401*
КЛЕМАНСО ПРЕГОВАРЯ *401/* ДУЕЛЪТ КЛЕМАНСО – УИЛСЪН *402/* „ШВАБИТЕ ЩЕ ПЛАТЯТ“ *403/* ЗАГОВОРЪТ СРЕЩУ МИРА *404/* ЗАГУБИТЕ ОТ ВОЙНАТА *405*
Франция през лудите години *406*
„СВЕТЛОСИНЯТА“ ДЕСНИЦА *406/* НОВИЯТ СОЦИАЛИЗЪМ *407/* ЛУДИТЕ СЛЕДВОЕННИ ГОДИНИ *408/* „СТАРАТА ФРАНЦИЯ“ НА ВЛАСТ *408/* ВЪЗВРЪЩАНЕ КЪМ РЕДА ПРЕЗ 1926–1928 ГОДИНА *409*
ГЛАВА XIX: ФРАНЦИЯ ПРЕЗ 30-ТЕ ГОДИНИ *413*
Френската десница и световната криза *414*
НОВОТО РАЗДАВАНЕ НА КАРТИТЕ *414/* ФРЕНСКИЯТ ОБЛИК НА

КРИЗАТА *415*/ ДЕПУТАТИТЕ – В СЕНА! *417*
Народният фронт *420*
ЛАВАЛ, БАЩАТА НА „ФРОНТА“ *420*/ ОБЕДИНЕНИЕТО НА ЛЕВИТЕ СИЛИ *420*/ БЛУМ, ТОРЕЗ И ДАЛАДИЕ *421*/ ЕДНА НОВА ФРЕНСКА ФИНАНСОВА ПОЛИТИКА? *422*/ ЗЕМЕДЕЛСКИТЕ ЦЕНИ И ВАЛУТАТА *423*/ ПОЛИТИЧЕСКИТЕ ПРОТИВОРЕЧИЯ НА ФРОНТА *424*/ ЛИКВИДАЦИЯТА *426*
Мюнхен и „странният мир“ *427*
ВОЙНАТА СЕ ЗАДАВА *427*/ ДАЛАДИЕ СЕ ГОТВИ ЗА ВОЙНА *429*/ „СТРАННАТА ВОЙНА“ *430*/ „НАШЕСТВИЕТО“ *431*/ ПРИМИРИЕТО И 18 ЮНИ *433*
Франция на Маршала *434*
ЕДНА ПОТЪНАЛА В СКРЪБ ФРАНЦИЯ *434*/ РАЗЕДИНЕНОТО ОБЩЕСТВЕНО МНЕНИЕ *435*/ НАЦИОНАЛНАТА РЕВОЛЮЦИЯ *437*/ КОЛАБОРАЦИОНИЗМЪТ *438*/ ФРАНЦИЯ НА НЕДОСТИГА *439*
ГЛАВА XX: РЕПУБЛИКАТА НА ОСВОБОЖДЕНИЕТО *441*
Дьо Гол и френската Съпротива *442*
ДРУГАТА ФРАНЦИЯ *442*/ АРМИЯТА В СЯНКА *443*/ ПРОГРАМАТА НА НСС *446*/ СЪПРОТИВАТА И НАЦИЯТА *446*/
Установяване на новия режим 448
ИЛЮМИНАЦИИТЕ НА ОСВОБОЖДЕНИЕТО *448*/ ГЛАСУВАНИЯТА *449*/ ДЬО ГОЛ И ПАРТИИТЕ *450*
Реконструкция и възстановяване *452*
НОВА ИКОНОМИЧЕСКА СИСТЕМА *452*/ ПЛАНОВИЦИТЕ *453*/ ПОРАЖЕНИЯТА НА ИНФЛАЦИЯТА *453*/ ПОЛИТИЧЕСКИТЕ КОНВУЛСИИ: КОМУНИСТИТЕ СА ИЗГОНЕНИ *454*/ „ТРЕТАТА СИЛА“ *455*/ ФРЕНСКИЯТ СЪЮЗ *455*/ ЗАВРЪЩАНЕ НА ДЕСНИЦАТА В БИЗНЕСПОЛИТИКАТА *457* РЕВОЛЮЦИЯТА НА ВЕЩИТЕ *457*/ ЗАБРАВЕНИТЕ ОТ ЕКСПАНЗИЯТА *458* „НОВИТЕ СОЦИАЛНИ СЛОЕВЕ“ *459*
Конвулсиите на режима *460*
БЕДИТЕ НА ДЕСНИЦАТА *460*/ КРАЯТ НА ЕОЗ *461*/ МЕНДЕСИЗМЪТ *462*/ АЛЖИРСКАТА АФЕРА И КРАЯТ НА НОТАБИЛИТЕ *464*/ АГОНИЯТА *465*
ГЛАВА XXI: ПЕТАТА РЕПУБЛИКА *467*
Френското чудо *468*
ЕДИН СЪВСЕМ НОВ ФРАНК *468*/ МОНОПОЛИТЕ *469*/ ЕНЕРГИЙНИЯТ ИЗБОР *469*/ НОВИТЕ ИНДУСТРИИ *470*/ „ЗАСЕЧКИТЕ“ НА СТАРАТА ФРАНЦИЯ *471*/ СВЕТЪТ НА СЕЛО *471*/ ЖЕРТВИТЕ НА ГОЛЕМИТЕ ТЪРГОВСКИ ПЛОЩИ *472*/ „НОВОТО ОБЩЕСТВО“ *473*
Републиката на Дьо Гол деколонизира: 1958–1962 г. *473*
ДЬО ГОЛ И АЛЖИР *473*/ ФРЕНСКИ АЛЖИР СРЕЩУ ДЬО ГОЛ *475*/ ПРЕГОВОРИТЕ И БУНТЪТ *475*/
Голямата политика на генерала: 1962–1969 г. *477*
ЕДИН НОВ РЕЖИМ *477*/ „СВЕТОВНАТА ПОЛИТИКА“ НА ГЕНЕРАЛ ДЬО ГОЛ *479*/ ПОЛОЖИТЕЛНИЯТ НЕУТРАЛИТЕТ *480*/ „НЕДОВОЛСТВО И МЪРМОРЕНЕ“ *480*/ МАЙСКИЯТ ВЯТЪР *482*
Наследниците *484*
ХРОНОЛОГИЯ *487*

Пиер Микел

ИСТОРИЯ НА ФРАНЦИЯ

Френска

Първо издание

© Превод *Вяра Любенова - Въведение, гл. I - гл. VIII*
Галина Меламед - гл. IX - гл. XV
Мария Чакърова - гл. XVI - гл. XXI

Научен редактор *Виолета Якова*
Коректор *Розалина Палазова*

ИК "КАМА"
Предпечатна подготовка "НИКРА"
ISBN 954-90112-8-3

Цена: 11 лв. /11 000 лв./

На вашето внимание са следните заглавия на издателство КАМА

Поредица *Разум*

№ 1. *Жозеф дьо Местр* **"Размишления за Франция"**, 1996
№ 2. *Стоян Михайловски* **"Политически и философско-религиозни размишления"**, 1999
№ 3. *Морис Дюверже* **"Социология на политиката"**, 1999

В поредица *Разум* предстоят да излязат:

Бенжамен Констан **"Принципи на политиката"**
Бенжамен Констан **"За свободата"**
Любомир Владикин **"Избрани произведения"**
Раймон Бар **"Политическа икономия"**

Други издания на ИК КАМА:

Морис Палеолог **"Трагичният роман на император Александър II"**
Едмон Пти **"История на авиацията"**
Симеон Ласкаров **"Българо-френски бизнес речник"**

Очаквайте:

Дитер Раф **"История на Германия"**
Ерик Костел **"Съвременната геополитика"**

Франция е държавата сказала с богатството на своята история най-мощно влияние върху културното и политическо развитие на Европа. Франция представя класическата форма на феодализма, там се заражда рицарството, Жана д'Арк оглавява първото мощно национално движение. Във Франция се проявява в своя блестящ вид абсолютната монархия, а Великата френска революция поставя началото на опитите да се преустрои света.

Явно е, че съвременният свят трудно може да бъде разбран в страни от френската история.

Издателство **Кама** предлага на българския читател един увлекателен разказ за тази история, написан от изтъкнатия съвременен френски историк *Пиер Микел*.

Цена 11 лв.